dr. çetin yetkin

türk halk hareketleri ve devrimler

Karacan
YAYINLARI

Dr. ÇETİN YETKİN

TÜRK HALK HAREKETLERİ VE DEVRİMLER

MİLLİYET YAYIN A.Ş. YAYINLARI

DİZİ DIŞI

Türkiye'de Yayın Hakkı: Milliyet Yayınları A.Ş.

Birinci baskı : Mayıs 1980
Dizgi - Baskı : Özdem Kardeşler Matbaası

Milliyet YAYINLARI

Bu incelemeye katkıları bulunan Dr. Hasan İsmet Bıyıklı, Günaydın Erdoğmuş, Ayşe Hacıhasanoğlu, Savaş İncer, Prof. Dr. Nusret Hızır, Yalçın Küçük, Dr. Alparslan Nazlıoğlu, Hasan Oskay ve Erol Toy'a teşekkürlerimi sunarım.

Yardım ve katkılarını esirgemiş bulunsaydı bu çalışmanın sonuçlandırılması olanağını bulamayacak olduğum dostum Dr. Bozkurt Süral'e duyduğum minnettarlığı ise açıkça belirtmeyi ayrı ve zevkli bir borç bilmekteyim.

Dr. Çetin YETKİN

KISALTMALAR

a. g. e. :	adı geçen eser
a. g. m. :	adı geçen makale
A. Ü. H. F. :	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
A. Ü. İlâhiyat F. :	Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi
B. T. T. D. :	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
Bell. :	Belleten
bkz. :	Bakınız
Bşk.lığı. :	Başkanlığı
C. :	Cilt
Çev. :	Çeviren
D. T. C. F. :	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
İ. A. :	İslâm Ansiklopedisi
İ. Ü. H. F. :	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Int. :	International, Internationale
İ. Ü. Ed. F.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İ. Ü. Ed. F. T. D. :	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
M. E. B. :	Millî Eğitim Bakanlığı
R. T. M. :	Resimli Tarih Mecmuası
s. :	sayfa
Tanz. :	Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle Tanzimat, M. E. B., Yayını, İstanbul 1940
T. A. D. :	Tarih Araştırmaları Dergisi
T. D.K. :	Türk Dil Kurumu
T. H. İ. T. M. :	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
T. K. D. :	Türk Kültürü Dergisi
T. T. K. :	Türk Tarik Kurumu
vd. :	ve devamı
Yyn. :	yayın, yayını

AMAÇ KONU VE YÖNTEM

«İl gider töre kalır.»
Eski bir Türk sözü

Elinizdeki kitap, alışılagelmiş anlamda bir «tarih» araştırması olarak düşünülmemiştir. Konu, tarihsel verilere dayanılarak tarihin belirli bir dönemi içinde, başka bir deyişle de bir «zaman» boyutunu kapsamak üzere, «devlet» ile «toplumsal sınıflar» ve «yöneticiler» ile «yönetilenler» ilişkisi açısından toplumsal alanda ele alınmıştır. Ne var ki, toplumsal olayların incelenmesinde «zaman» boyutunun kapsamlı bir biçimde gözönünde tutulması, zorunlu olarak «Tarih» den yararlanmayı gerektirir : geçmişte yer almış olan toplumsal ve siyasal olayları bize «Tarih» iletecektir. Bu nedenle de, tarihçi olmamakla birlikte, tarihten yararlanma girişiminde bulunulmuştur. Gene aynı nedenle, ele alınan olayların tarihsel değerlendirmeleri değil, toplumsal, siyasal ve ekonomik değerlendirmeleri, o da ancak «devlet» olgusu açısından yapılmak istenmiştir.

Türk halk hareketlerine ve devrimlerine bu açıdan baktığımızda, devlet karşısında Türk toplumunun geçimişi ile ilgili bazı yanlış, bilim - dışı yargıların bulunduğunu görürüz. Bu gibi yargıların en başta gelenlerinden biri, Türk halk çoğunluğunun yeteneksiz ve ilericiliğe karşı olduğunu öne süren yargılardır. Örneğin :

> «Memleketimizde faydalı işlerin yapılmayışına en birinci sebep halk olduğunda şüphe yoktur. Bizler hem çalışmayız, hem de hayırlı işlerden anlamadığımızı çok defa ispat etmişizdir.» (1)

(1) AHMED RASİM : Osmanlı Tarihi; Türkçeleştirerek Yyn., Hakkı Dursun Yıldız; Meydan Yyn., İstanbul, 1966 - 1967, s. 209.

gibi sözler, bazı aydın geçinenlerce dahi sık sık söylenir durur.

Öte yandan, birçok tarihçinin toplumsal olayların gelişimlerini ve niteliklerini saptarken, Türk halkına, kendi sınıfsal yapıları ve kişisel kaygıları sonucu, karşı düşmüş olduklarını da görüyoruz. Örneğin gerçekte halkımızın sömürüye karşı birer direnmesi olan Anadolu başkaldırmaları konusunda belli başlı bir kaynak olan Naimâ, «Tarihi»nde Türk halkı için «nâdan Türk» (2), «etrâk-i bi-idrâk (=idraksiz Türkler)» (3), «Türk-i bed-lika (=çirkin suratlı Türk)» (4), «Çoban köpeği şeklinde bir Türk-ü sütürk idi» (5), «hilekâr Türk» (6) v.b. demektedir. «Türk» için böyle düşünen bir tarihçinin devlet ve Türk halkı arasındaki ilişkiyi, Tarihinde, gerçekçi ve nesnel bir biçimde yansıttığı düşünülemeyeceğine göre, herşeyden önce bu gibi olayların gerçek toplumsal ve siyasal nedenlerine inmek gerekmektedir.

Hemen hemen bütün Osmanlı tarihçilerinin Türklere karşı tutumu budur ama bu tutum yalnız Osmanlılara özgü de değildir. Nitekim Türk halkının karşısında yer alan yalnız Osmanlılık olmamıştır. Türklük duygusunun çok daha ağır basması gereken Selçukluların bile, bir süre sonra İranlıların ve Arapların etkisiyle, Türk halkını nor görmeye başlamış oldukları bir gerçektir. Selçuklu yazar Aksaraylı Kerimeddin Mahmud'un Türk halkı için hiç çekinmeksizin söyleyebildiği şu sözler, Anadolu insanının talihsizliğini belirler :

> «Hunhar Türkler, köpek ve kurt gibidirler, ellerine fırsat geçerse yağmayı ganimet bilirler, fakat düşman kuvvetli gelirse kaçarlar.» (7)

(2) NAİMÂ MUSTAFA EFENDİ: Tarih-i Naimâ (Razvat el-Hüseyin fi hulâsat ahbâr el-hâfikayn; Türkçeleştirerek Yyn., Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yyn., İstanbul, C. I, 1967, s. 169

(3) NAİMÂ : a. g. e., C. I, s. 238

(4) NAİMÂ : a. g. e., C.II, 1968, s.536

(5) NAİMÂ : a.g.e., C. III, 1968 s. 1180

(6) NAİMÂ : a. g. e., C. IV. 1968, s. 169

(7) TOGAN, Zeki Velidi: Umumî Türk Tarihine Giriş, C. I, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar, 2. Baskı, İ.Ü. Ed. F. Yyn., İstanbul 1970, s. 215'de.

Bunun tek bir örnek olduğu da sanılmasın. Nitekim bu anlayışı öteki Selçuklu yazarların kitaplarında da görebiliyoruz. (8) Kaldı ki, Büyük Selçuklu ya da Anadolu Selçuklu Devletlerinde, Osmanlı Devletinde de olduğu gibi, Türk halkı yalnızca bu aşağılamaya uğramakla kalmamış, çoğu kez ikinci sınıf vatandaş olarak da görülmüştür. Her iki devlet de, İranlı, Slav, Gürcü v.b. gibi unsurlardan oluşturdukları ordulara dayanmışlar ve Türkmenleri başkentlerine sokmayarak «uc»lara sürmüşlerdir. (9)

Yalnız başlarına bu örnekler dahi, Selçuklular döneminminden başlayarak, Türklerin devlet içinde ezilen bir toplumsal unsur durumunda olduğunu göstermektedir. Gelişim süresine bağlı olarak, Türk halkı, Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde, etnik yapısı çerçevesi içinde ekonomik ve kültürel yönden kitlesel bir bütünlük göstermiştir. Şu halde, Türk halkının etnik bir özelliği sahip bulunması ve sömürülen «kitlesel» bir bütün olması nedenleri bu incelemenin konusunu belirlemiş bulunmaktadır. Bu durumu ile konunun gerçekte genel çizgileriyle bütün Türkleri kapsaması gerekeceği düşünülebilir ise de günümüz Türkiyesinin sorunları ve tarihi açısından konu ele alındığı için Büyük Selçuklu Devleti—Anadolu Selçuklu Devleti—Osmanlı Devleti içinde beliren tarihsel gelişim üzerinde durulacak ve Türklerin içinde yer aldığı öteki ülke ve devletler inceleme alanımız dışında bırakılacaktır.

Konumuzun kapsamına giren devletler içinde Türklerin sömürülen bir etnik grup olduğunu söylerken, kuşku yok ki, egemen çevreler ve devlet örgütü içinde Türklerin bulunmadığını öne sürmüyoruz. Ne var ki, bu gibi Türklerin kendi soylarına yabancılaştıkları ve öteki etnik gruplarla kaynaşıp bütünleşerek, bunlarla birlikte Türk halk çoğunluğu üzerinde bir egemen kadro oluşturdukları bu inceleme ilerledikçe olay ve belgeleriyle kanıtlanacaktır. Burada özellikle üzerinde durmamız gereken nokta, bu çalışmada «etnik grup» dan söz ederken söz konusu olanın dar anlamı ile «toplumsal-

(8) Bkz : BÜNDARÎ : Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi; Çev. Kıvameddin Burslan, T. T. K. Yyn., İstanbul, 1943, s. 151; İBNİ BİBİ : Anadolu Selçuki Devleti Tarihi; Çev. M. Nuri Gençosman, Ankara, 1941, s. 209

(9) TOGAN, . V. : a. g. e., s. 217

ekonomik sınıf» değil, «etnik» bir kitle olduğudur. Bu yönden bakılınca konunun bir «halk sorunu» olarak ele alındığı anlaşılacaktır.

Gerek Seçluklu ve gerekse Osmanlı Devleti, kısa birer süre içinde birer imparatorluk durumuna ulaşmışlardır. İmparatorlukların ayırıcı özelliklerinden en önemlisi ise, oluşturmuş bulundukları siyasal birlik içinde çeşitli etnik toplulukların yer almasıdır. Ancak, bu etnik topluluklar içinden biri, imparatorlukta ayrıcalıklı bir durumdadır, yönetim onun elindedir ve bu topluluğun üyeleri imparatorluğun egemen çevrelerini oluşturmaktadırlar. Çünkü bu etnik grup öteki etnik grupları egemenliği altına alarak, devletlerini imparatorluk yapmıştır. Roma İmparatorluğu, bu gelişimin en belirgin ve açıklayıcı örneklerindendir. Nitekim uygulamadaki bu durum, Roma'da kesin hukukî terimlerle de saptanmış bulunmaktaydı. Roma vatandaşı olabilmek için «Romalı» olmak gerekiyordu. Bunun dışında, Roma vatandaşlık hukukuna sahip olmak çok sıkı koşullara bağlanmıştı. Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluklarını Türklerin kurdukları ve bu devletlerin çeşitli etnik toplulukları kapsadığı hatırlanarak, ilk anda, aynı durumun bu imparatorluklarda da Türkler için söz konusu olduğu düşünülebilir. Ne var ki, tarihsel gelişim içinde Türkler, siyasal iktidar odaklarından uzaklaştırılmışlar ve yalnızca bu imparatorluklar içinde yer alan ve başka etnik grupların egemenliği altında bulunan ve sömürülen bir «unsur» durumuna düşürülmüşlerdir. Burada hemen belirtelim ki, bu «unsur»u, «millet=ulus» ve buna bağlı olarak da «milliyetçilik-ulusçuluk» kavramları, Avrupa burjuvaları devrimleri ile birlikte gelişmiş ve daha önce bilinmeyen birer kavram olduklarından, çalışmamız bu tarihlere gelinceye ve bu alanda Osmanlı'nın batıdan etkilenmesi başlayıncaya değin, bu anlamda «etnik grup» ve «halk» terimlerini «ulus» kavramı ile karıştırmadan, özdeş tutmadan değerlendirmek gerekecektir.

Bu gibi imparatorluklar içindeki bir etnik grup, öteki etnik grupları ekonomik açıdan sömürülecek bir alan olarak değerlendirir. Egemen etnik grup dışında kalanların insan gücünden, emeğinden yararlanılır, ona vergiler konulur. Türk halkı, sömürülen bir etnik grup olmuştur. Bu nedenle, tarihimizde yer alan devrimci halk girişimlerinin veya devrime varmayan halk direnmelerinin, sınıf mücadelelerinin gerçekçi bir

biçimde kavranabilmesi için, Türk halkının devlet karşısında etnik bir bütünlük göstermiş olduğunu bilmek gerekir. Böyle bir yaklaşım, Türk halkına yabancı gelmiş olan ve Osmanlı İmparatorluğu egemen çevrelerince kendi sınıfsal çıkarları yararına girişilmiş bulunan «devrim aldatmacaları»nın içyüzünü ortaya koyacağı gibi çoğu kez «eşkıyalık», «çapulculuk», «gericilik» v.b. gibi biçimlerle suçlandırılmış bulunan gerçek Halkçı-devrimci eylem ve düşüncelerin de anlaşılmasını sağlayacaktır.

Tarihimiz ve toplumsal yapımız ile ilgili ve daha değişik bir plandaki başka bir yanlış yargı da, devlet ile toplumsal sınıflar arasındaki ilişkinin değerlendirilmesinde ve bu anlayışta olanlarca devletin sınıfsal temellerinden ayrı ve onların üstünde olarak ele alınmasında görülmektedir. Örneğin Prof. Dr. Mustafa Akdağ'ın yargısı şudur :

> «Türkiye'nin daha kuruluşunda devlet toplumun gidişatına göre biçimlenecek yerde, tersine toplum devletin elinde yuğrulmuş, toplumsal sınıflaşmayı geniş çapta siyasal gerekler bu sayede biçimlendirebilmiştir. Demek ki, Türk toplumunun sınıfsal ayrışımını yaratan faktör devletin kendisi olmuş bulunmaktaydı.» (10)

Prof. Dr. Niyazi Berkes de «Osmanlı düzeni hangi sınıflara dayanıyordu?» sorusuna, bu yargıdan yana çıkarak şöyle karşılık vermektedir :

> «Bu sistemde devlet ve hükümet halk sınıflarının çıkarlarını veya isteklerini temsil etmez. Onun için Osmanlı sistemi hangi sınıflara dayanıyor diye sormak abes. Hiçbir sınıfa dayanmıyor, sınıfları devlete dayandırıyordu... Zaten Osmanlı devleti gibi devletlere devlet derken de sözümüzü çok dikkatli kullanmalıyız... Asıl önemli olan şey hükümdar veya onun adamlarıdır ... Devlet müessese değil, güç sahibinin bir sıfatıdır.» (11)

---

(10) AKDAĞ, Mustafa: Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi; C. II, (1453-1559), A. Ü. D. T. C. F., Yyn., Ankara, 1971, s. 90

(11) BERKES, Niyazi : Türkiye'nin İktisadi Tarihi, C. I, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 41

Bütün bunlara karşılık, devletin, ancak toplumsal sınıfların ortaya çıkması ile belirdiği ve sınıfsal temellerinden ayrı düşünülemeyeceği bilimsel bir gerçektir. Devlet, soyut bir kavram değildir. Tersine siyasal yönden toplum içindeki sınıflardan birinin örgütlenmiş gücüdür. Bu nedenle herhangi bir yerde devletin, toplumsal sınıflardan önce varolduğu biçimdeki görüş mantıkî bir olanaksızlıktır.

İşin gerçeği aranırsa, bu gibi görüşlerin öne sürülmelerinin nedeni, Türk halkının sınıfsal yapısının ve mücadelelerinin gereği gibi ortaya konulmamış bulunmasıdır. Bu araştırmada işte bu eksikliği bir ölçüde gidermeğe ve sınıfsal olgular üzerinde durmağa çalışacağız. Özellikle Osmanlı Devleti içinde egemen sınıf ya da bu sınıf içinde yer alan grupların çıkarlarına karşı bazı üst kademe bürokratlarınca, girişilen her eylemin başarısızlıkla ve çoğu kez bu bürokratların (hatta bazan padişahların) canlarına mal olarak sonuçlanmış bulunmasının olaylara ve belgelere dayanılarak açıklaması bize egemen sınıfın yapısını gerçekçi bir biçimde göstermiş olacaktır.

Konuya bu açıdan bakılınca, aynı zamanda günümüzdeki toplumsal, ekonomik ve siyasal olayları daha gerçekçi olarak kavramak olanağı da kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Çünkü şurası bir gerçektir ki, içinde bulunduğumuz toplumsal koşullar geçmişin birer ürünüdürler. Toplumumuzun bugünkü yapısı, dünkü yapısının gelişime uğramış doğal bir sonucudur. Olaylar, birbirlerini tümleyen tarihsel birer geçiştir. Bu nedenle dünün belirlenmesi, bugünün anlaşılmasında çok önemli bir etkendir. Gerçekten de, bir ulusun tarihi, tek tek olayların kopuk kopuk birbirini izlediği bir olaylar yığını olarak düşünülemez. Sözgelimi yüzyıllarca önce tarih sahnesinde yer alan bir olayın, bugün hâlâ toplumumuzu etkileyen yönleri bulunmaktadır. Uluslar bugünü yaşarken, dünü de birlikte yaşarlar. Eski bir Türk sözüne göre, «İl gider, töre kalır.» (12)

Nitekim Orta Asya Türklerinin yaşantıları, Selçuklularda, Anadolu Türklerinde izlerini sürdürür gider. Temelinde göçebe olan Selçukluların yerleşik kültüre geçtikten sonra bile yapılarında çadır biçimini kullanarak geçmişi yaşatmış oldukları gibi...

(12) ÖGEL, Bahattin : Türk Kültürünün Gelişme Çağları; M. E. B., Yyn., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1971, C. I, s. 38

Ulusların tarihlerinde yer alan olaylar kesin çizgilerle birbirlerine bağlı bulunmaktadırlar. Bu çalışmanın kapsamının Orta Asya Türklerine değin geçmişe uzanmasının nedenini de bu açıklama yeterince belirtmiş ve kanıtlamış olsa gerektir. (13)

Öte yandan, günümüz Türkiyesinde hiçbir sorun somut nedenlere bağlı olmaksızın bir anda ortaya çıkmadığına ve bu nedenler zaman bakımından «sorun»dan daha önce var olduklarına göre, Türk toplumunun «geçmişi»nin gerçekçi bir biçimde çözümlenmesi, sorunlarımızın anlaşılıp değerlendirilmesinde bir ön-koşul olarak görülmelidir.

Konuya yaklaşımımızı belirleyen sözlerimize, bu yaklaşımdaki en önemli yönseme olarak şunu da ekleyelim ki, bir araştırmacının da belirttiği gibi, tarihsel yapımızla ilgili tartışmaların çoğu bir terimler kavgasından öteye geçemediği için yersizdir, «...gerekli olan olayları bulmaktır. Olaylara sonradan hangi terimi yakıştırırsanız yakıştırın, gerçekler değişmez.»

(13) Konuştuğu dil Türkçe olan ilk topluluğa VI. yüzyılda rastlamaktayız. Türkçe konuşan toplulukların (kavimlerin) tümüne «Türk» adının verilmesi ise Göktürk dönemindedir. Türkler toplu olarak Selçukluların Anadolu kapılarını açmaları üzerine ilk kez Anadolu'ya gelmişler ve çoğunluğunu da Oğuzlar oluşturmuşlardır. Togan'ın deyişiyle, «Anadolu Türk ekseriyetinin Türkmen-Oğuz olduğu, buraya gelen her Türk'ün, hatta zümre halinde gelen Türk kitlelerinin hemen Oğuzlaşmış olmaları ile sabittir. Bu husus, halıcılık ve at terbiyesi ananesinde de görülür» (TOGAN, Z. V. a.g.e., C. I, s. 218-219).

Şu halde, Türkiye Türklerinin özünü Oğuzlar oluşturmuşlardır. Oğuzların yirmi dört boyundan birinin adı da Kayı'dır. Kayı boyu XI. yüzyıldan başlayarak Anadolu'ya yerleşmiştir. Üzerinde bazı tartışmalar bulunmakla birlikte, Osmanlı Devleti'ni kuranların Oğuzların Bozok dalının Günhan kolunun Kayı soyundan oldukları genellikle kabul edilmektedir. (Bu konuda bkz. : AKDAĞ, M. : a. g. e., C. I. (1243 - 1453), Ankara, 1959, s. 106 - 114; DEMİRTAS, Faruk: Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar, Bell., C. XII, sayı 47, 1948, s. 575-613; ORKUN, Hüseyin Namık: Türk Tarihi, C. IV, Ankara, 1946, s. 136-139; SÜMER, Faruk: Osmanlı Türklerinin Menşei-Kayılar Ertuğrul Gazi ve Kara Keçili Oymağı, R. T. M., C. II. sayı 22 Ekim

(14) Bu nedenle, önemli olan, toplumsal olayları ve bunlara ilişkin belgeleri belirtmek, bunların gelişimini anlatmaktır. Kuşkusuz birtakım değerlendirmeler ve yorumlar da yapılacaktır. Ancak, belirtildiği gibi, olaylar bir kez saptandıktan sonra, gerçekler artık değişmeyecektir. Bu nedenle, çıkarılan sonuçlar ne olursa olsun, tartışma için sağlam bir temel, bir kez konulmuş olacaktır. Toplumsal çatışmaların kronolojik ve çözümsel sergilenmesi, çatışmanın taraflarını, nedenlerini ve en önemlisi de her çatışmanın hangi toplumsal ve ekonomik yapının içinde geliştiğini belirleyecektir.

Amacımız, konumuzun çerçevesi içinde, Türkiye'nin kökleri çok eskilere varan gerçeklerine inmek, bunların günümüze etkilerini gösterebilmektir. Yoksa, kuramsal tartışmalar yapmak, bu tartışmalar olgulara dayanmadıkça, bir anlam taşımayacaktır. Başka bir deyişle, siyasal alanda dünü bugüne bağlayan devletlerin yapıları içinde Türklerin bir «halk sorunu» olarak geçirdiği aşamaları, bu nedenle de gösterdikleri direnmeleri ve giriştikleri devrimleri, belirgin özelliklerini yukarıda çizdiğimiz yöntemle incelemeği amaçlıyoruz.

1951, s. 1014 - 1015; UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı : Osmanlı Tarihi, C. I., 3. Basım T. T . K., Yyn., Ankara, 1972, s. 98 vd.) Fakat, Kayı soyundan olsun olmasın, Türkiye Türkü'nün kökeninin «Oğuzlar» olduğu tartışmasız bir gerçektir ve Anadolu Türk toplumu ve dolayısı ile konumuz için de önemli olan da budur.

(14) BERKES, N. : a. g. e., C. I, s. 22

GİRİŞ

ASYA'DA TOPLUMSAL VE SİYASAL BİÇİMLENİŞ

«Budun koy sanı begi koyçısı»
Kutadgu Bilig'den

— 1 —

GÖÇEBELİK VE ETKİLERİ
I

Göçebelik, her toplumun gelişmesinde bulunan bir aşamadır. Başka bir deyişle, toplumlar yerleşik düzeye ulaşmadan önce, yaşama koşullarının bir gereği olarak göçebelikten geçerler. Ne var ki, göçebelik Türk toplumsal yaşantısı bakımından, bu genel tablodan daha ayrı ve daha önemli bir görünüm içinde belirmektedir. Gerçekten de, Orta Asya'nın göçebelik üzerindeki etkisi, geniş bozkırları nedeniyle, daha kapsamlı ve önemli olmuştur. (1) Uzun süren bir dönem içinde beliren ve bir topluma özgü bir nitelik durumuna gelen göçebeliğin ise, siyasal iktidarın oluşumu, biçimi ve işleyişinin belirlenmesindeki rolü büyüktür. Şu halde, göçebelik, Türklerde yalnızca bir geçiş dönemi olarak kalmamış, ayrıca siyasal iktidarı etkileyen bir varlık da kazanmıştır.

Bu nitelikteki bir göçebeliğin ele aldığımız konuda yerini saptamadan önce, zaman zaman öne sürülen yanlış bir kanıyı düzeltmek gerekiyor. Bu kanı, Orta Asya Türklerinin tümüyle

(1) RASONYİ, Laszlo : Tarihte Türklük; T. K. A. E., Yyn., Ankara, 1971, s. 2

göçebe oldukları kanısıdır. Kuşku yok ki, göçebelik Türk toplumunun bu döneminin belirgin özelliğidir. Ancak, bu toplumu, incelediğimiz dönem içinde, yalnızca ilkel göçebe-çoban bir kavim olarak düşünmek büyük bir yanlışlıktır. Gerçi hayvancılık bu toplumda ekonominin temelidir, ne var ki, bazı Çin kaynaklarının öne sürdüğü gibi, Türklerin yalnızca «otlar ile suları takip ederek» (2) yaşadıklarını öne sürmek olanaksızdır. Kaldı ki, göçebeler kışlık gereksinmelerini karşılamak için tarımsal üretimde de bulunmak durumundadırlar. (3) Gerçekte ise, göbeçe yaşantılarını sürdürmelerinin yanısıra Türkler birtakım kentler de kurmuşlardır. Kaşgâr'lının belirttiğine göre X. yüzyılda Sepren, Suğnak, Karnak ve Sitgün başlıca Oğuz kentleridir. (4) Daha eski tarihlerde de yerleşik toplum düzeninin belirtilerini görebiliriz. (5) Ayrıca, İslâmlığın kabulünü izleyen yıllarda göçebelik oranında bir azalma olmuş ve yerleşik unsurlar çoğalmıştır.

Şu halde belirgin özellik göçebelik olduğu halde, bunun yanısıra yerleşik toplum yapısı da kendini göstermektedir. En eski dönemlerden beri maden adlarının Türkçe olması ve maden işlenmesinin bilinmesi, göçebe bir topluluğun yazıtlar ve anıtlar dikmesi, bu göçebeliğin ilginç niteliğini belirtmektedir. Bu özellik, daha sonraki yüzyıllarda, tümüyle yerleşik duruma gelmiş bir Türk devletinin içinden bir kolun göç ederek

(2) ÖGEL, B. : a.g.e., C. II, s. 15

(3) EBERHARD, W. : Eski Çin Kültürü ve Türkler; D. T. C. F. D., C. I, sayı 4, Mayıs-Haziran 1943, s. 2

(4) SÜMER, F. : Oğuzlar....., s. 38-39

(5) Örneğin Rasonyi şu bilgiyi vermektedir : «Türk kavimleri bu arada Macarlar da yarı göçebe hayatın ve tabiat şartlarının müsaadesi nispetinde çiftçilik ile meşgul olmuşlardır. Bu takdirde bir oymağın bir kısım halkı, bilhassa kadınlar, ihtiyarlar, bazı zanaatkârlar ve esirler yazın da kışlakta kalarak çiftçilik ile meşgul olmuşlardır. Bu usul göçebeliğe sıkı surette bağlı olanlar arasında cari idi. Meselâ Göktürklerin Kapağan - Kağan'ı (Çin kaynaklarına göre : Mo-Çe) Çin salnâmelerine göre 699'da zaferle biten bir seferden sonra, onlardan külliyetli miktarda ham malzeme ve ipek kumaştan başka haraç olarak tohum ve ziraat âletleri almıştır.» RASONYİ, L. : a. g. e., s. 50

başka bir siyasal birlik kurmasının anlaşılmasında bize büyük kolaylık sağlayacaktır. Ne var ki, göçebe Türk, yerleşik Türk'ü her zaman küçümsemiş ve ona «yatuk» (=tembel) demiştir. (6) İstediği kadar kent kursun, istediği kadar devlet oluştursun, göçebelik; Türk toplumlarında etkisini her zaman duyurmuştur. VI. yüzyılın ikinci yarısında Klikialı Zemarkhos'un başında bulunduğu Bizans elçilerinin belirttiğine göre, göçebe Türk hükümdarı süslü, altın yaldızlı, muhteşem bir taht üzerinde oturmaktadır ama, bu tahtın tekerlekleri vardır ve önüne at koşulabilmektedir. (7) VII. Yüzyılda Çin'de bulunan bir Türk şehzadesi, kendisine verilen sarayda değil, bu sarayın bahçesine kurdurduğu bir çadırda yaşamaktadır. (8)

Yukarıda belirtilen oranda tarımsal üretimin yanısıra bu göçebe toplumda üretimin ve malvarlığının özü hayvan sürüleridir. Çobanlık ve hayvancılığın göçebelikle birlikte siyasal yapının oluşumuna etkisi çok önemlidir. Göçebelik, güç koşullara uymayı ya da bu koşulları yenmeği gerektirir. Bu nedenle de, göçebe bir toplumda toplumsal dayanışmanın daha yoğun olması sonucu kendiliğinden doğar. Buna bağlı olarak da toplumda askerî nitelikteki ilişkiler gelişir. (9) Başka bir deyişle, toplum içinde «disiplinli bir düzen» oluşur. (10) Sürekli hareket çeşitli çatışmaları doğurur. Herşeyden önce bu çatışmalar toplumun askerî bir biçimde örgütlenmesine yol açar. Eğer kabilelerden biri sürekli olarak bu çatışmalardan galip çıkarsa, o kabilenin başkanı, bütün kabilelerin «başbuğu» olur. Böylelikle de göçebe devletleri oluşur. Galip kabilenin başkanı, yakınlarını yenik kabilenin yönetimi ile görevlendirir. Çatışan kabilelerden birinin üstünlük kurması ile siyasal iktidar daha kapsamlı bir anlamda oluşur ve gelişir. Göktürk yazıtlarından alınan şu bölüm bu gelişimi somut olarak belgeleyecektir :

(6) SÜMER, F. : Oğuzlar....., s. 42

(7) LİGETİ, L. : Bilinmeyen İç-Asya; Çev. Sadrettin Karatay, M. E. B., Yyn., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1970, C. I, s. 50

(8) SÜMER, F : Türk Çadırları; R. T. M., C. V, sayı 56, Ağustos 1954, s. 3293

(9) Bkz. : ÖZKIRIMLI, Atilla : Kâşgarlı'ya göre Türklerde Askerlik; Türk Dili C. XXVII. sayı 253 Divanü Lügat-it Türk Özel sayısı, Ekim 1972, s. 87-95

(10) ÖĞEL, B. : a. g. e., C. II, s. 17

«Ben kendim hakan olduğumda etraftaki yerlere varmış olan kavim ölü ve bitik bir halde yayan ve çıplak olarak geri geldi. Kavmi yükselteyim diye yukarı Oğuz kavmine karşı, ileri (şarkta) Kıtan, Tatabı kavimlerine karşı, beri (cenupta) Çinliler'e karşı büyük ordu (ile) on iki (defa) sefer ettim, muhabere ettim. Ondan sonra tanrı buyurduğu (ve) tallim olduğu için, kısmetim olduğu için ölecek olan milleti diriltip doğıulttum, çıplak kavmi elbiseli, fakir kavmi zengin kıldım, ve, az kavmi çok kıldım...» (11)

Bir araştırmacının deyişiyle : «... toplumlarda göç'ün organizasyonu önem kazanmakta ve göçebe devletlerin siyasal örgütlerinin biçimlenmesinde ana etmen olmaktadır. Oğuz devleti bunun bir örneğidir. Koca bir topluluğu sürüleri ve mülkleriyle ve fetihler yaparak bir yerden bir yere sürekli göçtürebilecek devlet örgütü despotik bir biçim kazanacaktır.» (12) Gerçekten de, göçebe unsura dayalı siyasal iktidarların askerî ve despotik bir nitelikte bulundukları bilinen bir gerçektir. Bu gibi siyasal birliklerde topluluk, bireylerden her zaman üstündür. Topluluğu ise, başkan temsil eder. Şu halde bireyler topluluk başkanına «... körü körüne boyun eğmeğe alışmış bulunmalıdır ki, topluluğun hayatı sürebilsin.» (13) Uygulamaya göz attığımızda da bu despotik özellikleri hemen görürüz. Türkler, Kağanları «göğün yerdeki temsilcisi» gibi görmüşler ve ona sonsuz bir iktidar tanımışlardır. Şunu belirtelim ki, egemen özelliği göçebelik olan eski Türk devletinde siyasal otorite merkezileşmiş olup, uygulamada sınırsız bir niteliktedir. Bu duruma göre, Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde, hükümdarın yetkilerinin sınırsız olması, Türk devlet anlayış ve geleneğinin bir devamı olmaktadır.

(11) ORKUN, Hüseyin Namık : Eski Türk Yazıtları: T. D. K., Yyn., İstanbul, 1936, C. I, s. 443

(12) SENCER, Oya : Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi; Habora Yyn. İstanbul, 1969, s. 16; Aynı mahiyette, SENCER, Muzaffer; Dinin Türk Toplumuna Etkileri, Ant Yyn., İstanbul 1971, s. 35

(13) MEHMET ALİ ŞEVKİ : Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması, «Mehmet Ali Şevki : Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması ve Öteki Makaleleri.» Elif Yyn., İstanbul, 1968, s. 29

II

Türklerin bir yandan yerleşik ve bir yandan da göçebe bir kültüre sahip olmaları gerçeği ile bu durumu birlikte düşünürsek, görürüz ki, Türklerin en göçebe unsurları sürekli olarak batıya kayıp yeni devletler kurarlarken, öteki bölümü yerleşik olarak yurtlarında kalmışlardır. Bu yeni devletlerin ise, göçebelik unsuru nedeniyle despotik bir nitelik taşıyacakları açıktır. Selçuklu İmparatorluğu göçebe Oğuzlarca kurulmuş, Osmanlı Devletinin kuruluşunda da göçebe boyların rolü büyük olmuştur. Ayrıca, Osmanlılar, Marmara Bölgesinin ve Rumeli'nin elde edilmesinde de, bünyeleri içindeki göçebe unsurlardan son derece yararlanmışlardır. (14) Bu duruma göre, göçebeliğin siyasal iktidar üzerindeki etkileri, belirli ölçülerde yenilenmiş olmaktadır.

III

Türklerdeki göçebeliğin Türk devlet anlayışına önemli bir etkisi daha bulunmaktadır. Göçebelikte, ya da yarı göçebelikte toprak, «otlak» demektir. Otlakların ise kişilerin değil, fakat topluluğun mülkiyetinde olması gerekir. Başka bir deyişle, kişilere ait hayvan sürüleri için ortak otlaklara olan gereksinme kendiliğinden belirir. Bu noktada, aynı zamanda bir toprak parçası demek olan otlağın topluluk siyasal birliğinin mülkiyetinde bulunması zorunluluğunun, Türk toplumu yerleşik düzene geçtikten sonra, bu kez, toprağın devlet mülkiyetinde imiş gibi düşünülmesi geleneğini doğurmuş bulunduğunu söyleyebiliriz. «Mirî toprak» anlayışının gelişmesinde, başka birtakım etkenlerin yanısıra, bu durumun da etkisi bulunmuş olsa gerektir. (15)

(14) SÜMER, F. : Oğuzlar....., «Önsöz»den.

(15) TURAN, Osman: Türkiye Selçukluları'nda Toprak Hukuku Mirî Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri; Bell., C. XII sayı 47, 1948, s. 568-569.

Sırası gelmişken burada bir noktaya daha değinelim: Toprak üzerindeki mülkiyet hakkının tek sahibi ilk bakışta Türk toplumlarında devlet olarak gözükmekte ise de, (ilerde inceleyeceğimiz günümüzdeki anlamı ile kişisel toprak mülkiyetinin varlığını bir yana bıraksak bile) soyut mülkiyet kavramı ile mülkiyet hakkının somut kullanılışı arasındaki farkı düşünecek olursak, durumun öyle sanıldığı gibi kesin olarak «özel toprak mülksüzlüğü;» olmadığı ortaya çıkar. Nitekim, gerek Oğuz, gerek Selçuklu ve gerekse Osmanlı dönemlerinde kişilerce «mülk üzerinde tasarruf»ta bulunulduğunu biliyoruz. Ne var ki, Selçuklu ve Osmanlı Devletleri gibi sürekli olarak toprak kazanarak oluşan imparatorluklarda, yeni elde edilen topraklar elbette ki devlet adınadır. Bununla birlikte devlet (sultan) bu toprakları dağıtır. Bu durumdan mülk edinmenin yalnızca bu yolla olduğu sonucu da çıkarılmamalıdır. Çünkü miras, satış, hile v.b. gibi öteki mülk edinme yöntemleri de bulunmaktadır. Önemli olan, yeni toprakların tek tek kişilerce değil, fakat bir birlik olarak elde edilmesi ve bunun sonucu olarak da bu yeni elde edilmiş toprakların sahibi olarak, bu birliğin (ya da birliğin temsilcisi olan sultanın) ilân edilmesidir. Bu noktada yapılacak şey, bu görünüşü ele alıp bunun üzerinde durmak değil, fakat kişinin bu topraklar üzerinde tasarruf edip edemediğinin saptanmasıdır.

IV

İleride yeri geldikçe üzerinde ayrıntılı olarak duracağımız bu konuyu burada bırakarak, göçebelik ile doğrudan ilgisi bulunan başka bir konuya dönelim. Gerçekten de, göçebelik ile üretim ilişkilerinin ilgisini ve buna bağlı olarak da göçebeliğin Türk toplumunda siyasal iktidarın biçimlenişine etkisini bu açıdan belirlemek için, bu göçebeliğin, sınırları belli bir bölge içinde söz konusu olduğunu önemle ifade etmek gerekir.

«Göçebelik» kavramından genellikle anlaşılan, bir topluluğun sürekli olarak yer değiştirmekte olmasıdır. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı Devltelerinin kuruluşlarında bu tip göçebe Türk topluluklarının rolü kesindir. Oysa, öte yandan Türk toplulukların birer yurtları olduğu da anlaşılıyor. Ne var ki, bu toplulukların belirli bölgelere sahip olmalarının yanısıra göçebeliklerinden birşey yitirmedikleri de görülüyor.

Konunun açıklığa kavuşması için burada şu soruyu soralım: Yerleşik topluluğa ait unsurların bulunması ve en eski dönemlerindenberi ancak sabit bir noktada yapılabilecek madenciliğin bulunması ile göçebelik nasıl uzlaştırılacaktır? Bu sorunun karşılığı şu gerçekte bulunmaktadır: Herşeyden önce Türk toplulukları sınırları saptanmış belirli bir bölge içinde göçebe yaşantı biçimini sürdürmüşlerdir. Zaman zaman bunlardan biri ayrı bir bölgeye göçmüştür. Bunun da en belirgin örneği Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda görülmektedir.

Oğuz Kağan (16) destanından aldığımız şu satırlar, ancak, toplumun belirli bir yerde bulunmuş olması ile açıklanabilir:

> «Yine o zamanlarda sağ yanda Altun Kağan adında bir Kağan vardı... Sol yanında Urun adında bir Kağan vardı.» (17)

Beylerin belirli bölgelerde yerleştikleri ise şu bölümlerden anlaşılmaktadır:

> «İtil büyük bir ırmaktır. Oğuz Kağan onu gördü, ve: İtil'in suyunu nasıl geçeriz? dedi. Asker arasında iyi bir beğ vardı. Onun adı Uluğ Ordu Bey idi. O akıllı... bir erdi; gördü ki, bu yerde pek çok dal ve pek çok ağaç... O ağaçları... kesti ve bu ağaçlara yattı, geçti. Oğuz Kağan sevindi, güldü ve: Sen burada bey ol; senin adın Kıpçak Bey olsun dedi. Yine ilerlediler... (Yolda Oğuz'un kaçan atını bulup getiren beye) Oğuz Kağan sevinçle güldü ve: sen buradaki beylere baş ol ve senin adın ebediyyen

(16) «..... diğer Oğuz destanı parçaları hep İslâmiyetten sonraki devreye aittir. Bunlardan yalnız Oğuz Kağan Destanı İslâmdan önceki devreden kalan bir parça hüviyetindedir ve bu bakımdan eldeki Oğuz Destanı malzemesi arasında hususi bir yer tutar. OĞUZ DESTANI, W Bang ve G. R. Rahmeti'nin «Oğuz Kağan Destanı» (İstanbul, 1936) adlı eserinden; M. E. B., Yyn., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1970, «Önsöz»den s. 11

(17) s. 6

Karluk olsun dedi. Ona çok mücevher bağışladı ve ilerledi.» (18)

Öte yandan:

«Oğuz Kağan yendi. Sayısız eşya, at aldı ve yurduna, evine doğru yola koyuldu, gitti.» (19)

sözleri de Oğuz Kağan'ın belirli bir yurdu olduğunu belirlemektedir. (20)

Bu durum karşısında, Türk toplumunun göçebe olduğuna bakılarak ve göçebeliği sürekli olarak bir yer değiştirme gibi ele alıp, bu dönemde basit göçebe yaşantısının gerektirdiğinden öte bir üretim ilişkisinin bulunmadığını ileri sürmek yanlış olacaktır. Nitekim, aşağıda inceleyeceğimiz «sınıflaşma» konusu, Türk toplumunun kendine özgü göçebeliği içinde, belirli bir üretim ilişkisi düzeyine ulaşmış olduğu olgusunun kavranması ile anlaşılabilecektir.

V

Şu halde, ilk Türk devletlerinin oluştuğunu ve daha sonraki yüzyıllarda bu devlet geleneğinin belirecek olan etkilerinin başlangıç yeri olduğunu gördüğümüz Orta-Asya'da bu göçebeliğin devletin ve toplumsal sınıfların biçimlenişindeki rolü şöylece özetlenebilir:

- Göçebelik nedeniyle askeri ve mutlakiyetçi bir devlet anlayış ve geleneği doğmuştur.
- Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinin kuruluşları bir önceki toplumun en göçebe unsurunca başarılmış ve bu da yukarıda belirtilen askeri ve mutlakiyetçi devlet anlayışını canlı tutan bir olay olmuştur.

(18) s. 8 - 10

(19) s. 12

(20) Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. : SÜMER, Faruk Anadolu'ya. Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?; Bell C. XXIV, sayı 96, 19960, özellikle s. 567 - 571.

- Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinin miri toprak düzeninin gelişmesinde ortaklaşa kullanılan otlak (=toprak) anlayışının önemli etkileri bulunmaktadır.
- Göçebe Türk toplumunda ilkel bir üretim ilişkisi değil, fakat oldukça gelişmiş bir üretim düzeyi bulunduğundan ele alınan dönem içinde, sınıfsal ayrışım gerçekleşmiş ve bu nedenle de ilk Türk devletlerinin kurulması olasılık kazanmıştır.

SINIFLAŞMA VE ARİSTOKRASİ

I

Arap gezgini İbn Fadlan, yoksul olduğu için en gizli yerlerini örtmek için bile bir parça bez bulamayan bir Oğuz kadını gördüğünü şaşkınlıkla belirtir. (1) Gerçekte, bu gezgin böylelikle Türk toplumunun sınıfsal yapısına değinmiş bulunuyor. Nitekim, eski Türk yazıtlarından toplumun «beyler» ve «halk» olmak üzere ikiye bölünmüş olduğu anlaşılmaktadır. (2) Göktürk yazıtlarında halk için kullanılan terim. «Kara kamıg budun», yani «kara = kemikli millet» dir. Beyler ve kağanlar ise «Ak kemikli» dirler. Ayrıca halk için yalnızca «kara budun»'da denir ve «kara» sözcüğü genellikle halk için kullanılırdı. Dede Korkut kitabının başlangıç bölümünde yer alan «Kara eşek başına gem vursan, katır, olmaz, hizmetçiye elbise giydirsen hanım olmaz.» (3) sözü toplumdaki bu kesin bölünmenin ne değin köklü olduğunu gösterdiği gibi, Kaşgârlı Mahmud'un Divan-ü Lugat-it Türk'e aldığı bir şiirde bir dilenciden ve ona yapılacak yardım arasında bu dilencinin dayanacağı bir değneğin bulunmasından söz edilmesi (4) farklılaşmanın kapsamının

(1) ÖGEL, B. : a.g.e., C. II, s. 73

(2) ÜÇOK, Coşkun : Türk Hukuk Tarihi Dersleri; 3. Basım, Ankara, 1960, s. 25.

(3) s. 2.

(4) KÖYMEN, Mehmet Altay: Selçuklu Devri Şiirlerine göre Türklerin Kültür Seviyesi: Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin 3. sayısından ayrı basım, Ankara, 1971, s. 122 - 123

anlaşılmasında bize yardımcı olmaktadır. Kutadgu Bilig'de de aynı durumu görmekteyiz. Kutadgu Bilig'de sözü geçen «Karabudun»'u, Sadri Maksudi Arsal şöyle açıklıyor: «Bunlar, muayyen bir sanatı olmayan şehir halkı mesleği olmayan amele, şehir proleteri. Bunlar hakkında Kutadgu Bilig müellifi pek yüksek fikirde değildir. Onlar karınlarını doyurmaktan başka bir şey düşünmezler. Onlara fazla yüz vermek, onlarla çok konuşmak faydasızdır. Bu kara halkın karnı doydu mu dili açılır. Eğer han onları inzibat altında tutmazsa onlar derhal şımarırlar...» (5)

Barthold ise, Orkun yazıtlarından hareketle, Türk toplumundaki sınıfsal ayrılığı ve sınıflar arasındaki karşıtlığı göstermektedir. Barthold, yazıtlarda aristokrat ve halk tabakaları arasında sınıfsal bir gerginliğin bulunduğunun anlaşıldığını, bu göçebe toplumda sınıfsal farklılaşmadaki fazlalığın sürtüşmelere yol açtığını belirtmektedir. Ayrıca, Çin egemenliği sırasında Türk aristokrasisinin, toplumsal durumunu ve halka karşı olan çıkarlarını korumak için, Çin geleneklerini kabul etmesinin halkta nefret duygularının gelişmesine yol açtığı da anlatılmaktadır. (6)

Aristokratik Türk toplumunda soylulara «Tarhan» denilmektedir. Bunlardan vergi alınmazdı ve önemli görevlere gene yalnız bunlar getirilirdi. Bununla birlikte, «halk» ve «soylular» arasında kültür ve ırk bakımından bir başkalık değil, toplumsal ve siyasal bir üstünlük söz konusudur. (7) Bu üstünlük, başlangıçta, göçebe topluluğun dışa karşı örgütlendirilmesi ile görevlendirilen kişilerin, bu görevlerini kurumlaştırmaları ve yönetimi tümüyle ve kendileri için ele geçirmeleri, kabilenin öteki bireylerinin emekleri ile geçinir duruma gelmeleri ile elde edilmiştir. Nitekim, bu üstünlük ve ayrışım, günlük yaşantıda da yansır. Örneğin, herkes çadırını toplum içinde sahip

(5) ARSAL, Sadri Maksudi: Kutadgu Bilik: İ.Ü. H. F., Yyn., İ. Ü. H. F. M. 1947, 2. Sayıdan ayrı bası, İstanbul, 1947

(6) BARTHOLD, W. : Histoire des Turc d'Asie Centrale; Traduction: M. Donskins, Maison Neuve, Paris, 1945, s. 9

(7) EBERHARD, W. : Çin'in Şimal Komşuları- Bir Kaynak Kitabı: Çev. Nimet Uluğtuğ, T. T. K., Yyn., Ankara, 1942. s. 92 - 93

olduğu yere göre kurabilirdi bu, «orun» denilen sıkı bir düzene bağlıydı. Toplum içinde sahibinin taşıdığı öneme göre, çadırlar içten dışa doğru halkalar oluştururlardı. (8) Topluluk içinde, kesilen hayvanın etinden hangi parçayı alacağı, kişinin yerine göre belli olurdu ve buna da «ülüş» denilirdi. Ebûl Gazi Bahadır Han, XVII. yüzyılda etkilerini hâlâ sürdüren bu geleneği şöyle anlatmaktadır:

> «...şimdi biz 12 çadırda kimlerin «mevki» işgal ettiklerini, kimin ne gibi «ülüş» (= kesilen hayvanın etinden pay) aldığını, kimin et doğradığını ve kimin atlar yanında kaldığını (= seyislik yaptığını) söyleyelim:
>
> Altın çadırda, en şerefli yerde («tür»de) Gün Han oturmuştu. Milletin en meşhur olanları, bütün kavmin ittifakı üzerine, koyunun başını, sağrısını Gün Han'a takdim ettiler ve dediler ki, kim han olursa bu onun «ülüş»üdür (= payıdır). Kapı yanında Irkıl-hoca oturmuştu: ona koyunun döşünü takdim ettiler ki, kim vezir olursa bu onun hakkıdır... Sol tarafta... Beşinci çadırda Deniz Han oğlu Iğdır'ı oturttular, ona kol kemiğini verdiler. Böğdüz doğradı, Karluk atlara baktı. Altıncı çadıra Ava oturdu, ona sol taraf kürek kemiğini verdiler. Kanık doğardı, Kıpçak atlara baktı» (9) (10)

II

Öte yandan, soyluların çok zengin olduklarını ve malvarlıklarının binlerce hayvanı bulduğunu biliyoruz. Devlet yönetimini ilgilendiren tüm görevler ise, soyluların elindeydi. Önemli askeri görevler çoğunlukla babadan oğula geçerdi. Başkomutanlık demek olan «sübaşılık» görevi irsî idi. Oğuzlar'ın yirmi dört boyunun başında bulunan «beğ»'ler ölünce, yerlerini oğulları alırdı. «Yabgu»luk, yani hükümdarlık da, belli ve kesin bir düzene bağlanmamış olmakla birlikte, aile içinde irsî idi. Hükümdarın başa geçmesinde halkın hiçbir etkisi olamazdı ve halktan herhangi bir kimsenin hükümdar olması da düşünülemezdi. Çünkü, devleti zaten zengin soylu aileler kurmuştu.

Türk toplumunun sınıfsal ayrışmaya dayanan aristokratik yapısı süregelmiş, halkın devlet işlerine karışmaması ilkesi yakın zamanlara değin geçerli kalmıştır. Halkın şu ya da bu biçimde, yardım olarak dahi devlet işlerine karışması, soyluların çok sert tepkileri ile karşılaşmıştır. Örneğin, Musa Çelebi ile Süleyman Çelebi arasındaki çatışmada, Süleyman Çelebi kaçarken köylülerin Musa Çelebi yanını tutup Süleyman Çelebi'yi öldürmeleri, bizzat Musa Çelebi tarafından, köylülerin bu eylemi hanedana saygısızlık olarak düşünülerek, bu köylüler diri diri yaktırılmışlardır. Gene bunun gibi, II. Bayezid, kendisine karşı ayaklanmış olduğu halde, Cem Sultan'a zorluk çıkaranları cezalandırmıştır. Yavuz Sultan Selim'e karşı ayaklanan ağabeyisi Sultan Korkut'un Mısır'a kaçmak üzere iken saklandığı yeri ihbar eden Türkmenler, gene bizzat Yavuz Sultan Selim tarafından idam ettirilmişlerdir. İlginçtir ki, Sultan Korkut da öldürülmüştür.

III

Şu halde, bu söylenenleri konumuz açısından değerlendirirsek şu olgularla karşılaşırız:

- Siyasal iktidarın ortaya çıkması için toplum içinde sınıflaşma sürecinin, gerçekleşmesi gerekli bulunduğuna göre, Türk toplumundaki siyasal iktidar da doğal olarak bu yolu izlemiştir.
- Ancak, toplumsal ayrışmanın kesinliği, siyasal iktidarın sınıfsal niteliğini daha kesin bir biçimde belirlemiştir. Burada, Türklerdeki göçebeliğin siyasal iktidarın oluşumuna da etkisini hatırlarsak, Türk devlet anlayışının ister istemez despotik bir nitelikte geliştiği bir kez daha kendiliğinden anlaşılır.
- Türk toplumunun egemen kadrosu, siyasal ve ekonomik çıkarlarını, halkın dışında ele alıp düşünmüştür.

(8) ÖGEL, B. : a.g.e., C. II, s. 138

(9) İNAN, Abdülkadir: Orun ve Ülüş Meselesi; T. H. İ. T. M., C. I., 1931, s. 121 - 122

(10) Örneğin, bu biçimde bir ayrışım için (Toros'da Gâvurdağı'nda bulunan Aydın aşireti ile ilgili olarak) bkz. : İNAN A. : a.g.e., s. 130-131

İSLAMİYETİN KABULÜ

I

Türklerin İslâmlığı benimsemelerinin hem Türkler ve hem de Araplar açısından kapsamlı etkileri olmuştur. Ne var ki, konuya ne yönden bakarsak bakalım, islâmiyetin Türklerce kabulü, Türk tarihinin bundan sonraki dönemleri için önemli sonuçlar ortaya çıkarmış bulunmaktadır.

Türklerce islâmiyetin kabulünde aristokrat tabaka bakımından pratik ve ekonomik düşüncelerin etkisi olduğu görülmektedir. Bunula birlikte, bir ölçüde de islâmiyetin «cihad», «şehitlik» gibi kavramlarının, askerî yönü çok gelişmiş olan Türk toplumunun ilgisini çektiği ve bir din olarak çağının öteki dinlerine üstün olan islâmiyetin bu üstünlüğünün de psiko sosyal yönden bazı çevrelerdeki gereksinmeyi karşıladığı söylenebilir. (1) Nitekim, VIII. Yüzyılda Bilge Kağan, Buda dini için bir tapınak yaptırmak istediğinde, veziri Tonyokuk'un «Savaşı ve hayvan kesmeği yasaklayan ve miskinlik telkin eden bir dinin kabulünün Türkler için felâket olacağını» söyleyerek (2) Kağan'ı bu girişimden döndürmesi bu bakımdan oldukça ilginçtir. Ancak, kabulü ile birlikte bütün Türk kamusal yaşantısını derinden derine etkileyen islâmiyetin, geniş Türk halk

(1) BARTHOLD, W. : Histoire des Ture d'Asie Centrale, s. 57; DANİŞMEND, İsmail : Türklük ve Müslümanlık Türk Irkı Niçin Müslüman olmuştur?; Okat Yyn.; İstanbul, 1959, s. 35, s. 52 vd.; TURAN, Osman: Türkler ve İslâmiyet; «Selçuklular ve İslâmiyet», Turan Neşriyat Yurdu Yyn., İstanbul, 1971, s. 1 - 31 arasında eserin tümü, s. 14

(2) TURAN, O.: Türkler ve İslâmiyet, s. 15

kitlelerince kendiliğinden ve kapsamlı olarak özümsendiği sanılmamalıdır. Herşeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, Türk halk kitlesi islâmiyeti yer yer direnmeler göstererek yavaş yavaş benimsemiş ve gene de islâmî kisve altında eski geleneklerini ve dinini yaşatmıştır. M. F. Köprülü'nün de hükümlerini dinlemek yerine, kendi ozanlarının seslenişine kulak vermeği yeğ tutmuşlardır. (3) Ancak bu gerçek, halk kitleleri için söz konusudur, aristokrat zümre ve Türklerin zenginleri islâmiyeti hevesle ve Türklüğünü unutacak ölçüde benimseyivermiştir. Halk ve aristokrasi arasındaki toplumsal ayrışım böylelikle, dinsel - ideolojik bir nitelik de kazanarak keskinleşmiş ve genişlemiştir. Geniş Türk halk kitleleri, şamanî inanışlarından, islâmiyeti kabul etmiş görünmelerine rağmen, vazgeçmemişlerdir. Bunlar, daha çok, göçebeliklerini bir ölçüde devam ettiren ve ulusal inanç ve geleneklerinden fedakârlık etmeyen Türklerdir. İşte bu nedenle «... İslâmiyeti birbirinden farklı bir şekilde anlayan ve kabul eden şehirli unsurla bu göçebeler arasında yaşayış bakımından olduğu gibi inanış bakımından da bazı tezatlar vücuda gelmiş ve bu, birtakım mücadelelere sebep olmuştur.» (4)

II

Olayın konumuzdaki yerini belirleyebilmek için, sorunu Araplar ve Türkler açısından ayrı ayrı ele almak gerekir. Araplar açısından konuya değindiğimizde, herşeyden önce Araplar'ın Türkler'in askerî niteliklerinden yararlanmayı düşündüklerini ve bu amaçla geniş dinsel propaganda eylemlerine giriştiklerini görmekteyiz. Halifenin, asker gereksinmesini Türkler'den karşıladığı bilinen bir gerçektir. (5) Bunlar arasında başlangıçta aristokrat Türk tabakasından Balh, Huttal, Sogd,

(3) KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad: Les Origines de Bektachisme - Essai sur le dévoloppement historique de L'hétérodoxie musulmane en Asie Mineur; Extrait des actes du Congrée İnt. d'histoire de réligions tenu á Paris en Octobre 1923, Paris, 1926 s. 10

(4) TURAN, O. : Türkler ve İslâmiyet, s. 28

(5) GROUSSET, René : Histoire de L'Asie; C. I. L'Orient; Les Editions G. Gnés - Cie, Paris, 1921, s. 57

Esruşene, Fergane, Curcan beyleri ile Turgiş, Efşin, Akhşid, Bayçur oğulları bulunuyordu. Bu Türkler Arap ordularında çeşitli görevler almışlardır. (6)

Arapların Türkleri askeri görevlere almalarının çeşitli nedenleri vardır. O tarihlerde Araplar çağlarının en ileri uygarlıklarından birinin hâlâ temsilcisi olmakta devam etmekle birlikte, artık askeri örgütlenme güçlerini ve askeri eylemlere girişme yeteneklerini büyük ölçüde yitirmiş bulunuyorlardı. İslâm dünyası içinde bu nedenle de anarşik bir durum başgöstermeğe başlamıştı. İşte, dinamik bir topluluk olan Türklerin Arap devletinin askeri görevlerine alınmaları, bu durumun ortaya çıkardığı bir sonuçtur. (7)

Öte yandan halifenin otoritesine karşı şiiler, büyük çapta saldırıya geçmiş bulunuyorlardı. Sünni halifenin, henüz tarafsız bulunan Türk güçlerinin aleviler safında yer almasına ilgisiz kalması düşünülemezdi. Çeşitli girişimler arasında 921 yılında halife tarafından Oğuz beylerine elçiler ve bunların eliyle armağanlar ve mektup gönderilmesi, konuyu aydınlatacak niteliktedir.; (8) Aleviliğin gerilemesinde, bu biçimde islâmiyeti kabul eden, askeri görevlere giren aristokrat tabaka Türklerinin büyük etkileri olmuştur. (9)

III

Gerek sünni Arapların Türklere olan çağrıları ve gerekse Türklerin aristokrat olanlarının önce islâmiyeti kabul etmeleri ve islâmiyette de sünniliği benimsemeleri bir rastlantı değildir ve konumuz açısından da önemli sonuçlar doğuran ve ekonomik yönü ağır basan bir olgudur.

Her ne kadar alevilik başlangıçta tümüyle dinsel bir yapıda ve yalnızca Hz. Ali taraftarlığı görünüşünde ise de, bir süre sonra aristokrat Araplara ve toplumsal haksızlıklara karşı halk kitlelerindeki hoşnutsuzluğun bir ifadesi olmuştur. Gerçekten de önce yoksul Araplar, zengin Arapların sünniliğine karşı şiiliği bir kurtarıcı gibi görmüşlerdir. Sünnilerin devlet

(6) TOGAN, Z. V. : a.g.e., C. I, s. 75
(7) GROUSSET, R. : a.g.e., C. I, s. 174
(8) TOGAN, Z. V. : a.g.e., C. I, s. 77 - 78
(9) ÖZTUNA, Y. : a.g.e., C. I, s. 211

aracılığı ile şiilere karşı giriştikleri baskı eylemleri ise, şiiliğin, egemen güçlere karşı, bir yoksul sınıf ideolojisi olarak gelişmesine yol açmıştır. (10) Şiiliğin dinsel bir öğreti olduğu ölçüde, siyasal bir düşünce akımı da olduğunu unutmamak gerekir. (11) Bu durumu ile sünnilik başlangıçta, islâm toplumu içinde egemen güçlerin bir ideolojisidir. En azından şunu kesinlikle belirtmek gerekir ki, şiiler, (... asılzâde ve dihkan sınıfının ellerinde ezilen sefil, çıplak halktan ve serserilerden faydalanmasını iyi bilen insanlardı. Bu münasebetle Batınî reislerinin dinî ve siyasî gayeleri esas olmakla beraber hareketlere iştirak edenleri sevkeden iktisadî âmilleri gözden uzak tutmak doğru değildir.» (12)

İran'da şiiliğin resmî devlet dini olmuş bulunması bizi yanıltmamalıdır. Herşeyden önce İran'ın jeopolitik durumunun özelliğini düşünmek gerekir. Konuya Osmanlı- İran ilişkileri açısından bakarsak, Safevilerin ülkelerinin hem doğusunda ve hem de batısında bulunan sünni devletlere karşı, şiiliği resmi bir ideoloji durumuna getirmelerinin nedenleri kolayca anlaşılır. (13) Kaldı ki, şiiliğin İran'da daha önceden de gelişmiş bulunmasının, bu jeopolitik durumdan ayrı nedenleri vardır, ve konumuz için de önemli olan budur. Çünkü, Emevilerin yayılışları sırasında emperyalist bir politika gütmeleri ve Arap olmayan müslümanları köle saymaları, sünnî Emevilere karşı, İran'ın bir tepki olarak şiileşmesine yol açmıştır. (14) İşte, bir

(10) LEWIS, Bernard : The Arabs in History; Arrow Books, London, 1953, s. 71 - 72; KIRK, George E. : A Short History of the Middle East; Methuen and Co. Ltd., London, 1948, s. 21, 32

(11) TRITTON, A. S. : Muslim Theology; The Royal Asiatic Society, London, 1947, s. 20

(12) TURAN, O. : Türkler ve İslâmiyet, s. 20 - 21

(13) KÖPRÜLÜ, M. F. : «Barthold, W. : İslâm Medeniyeti Tarihi (Diyanet İşleri Bşk. lığı Yyn., 2. Baskı, 1962)'ne yaptığı ek ve düzeltmelerden, not 107, s. 278 - 279

(14) GÖLPINARLI, Abdülbaki: Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler; Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi, İstanbul, 1969, s. 39; Ayrıca bkz. : WATT, W. Montgomery: Islam and the Integration of Society; London, 1961, s. 108 - 109 ve NUTTING, Anthony: The Arabs A Narrative History from Mohammed to the Present, London, 1964, s. 154 - 155.

ideoloji olarak, aleviliğin bu niteliğidir ki, Anadolu Türkünü, öteki etkenlerin yanısıra, kendisine çekmiş, bağlamış ve sünnî Selçuklu ve Osmanlı orduları karşısında yer alan Türk halk hareketlerinin bir bölümünün ideolojik yönünü oluşturmuştur. İlerde bu olayları incelerken bu konuyu ayrıntılı olarak göreceğiz; ancak, burada sunni Osmanlı hanedanının alevi Anadolu Türkü için ne düşündüğünü belirtmekte bir örnek olarak buraya Sultan II. Abdülhamid'e o dönemin Ankara Valisinin verdiği rapordan birkaç satır aktaralım:

«Saadetlû Efendim Hazretleri,

...Anadolu kıtasının vasatında bâtıl ve gafil ve cahil böyle nüfusu kesirenin kendi hallerine metrûk olmaları her zaman korkunç neticeler iras edecektir... ...bilâhare siyasi bir meselę ihdas edebileceğini ve binaenaleyh bu babda gayet esaslı bir tedbiri âcil ittihazını lüzumu sadakat hasebile şimdiden arza cüret eyledim. Ol babda emir ve irade Hazreti mellehülemrindir.

16 Şevval 1311 — 10 Nisan 1310 Yozgat
Ankara Valisi Mehmet Mahmut.» (15)

Buna karşılık, Anadolu halkının tutumunu da, örneğin milli mücadele sırasında Hacı Bektaş Veli Çelebisinin Anadolu'daki alevilere yayınladığı şu genelgede anlayabiliriz:

«...Sizin saadetinizi düşünenler, sizi kölelikten kurtaracak Büyük Millet Meclisi Reisi ve cümlenizin büyüğü Mustafa Kemal Paşa Hazretleridir.

1339, 25 Nisan
Hacı Bektaş Veli Çelebisi Vehyeddin
Mühür» (16)

1921 yılında da, milli mücadele sırasında Konya valisine Mecitözü kaymakamı tarafından çekilen bir telgrafta ise, «Son günlerde alevilerin Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'yı 'mehdî' (= gerçek kurtarıcı) diye anmaya başladıkları» bildiriliyordu. (17)

Şu halde, Anadolu halkının devrimci mücadelesinde büyük bir yer tutan alevilik, halk kitlelerince benimsenmiş olduğu halde, sünnilik egemen çevrelerce benimsenmiş bulunmaktadır. Bu nedenle, hemen hemen bütün Türk halk hareketlerinin ayrılmaz bir parçası olan alevilik konumuzda önemli bir yer tutacaktır.

Ancak, hemen belirtelim ki, aleviliğin bu niteliğine karşılık, bütün sünni Türklerin mutlak olarak egemen sınıf ideolojisinden yana olduğu sanılmamalıdır. «Yönetici kadro» yönünden sünniliğin niteliği, anlattığımız gibidir. Fakat geniş sünnî Türk halk kitlesi de vardır... Kuşkusuz, bu geniş sünni halk sınıflarının, sırf sünnî olmaları nedeniyle ilerici bir nitelikten yoksun bulundukları, tutucu oldukları söylenemez. Hattâ bir süre sonra tam tersine olarak, batıcı Osmanlılığa karşı sünnilik de halkın sığındığı bir inanç olmuştur. Emperyalist batı devletlerinin sömürgecilik politikalarına koşut olarak batılılaşmayı bir devlet politikası durumuna getiren Osmanlılara karşı, sünnî halkın, dinlerine daha bir inanç ve tutku ile sarılarak varlığını korumaya çalıştığını göreceğiz. Bu dönemde, sünnî müslümanlık, batılılaşmayı aynı zamanda bir dinden çıkma olarak gören halk için güveneceği hemen hemen tek tutanak olmuştur. Batılılaşma maskesi arkasında, ülkeyi sömürgeleştiren ve uydulaştıran Osmanlılığın karşısında halkın bu dinsel tepkisinin yer aldığı görülmektedir. Sömürgeleşme - uydulaşma ile aynı tempoda gelişen batıcılık anlayışında, sünnî Türk toplumunun geleneksel inançlarının hiçe sayılmasının da bu gelişimde etkisi vardır. Ancak, bir dönemde şamanizmden sünni müslümanlığa geçen egemen çevreler, Avrupa endüstri kapitalizmi karşısında da bu kez batılılaşmayı, «alafrangalılaşma»yı benimsemişlerdir. Bunun nedeni, bu çevrelerin batılı kapitalist çevrelerle bütünleşmek istemeleridir. Böyle bir gereksinme, istek ve eğilimde bulunmayan sünni Türk halkı ise dinsel inançlarına bağlı kalmıştır. Buna karşılık islâm kültürü ile hiçbir ilişkisi olmayan, hıristiyan kültüründen temel alan Av-

(15) ŞAPOLYO, Enver Behnan: Mezhepler ve Tarikatler Tarihi: Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1964, s. 280-281'de.

(16) ŞAPOLYO, E. B. : a.g.e., s. 285'de.

(17) BARDAKÇI, Cemal (Eski Konya Valisi): Milli, Tarihi, İçtimai, Siyasi, İktisadi ve İdari Bakımlardan Alevilik, Ahilik, Bektaşilik; 2. Basım, Ankara, 1950, s. 58

rupa kapitalizmi ile kaynaşmak isteyen Osmanlı Devletinin (kaldı ki bu devletin XIX. Yüzyıldaki kapitalist ya da varlıklı sınıfının büyük çoğunlukla gayrimüslim Osmanlılardan oluştuğunu da göreceğiz) bu politikası en sert tepkiyi sünni müslümanlardan görecektir. Bu nedenle alevîlik üzerine burada söylenenleri belirli bir zaman süresi için öne sürüyoruz. Nitekim, gerek Selçuklu Devletlerinde ve gerekse Osmanlı Devletinde halk hareketlerinde zaman yönünden öncelik genellikle alevî lerden gelmiştir. Buna karşılık, bir süre sonra sünnî eğilimli halk hareketleri ön plâna geçmiştir. Şu halde, konuyu zaman bakımından iki dönem içinde düşünmek gerekmektedir.

IV

Bu açıklama çerçevesi içinde düşünmek koşulu ile, aleviliğin Türk halkının devrimci ideolojisinin bir parçası niteliğini kazanmasına karşılık, sünniliğin egemen çevrelerin ideolojisi olmasının nedenleri ve kökleri, Türklerin islâmiyeti kabullerine rastlayan dönemdeki ekonomik ortamda aranmalıdır. İslâmiyetin kabulüne rastlayan günlerde, Türk toplumu içindeki farklılaşma sonucu, bir tacirler sınıfı ortaya çıkmış bulunuyordu. Bu sınıf mensuplarının aristokratlardan ve öteki varlıklı kişilerinden oluştuğunu biliyoruz. Bunun yanısıra bu zengin Oğuzlar ile islâm dünyası arasında yoğun bir ticaretin yer aldığı görülmektedir. Araplardan çağın endüstri ürünlerini alan Oğuzlar, buna karşılık koyun, keçi v.b. gibi şeyler satıyorlardı. Curcan, Sabaran, Cend, Huara gibi ticaret merkezleri gelişmişti. Hattâ daha VI. Yüzyılda bile Türklerin Bizans ile ticarî ilişkiler kurdukları bilinmektedir. (18) İşte ticaretle uğraşan bu Türkler de, müslümanlarla olan ilişkileri sonucu islâmiyeti kabul ediyor ve islâm dünyasını kendi soydaşlarına karşı savunmaya başlıyorlardı. (19) Fahreddin Mübarekşah «Tarih»inde der ki:

> «Başka milletlerin müslüman olup tekrar dinlerinden döndükleri ve müslüman iken de ana, baba ve akrabaları ile münasebetlerini kesmedikleri çok defa görüldüğü ve samimî müslüman olmak için uzun zaman gerektiği halde, Türkler müslüman olduktan sonra müslümanlığa öyle sarılırlar ki, bir daha adlarını, yerlerini ve yakınlarını hatırlamazlar; hiç bir Türk'ün irtidat ettiği görülmemiştir.» (20)

Müslüman aristokrat Türklerin islâmiyeti kabul etmemiş olan soydaşlarına karşı cephe almalarında, Araplar ile ortak olan ticarî çıkarlarının etkisi bulunduğu bir gerçektir. Nitekim, Arap tacirleri kendi ülkelerinin ötesine taşan bir ödeme ve kredi sistem kurmayı başarmışlardı. (21) Bu sisteme Türk tacirleri de girmişti. Türklerin «Ortak» dedikleri bu sistem, bir çeşit «Şirket» niteliğindeydi. (22) Elbette ki zengin tacir Türk, Araplarınki ile bir olan bu ticarî çıkarlarını, gerektiğinde kendi soydaşlarına karşı da savunacaktır ve Araplar ile çıkarları bir olan bu zümrenin, Arapların bu ticarî ilişkilerinin hukuki niteliğini düzenleyen dinini de kabul etmeleri doğal bir durumdur. Kaldı ki, XI. Yüzyılda Türk - Arap ticareti doruğuna ulaşmış bulunuyordu. (23) Şunu da kaydedelim ki, islâmiyet, hem bu ticarî yaşantıyı ve hem de yerleşik nitelik kazanmaya başlayan Türklerdeki tarımsal yaşantıyı düzenlemesi bakımından yalnız bir din olarak değil, fakat bir hukuk sistemi olarak da benimsenmiştir. İslâmiyetin bir din olduğu ölçüde, politik bir sistem de olduğunu unutmamak gerekir. İslâmiyeti benimsemekle, yönetimlerini hem pratik ve hem de ideolojik yönden sağlamlaştıracaklarını anlayan egemen çevrelerin, bu nedenle islâmiyeti kabulleri ve arkalarından kendilerine bağlı olan halkı sürüklemeleri anlaşılır bir durumdur. (24) Burada daha Halife El-

(18) CAHUN, Leon: Introduction á L'Historie de L'Asie Turcs et Mongols des origines á 1405: Libraire Armand Colin, Paris, 1886, s. 43

(19) MEVDUDİ :Selçuklular Tarihi: Çev. A. Genceli, Hilâl Yyn., Ankara, 1971, C. I, s. 62 - 63

(20) FAHREDDİN MÜBAREKŞAH : Tarih-i Fahreddin Mübarekşah; D. Ross Yyn., s. 36. (TURHAN, Osman: Kerimüddin Mahmud'un «Müsâmeret ül-ahbâr» ının çevirisine yazdığı Önsöz'den», T. T. K., Yyn., Ankara, 1944, s. 8).

(21) LEWIS, B. : a.g.e., s. 91

(22) ÖZTUNA, Y. : a.g.e., C. I. s. 213 - 214

(23) HEYD, W. : Histoire du Commerce du Levant au Moyen - Age; C. II, Amsterdam, 1959, s. 231

(24) CAHEN, Claude : Pre-Ottoman Turkey — A general survey of the material and spiritual culture and history, 1071-1330, London 1968, s. 9

Me'mun döneminde zengin ve büyük ailelere armağanlar gönderilerek ve çıkarlar sağlanarak, bu ailelerin islâmiyete bağlanmış olduğunu ve El - Mu'tasım'ın da bu politikayı sürdürdüğünü belirtmeden geçmeyelim. (25)

Şu halde islâmiyetin kabulünde öncülük yaparak islâmiyeti ve sünniliğini benimseyen Türkler'in egemen güç temsilcileri olmalarının yanısıra, Türk - Arap ortak ticarî çıkarlarının niteliği göz önüne alındığında, bunların islâmiyeti ve sünniliği seçmelerinin ne ölçüde doğal bir gelişim olduğu kendiliğinden anlaşılır. Öte yandan, Türkler'de halk kitlelerinin genellikle aleviliği kabul etmelerinin nedeni de böylece genel aynı olgu ile açıklanmış olmaktadır. Ancak bu, söylenenlerin belirli bir tarih süresi için genel bir çözümleme olduğunu ve bu çözüm içinde atipik durumların bulunabileceğini de unutmamak gerekir.

V

Prof. Dr. Mustafa Akdağ'ın, buraya değin söylenenlerin genel bir değerlendirmesi niteliğinde olan şu sözlerinin burada aynen tekrarı, konuyu biraz daha açıklığa kavuşturacaktır.

> «İslâm devletlerinde, medrese denince, sadece ahiretle uğraşan din adamı olan bürokrasi sınıfını da hazırlayan bir mektep anlaşılması icap [eder]... Onun için, hükümet nüfuzunu şehirli-medreseli birliğine dayayan devletlerde din anlayışının sünnilikten başka türlü olmasına imkân yoktur. Anadolu Türk cemiyetini mazinin böyle bir gelişmesi içinde mütalâa edersek, Büyük Selçukilerde, Anadolu Selçukilerinde ve nihayet Osmanlılarda, medreselerin bürokrasiye hâkim olmaları sayesinde siyasî iktidarın dahi onların nüfuzunda olarak devam ettiğini görürüz... Mahdut büyük şeyhlerinin uzun gayretle elde ettikleri felsefi görüşleri ve derin din bilgileri müstesna, şiilik - kızılbaşlık, din anlayışını ve İslâm prensibini, büyük emekler ve geniş bilgiler ocağı demek olan medrese müessesesinin aksine olarak, basitliğe naklediyordu. Çoğu Türkmen olan göçebe halkın da şamanilikten sahip oldukları birtakım âdetlerin İslâm dininin de kaidesi olarak ifadesi elbette bu göçebe unsurunu fethedecekti. Anadolu'da görülen tarikat faaliyetlerini ve arasıra büyük isyanlar şeklinde, devlete, yani şehirli - medreseli siyasî nizamına karşı vukua gelen ayaklanmaları gözden geçirdiğimiz zaman, bunu daha iyi anlarız.» (26)

Nitekim, örneğin göçebe Türk toplumunda kadının toplumsal yaşantıdaki yeri, bu göçebe yaşantının gereği olarak büyük bir önem taşımaktaydı. Göçebe bir toplulukta böyle bir yaşantı, günlük ilişkilerin ve toplumun maddi yapısının sonucuydu. Oysa sünni, yani ortodoks islâmlık bu yaşantıyı tümüyle yasaklıyor, göçebelikle davranış olarak uzlaşması olanaksız sıkı ve sert kuralların geçerli kılınması için zorlamada bulunuyordu. Buna karşılık alevilik, göçebe yaşantıyı hoş gören ve ona uygun düşen bir öğreti ile Türkler'in karşısına çıkıyordu. Eğer islâmiyet kabul edilecekse, ulusal geleneğine ve yaşantısına bağlı Türk, bu bakımdan da, aleviliği benimseyecekti. (27) Türklükten kopan ve yabancı egemen ticarî çevrelerle bütünleşen Türk ise, adını, dilini, gelenekleri ve ulusunu unutacaktı.

VI

Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki, bu durumun kavranması, mezhep sorununa dayanan direnme ve çatışmaların anlaşılmasında olduğu kadar, bugün Türkiye'de tartışma konusu yapılan ve çok eskilere değin geriye giden dil ve buna benzer öteki sorunların kökeninin ne olduğunun açıklanmasında da bize yararlı olacaktır. Şah İsmail'in «Hatai» adıyla Türkçe yazmasına karşılık, Yavuz Sultan Selim'in Farsça şiirler yazması ve Farsça divanı bulunması bu sorunun açıklanmasında göze çarpıcı örneklerdendir. Şah İsmail yönetimindeki alevî Türkleri'nin yenilgisine sevinen Osmanlı «aydını» Hoca Saadettin Efendi'nin olaya değinirken:

> Başına taç aldı çıktı ol pelid
> Etti bi idrak etraki mürid

(25) KÖPRÜLÜ, M. F. : Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar; 2. Basım Ankara, 1966, s 10

(26) AKDAĞ, M. : a.g.e., C. I, s. 282 - 283

(27) KÖPRÜLÜ, M. F. : Les Origines de Bektachime, s. 11 - 12

demesi ve Türkler'i küçümseyerek idraksiz olarak nitelendirmesi, çalışmamızın bu kesimine değin belirtmeğe uğraştıklarımızı özetlemekte; ve «Türklük» konusu ile toplumumuzun Orta Asya'daki siyasal ve toplumsal biçimlenişi üzerinde durmamızın nedenine bir başka açıdan ışık tutmaktadır.

Bütün bu söylenenleri toparlarsak:

Bu açıklamalara göre; göçebeliğin, Türk devlet anlayışına daha önce belirtilen yöndeki etkilerinin ve Türk toplumundaki kesin sınıfsal ayrışmanın yanısıra, Orta Asya'da Türklerin islâmiyetin kabulünün devlet ve toplumsal sınıflar arasındaki ilişkilerin oluşumuna etkilerini şöylece özetleyebiliriz:

- Türk egemen çevreleri islâmiyeti kendi istekleriyle ve Türklüklerini unutacak ölçüde benimsemişler ve islâmiyette sınıfsal ve ekonomik çıkarları gereği olarak sünniliği seçmişlerdir.
- Halk kitleleri ise islâmiyeti egemen çevrelerin benimsemelerinden sonra kabul etmiş ve alevîliği seçmiştir.
- Alevilik, Türk ulusal yapısına sünnilikten daha uygun düşmüştür.
- Böylece sünnilik, egemen güçlerin islâmî devlet ideolojisi olurken, alevilik, halk kitlelerinin ideolojisi olmuş ve daha sonraki sınıfsal çatışmalarda ideolojik plânda da sünnî - alevî çatışması belirmiştir.
- İslâmiyetin bir din olmasından çok daha fazla, bir devlet ve hukuk sistemi niteliğini taşıması, yukarıda belirtilen olguların, Türk devlet yapısını biçimlendirmekte son derece büyük bir önem kazanması sonucunu doğurmuştur.
- Ancak, özellikle batılılaşma girişimleri ile birlikte Osmanlı Devletinde, devletin bu politikasına karşı genel olarak dinsel alanda bir tepki belirmiş ve bu politika karşısında sünilik de «halkçı» bir görünüm kazanabilmiştir.

Burada ele alınan konu açısından, bundan sonraki çağlarda, devlet ve Türk halk kitlesi arasındaki ilişkilerde geçerli olacak temeller, tarihsel gelişim içinde bu biçimde belirmişlerdir.

BİRİNCİ BÖLÜM

— 1 —

SELÇUKLULAR DÖNEMİ

«Selçuklu Türkmen bolub, karıntaşımız teyip, ilke ve halkına faidesi tigmedi.»

Ebülgazi Bahadır Han

TOPLUMSAL YAPI

I

Kabileler ya da siyasal birlikler içinde oluşan çatışmalar biçiminde değil de, doğrudan doğruya bir siyasal birlik içinde ekonomik ve toplumsal nedenlerle oluşan direnme ve başkaldırma biçimindeki belli başlı ilk mücadeleye önce Selçuklularda rastlıyoruz. Bu bakımdan, bu dönemin konumuzda özel bir yeri bulunuyor. Büyük Selçuklularda ve daha sonra Anadolu Selçuklularında artık iyice biçimlenen toplumsal çerçeve, günümüz olaylarının değerlendirilmesinde bize ışık tutacak niteliktedir.

Gerçekte, Anadolu Selçuklu devlet örgütü, Büyük Selçuklu devlet örgütünün bir devamıdır ve Anadolu Selçukluları, birincisinin batıdaki bir koludur. (1) Bu nedenle, Selçuklu Devleti

(1) UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı : Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal; 2. Basım, T. T. K., Yyn., Ankara, 1970, s. 59

üzerinde, toplumsal yapı açısından dururken, her ikisini birden ele alacağız.

Selçuklu devletleri, Türk tarihinde toplumsal yapının kesin ve sert çizgilerle belirdiği devletlerdir. Denilebilir ki, Türk devletinin toplumsal yapısı, Orta Asya'da atılan temeller üzerine, Selçuklu döneminde belirgin niteliğini kazanmıştır. Günümüz sorunlarının köklerinin önce Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda ve bunun yanısıra da Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nda, gelişip Türkiye topraklarını sardığı görülmektedir.

II

Selçuklular'da gözlemlediğimiz en önemli gelişme, sınıfsal farklılaşmanın büyümesi ve kesinleşmesidir. Gerçekten de, «X. Asırda... büyük zenginler ile fakir kitleler arasında husule gelen iktisadi tezat ve uçurumlar.. birbirine düşman zümreler meydana çıkarmış idi.» (2)

Sınıflaşmada ana etken olan tarımsal üretimin özünü oluşturan toprak sistemini Uzunçarşılı'nın sözleri ile özetleyelim:

> «Selçuki devleti topraklarındaki halk, arazinin idare tarzına göre ıktâ, mülk ve vakıf reayası idiler; bunlar öşür ve vergilerini kimin reayası iseler ona verirlerdi; toprak nereye aitse köylü de oranın reayası sayılırdı. Toprak ıktâ ise ve o iktâ kime verilmiş ise orayı ekip biçen halk da o ıktânın sahibinin reayasından addedilirdi. Toprak vakfa tahsis kılınmış veya mülkiyet üzere kime terkedilmiş ise reaya da oranın malı idiler. Bir mülk arazi vakfa intikal etse veya bir ıktâ mülk olsa köylü de toprağı ile beraber vakıf veya mülk raiyyeti olurdu.» (3)

İktâlar'da, mülkiyet hakkının sahibi devletmiş gibi görülmekte ise de, uygulamada ıktâ sahibinin mülkiyete benzer bir hakkı olduğu ve bu hakkının kapsamını genişletmek için çareler aradığı anlaşılmaktadır. Örneğin Meliki Âdil Nureddin Mahmud'un askerlerinin şöyle dedikleri bilinmektedir: «Iktâlar bizim mülkümüzdür, evlâtlarımız bizden sonra vâris olurlar. Onun için biz de emin olarak muharebe ederiz.» (4) XII. Yüzyıldaki durumla ilgili olarak M. Akdağ şu açıklamayı yapmaktadır:

> «Iktâ sahipleri ihtiyarladıkları ve öldükleri zaman, evlâtlarına ancak vazifelerinde ilk kademeyi teşkil etmiş olan ıktâlar intikâl etmekte, terfilerde kazandıkları kısımlar ise miriye geçmekte, yahut o vazifeye yeni tâyin olunana verilmekteydi. Devlet hizmetlerinin, ıktâlarını kendi namlarına tescil ettirmeleri için bir tek yol kalıyordu ki, o da vazifelerine bağlı ıktâ arazisini vakfettirmeleriydi. Sipahlar veya ümera, vazifeleri icabı faydalandıkları ıktâ topraklarını vakfa bağladıkları takdirde, bir taraftan bir hayır müessesesi kurmuş olarak sevap işlemekte, diğer taraftan da, vakfın mütevelliliğini ve hasılâtından muayyen bir kısmını çocuklarına bırakmak suretiyle onlara geçim kapısı sağlamaktaydılar.» (5)

Ayrıca, devlete ait toprakların özel mülke dönüştürüldüğü de görülmektedir. Örneğin, Moğollar zamanında ıktâ sahipleri, bu toprakları mülk haline getirmişlerdir. İlhanlılar, bu toprakları yeniden mirî toprak durumuna getirmeğe çalıştılarsa da, mülk sahiplerinin direnmeleri ile karşılaştıklarından, Gazan Han, bu toprakları 3.600.000 dirhem karşılığında, mülk olarak bırakılmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu toplam, İlhanlıların kendilerine bağlı bütün Anadolu'dan 33.000.000 dirhem vergi aldıkları düşünülürse, özel mülk durumuna geçen miri toprağın tutarı hakkında bir fikir verebilir. Bu gelişimin sonucunda Anadolu'daki çoğu toprakların özel mülke dönüştürüldüğü belirtilmektedir. (6)

«Mülk arazi» ise, devlet tarafından, devlete yaptıkları iş-

(2) TURAN, O. : Selçuklular Tarihi..., s. 328

(3) UZUNÇARŞILI, İ. H. : a.g.e., s. 116

(4) UZUNÇARŞILI, İ. H. : a.g.e., s. 53

(5) AKDAĞ, Mustafa : Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi; C. I, 1243-1453, D. T. C. F. Yyn., Ankara, 1959, s. 25

(6) TURAN, Osman : Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku—Mirî Topraklar ve Hususî Mülkiyet Şekilleri; Bell., C. XII sayı 42, 1948, s. 556-557.

ler karşılığı v.b. gibi nedenlerle çeşitli kişilere verilmiş olan topraklardı. Bu topraklardan da bir bölümü «vakıf» biçimine dönüşmüş olmakla birlikte genellikle tam bir mülkiyet konusu olarak kalmışlardır. Bu çeşit topraklar; hibe, satış ve miras yolu ile başkasına devredilebilirdi. Bu durum da, yeni mülk sahibi tam anlamı ile mülkiye hakkını kullanabileceği için mülkiyetin yaygınlaşması sonucunu doğurmuştur. (7)

Devlete ait miri topraklarda gerçekte ancak bazı haklar devletindi. Toprağı işleyen ve kullanan gene bireydi. Akşehir yöresindeki Alp-saru köyünün şehzâde Ebu'l-Muzaffer Rükneddin Kılıçarslan'a temlikine ilişkin bir belge bu bakımdan ilginçtir. Belge, «... miri topraklara dahil olması icabeden bu köyün devlete ait hak (vergi) ların hususi bir şahsa devredilmesinden ibaretti ve bizzat toprak reayanın tasarrufunda bulunuyordu.» (8) Kaldı ki, köylerde miri toprağın yanıbaşında alım-satıma, faize konu olabilen tam bir kişisel mülkiyet de bulunmaktaydı. (9) Köylerdeki bu özel toprak mülkiyeti, Anadolu Selçuklularında geniş topraklara sahip zengin bir köylü ağa zümresinin gelişmesine yol açmıştı. (10)

Şu halde ne gibi bir hukuki terminoloji kullanılırsa kullanılsın, miri toprak rejiminin varlığı, geniş özel toprak mülkiyetinin gelişmesine engel olmamış, belki fetih yolu ile elde edilen toprakların özel mülkiyete devrindeki güçlüğü azaltmıştır. Bu konuyu, bir mülkiyet sorunu yerine, daha çok devletin vergi politikası ya da gelir olanakları açısından değerlendirmek daha doğru olsa gerektir.

(7) UZUNÇARŞILI, İ. H. : a.g.e., s. 115

(8) TURAN, Osman : Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar —Metin, Tercüme ve Araştırma— T. T. K. Yyn., Ankara, 1958, s. 32 ve Vesika. XXXI.

(9) SOURDEL, D. -SOURDEL- THOMINE, J. : Un Acte de Vente Arabe Portant sur la Région d'Ahlat au VII/XIII e Siècle; T. A. D., C. VI, sayı 10-11, s. 56 vd.; TURAN, Osman : Selçuklu Türkiyesi'nde Faizle Para İkrazına Dair Hukuki Bir Vesika; Bell., C. XVI, sayı 61, 1952 s. 251-253

(10) KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad : Les Origines de L'Empire Ottoman; Publie par L'Institut Français D'Archeologie de Stamboul, Paris, 1935, s. 63

III

Toplumsal sınıfların karşılıklı olarak oluşumunu etkileyen bir başka gelişim de ticaret alanında görülmektedir. İslâmiyetin kabulü sorununu incelerken ne ölçüde yaygın olduğuna kısaca değindiğimiz ticaret, gerek içte ve gerekse dışta Büyük Selçuklu Devletinde sürekli olarak gelişmiş, Anadolu Selçuklularında ise, devlet, çağının bu alandaki en ileri devleti durumuna erişmiştir. Ticaretin geliştirilmesi için Anadolu Selçuklu Devleti özel bir çaba göstermiş ve devlet hazinesinden büyük harcamalarda bulunmuştur.

Anadolu'daki kervansaraylardan bazıları, bu alanda devletçe yapılanların taştan birer belgesi olarak günümüze değin ulaşmıştır. XIII. Yüzyılın sonuna kadar olan 80 yıl içinde Anadolu'da yapılan kervansaray sayısı 96'dır. (11) Bu kervansaraylarda yolcular hayvanları ile birlikte üç gün parasız olarak kalabiliyor ve yemek yiyebiliyorlardı. (12) Her 18 milde bir, ticaret yolları üzerinde, bir han ya da kervansaray yapılmıştı. Bu 18 mil ölçüsü deve ile 9 saatte, başka bir deyişle de, bir gün içinde alınabilecek yol uzunluğuna dayanıyordu. Böylelikle kervanların yolculuk ettikleri süre boyunca her günün akşamı geceleyebilecekleri ve gereksinmelerini karşılayabilecekleri bir yer sağlanmış oluyordu. (13)

Ticaret ve tacirler lehine devletçe yapılanlar yalnız bu kadar da değildir. Ticaret kervanlarının örgütlendirilmesi kervanların ve ticaret yollarının askerî yönden güvenliklerinin sağlanması, tacirlerin uğrayacakları çeşitli zararların devlet hazinesinden ödenmesi ve kervanlara karşı yapılacak herhangi bir saldırıya karşı devletin seferler düzenlemesi bu arada belirtilmesi gereken yardımlardır.

Dış ticaretin geliştirilmesi için Anadolu Selçuklu Sultanları, uluslararası alanda bazı antlaşmalar da yapmışlardır. Örne-

(11) ASLANPALA, Oktay : Ortaçağda Türklerin İleri Bir Sosyal Müessesesi : Kervansaraylar; T. K. D., C. II, sayı 5, 1963, s. 28.

(12) TURAN, Osman : Selçuklular Zamanında Türkiye (Selçuklular ve İslâmiyet'de), s. 66

(13) RICE, Tamara Talbot : The Seljuks in Asia Minor; Thames and Hudson, Londra, 1961, s. 101.

ğin İzzettin Keykâvus'un Kıbrıs Kralı Hugues ile yaptığı antlaşmaya göre, iki taraf tacir ve denizcileri serbest giriş-çıkış hakkı elde edebiliyorlar, yabancı tacirin ölümünde mallarının geri verilmesi kabul ediliyordu. (14) Alâaddin Keykûbad'ın Venedikliler ile yaptığı başka bir antlaşmaya göre ise; serbest ticaret hakkı, % 2'den fazla gümrük alınmaması ve Venedikli, Pisalı ya da öteki Lâtinler arasında bir anlaşmazlık çıktığında bu uyuşmazlığın Lâtinlerin kendi yasalarına göre kendilerince çözümlenmesi, ticarî amaçlarla ülkede bulunan Lâtinlerce adam öldürme ve hırsızlık suçları işlendiğinde ise bu eylemlerin Selçuklu Devleti yargısına bağlı olduğu kabul edilmekle birlikte şer'î mahkemelerde değil, fakat örfî dâvalara bakan mahkemelerde görülmesi öngörülüyordu. (15) Bu gibi antlaşmalar bu dönemdeki ticaretin ne değin gelişmiş olduğunu göstermek bakımından önemli birer belgedirler. Nitekim, örneğin Ankara keçisi tiftiği XIII. Yüzyılda İngiltere ve Fransa'ya satılabiliyordu. (16) Ticaretle ilgili birtakım İtalyanca sözcüklerin bu dönemde Türkçeye girmiş olmaları da bir rastlantı değildir. Örneğin «notar» (notaire), Gümrük (commercium), piyasa (piazza = meydan) sözcükleri bu dönemin ürünüdürler. (17)

Bu dönemde girişilen savaşlar da, rastgele ya da ün ve onur elde etmek için değil, ticarî önemi bulunan yerlerin ele geçirilmesi amacıyladır. Sinop'un, Antalya'nın fethi deniz ticaretinin geliştirilmesi ile ilgilidir.

IV

Anadolu'da büyük kentlerin varlığı da toplumsal yapımız üzerine önemli etkiler oluşturmuştur. Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum gibi kentlerin nüfusu yüzbini aşmış bulunuyordu. XIV.

(14) TURAN, O. : Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar s. 110-115 ve vesika LXVIII, LXIX, LXX, LXXII.

(15) TURAN, O. : Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, s. 125-131 ve vesika LXXIII.

(16) TURAN, O. : Selçuklular Zamanında Türkiye (Selçuklular ve İslâmiyet'de), s. 67

(17) TURAN, Osman : Selçuklular Zamanında Türkiye—Siyasî Tarih, Alp Aslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318), Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1971, s. 305, not 83

Yüzyılda Sivas'ın nüfusunun 120.000 olduğu söylenmektedir. (18) Malatya'da ise 12.000 — 19.000 adet kumaş tezgâhı (navl) bulunuyordu. (19) Kentlerde «Pirinççiler hanı», «Meyve hanı», «Pamuk hanı» gibi adlar taşıyan yapılarda oturan tacirler, bu gibi malların alım ve satımı işleriyle uğraşıyorlar ve köylüler mallarını satmak için büyük kentlerdeki pazarlara getiriyorlardı. (20) Sinop ve Antalya'nın fethinden sonra da, Selçuk sultanları, bu kentlere zengin tacirleri yerleştirmişler ve onlara kapitallerini arttırmaktan başlayarak çeşitli yardımlarda bulunmuşlardır. (21) Kentlerde, başta yahudiler olmak üzere çeşitli etnik guruplara ait mahalleler, konsolosluklar kurulmuştu. Anadolu kentleri, bünyelerinde çeşitli etnik ve dinsel grupları barındıran büyük ticaret merkezleriydi. (22) Konumuz için nasıl bir önem taşıdığını ilerde göreceğimiz ilginç bir yön de, bu kentlerde müslümanların ve öteki dinlere bağlı olanların, din uyuşmazlıklarına ve çatışmalara düşmeden, bir arada yaşayabilmiş olmalarıdır. (23) Bu arada belirtelim ki kentlerde yaşayan bütün bu guruplar için toplumsal yaşantı, maddi olanakları ile orantılı olarak, güvenceli ve örgütlüydü. (23-a) İleride göreceğimiz köylü ve kentli arasındaki çıkar çatışmasında bu görünümü gözden uzak tutmamak gerekmektedir.

V

Bu gelişim sürecine bağlı olarak büyük bir zenginler sınıfı türemişti. Örneğin, Çankırılı Nusretüddin Çelebi'nin malvarlığının —taşınmaz mallar dışında— 10.000 koyun, 700 at ve 500.000

(18) TURAN, O. : Selçuklular Zamanında Türkiye (Selçuklular ve İslâmiyet'de), s. 67

(19) TURAN, O. : Selçuklular Zamanında Türkiye—... Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye..., s. 64

(20) AKDAĞ, M. : a.g.e., C. I, s. 20-22

(21) TURAN, O. : Selçuk Kervansarayları (Selçuklular ve İslâmiyet'de), s. 95

(22) KÖPRÜLÜ, M. F. : Les Origines de L'Empire Ottoman, s. 69

(23) KÖPRÜLÜ, M. F. : Les Origines..., s. 70-71

(23-a) Kentlere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. : CAHEN, C. : a.g.e., s. 189-202

dirhem nakit olduğu; Moğollar'ın Harput Kadısı Seyyid Mecdeddin'den 500.000 dirhem, Aksaraylı Şeyh Hacı Hâmûs'dan öteki mallarının yanısıra 12 000 altın aldıkları bilinmektedir. Hoca Mecdeddin'in bir kervandaki kumaş yüklerinin 50.000 dirhem değerinde olması, bir başka kervanda ise 300.000 yük şeker ile 100.000 altın bulunması bizi bu konuda aydınlatacak niteliktedir. Gene bunun gibi Kadı Sadrettin'in 20.000 dinarlık bir malvarlığı bulunduğunu ve Sivas'da Kızıl Sarraf'ın 15.000 dinarlık haveleyi ödeyebildiğini biliyoruz. (24), (25) İleri gelen devlet adamlarının gelir ve malvarlıklarının da tacir ve zenginlerinkinden hiç aşağı kalmadığını, belki daha fazla olduğunu belirtmek gerekir. (26) Gerçekte, bireylerin malvarlıkları, onların

(24) TURAN, O. : Selçuklular Tarihi..., s. 296-297

(25) Paranın satın alma gücü ve değeri için Osman Turan şu bilgiyi vermektedir : «... el-Omarî'ye göre beylikler zamanında iyi bir koyun 12 dirhem, bir rıtl bal (takriben 1 kilogram) 1/3 dirhem, Germiyan'da bir mud buğday (100-120 kilogram) 15 dirhem fiyatla satılıyordu. Beylikler devri dirhemleri Selçuk devri dirhemlerine nazaran daha düşük olduğu göz önüne getirilirse bu fiyatları Selçuk devrine nazaran biraz daha azaltmak icabeder...»

(26) Bu konuda bir fikir edinebilmek için şu açıklamaya bir göz atmak yetecektir : «Celâleddin Karatay Necmeddin Nahçivânî'yi vezirliğe getirmek istediği zaman âlim ve dindar kadı Necmeddin, devletin geçirdiği sarsıntı dolayısıyla, maaşları azaltmaya girişeceğini ve bu sebeple kendisine de yıllık 720 dirhem yeteceğini bildiriyor; fakat devlet adamlarının bu kısıntıya katlanamayacakları kendisine bildirilince Selçuk vezirlerinin en mütevazilerinden bulunan Mühezzebüd-din Ali'nin aldığı 40.000 dirhemi kabul ediyor; buna karşı ıktâ gelirini almaya yanaşmıyordu. Bu meblâğ bugünkü paramızla takriben 600.000 lira eder ki, devlet adamlarının hayat seviyelerini anlamak için bize kâfi bir fikir verir... Konyalı vezir sahip Fahreddin Ali muazzam bir servete sahip idi. Kendisine, evlâtlarına ve mensuplarına ait ıktâlar hariç günlük iradı 7.000 dirhem tutuyordu. 200 hassa kölesi hizmetindeydi. Onu otağında ziyaret eden Abdullah bin Abdüzzahir büyük hükümdarlardan daha debdebeli bir hayat sürdüğünü, hayrat ve iyiliğinin çok olduğunu ve bununla şöhret bulduğunu söyler. 1285 (684) yılında Karahisar

devlet içinde sahip oldukları yere göre zenginlik gösteriyordu. (27), (28)

VI

Bu noktada cevaplandırılması gereken bir soru bulunuyor: Ticarî ve sınaî kazançtan vergi alınmadığına, tersine tacirlerin zararları dahi devlet kesesinden ödendiğine, ticaretin gelişmesi için karşılıksız yatırımlarda bulunulduğuna göre devlet bu harcamalarını nasıl karşılıyordu? Kervansaraylarda konaklayan yolculara parasız olarak sağlanan bu hizmetler için gereken para —bu yolcuların büyük bir bölümünün de yabancı olduğunu unutmamak gerekir— nereden sağlanıyordu? Din adamları her türlü vergiden muaf tutulurken (29) ya da Melikşah'ın gümrük ve ticaret vergilerini kaldırmasından dolayı hazinede oluşan 600.000 dinarlık açık (30) kapatılırken hangi gelir kaynaklarına başvuruluyordu?

(Afyon) da bulunan hazinesinden 400.000 dirhem nakit Moğul Şehzadesi Geyhatu'ya göndermişti. İlhanî hükümdarı Abaga'dan, müsadere edilen servetini, bütün ıktâlarını ve eski vezirlik makamını geri aldıktan sonra bu hükümdara, şahsî hesabına, yılda iki bin bâliş (120.000 dirhem) para ve her yıl Anadolu'dan gönderilecek malların nakli için de 700 at temin ediyordu. Beylerbeyi Seyfeddin Toruntay hayatını kurtarabilmek için Abaga Hana 400.000 dirhem para, 2000 at, Moğul kumandanlarına kıymetli hediyeler ödemiş ve 1000 kişilik bir Moğul kıtasının kışlık masrafını üzerine almıştı. Bu misaller yüksek devlet erkânının ne âzim bir servete mâlik olduğunu göstermeğe kâfidir. «TURAN, O. : Selçuklular Tarihi... s. 295-296. İBNI BİBİ de «Anadolu Selçuki Devleti Tarihi»nde (Çev. M. Nuri Gençosman, Ankara, 1941) s. 105'de şöyle demektedir: «Sultanın mutbahında hassa kulları ve umum Saray halkı için yevmiye otuz baş koyun sarfedilirken, Çaşnigir Seyfüddin'in konağında hergün seksen baş koyun kesiliyordu».

(27) AKDAĞ, M. : a.g.e., C. I, s. 6. «Meselâ, bir şehirde, hükümet ricalini teşkil edenlerin aileleri zenginlikte de birinciydiler... hem siyasî, hem iktisadî kudretleri itibarı ile başta geliyorlardı», aynı yerden.

Bu harcamaların, yukarıda belirtilen ve vergilendirilmeyen

gelir kaynakları dışında kalan vergilerle karşılanacağı doğaldır. Hamdullah Kazvini'nin verdiği rakkamlara göre buhranlı bir döneme rastlayan 1336 yılında bile Anadolu Selçuklu Devletinin vergilerinin tutarı 17.000.000 dinara (altına) ulaşıyordu ki, aynı dönemde Fransa Krallığının yılda 3.000.000, İngiltere Krallığının ise 4.000.000 altın vergi toplamış bulunması karşısında, bu rakkamın büyüklüğü kolayca anlaşılabilir. (31)

Selçuklu devletinde, askerî ve sivil olmak üzere bütün devlet örgütünün giderleri, tarımsal üretime konan vergilerle sağlanmaktaydı. (32) İşte bu vergi politikası nedeni iledir ki, Akdağ'ın belirttiği gibi, «... cemiyetimizin tarihinde zirai istihsalin ilerleme ve gerilemesi hükümet düzeni ve memleketin siyasî hayatı üzerinde tesirini derhal göstermesi itibarı ile birinci derecede önemli bir iktisadi işletme bölümü teşkil eder.» (33) Kaldı ki, Anadolu Selçuklu devletindeki esas unsur köylüydü ve bu köylü de Türkmendi. (34)

Büyük Selçuklu İmparatorluğunda ve özellikle Anadolu Selçuklu İmparatorluğunda, ticaretteki gelişmeye karşılık ülkede genel olarak bir yoksulluğun hüküm sürdüğü ve köylülerin güç koşullar altında bulundukları görülmektedir. Devlet gelirinin bu yönde harcanması kuşku yok ki tacirler sınıfı ile bunlarla ilişkili yüksek yerlerdeki yöneticileri zenginleştiriyordu. Buna karşılık bu gelişmenin köylüye bir yararı dokunmadığı gibi, onu yoksullaştırıyordu da. Bir de ithalâtın ihracattan fazla olması ve lüks malların ithal edildiği gözönüne getirilirse bu ticarette kazancın belirli bir zümreye ait olmasına karşılık, zararının köylünün emeğinden ödendiği anlaşılacaktır. Ticaretteki gelişmenin ve büyük toprak sahiplerinin servetlerindeki artışın yanısıra, köylünün gelir düzeyi hızla düşmektedir ve buna şaşmamak gerekir... «Ticarî kazanç ve servetlerin artması karşısında umumiyetle toprak gelirine dayanan vergiler kifayetsiz kalıyor ve içtimaî adaletsizliğe sebep oluyordu... Bu iktisadi inkişaf sayesinde büyük bir sermayedar ve zenginler sınıfı meydana gelmiş (ti).» (35) Bu sınıf, islâmiyet faizle para vermeyi yasaklamış olduğu halde, türlü şer'i hilelerle faizcilik yapıyor (36) ve doğrudan ya da dolaylı yollarla köylüleri = Türkmenleri sömürüp soyuyordu.

(28) Ayrıca başka örnekler için bkz. : TURAN, O. : Selçuklular Zamanında Türkiye—... Alp Arslan'dan..., s. 534-535, 626, 631 - 632.

(29) TURAN, O. : Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, s. 59 ve vesika LVI.

(30) TURAN, O. : Selçuklular Tarihi..., s. 267

(31) TURAN, O. : Selçuklular Zamanında Türkiye (Selçuklular ve İslâmiyet'de), s. 67-68

(32), (33) AKDAĞ, M. : a.g.e., C. I, s. 18

(34) AKDAĞ, M. : a.g.e., C. I, s. 14

(35) TURAN, O. : Selçuklular Tarihi..., s. 267

(36) TURAN, O. : Selçuklu Türkiyesi'nde Faizle Para İkrazına Dair Hukukî Bir Vesika, s. 251-252.

— 2 —

TÜRKLER VE SELÇUKLU DEVLETLERİ

I

Göçebe bir topluluk olarak tarih sahnesine çıkan Oğuzların kurdukları Büyük Selçuklu Devletinin, yerleşik ileri bir uygarlığın yer aldığı topraklar üzerinde gelişmesi ve kökleşmesi, ayrıca devlet yöneticilerinin bu yerleşik uygarlığı benimseyip, onun temsilcileri ile işbirliğine girişmeleri, ulusal benliklerini yitirmeyen Türklerce hoş karşılanmamış, direnmelere yol açmış, kısa bir süre içinde Türkler devlet içinde ayrı bir topluluk durumuna gelmişlerdir. Yönetici durumunda olan Selçuklular, öz dillerini, dinlerini, yaşayış biçimlerini unutup özellikle İranlılarla kader birliği yapar ve bunun nimetlerinden yararlanırlarken, bu durumda olmayan Türkler ulusal benliklerini sürdürmüş, ancak sürekli olarak da yoksullaşmışlardır. Selçuklu Devleti kendini oluşturan Türk halkından o değin kopmuştur ki, Selçuklu aydınları «halktan ve halka ait şeylerden ayrılmayı kendilerine bir şeref bilen» kişiler olmuşlardı. (1) Daha sonraları Anadolu'da müridleri devlete başkaldıran Baba İlyas'ın soyundan gelen Âşık Paşa «Garibnâme» adlı eserinde şöyle diyecektir:

Türk diline kimesne bakmaz idi
Türklere her kiz gönül akmaz idi
Türk dahi bilmez idi bu dilleri
İnce yolu ol ulu menzilleri

«Yüksek soydan olanlar için Türkçe konuşmanın yakışık almadığı» (2) bu devlette Türklük unutulup gidiyordu. «Tarih, hâkim bir milletin devlet kurduğu ülkelerde yaşayan dilleri benimseyerek, kendi ana dilini unuturcasına bu yeni lisanlarla ilim ve edebiyat eseri vücuda getirmeğe çalıştığını hiçbir zaman ve hiçbir yerde —bilhassa böylesine geniş ölçüde— kaydetmiş değildir.» (3)

«Oğuz» sözcüğü zamanla «Türkmen» ve «Türk» olarak anılmaya başlamış (4) ve buna koşut olarak da, Selçuklu devletinin gelişip kökleşmesi ve Selçuklu hanedan, aristokrat ve zenginlerinin yabancı unsurlarla kaynaşması süreci içinde, Selçuklular kökenlerinin Oğuz Han'dan değil, İran tarihinin geçmişinde bulunduğunu öne sürmeye başlamışlardır. (5)

II

Selçuklu devletini kuranlar Oğuzlardır. Bu devletin sınırlarını genişletenler de onlardır. Ne var ki, bir devlet kurup yaşatmanın nimetlerinden yararlananlar Oğuzlar olmamıştır. Selçuklu devletinin koyun, at ve benzeri gereksinmelerini de onlar karşılaşmışlardır. Buna karşılık Selçuklu Devleti, Oğuzları çözümlenmesi gereken bir sorun olarak görmüştür. Nitekim, 1044 yılında Halife Kaim bi-Emrullah Türkmenleri Tuğrul Beye şikâyet ettiğinde Tuğrul Bey, halifenin elçisine şöyle diyordu: «Doğru hareket etmek için elimden geleni yapıyorum. Eğer milletimden (Türkmenlerden) aç kalanlar kötülük yapıyorsa, bu-

(1) KÖPRÜLÜ, M. F. : Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 199

(2) Şirvan Şahı Şah, şair Genceli Nizami'ye söylemiştir. BANARLI, Nihad Sami: Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1948?, s. 65.

(3) BANARLI, N. S. : a.g.e., s. 65

(4) Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. : a— BARTHOLD, W. : A. History of the Turkman People; BARTHOLD, W., : Four Studies on the History of Central Asia, Translated from Russian by V. and T. Minorsky, Leiden, 1962, C. III, s. 78 vd

b — KAFESOĞLU, İbrahim: Türk Adı, Mânası ve Mahiyeti: Jean Deny armağınından ayrı basım; T.T. K. Yyn., Ankara, 1958, s. 121-133.

(5) ÖGEL, Bahattin: Türk Irkının Tarih Derinlerindeki Gelişmesine Genel Bir Bakış: Hammer tarihinin Zuhuri Danışman tarafından yayımlanan çevirisinde (İstanbul, C. I, 1972) ayrı not, s. 334 - 335

na karşı ben ne yapabilirim.» (6) Ünlü Büyük Selçuklu veziri Nizam-'ül Mülk «Siyasetnâmesi»nde «sorunu» şöyle koymaktadır: Sayıları oldukça büyük olan Türkmenler devletin başına birçok güçlükler ve sorunlar çıkarmışlardır ama, devletin kuruluşu sırasında canla başla çalıştıkları, birçok eziyetlere katlandıkları ve akrabalık bağı ile de bağlı bulundukları için Selçuklu hanedanı ve devleti üzerinde onların da hakları vardır. Sorun şöyle çözümlenebilir: Türkmenlerin oğullarından bin kadarı kölelik (gûlâm) yöntemine göre yetiştirilmek üzere alınmalı, bunlar devlet görevlerinde kullanılmalı, saraya girmelidirler. Böylelikle hanedana bağlanmış ve devletten de kendilerine düşen payı almış olurlar. Bu da, Türkmenlerin devlete karşı besledikleri hoşnutsuzluk ve nefret duygularının kalkmasını sağlar. Bundan devlet de yararlanmış olur, çünkü böylelikle Türkmenlerden 5.000 ya da 10.000 kadar «gûlâm» gibi eğitimli ve örgütlü asker sağlanmış olacaktır. (7) Dönemin en yetkili devlet adamının bu sözleri, konuyu aydınlatacak gerçekleri ortaya koymaktadır. Büyük bir sorun oluşturan Türkmenler, devlete karşı nefret duyguları beslemektedirler, devleti kuranlar ve zahmetine katlananlar onlardır ama devletin nimetlerinden yararlanmamaktadırlar, bu sağlanırsa —Nizam-ül Mülk'e göre— sorun çözümlenebilecektir. Öte yandan devlet yönetim biçimi artık Türk geleneğine göre de değildir.

Gerçekten de Oğuzlar (Tükmenler), Selçuklular'a, devletin en yüksek yerlerine yabancıları çıkardıkları, geleneklerinden koptukları, kendilerini sürekli olarak «uc» lara sürdükleri o döneme göre olağan bir kazanç yolu olan yağmacılığını yasakladıkları için kızıyorlardı. «Başbuğ da törenin gerektirdiği bazı vazifeleri yapmakla mükellefti. Bunlar yerine getirilmediği zaman saygı ve itaat da ortadan kalkıyor ve öfkeyle atlarına binen Oğuzlar aynı alleye mensup bir başkasının etrafına toplanıyorlardı.» (8) İşte burada böylelikle, Selçuklu dönemindeki ayaklanmaların gelir dağılımındaki adaletsizliğin yanıbaşında yer alan en önemli nedenine değinmiş oluyoruz.

Sorunun özünü «Türkmen meselesi» başlığı altında Mehmet Altay Köymen şöyle ifade etmektedir:

> «Devlet, kuruluşundan sonra göçebelikten çıkarak, yerleşik medeniyeti temsil eden bir siyasî teşekkül haline gelmeseydi, şüphesiz Türkmenler meselesi' diye bir mesele de ortaya çıkmayacaktı.» (9) «Selçuklular, içinde yaşadıkları içtimaî muhitin ve hâkim oldukları halk kitlelerinin —isteyerek veya istemeyerek— tesiri altında kalmışlardır. Bunun neticesi olarak kurdukları devlet, tedricen yerleşik İran halkının devleti haline gelmiştir.» (10) (11)

---

(6) TURAN, O. : Selçuklular Zamanında Türkiye... Alp Arslan'dan... s. 16

(7) NIZAM AL-MULK : The Book of Government or Rules for Kings (The Siyasat-nâma or Siyar al-mulûk,) İngilizceye çev. : Hubert Darke, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1960, s. 105. Selçuklu yöneticileri buna benzer bir yönteme gerçekten başvurmuşlardır. Türkmen kabile başkanlarının yakınlarını bir rehin gibi yanlarında tutmuşlardır. (KÖPRÜLÜ, M. F.: Les Origines de L'Empire Ottoman, s. 58 v CAHUN. L. : a.g.e., s 182).

(8) SÜMER, F. : Oğuzlar (Türkmenler)..., s. 105

(9) KÖYMEN, Mehmet Altay: Selçuklu Devri Türk Tarihi; Ankara 1963, s. 158 - 159.

(10) KÖYMEN, M. A. : Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 161-162.

(11) «Bu keyfiyet, ilk defa kendisini, daha Dandanakan muharebesini hemen takip eden zamanlarda göstermeğe başlamıştır. Devlet tanzim edilirken, Gaznelilerden iltica eden kumandanlar askeri teşkilât kadrolarına alınmışlardır. Bu andan itibaren devletin kuruluşunda başlıca unsur olduğunu gördüğümüz Türkmenlerin ikinci plana atıldığı söylenebilir. Çünkü, zamanın klasik gulâm sistemine göre yetiştirilmiş olan mülteci kumandanların, devlet teşkilâtına resmen alındıktan sonra mağrurlaşmaları ve diğer unsurları — tabiî bu arada emektar Türkmenleri — küçük görmeleri başka türlü izah edilemez. Devlet kurulduktan sonra umduklarını bulamayan, külfetini çektikleri halde nimetinden başkalarının istifade ettiğini gören Türkmenlerin daha bu andan itibaren devlete ve başındakilere gücenmiş oldukları muhakkaktır» (KÖYMEN, M. A.: Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 162).

III

Çalışmamızın «Giriş» bölümünde ve özellikle «İslâmiyetin Kabulü» başlığını taşıyan ve ayrıca Selçukluların toplumsal yapılarına ilişkin bir önceki kesimde belirtilenler ile birlikte, Türklerin Selçuklu Devleti içinde düştükleri bu durumu bir arada değerlendirdiğimizde, her şeyden önce Tuğrul Beyin Arap İran âlemine girdiği ölçüde, Oğuz kabile başkanı sıfatını terkederek, bir devlet başkanı statüsüne yükselmiş olduğunu görürüz. Bu nedenle, Tuğrul Bey, halifenin kızıyla evlenmek istemiş ve kendisini 1058'de halifeye, doğunun ve batının sultanı olarak ilân ettirmiştir. Bununla da yetinmeyerek halifenin resmî temsilcisi olarak da kendisini kabul ettirmişti. Sünni müslümanlar onu halifenin kurtarıcısı, sünniliğin hâmisi olarak anmaya başlamışlardı. Böylece İran çevreleri ile bütünleşen Büyük Selçuklu sultanları sünniliğin, yani islâm ortodoksisinin savunucusu durumuna gelmişlerdi. Melik Şah'ın gerçek ulusu olan Türklerin devlet içinde bir rolleri bulunmasını istemiyorlar ve onları yalnızca sınırların koruyucuları durumuna düşürüyorlardı. (12) Buna karşılık da Selçuklu sultanları kendilerinin Türk olduklarını unutuyorlardı. (13) Türk hanedanın sünniliği, yani islâm ortodoksisini savunması kendi çıkarları gereği idi. Ancak Türk halkı islâmlığı «İslâmlığın Kabulü» başlığı altında belirttiğimiz biçimde benimsiyordu. (14) «... büyük şii akımlarının Türklerden destek umması (beklemeleri) ve onların büyük yardımlarını görmesi, Safevi Türklerinin göçebe Oğuzların yardımı ile şiiliği bir devlet dini haline getirmeleri basit bir tesadüfün sonucu değildir. Şayet Oğuzların içinde yaşadıkları ve çeşitli dinlerle temasa geldikleri ortam göz önüne alınır ve göçebe Türklerin dinî gelenekleri hatırlanırsa Oğuz ayaklanmalarının, Selçuklu, Osmanlı ve Timur soyunun islâm ortodoksisini ne pahasına olursa olsun koruma çabalarına rağmen, 'non - conformist islâmlığı neden savundukları anlaşılır.» (15) Bu durum, Büyük Selçuklu Devletinde böyle olduğu gibi XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da da aynı biçimde kendisini göstermiştir. (16)

«İranlılaşmış Selçuklu sultanları, İran'ı Türkleştiremediler. Zaten böyle bir niyetleri de yoktu. Tam tersine, kendi istekleriyle İranlılaştılar... ve İranlıları Oğuzların yağmalarına karşı korumaya çalıştılar... Öte yandan Türkmenler Anadolu'yu gerçek anlamı ile Türkleştirdiler. İşte Türkmenlerin Konya Sultanlarından Osmanlılar ve Atatürk zamanına değin ulaşan ve Türk tarihini yaratan eserleri budur.» (17)

Türklerle Selçuklu devleti arasındaki ilişkiyi daha teknik terimlerle özetlersek, gözlerimizin önünde belirecek tablo şu olacaktır: Selçukluların «toplumsal yapısı»nda değindiğimiz egemen çevreler ile halk kitleleri arasındaki gelir düzeyindeki fark çerçevesi içinde, egemen güçlerden uzaklaştırılan Türklerin ne güç toplumsal ve ekonomik koşullar altında bulundukları ve ne denli göz kamaştırıcı bir yaşantıdan kendilerinin haksız olarak yoksun bırakıldıklarının ezikliği içinde olduklarını tartışmasız olarak görürüz.

Türkmenler artık, «nizamı ihlâl edici unsur haline» gelmişlerdir. (18)

(12) GROUSSET, René: L'Empire des Steppes; Payot, Paris, 1939, s. 205-208

(13) BARTHOLD, W. : Histoire des Turcs D' Asie Centrale, s. 84

(14) KÖPRÜLÜ, M. F. : Les Origines de Bektachîme, s. 8

(15) KÖPRÜLÜ, M. F. : Les Origines de Bektachisme, s. 13

(16) KÖPRÜLÜ, M. F. : Les Origines de L'Empire Ottoman, s. 58

(17) GROUSSET, R. : L'Empire des Steppes, s. 219

(18) KÖYMEN, M.A. : Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 162

KUTALMIŞ OLAYI

I

Yukarıda çizmeğe çalıştığımız çerçeve içinde, büyük Oğuz isyanına gelinceye değin, en önemli Oğuz - Türkmen ayaklanmasını Kutalmış'ın Tuğrul'a ve Alparslan'a karşı yürüttüğü mücadeleye Türkmenlerin katılmaları sırasında görüyoruz. Bu mücadele Kutalmış açısından salt bir taht mücadelesi gibi belirmekte ise de, Türkmenler açısından ekonomik ve toplumsal kapsamlı olarak siyasal iktidarı paylaşma, hak ettikleri yeri elde etme çabasıdır. Türkmenler, bu amaçla Kutalmış'ın yönetimi altında toplanmışlardır. Anonim bir Selçuklu tarihi «Türk askerleri de onunla beraber oldular.» (1) derken, bir Türk devleti olrak bilinen Büyük Selçuklu Devletinin, Türklere karşı Türk olmayan askerlerden oluşan bir ordu ile savaşacağını ifade etmektedir. Türkmenler, Büyük Selçuklu Devleti sultanlarına başkaldıran hemen her soylu beyin yanında yer almışlardır. Bu olgu da, Türkmenlerin devletten ne değin kopmuş bulunduklarını gösterir. Bu nitelikteki daha önceki Türkmen ayaklanmalarından en önemlisini 1058 yılında onların İbrahim Yınal'ın yanında yer aldıklarında görüyoruz. (2)

Kutalmış, Alparslan'ın babası Çağrı Beyin amcası Arslan'ın oğludur. Arslan Bey, Gaznenilerce tutsak alınıncaya değin Selçuklu Devletinin başında bulunduğu için Kutalmış, Selçuklu tahtının kendisine ait bulunduğu savındaydı. Ancak, tahta, Tuğrul Bey geçmiş bulunuyordu.

(1) ANONİM, Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi; yayınlayan: Feridun Nafiz Uzluk, Ankara, 1952, s. 7

(2) İbrahim Yınal'ın bu olaylar sırasında bir aralık Bağdat'ı ele geçirmesi ve burada şiîliği resmî din olarak ilân etmesi konumuz açısından anlamlı olsa gerektir.

«Giriş» bölümünde «Sınıflaşma ve Aristokrasi» başlığı altında belirtmeğe çalıştığımız gibi, Türk toplumsal geleneğinde hanedandan olmayan bir kişinin hükümdar olması düşünülemezdi. Bu olanaksızlık, geleneklerine bağlı Oğuzların doğrudan doğruya eyleme girişmesini önlüyor, ancak ne zaman bir Selçuk soylusu ayaklansa onun yanı başında yer alıyorlardı. Nitekim, daha sonraları Sultan Sancar'a karşı isyan ve onu tutsak eden Oğuzların, Sancar'ı bu tutsaklık durumunda bile önceleri sultan olarak tanımaları, en sonunda da kendilerine baş olacak başka bir soylu aramaları hep bu toplumsal-siyasal geleneğin sonucudur. İşte, bu nedenle, Kutalmış'ın saltanat davası, Oğuzlara devlete başkaldırma olanağını yaratmış oluyordu.

II

Kutalmış, Büyük Selçuklu Devleti tahtına sahip olmak için ayaklanınca, Tuğrul Bey, Kutalmış üzerine asker yolladı (Nisan-Mayıs 1061). Yanında Türkmenler bulunan Kutalmış, Tuğrul Beyin ordusunu önce yenilgiye uğrattı. Kapanmış olduğu Girdkûh kalesini kuşatan Humar Tekin'in kuvvetlerini bozdu. Fakat, Mayıs 1063'de Selçuklu veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî, onu Girdkûh kalesinde kuşattı. Bu sırada Kutalmış'ın yanında 10.000 kişilik bir kuvvet bulunuyordu. Kale her ne kadar alınması güç bir yerde idi ise de, yiyecek ve su sıkıntısı başgösterince Kutalmış anlaşmak yollarını aramaya başladı. Ne var ki, bu sırada Sultan Tuğrul'un ölüm haberi gelince Kündürî başkent Rey'e dönmek zorunda kaldı.

Kutalmış bu durumdan yararlanarak kaleden inmekte ve Türkmenlerden yardım istemekte gecikmedi. 50.000 kişilik bir Türkmen ordusu kısa bir süre içinde Kutalmış'ın komutasında toplanıverdi. İşte, mücadelesinin başında da Türkmenlerden yararlanmış olmakla birlikte, bu andan sonra Kutalmış olayı, nitelik ve nicelik yönünden bir Türkmen-Oğuz eylemi olarak gelişmeye başlamıştır.

Ordusu gittikçe güçlenen Kutalmış, başkent Rey'i kuşattı (Kasım 1063). Kutalmış, Rey önünde, kendisine karşı gelen bir orduyu daha yenilgiye uğratarak, komutanları da dahil olmak üzere birçok tutsak aldı. Kuşatma sürederken, Kündürî'nin daha önceden kendisine haber yollayıp, sultanlığını tanıdığı ve yardım istediği Alp Arslan, başkenti kurtarmak üzere harekete

geçmişti. Bunu duyan Kutalmış yeni kuvvet toplamak amacı ile kuşatmayı kaldırdı. Yolda Alp Arslan'ın öncülerinden bir bölümünü daha yenilgiye uğrattı ise de, Kutalmış, Alp Arslan ile yaptığı son savaşta yenik düştü, kaçarken atından düşerek öldü. (Aralık 1063)

III

Savaşın bitiminde Alp Arslan pek çok Türkmen'i öldürttü ve onlardan çokça ganimet aldı. (3) «Bu sırada Alp Arslan'ın yanında Kül-Sarığ, Pehlivan, Altun-Tah, Sav-Tegin, Buldacı, Sunkurca, Ağacı gibi emirler vardı ki, bunların hepsi veya çoğu memlûk menşeli idiler. Gerek Tuğrul Beyin, gerek Alp Arslan'ın büyük emirleri arasında birkaç Türkmen beyinin görülmemesi gerçekten hayret verici bir husustur...» (4) Ne var ki, buraya değin söylenenler karşısında gerçekte buna şaşmamak gerekir.

Kutalmış'ın bu mücadelesi sırasında ve özellikle Rey önlerinde Türkmenlerin bir Türk ülkesinde değil de, bir yabancı ülkedeymiş gibi davranmaları da konuyu aydınlatmak bakımından ilginçtir. Gerçekten Türkmenler ülkeyi yağmalamışlar, tutsak ettikleri kadınları öldürmüşlerdir. (5)

Prof. Dr. Köymen, bu davranışın nedenini, yukarıda açıklanmaya çalışıldığı biçimde şöyle özetlemektedir:

> «[Kutalmış'ın] yeni bir ülke fetheder gibi çevreyi yağmalaması, kadınları esir etmesi ve öldürmesi, yalnız hânedanın iki ezeli rakibi arasındaki düşmanlıkla izah edilemez. Bunda şüphesiz devletin kuruluşundan sonra yerleşik halka ve gulâm sistemi'ne dayanan klâsik bir islâm devleti haline gelmesi yüzünden kenarda kalan Türkmenlerin intikam arzularının da etkisi vardır.» (6)

(3) BÜNDARİ : a.g.e., s. 27

(4) SÜMER, F. : Oğuzlar (Türkmenler)....., s. 107

(5) KÖYMEN, M. A. : Selçuklular Devri Tarihi, s. 64

(6) KÖYMEN, Mehmet Altay : Alp Arslan ve Zamanı; Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yyn., İstanbul, 1972, s. 82-83

Olayın bu yönü konumuz için önemlidir. İlerde, Osmanlı Devletinde de, iktidardan uzaklaştırılan, ya da başka bir deyişle devlet nimetlerinden yararlanmaları engellenen sınıf ve zümrelerin devlete nasıl başkaldırdıklarını göreceğimiz gibi, daha önemlisi, direnme ve devrimlerin hemen hemen tümüne de Türkmenlerin katıldıklarını inceleyeceğiz.

Türkmenlerin Asya'da böylece başlayan bu eylemleri Anadolu'da da gene sömürülmekten kurtulma çabaları biçiminde belirecektir. Bir yazarın deyişiyle, «Anadolu baştan başa ferdî ve içtimaî istiklâlleri için çarpışan Türklerin kemikleriyle, kanları ile doludur.» (7) Ancak, birazdan göreceğimiz gibi, Anadolu'daki Türkmen ayaklanmalarından önce, Büyük Selçuklular dönemindeki ve Selçuk sultanı Sancar'ın dahi tutsak edildiği Oğuz ayaklanması, bu mücadelede Türklerin başarı sağladıkları bir aşama olarak tarihe geçmiştir.

(7) TÖKİN, Füruzan : Türkiye'de Halk Hareketleri, İstanbul, 1968, s. 60

— 4 —

BÜYÜK OĞUZ AYAKLANMASI

I

Zaman zaman direnmeler gösterseler de, Oğuzlar, Sultan Sancar dönemine değin güç koşullar altında yaşamaya devam ediyor, Büyük Selçuklu Sultanının mutfağı için yılda 24.000 koyun veriyorlardı. Oysa Sultan Sancar bir keresinde beş gün durmadan şarap içiyor, bu beş gün içinde «cömertliğin her çeşidi»ni gösteriyor, hazineden sağa sola para dağıtıyor ve yalnız altın olarak dağıttığı para, bu süre içinde 700.000 dinara ulaşıyordu. (1) Oğuzlardan alınan bu 24.000 koyunun tüketildiği sarayda Sultan Sancar Türk geleneklerinin hiç de hoş görmeyeceği bir yaşantı sürüyordu. Örneğin Bündari şöyle diyor:

> «Sancer'in âdeti şöyleydi. Beğendiği bir köleyi satın alır, sonra ona âşık olur ve onu sevmekle iştihar eder, onunla ünsiyet etmeğe meftun olur. Malını ve canını ona feda eder, sabah şarabını akşam şarabını onunla içer, hükmünü onun eline verir ve saltanatı ona tevdi eder. Fakat gecesi onun gündüzünü silip götürdükte ve menekşesi onun nar çiçeğini kuşattıkta (teraveti gittikte) ondan gönlü soğur ve ona b'uz eder, ondan ayrılır, ona b'uz etmekle o raddeye varır ki, vuslattan onu terketmekle iktifa etmez, müsterih olmağı onu öldürmekte görürdü.» (2)

Sultan Sancer «Sunkur» adlı köle için başlangıçta yirmi gün içinde hazineden verilen çeşitli mallar dışında 700.000 dinar harcamış, ancak iki yıl sonra Sunkur'dan bıkınca onu, devlet ricaline emir verip bu ricale bıçaklattırarak öldürtmüştür. Sultan'ın böyle gönül bağlayıp sonradan öldürttüğü öteki kölelerin adları da «Geçkülah Kaymaz» ile «İhtiyarüddin Cevherütaci»dir. (3)

İşte Sancar'ın sarayının mutfak nazırı (han-Salar) gene koyunları alıp getirmesi için Oğuzlara tahsildarını gönderdiğinde, bu tahsildarın Oğuzlara aksilik çıkarması, kötü davranması ve rüşvet istemesi üzerine, bu kez Büyük Selçuklu Devletini yıkılışa kadar götüren olaylar zincirinin ilk halkasının patlak verdiğini görüyoruz.

Belh yöresinde Huttelan otlaklarında bulunan Oğuzlar bu tahsildarı öldürdüler. Belh valisi olan İmâdüddin Kamac, Merv'e sultanın yanına geldiğinde, o ana değin Sancar'a duyurulmamış olan bu olayı ona anlatarak, Oğuzların bu eylemini devlete karşı olarak nitelendirdi ve bu konuda sultandan yetki aldı. Kamac, bu ek yetkiyi alırken Sancar'a, Oğuzlardan 24.000 yerine 30.000 koyun alacağını vaadediyordu.

Kamac, Belh'de önce Oğuzlardan, ölen tahsildarın diyetini istedi. Oğuzlar reddettiler ve Kamac'ın adamını kovdular. Bunun üzerine Kamac, büyük bir ordu ile Oğuzlar üzerine yürüdü, ancak Oğuzlar ile yaptığı savaşta ordusu dağıldı, oğlu ve kendisi öldürüldü.

II

Vali ve oğlunun öldürülmesi ve bu yenilgi başkentte büyük tepkilere yol açtı. Gerçekten de, bu kez Oğuzlar, kendi başlarına devlet otoritesine karşı gelmişlerdi. Büyük Selçuklu Devleti bürokrasisi ve saray ricali Sultan Sancar'dan onun Oğuzları şiddetle cezalandırmasını istiyorlardı. Bu çevrelerin isteği üzerine Sancar, Oğuzlar üstüne sefere çıkmaya karar verdi. (4)

Ne var ki, bizzat Sultan Sancar'ın kendi üzerlerine geldiğini duyan Oğuzlar ona karşı gelmekten çekindiler, Sancar'a elçiler gönderdiler ve kendilerine yapılan haksızlıkları, bu haksızlıklar karşısında böyle davranmış olduklarını, Kamac'ı öldürmelerinin ve ordusunu bozmalarının ise kadınlarını, çocukları-

(1) BUNDARİ : a.g.e., s. 247
(2) BUNDARÎ : a.g.e., s. 244
(3) BUNDARÎ : a.g.e., s. 244-246
(4) KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad : Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları; Bell. C. VII, sayı 27, 1943, s. 481

nı ve canlarını korumak için olduğunu anlatmaya çalıştılar. Kamac ve oğlu için 100.000 dinar ve 1.000 köle vermeğe hazır olduklarını da bildirdiler. Sancar'ın ordusu yaklaşınca Oğuzlar «... kadın ve çocukları önde olmak üzere Sultan Sancar'ı yalvararak karşıladılar.» (5) Ne olursa olsun Sancar Türk soyundandı; kendisinden merhamet dilenen kendi ulusunun insanlarını katledemeyecekti. Bu nedenle Sancar, Oğuzların önerilerini kabul ederek, geri dönmek istedi. Fakat, yanında bulunan «saray adamları» sultanı zorladılar ve onu kandırdılar. (6) Hattâ başta Kamac'ın da torunu olmak üzere bazı devlet büyükleri, Oğuzların yalvarmalarına dayanamayarak dönecek olan Sultan'ın atının dizginlerini tutarak onu Türkleri öldürmeğe zorladılar. (7)

Çaresizlik içinde kalan Oğuzlar, çoluk çocukları ile birlikte savaşı kabul etmek zorunda kaldılar. Ne var ki, bir varlık-yokluk, ölüm-kalım savaşı yapacaklarının bilincine ermiş, dağların, ovaların güç koşullarının sertleştirdiği ve savaşçılıklarından hiçbir şey yitirmemiş olan bu Türkler, yerleşik İran devletinin ve sarayının ordusu durumuna gelmiş bulunan Sultan Sancar ordusunu bozdular, hemen hemen tümünü yok ettiler (Nisan 1153). Sultan Sancar, Oğuzların eline düştü.

Oğuzlar, kendilerini hâlâ Büyük Selçuklu Devletinin egemen ulusu olarak görüyorlardı. Onlara göre belki sultan kandırılmıştı ama devlet kendilerinindi. Bündarî, Sancar'ın Oğuzlarca tutsak edilmesi sahnesini şöyle anlatıyor:

> «Guzlar [=Oğuzlar] bunu kuşattılar. Sencer kendisini kuşatan halka içinde dairenin merkezi gibi kaldı ve çevr edici ellere düştü.
>
> Guzların emiri atından indi ve yer öptü, inadı ile Sencer'in atının dizginini tuttu. Sencer'e bol bol dua etti ve senin kavmin eza ve cefaya başladılar, tebaaya iyi bakmasını bilmediler. İşte biz senin etrafında hizmetçilerinizi, senin sözünü söyleriz ve senin sözünü dinleriz, dediler.» (8)

(5) KÖYMEN, Mehmet Altay : Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C. II, İkinci İmparatorluk Devri, T. T. K. Yyn., Ankara, 1954, s. 410

(6) KÖPRÜLÜ M. F. : Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları, s. 481-482

(7) KÖYMEN, M. A. : Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C. II, s. 455

III

Oğuzlar, kaçmayı başarıncaya değin üç yıl süreyle Sancar'ı yanlarında dolaştırdılar. Önceleri göstermelik de olsa ona karşı saygıda kusur etmiyorlardı. Hatta Sancar, yüzlerine karşı sert sözler de söylese, onlara hakaret de etse ses çıkarmıyorlardı. (9) Ancak, gündüzleri onu hükümdarlık makamına oturtmalarına karşılık, geceleri demir bir kafes içinde tutuyorlardı.

Yanlarında böylece tutsak kalan Sancar ile birlikte Oğuzlar İran içlerinde ilerlemeğe başladılar. Merv, Tûs, Meşhedi, Nişapur ve Serahs kentlerini yağmaladılar. Yağmalar sırasında servetlerinin yerini kendiliklerinden söylemeyenlere işkence ediyorlar, ele geçirdikleri kentlerde camileri yakıyorlar, din adamları ile devlet memurlarını öldürüyorlardı. Bu olaylar sırasında Oğuzlara «cemiyetin en alt tabakasını teşkil eden işsiz güçsüz tabakası da» katılmıştı. Ayaklanma sonucunda, Oğuzların kin güttüğü bu sınıftan her dört kişiden bir kişi öldürülmüş bulunuyordu. (10)

Olayların bu yönde gelişmesi, Oğuzların belirli bir sınıf tarafından kendilerine zorla kabul ettirilmek istenen ve toplumsal yapılarına uymayan kurumları nasıl benimsememiş olduklarını kanıtlar. Büyük Selçuklu Devletinin başkenti Merv'de, Oğuz önderlerinden Bahtiyar'ın tutsak sultandan buradan kendisine ıktâda bulunmasını istemesi ve, Sancar'ın başkentten herhangi bir kimseye ıktâ verilmesinin düşünülemeyeceğini anlatmaya çalışması üzerine, o sırada Sultanın yanında bulunan Oğuzların bu sözlere kahkahalarla gülmeleri bu gibi kurumların Oğuzlara ne denli yabancı bulunduğunu ve o gü-

(8) BÜNDARÎ : a.g.e., s. 253 : 254

(9) BÜNDARÎ : a.g.e., s. 254

(10) KÖYMEN, M. A. : Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s. 437-440, 445

ne değin bu kurumun nasıl kötüye kullanıldığını (11) gösterse gerektir. (12)

Ne var ki, Sultan Sancar'ı ellerinde tutmalarına ve Sancar'dan sonra da başlarına geçirecek bir hükümdar aramalarına rağmen Oğuzlar, Büyük Selçuklu Devletinde iktidarı ele alarak devleti yönetemediler. Kuşkusuz bunda, yerleşik İran halkına karşı besledikleri kin sonucunda yıkıcı bir biçimde davranmalarının etkisi büyük ise de, (13) gerek kendilerinin sahip bulunduğu üretim düzeyi ve gerekse Büyük Selçuklu Devleti içinde gelişip yerleşmiş üretim güçlerini kendi hesaplarına örgütlendirecek yerde, buna hiç önem vermemeleri ya da daha doğrusu önemini kavrayamamaları, sonuç olarak eylemlerinin dağılıp parçalanmasına, kendi kendini yitirmesine yol açmıştır. Bununla birlikte, bu devletin ekonomik yapısını ve toplumsal yaşantısını da alt - üst etmeleri de öte yandan bu devletin çöküşünü hazırlamıştır. Kurdukları devletin kendilerine yabancılaşması üzerine kurucuları tarafından bu devletin yıkılması, belki de tarihin bir cilvesidir.

(11) Örneğin Sancar, bahsi geçen kölelerine iktâlar verirdi.

(12) KÖYMEN, M. A. : Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C. II, 415

(13) KÖYMEN, M.A. : Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C. II, s. 433

BABAİ EYLEMİ

I

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun sistemli politikası sonucu Türkler batıya doğru savaşa savaşa göçerek kendilerine geçim olanakları sağlamak için Anadolu'yu yurt yaptılar. Burada Anadolu Selçuklu Devleti kuruldu. Ne var ki, Türkler için geçim koşulları daha da güçleşmiş ve daha önce belirttiğimiz gibi toplumsal ayrışım daha bir kristalleşmişti. Sürekli savaşların mali yükünü halk çekiyor, vergileri halk ödüyor, devlet örgütü son derece kötü çalışıyor, «bütün sosyal sınıflar durumdan şikâyetçi» (1) bulunuyorlardı. Doğuda gelişen Moğol tehlikesi karşısında Anadolu'ya yeniden Türkmenler doluyor ve bunların durumu yeni sorunlar çıkarıyordu. 1237'de saltanat makamına, kişiliğinde hükümdarlık nitelikleri bulunmayan II. Keyhüsrev'in geçişi ile daha da gelişen huzursuzluk son haddini bulmuştur. (2)

Anadolu'daki Türkmenler toplumsal eğilimlerini terketmemiş bulundukları gibi, yeni yeni Anadolu'ya göçen Türkmenler de, inanç ve eğilimlerini daha canlı bir biçimde birlikte getiriyorlardı. Öte yandan, devlet, bütün bu Türkmenlere «yalnız istismar edilen unsur gözüyle» bakıyordu. (3)

Müslümanlığı ancak toplumsal yaşantılarına uyduğu ölçüde kabul eden, daha çok şiiliğe eğilimli ve ulusal benliklerini korumuş bulunan bu Türkmenler, Türkistanlı Şeyh Ahmed Yesevî'nin öğretilerinde kaynağını bulan inançlarının, devlet egemen çevrelerinin ideolojisine uymadığını görüyorlardı. Türkmenler-

(1) KÖPRÜLÜ, M. F. : Les Origines de L'Empire Ottoman, s. 60

(2) TURAN, O. : Selçuklular Tarihi..., s. 228

(3) SÜMER, F. : Oğuzlar (Türkmenler)..., s. 158

in içinde bulundukları toplumsal ve ekonomik koşullar onlarda Selçuklu Devletinkinden bambaşka bir ideolojinin gelişmesini gerektirmişti.

Selçuklu devletinin medrese kültürü, sünniliğin, arapça ve farsça yazılmış kitapların ürünüydü. Oysa sünnilik Türk toplumsal yaşantısına uymadığı gibi, yazıldıkları dili bile anlamadıkları karışık bilgileri aktaran kitaplar Türkmenlere bir şey ifade edemiyordu. (4) Oysa, Ahmed Yesevî (ölüm 1166) Türkistan'da öğretisini yayarken, göçebe ya da köylü Türklerin anlayabilecekleri bir dil ve anlatım kullanıyor, İslâmlığı bu Türklere anlatmaya çalışırken, kendisi de ister istemez bu çevrenin etkisinde kalıyordu. Türkler, toplumsal yapıları gereği, İslâmlığı yüzeysel bir biçimde anlıyorlar ve onu kendi gelenekleriyle, şamanist anlayışları ile kaynaştırıyorlardı. (5) Türkler, saz şairlerini eski şamanlarına benzetiyorlardı. Ahmed Yesevî ise, saz şairleri üzerinde derin etkiler yaratıyordu. (6) Fuat Köprülü'nün özetle belirttiği gibi :

> «İslâmiyet dairesine yeni giren ve felsefî fikirlerin inceliklerinden henüz bir şey anlamayan basit ve sade bir çevrede, yine aynı mahiyette basit ve sade dinî ve ahlâkî esasları telkin eden, daha doğrusu dinî ve ahlâkî propaganda yapan bir tasavvuf mesleğinin bu başarısı tabiî idi. Bilhassa Ahmed Yesevî, halka anladığı bir lisan ve alışmış olduğu ebedî şekillerle hitabediyordu; bundan dolayı başarısı bir kat daha büyük oldu.» (7)

İşte XIII. Yüzyılda Yesevilik, Anadolu'daki Babaî tarikatini doğuran en önemli akımdır. (8) Gerçekten de «Medreselerde ömür

(4) AKDAĞ, M. : a.g.e., 34-35

(5) KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuat : Ahmed Yesevî Barthold, W. : İslâm Medeniyeti Tarihi (Diyanet İşleri Bşk.lığı Yyn., 2. Basım, Ankara, 1963) ne yazdığı izahlardan, s. 198, 192

(6) KÖPRÜLÜ, M. F. : Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 151

(7) KÖPRÜLÜ, M. F. : Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 97

(8) KÖPRÜLÜ, M. F. : Ahmed Yesevî, s. 194

çürüten bir avuç insanın anlayabildiği «kitabî ilim'den öğrenilen din kaideleri Mevlâna devrinin sefil insanına hiç de teselli vermiyor.» (9), o, anlayabildiği ve şamanî yönü ağır basan ve şeyhlerini eski şamanları yerine koyduğu bu «halkçı» anlayışa içinde bulunduğu güç koşullarda son bir umutla sarılıyordu. Bu nedenle devlet çevreleri İslâm ortodoksisine, sünniliğe, sıkı sıkı bağlanırken sıkıntı içinde bulunan halk ile araları daha da açılıyordu. İşte bugün önemli bir sorunumuz olan «aydın» ve «halk» ikileşmesinin, kopukluğunun kökeni buradan başlasa gerektir. Bu ikileşmenin temelinde de gerçekte sınıfsal çıkarların farklılığından başka bir şey bulunmadığını da böylece görüyoruz.

II

Horasan'dan Anadoluya gelen ve Amasya'da yerleşen Secaeddin Ebulbeka Baba İlyas adında bir alevî şeyhi, babaîlik tarikatini bu dönemde ve bu koşullar altında kurdu. Önce Kayseri'de kadılık yaptı, daha sonra da Amasya'daki Mesudiye dergâh şeyhliğine getirildi. (10) Bu sırada Baba İshak denilen bir derviş, Baba İlyas'ın müridleri arasına katıldı. Baba İshak, kısa bir süre içinde ön plana geçti ve kendisini Türkmenlere sevdirmesini bildi. Amasya valisi olan Hacı Toğrak Bey de, babaîliği benimsemişti. Bu sayade Baba İshak'ın nüfuzu daha da arttı. Baba İshak, kişisel eylemleri ile kendisinin Türkmenlerin gözünde bir «veli» gibi görülmesine yol açtı. Türkmenler ona «Baba Resul Allah» diyerek peygamberlik mertebesine çıkardılar ve zikirde bulunurken «Lâ ilâhe ill'allah Baba Resul Allah» demeye başladılar. (11)

Baba İshak'ın öğretisini şöyle özetleyebiliriz : Baba İshak, Türkmenlere uğradıkları haksızlıkları anlatıyor, buna karşılık Selçuk Devleti ileri gelenleri ile zenginlerinin ahlâk kurallarından ne denli uzaklaştıklarını gözler önüne seriyor, kendilerinin de, bütün insanların da eşit haklara sahip oldukları halde, bu azınlık tarafından haklarının gasp edilmiş olduğunu bildiriyordu. Baba İshak, Selçuklu Devletinin yıkılacağını, yerine bu hak-

(9) AKDAĞ, M. : a. g. e., C. I, s. 35

(10) TÖKİN, F. H. : a. g. e., s. 20

(11) TURAN, O. : Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 424

sızlıkları giderecek yeni bir düzen kurulacağını Türklere vaad ediyordu. (12) Ne var ki, bu düzenin gerçekleşmesini sağlamak için bir ihtilâl yapılması gerekiyordu, bunun için de Türkmenler onun işaretini beklemeliydiler. Bu fikirlerin kaçınılmaz bir sonucu olarak Baba İshak, Türkmenler dışında kalan öteki etnik ve dinsel gruplara da çağrıda bulunuyordu.

III

Baba İshak, beklenen işaretini verince, alevlenmek için yalnızca bir kıvılcım bekleyen Türkmenler, 50.000 kişilik bir kuvvet olarak toplandılar ve 3 Ağustos 1239'da Babailik, sözden eyleme geçti. Baba İshak'ın çağrısı üzerine Anadolu halkı «... karınca ve çekirgeler gibi hemen ayaklanmış, sözleştikleri gün ve saatte isyan bayrağını kaldırmışlardır.» (13) Türkmenlerden başka bu eyleme «... her ulustan katışanlar vardı. Din, ulus ayırt etmeksizin sürüler bir yere geldiler.» (14) Türkmenler mallarını satıp, bunların parası ile silâhlanmışlardı. (15) Türkmenler, gene çocukları ve kadınları ile birlikte bulunuyorlardı. Baba İshak, harekete geçiş için buyruğunu gelişigüzel vermemişti. Herşeyden önce halk kendi öğretisi ile yeteri kadar bilinçlenmişti ve asıl önemlisi, II. Keyhüsrev tarafından Anadolu'dan sürülen ve Halep ile Antep yöresinde bulunan Harzem Türkmenleri ile anlaşmıştı, ayrıca Selçuklu orduları da doğuda bulunuyorlardı. (16)

Türkmenler; Sümeysat, Kâhta ve Hısn Mansûr (Adıyaman)ı ele geçirdiler, kendilerine uymayanları katlettiler, mallarını yağmaladılar, kendilerine katılanlara ilişmediler, onlara aman verdiler. Malatya subaşısı Muzafereddin Ali-şîr, Babaîler üzerine yürüdü fakat yenildi. Subaşı Malatya'da yeniden Kürtleri ve Germiyanlıları silâhlandırdı, fakat yeniden bozguna uğradı. Bunun üzerine Babaîler Sivas'ı işgal ettiler, iğdiş-başı ile devlet ileri gelenlerini öldürüp, kenti yağmaladılar. Eylem başarı kazandıkça, Babaîlere katılanlar çoğalıyordu. Türkmenler, Tokat ve Amasya'ya doğru ilerlediler. Keyhüsrev başkenti bırakıp kaçarak bir adaya sığındı. Bu sırada Baba İshak, Amasya'da bulunuyordu. Ancak Keyhüsrev'in Amasya subaşılığı ile görevlendirdiği Mübarizeddin Armağan-Şah, Babaîlerden önce Amasya'ya ulaştı ve Baba İshak'ı kale burcuna astı. Baba İshak'ın öldürülmesi, babaîleri durduramadı ve Armağan-Şah ile savaşa girişerek Selçuklu ordusunu bozup Armağan-Şah'ı öldürdüler. Artık Babaîler Konya'ya doğru ilerliyorlardı. Keyhüsrev bütün Selçuklu kuvvetlerini bir araya getirdi ve 60.000 kişiyi bulan bu ordunun komutanlığını Necmeddin Behramşah'a verdi. Behramşah, önce Selçuklu ordusunda bulunan hıristiyan askerleri Babaîler üzerine gönderdi. Babaîler ile son olarak yapılan savaşta Frank askerlerinin öncülüğü ve yardımı ile Selçuk ordusu, önce Babaîlerden 4.000 kişiyi kılıçtan geçirdikten sonra onları imha etti. (17) «Türkmenlerin... erleri erenleri öldürüldü.» (18) «... genç yaşlı hiç kimseye aman verilmedi. Arkadan büyük ordu yetiştiği zaman piştar kuvvetleri kumandanları işi bitirmişlerdi. İki - üç yaşındaki çocuklardan başka hiçbirini sağ bırakmadılar.» (19) Keyhüsrev, Türkmenleri öldürüp imha ettikleri için Frank askerlerine 300.000 florin altın vererek onları mükâfatlandırdı. (20)

IV

Baba İshak öldürüldüğü halde, Türkmenlerin dağılmayarak ilerlemeleri ve onun ölümüne rağmen zaferler kazanmaları bu eylemin Baba İshak'ın değil, dönemin ekonomik ve toplumsal koşullarının bir ürünü olduğunu kanıtlar. Her ne kadar Türkmenler, Baba İshak'ın peygamber olduğu için öldürülemeyeceğine, olsa olsa onun Tanrı'dan yardım getirmeğe gittiğine inanmışlarsa da, başlarında önderleri fiilen bulunmadığ halde, hat-

(12) TÖKİN, F. H. : a. g. e., 25-26; TURAN, O. : Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 421

(13) İBNİ BİBİ : a. g. e., 208

(14) MÜNECCİMBAŞI : Müneccimbaşı'ya göre Anadolu Selçukileri, Çev. Hasan Fehmi Turgal, İstanbul, 1935, s. 59

(15) TURAN, O. : Selçuklullar Zamanında Türkiye, s. 422

(16) KÖPRÜLÜ, M. F. : Les Origines de L'Empire Ottoman, s. 60-61

(17) TURAN, O. : Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 422-424

(18) MÜNECCİMBAŞI : a. g. e., s. 60

(19) İBNİ BİBİ : a. g. e., s. 210

(20) TURAN, O. : Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 425

tâ daha büyük bir inançla davalarına sarılmaları ancak, onları bu harekete iten koşulların ne kadar ağır olduğunun anlaşılması ile açıklanabilir.

Buna karşılık, üzerlerine gönderilen son büyük ordunun vurucu gücünü Frank askerlerinin oluşturması ise, Anadolu Selçuklu Devletinin kendi asıl unsurundan nasıl kopmuş bulunduğunun ve bu devletin egemen zümresinin Anadolu halkına nasıl yabancılaştığının, devletin hangi güçlerle, çevrelerle kaynaştığının bir delilidir. (21) Fuat Köprülü'nün belirttiği gibi, bu ölçüde köklü ekonomik ve toplumsal çelişkiler içinde bulunan bu iki sınıf üzerinde dururken «burjuva yazarlar»ın neden Türkmenlere karşı bu kadar sert suçlamalarda ve hattâ iftiralarda bulunduklarını anlamak hiç de güç değildir. (22) Babailik, o güne değin ilk örgütlü, plânlı ve bilinçli halk hareketidir. Ayrıca, daha sonraki Şeyh Bedreddin v.b. gibi hareketlerin bir başlangıcı olarak belirmektedir. (23)

(21) KÖPRÜLÜ, M. F. : Les Origine de L'Empire Ottoman, s. 59

(22) KÖPRÜLÜ, M. F. : Les Origines... s. 60

(23) KÖPRÜLÜ, M. F. : Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 178-179.

BÖLÜM İKİ

— 1 —

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞ DÖNEMİ

«Osman Gazi : 'Mihal'ı çağıralım. İslâma davet edelim. Onu müslüman edelim... Eğer müslüman olmazsa önce onun ilini vuralım' dedi.

Mihal'a adam gönderdiler. 'İyi seferimiz vardır. Tez gel ki hazır olup dururuz' dediler. Mihal haberi işitince geldi. İyi atlar ve kılıçlar hediye ettiler. El öptü ve hemen : 'Hanım! Beni müslüman edin. Hazreti Peygamberi düşümde gördüm. Bana iman arz kıldı' dedi. İman arzettiler. Kabul etti. O bâtıl dini terkedip hâlis müslüman oldu...»

Âşıkpaşaoğlu Tarihi'nden

KURULUŞTA TOPLUMSAL DOKU

I

Anadolu Selçuklu Devleti, Baba İshak ayaklanmasını kanlı bir biçimde bastırdı ama, bu ayaklanma devletin güçsüzlüğünü gözler önüne serdiği gibi, bu güçsüzlüğü daha da arttırdı. Baba İshak, doğuda beliren Moğol tehlikesinden yararlanmak istemişti. Moğollar ise, Anadolu Selçuklularının içine düştüğü bu koşullardan, sonucu elde edecek bir biçimde yararlandılar ve kısa bir süre içinde, Kösedağ bozgunundan sonra Anadolu Selçuklu Devleti bağımsızlığını yitirdi ve Moğolların egemenliği altına düştü. Gerçekten, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Oğuz

ayaklanması sonucunda nasıl çöküntüye uğramışsa, Anadolu Selçuklu Devletinin yıkılışında da, doğrudan doğruya olmamakla birlikte, Baba İshak yönetimindeki Türkmen ayaklanmasının büyük bir etkisi olduğu görülmektedir. Anadolu Selçuklularının bu yenilgisi üzerine Moğollara karşı bağımsız mücadelesini «uc»larda bulunan Türkmen beyleri yürüttüler. Buna karşılık, Selçuklu sultanları, Moğol orduları ile birlikte, onlarla yanyana, bu Türkmenler üzerine yürüdüler, onlarla savaştılar... Anadolu Selçuklu Devleti, bu koşullar altında, yalnızca bir ad, içi boş bir görüntü olarak, tümüyle yok oluncaya değin, bir süre daha Anadolu'da Moğolların vergi toplamak için atadıkları bir tahsildar gibi varlığını sürdürdü. Buna karşılık, öteki beylikler arasında Osmanlı Beyliği de, siyasal bir birlik olarak biçimlenmeğe başlıyordu.

Bu nedenle Anadolu Selçuklu Devleti dönemini bu noktada geride bırakarak bugünkü Türkiye toplumunun geçmişini ve Anadolu halkının kaderini, Osmanlı Devletinin geçirdiği aşamalar içinde incelemeğe başlıyoruz.

Ertuğrul Gazi ile birlikte bir «aşiret» olarak siyasal alanda beliren, kısa bir süre sonra «beylik» ve daha sonra da «devlet» oluşturan Osmanlılar, İstanbul'un fethi ile bu devleti «imparatorluk» durumuna dönüştürmüşlerdir. Bu ana değin geçen dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun «kuruluş» dönemidir. İşte, bu bölümde bu dönemi konumuz açısından ele alacağız.

Bu devletin kuruluşunun toplumsal ve siyasal yönden açıklanması, kuruluş sürecine bağlı ve bu süreç sırasında oluşan konumuzla ilgili olayların kavranmasında ve özellikle devlet ile toplumun daha sonraki gelişmiş dönemlerindeki niteliklerinin anlaşılmasında büyük bir yarar sağlayacaktır. Devletin kuruluş sürecine doğrudan doğruya bağlı ve konumuzu ilgilendiren olaylar, Şeyh Bedreddin ile Musa Çelebi olaylarıdır. Devletin «gelişme» döneminde ise, Osmanlı Devletinin kuruluş sürecinin ve koşullarının gereği gibi burada açıklanmış olması, bu devletin Türk toplumuna yabancılaşmasındaki ana etmenleri bize göstermiş olacaktır. Bu nedenle bu bölümde önce Osmanlı Devletinin kuruluş sorunları ve Musa Çelebi ile Şeyh Bedreddin olayları üzerinde duracağız. Bundan sonraki bölümde ise, kuruluş sonunda artık belirlenmiş ve kesinleşmiş olan toplumsal çerçeve açıklanmaya çalışılacaktır. Başka bir deyişle, gelişme döneminde devlet içindeki sınıfsal ayrışım, ekonomik ve toplumsal yapı üzerinde konumuz açısından durulacaktır.

II

Osmanlıların Anadolu'da egemen olmalarındaki, Avrupa'yı ele geçirmelerindeki ve devletlerini kurmalarındaki başarılarını, her şeyden önce, bu toprakları Osmanlılara bırakan Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu toplumsal ve ekonomik koşulları gözönünde bulundurarak açıklamak gerekir. (1)

Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna rastlayan dönemde, Bizans, devlet örgütü kanalı ile elde edilen gelirin yöntemli bir biçimde bölüştürülmesi, kendi egemen çevrelerine ulaştırılması işinin üstesinden gelemeyecek bir duruma düşmüş bulunuyordu. Temeldeki bu olguya bağlı olarak, iç savaşlar, ideolojik kavgalar birbirini izlemeye başlamıştı. Ne var ki, bu çekişmenin başlıca yükünü halk çekiyor, iç savaşlar sırasında taraflar yabancı askerleri ülkeye dâvet ediyorlar, halktan topladıkları paralarla bu askerleri besliyorlardı. (2) Bizans'ın deniz ticareti Latinlerin eline geçmişti, bu ise devletin gelirlerinden en önemlisini yitirmesi demekti. Bu durumun doğal sonucu olarak, paranın değeri düşürülüyor ve halktan alınan vergilerin yükseltilmesi yoluna gidiliyordu. (3) Aristokrasinin halkı sömürmesine kilise de katılmış bulunuyordu. Bizans Devleti, ülkesinin sınırlarında yerleşmiş bulunan ve buraları savunan askerlerine (= akritai) maaşlarını verememekle kalmıyor, üstelik onların vergi vermeme ayrıcalıklarını da kaldırıyordu. (4) Bulgarlar ve Sırplar ise, sürekli akınları ile Bizans topraklarını harabeye çeviriyor-

(1) VASILIEV, A. A. : Histoire de L'Empire Byzantin; Traduction : Brodiuet Bourginia; Editon A. Picard, C. II, Paris, 1932, s. 307

(2) DIEHL, Charles : Bizans İmparatorluğu Tarihi; Çev. T. Bıyıklıoğlu, İstanbul, 1938, s. 171-172

(3) DIEHL, C. : a.g.e., s. 175

(4) WITTEK, Paul : Menteşe Beyliği — 13-15 inci asırda Garbî Küçük Asya tarihine ait tetkik; Çev. O. Ş. Gökyay, T. T. K., Yyn., Ankara, 1944 s. 15

lar, buna karşılık devlet olaylara seyirci kalmaktan başka bir şey yapamıyordu.

İmparatorluk içinde zaten süregelmekte olan ortodoksluk-katoliklik kavgası, katolik Lâtinler'in, katolikliği Bizans halkına zorla kabul ettirmek istemeleri, Bizans'a müdahaleleri, karışıklık çıkarmaları, ticaret yolu ile halkı sömürmeleri ve hattâ doğrudan doğruya yağmalarda bulunmaları, halkın katoliklere ve batıya karşı düşmanlığını bir kat daha arttırmış bulunuyordu. (5)

Bizans'da devlet yönetimi, yerini, anarşi benzeri bir düzene bırakmıştı. Gerek halk ve gerekse aristokrasinin büyük bir bölümü devletten umudunu yitirmişti. (6) Gibbons'ın deyişiyle, hiçbir şey Bizans toplumunun içinde bulunduğu koşullardan daha kötü olamazdı. (7) Bizans, kendi çöküşünü gene kendisi hazırlıyordu. (8), (9)

Bir siyasal iktidar, belirli bir sınıfın egemenlik aracı olmasının yanı sıra, aynı zamanda o devletin coğrafi sınırları içinde kamu düzenini de sağlamak zorundadır. Kamusal düzeni sağlamaksızın yalnız bir baskı aracı durumuna düşen siyasal iktidarlar, devlet olmak niteliğini yitirirler. Bunun doğal sonucu ise, siyasal otoritenin az ya da çok bir süre içinde çözülüp dağılmasıdır. Ne var ki, toplumlar anarşi içinde yaşayamayacakları için, halk, kamu düzenini sağlayacak bir güç arayacaktır.

(5) Lâtinlerin bu tutumu için bkz. : DIEHL, C. : a.g.e., s. 181-182. Bizans'daki Batı düşmanlığı için Bkz. : TOYNBEE, Arnold J. : The Western Question in Greece and Turkey — A Study in the Contact of Civilisations; 3. Basım, Howard Fertig, New York, 1970 s. 7 vd.

(6) GIBBONS, Herbert Adams : The Foundation of the Ottoman Empire — A History of the Osmanlis up to the Death of Beyazıt I, 1300-1403; 2. Basım, London, 1968, s. 49, 63

(7) GIBBONS, H. A. : a.g.e., s. 79

(8) GIBBON, Edward : Decline and Fall of the Roman Empire; Everyman's Library, C. VI, London, 1954, s. 295

(9) Bizans'ın bu dönemdeki durumu için bkz. : DIEHL, C. : a.g.e., s. 170-182; OSTROGORSKY, George : History of the Byzantine State, Oxford, 1956, s. 415 vd.; RUNCIMAN, Steven : The Fall of Constantinople, Cambridge University Press 1965, s. 1-147.

İşte, Bizans bu çöküntü süreci içinde iken, yepyeni, âdil, dirlik düzenlik getiren ve daha da iyisini vaad eden Osmanlı siyasal gücü Bizans'ın karşısına çıkmış bulunmaktadır.

III

> «Osman Gazi, kardeşi Gündüz'ü çağırdı: 'Sen ne dersin? Biz bu ülkeleri nasıl fethedelim? Nasıl fethedelim ki etrafımızda asker toplansın?' dedi. Kardeşi : 'Civarımızda olan illeri vuralım, bozalım.' dedi. Osman Gazi dedi ki : 'Bu düşünce yanlıştır. Şundan dolayı ki bu illeri yakıp yıkınca bu Karaca Hisar şehrimiz mamur olmaz. Yapılması gereken budur ki komşularımızla iyi geçinip dostluk edelim.» (10)

Âşıkpaşaoğlu Tarihi'nden aldığımız bu satırlar, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda geçerli bulunan felsefeyi özlü olarak belirlemektedir. Yalnız bu «komşular»ın Bizans'a bağlı olan yerlerde bulunduklarını hemen belirtmek gerekir : «... Osman Gazi, babasının yerine geçince yakın komşu kâfirlerle iyi geçinmeğe başladı. Fakat Germiyanoğlu ile düşmanlığa başladı.» (11) Osman Gazi'nin bu amaçla dostluk kurduğu ilk tekfur, Bilecik tekfurudur. Osman Gazi, yaylaya göçtüğünde geride bıraktığı malını bu tekfura emanet edecek ve yayladan döndüğünde ona peynir, halı, kilim ve kuzu armağan getirecektir. Osman Gazi, savaşla elde ettiği yerlerde dahi, o yer halkına son derece iyi davranıyor, halkın yerinde yurdunda kalmasına çalışıyor, dinlerine ve geleneklerine ilişmiyor, islâmî ilkelerin buyruğunun aksine onları yalnızca, oluşturmağa çalıştığı devletin elinden tutması gereken bir unsuru olarak görüyordu. Osman Gazi'nin egemenliği altına giren yerlerde bir kamusal düzen herkes için gerçekleşiyordu. O kadar ki, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döne-

(10) ÂŞIKPAŞAOĞLU (Derviş Ahmed Âşıkî) : Aşıkpaşaoğlu Tarihi; Yayınlayan : Atsız, M. E. B. Yyn., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1970, s. 15-16 Ayrıca bkz. : MEHMED NEŞRÎ : Kitâb-ı Nümâ (Neşri Tarihi); Yayınlayan : F. R. Unat - M. A. Köymen; T. T. K., Yyn., C. I, Ankara, 1949 s. 87

(11) ÂŞIKPAŞAOĞLU : a.g.e., s. 9

mini objektif olarak değerlendirmeğe eğilimli olmayan ve Bizans yanlısı bulunan tarihçiler bile tarihsel olgular karşısında bu gerçekleri kabul etmek zorunda kalmaktadırlar. (12) Nitekim, Osman Gazi'nin, «Bey» ünvanını elde ettikten sonra ilk işi, halk arasında beliren uyuşmazlıkları çözümlemek üzere bir kadı atamak olmuş ve Osman Bey, ulus ve din ayırımı gözetmeksizin pazarlarda düzeni kollamak görevini de bu kadıya vermiştir. Namık Kemal, «Osmanlı Tarihi»nde, Osmanlıların bu yabancı topraklar üzerindeki başarısını bu «yargı organı» nın kurulmasına bağlamaktadır ki, (13) öteki etkenlerin önemini gözden uzak tutmamak koşuluyla kuşku yok ki hukukun objektif geçerliğinin sağlanması bu konuda gerçekten etkili olmuştur. Bu alanda ün salmış bir uygulama tarihlere geçmiş bulunmaktadır : öteki Anadolu Beylikleri uyruklarından başka hıristiyanların da geldiği ve Eskişehir yöresinde kurulan pazarda bir hıristiyan ile Germiyanlı bir Türk arasında çıkan uyuşmazlığı, Osman Gazi hıristiyanın lehine çözümlemiş, müslümanı da cezalandırmıştır. (14) Ne var ki, bu olayı değerlendirirken, temelde yatan ekonomik olguları da gözden uzak tutmamak gerekir. Nitekim, Rumlar ile Osmanlı Beyliği uyrukları arasında yoğun bir ticarî yaşantı bulunuyor ve bu yaşantı her iki halk arasında bir yakınlaşmayı gerektiriyordu. (15)

Orhan Bey'in ise, Osman Bey'in bu politikasını daha yöntemli olarak sürdürdüğünü görüyoruz. Orhan Bey, Türklerin yerli halkla kaynaşmaları için de elinden geleni yapmış, Bizans'a bağlı halk, Osmanlı egemenliğini kabul ettiği an, toplumsal huzura kavuşmuştur. 1335'de Osmanlılara tutsak düşen Selânik Başpiskoposu Gregory Palamas'ın mektupları ve onun Orhan Bey'in isteğiyle ulema ile din konusu üzerinde yaptığı araştırmalar sırasında geçen sözler müslüman ve hıristiyanların nasıl bir uzlaşma havası içinde bulunduklarını göstermektedir. Örneğin bu tartışmalardan biri şu yargı ile sonuçlanmıştır : «Bir zaman gelecek ki hepimiz fikirlerimizde birleşeceğiz.» (16) Âşıkpaşaoğlu tarihinin İznik'in fethine ilişkin şu satırları da burada söylenenleri belgeleyecek niteliktedir:

> «O Kara Tegin ki almışlardı, İzniğe havale gibi olmuştu. Onun için ki bu Kara Tegin hisarı içinde olan gaziler İzniğin kapısını açtırmazlardı. Açlıktan gayet bunalmışlardı. Onun için ki memleketteki köyleri müslümanlara tımar vermişlerdi. Türkler de asla bu köylerin kâfirlerini incitmezlerdi. Onlar da hisardakilere yiyecek vermezlerdi. Vakit olurdu ki müslümanlarla birlikte savaşa giderlerdi. İznik halkına da : 'Gelin biçareler! Rahat olun ki rahat olduk' derlerdi. Şehrin halkı da göle balık avlamaya çıkamaz olmuştu. Bazı kâfirler de gazilere gayet bunaldık diye haber verirlerdi... Orhan Gazi'ye kâfirlerin hallerini bildirdiler. O da İznik üzerine geldi. Kâfirler de bir güvendikleri kâfiri gönderdiler : 'Bizimle anlaşın ki bizi kırmayasınız. Gidenimiz gitsin. Duranımız dursun. Hisarı size teslim edelim, dediler. Orhan Gazi dahi kabul etti. Onun için ki yiğitlik gazâların en iyisidir, dediler. Hem de bu yiğitliği görünce niceleri müslüman oldu. Tekfurunu İstanbul kapısından çıkardılar. Kendisi ve halkı beraber gittiler. Kalan şehir halkı ve sipahinin çoğu gitmediler... [Orhan Gazi'yi] bu şehrin kâfirleri karşıladılar. Sanki padişahları ölmüş de oğlunu tahtına geçirir gibi oldu. Bilhassa kadınlar çok geldiler. Orhan Gazi : 'Bunların erkekleri hani' diye sordu. 'Kırıldılar. Kimi savaştan, kimi açlıktan' diye cevap verdiler. Aralarında pek güzel olanları çoktu. Orhan Gazi bunları gazilere paylaştırdı. Emretti : 'Bu dul kadınları nikâh edin, alın' dedi. Öyle yaptılar. Şehrin mamur evleri vardı. Evlenen gazilere verdiler. Hazır kadın ve evler ola. Kim

(12) Örneğin bkz. : PEARS, Edwin : The Destuction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks; Greenwood Press Publishers, New York, 1968, s. 59

(13) NAMIK KEMAL : Osmanlı Tarihi : Bugünkü dile aktaranlar : Ulviye Ilgar - Hasan Ilgar; Hürriyet Yyn. ları Tarih Dizisi, İstanbul, C. I, 1971, s. 40

(14) ÂŞIKPAŞAOĞLU : a.g.e., s. 16; MEHMED NEŞRİ : a.g.e., C. I, s. 39, HAMMER : a.g.e., C. I, s. 73

(15) AKDAĞ, M. : a.g.e., C. I, s. 203-204

(16) İNALCIK, Halil : Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar, T. T. K., Yyn., Ankara, 1954, C. I, s. 143

kabul etmeye? Bu fethin tarihi hicretin 731 inde vâki oldu.» (17)

Türklerin Rumeli'ye geçişlerini ise Oruç Beğ Tarihinden izleyelim :

«Hemen birkaç sal yaptılar. Süleyman Paşa yetmiş, seksen kişiyle sallara bindi. Öte yakaya geçtiler. Bu kâfir bunları doğru Çimnik Kalesi'ne götürdü. Hisara karşı yığılmış terslik vardı. Hisardan yüksekti. Kalenin içinde de fazla kimse yoktu. Harman vaktiydi ve bağ vaktiydi. Hisar boştu. Geceleyin o terslikten o kalenin içine girdiler. Ama kâfirlerini incitmediler. Hatta ikramda bulundular. Oğullarına, kızlarına, mallarına el sürmediler... Rumeli'ne geçmeğe buradan başlandı. Hicretin 757'sinde oldu. Sonra o yörenin kâfirlerini incitmediler, gönüllerini aldılar. Kâfirler emniyet içinde oldular. Hatunlarını, oğlanlarını, kızlarını gayet hoş tuttular. Çimnik Kalesi'nin kâfirleri bu gazilerle ittifak ettiler. Işluna derlerdi, bir hisar vardı. Varıp o hisarı dahi aldılar. Ellerinde iki hisar oldu. Bunun halkı ile de barıştılar.» (18)

Osmanlılar gerçekte, Rumeli'ne geçip burada ilerlemeğe başladıklarında, yerli hıristiyan halk karşısında, Anadolu hıristiyanlarına karşı yürüttükleri politikadan daha da hoşgörülü, onlar için çok daha elverişli bir politika izlemişlerdir. Asıl önemlisi, sürekli olarak katoliklerden gelen baskılara hedef olan ve dinlerine bağlı bir ortodoks Rumeli halkını, katoliklere karşı savunmuş olmalarıdır. (19) (20)

1. Murad'ın da aynı yolu izlediğini görüyoruz. Ayrıca I. Murad, çeşitli Türk beylikleri ile dolu olan Anadolu'da devletinin gelişemeyeceğini anlayarak, devletin kuruluşunun Balkan yarımadasında gerçekleştirilmesi için çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu ilk dönemlerinde topraklarını Anadolu'da genişletmek istediği takdirde, güçlü bir direnişle karşılaşacağı açık olan I. Murad, yukarıda belirtilen yöntemle hıristiyan yerli halkı bu yeni devletin yapısı içinde eritip, devleti güçleştirmeği yeğ tutmuştur. (21)

Çelebi Mehmet için ise Dukas, onun hıristiyanlara karşı şefkat beslediğini, (22) II. Murad'ın da hıristiyanlara lütufkâr davrandığını (23) söylemektedir.

Yıldırım Bayezid'in 1202'de Timur ordularına yenik düşmesi, Anadolu'nun bu ordularca işgali ve bunu izleyen yıllarda şehzâdeler kavgası sırasında hiçbir bağımsızlık kazanma girişimi görülmemesi, Osmanlı siyasal gücünün Rumeli ve Marmara bölgesi hıristiyan yöneticilerine kendisini ne denli köklü ve yaygın olarak benimsetmiş bulunduğunu kanıtlamak bakımından ilginçtir. Âşıkpaşaoğlu'nun, Süleyman Paşa'nın Göynük ve Mudurnu'yu ele geçirdiği sıralar için yazdığı şu satırlardaki ve hıristiyan Bizans uyruklarının ağzından söylettiği sözler, bir yakıştırmayı değil, gerçeği ifade etse gerektir: «...Süleyman Paşa dahi o kadar adalet gösterdi ki bütün o memleketlerin halkı derlerdi ki: 'Ne olurdu? Eski zamandan bunlar bize beğ olaydılar'.» (24) İbni Batutanın bu Göynük'den seyahatnâmesinde söz ederken kasaba da yalnız bir Türk müslüman ailenin bulunduğunu, buna karşılık kasabanın hıristiyan Rumlar ile dolu olduğunu ve buranın Orhan Bey'in ülkesinin sınırları içinde bu-

(17) s. 45-46. Ayrıca bkz. MEHMED NEŞRİ : a.g.e., C. I, s. 157-159.

(18) (EDİRNELİ) ORUÇ BEG : Oruç Beğ Tarihi; Yayınlayan: Atsız; Tercüman 1001 Temel Eser Yyn., İstanbul, 1973, s. 36 - 37; Ayrıca bkz. : MEHMED NEŞRİ: a.g.e., C. I, s. 175

(19) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Osmanlı Tarihi..., C. I, s. 182

(20) Bu baskı ve buna karşı ortodokslarda beliren hoşnutsuzluk, bir halk türküsünde şöyle ifade ediliyor:

Kardeşim, Todor voyvoda, duyuyor musun,
Bu gece zindanından çıkıver.
Fakat denize doğru açılma,
Çünkü oralarda Lâtin muhafız dolu,
Korkarım, seni gene hapsederler.

(FEKETE, L. : Türk Devrinde Budin'de Lâtinler: VI. Türk Tarih Kongresi (1961), T. T. K., Yyn., Ankara, 1967, s. 277-278)

(21) GIBBONS, H. A. : a.g.e., s. 125

(22) (23) DUKAS : Bizans Tarihi; Çev. VI. Mirmiroğlu, İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yyn., İstanbul, 1956, s. 75

(24) s. 47

lunduğunu söylemesi (25) olayların bu açıklamışı içinde büyük bir anlam kazanmaktadır. Osmanlılar hiçbir zaman yerli hıristiyan halka karşı bazan öne sürüldüğü gibi bir «kılıçtan geçirme» politikası izlememişler, tersine hıristiyan egemen çevrelerini kendi egemen çevreleri ile bütünleştirmişlerdir.

Balkanlar'da soylu hıristiyanlar ve «askeri zümreler», «Hıristiyan tımar-erleri» olarak Osmanlı Devleti içinde tımar sahibi yapılmışlardır. Bu konuda Dr. Halil İnalcık, belgelerden saptadığı şu örnekleri vermektedir: I. Murad'ın ve Yıldırım Bayezid'in ordularına hıristiyanlardan oluşan yardımcı kuvvetlerin bulunduğunu belirten İnalcık, Tırhala Livası'na ilişkin H. 859 (M. 1454 - 1455) tarihli defterden, toplam 182 tımardan 36'sının hıristiyanlara ait olduğunu (26) (27) gene aynı yere ilişkin H. 871 (M. 1466 - 1467) tarihli defterden ise 343 sipahiden 20'sinin hıristiyan bulunduğunun anlaşıldığını göstermektedir. (28) II. Murad döneminde Kırçeva, Pirlepe yöresinde 90 tımardan 26'sı, (29) H. 859 (M. 1454-1455) tarihli ve Vlk vilâyetine ilişkin defterde 170 tımardan 27'si (30) hıristiyan sipahilere aittir. Novaberda kalesindeki 11 «topçu, tüfekçi ve zemberekçiden» yalnız biri müslümandır ve bu hıristiyanlardan Bogoslav adını taşıyan 6288, Radoslav ise 7505 akçalık büyük tımar sahibidirler. (31) H. 872 (M. 1467-1468) tarihli Braniçeva defterine göre müslümanların 32 tımarına karşılık hıristiyan sipahiler 59 tımara sahiptir. Aynı bölgede Güğercinlik (=Golubatz) kalesindeki 15 tane tüfenkçinin tümü de hıristiyandır. (32) (33) Tımar üzerinde tasarruf ve bunların intikalinde de din bakımından hiçbir ayırım yapılmadığı görülmektedir. Tımar, hıristiyan sipahinin hıristiyan oğluna intikal edebildiği gibi müslümandan hıristiyana, ya da hıristiyandan sipahinin biri müslüman biri hıristiyan iki oğlu olsa ikisine birden geçebilmektedir. (34) (35)

İlerdeki olayların iyi anlaşılabilmesi için burada, Osmanlı hıristiyan çevreleri ile bütünleşen hıristiyanların kendilerinin de o yer egemen çevrelerinden olduklarını özellikle belirtmek gerekir. Öte yandan Osmanlı'dan yana çıkanlar «hâkim sınıf» olarak kabul edilmişlerdir, ona karşı koyanlar ise «reaya» durumuna sokulmuşlardır. (36) Yukarıya aldığımız son örnekleri veren İnalcık'ın sözleriyle :

---

(25) İBN BATUTA : İbn Batuta Seyahatnâmesinden Seçmeler: Yayınlayan İsmet Parmaksızoğlu; M. E. B., Yyn., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1971, s. 49

(26) İNALCIK, Halil: Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar, C. I, «Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna» başlığı altında, s. 143 - 144

(27) Örneğin: «[Timur'a karşı giden] Bayezid'in kumandası altında bulunan Türk askerlerinin hepsi maaşlı olup, muhtelif cinslerden ve hıristiyanlardan ibaret ve miktarları on bini mütecaviz idi» (DUKAS : a.g.e., s. 31). Ayrıca: «Lazaros'un oğlu ve Bayezid'in kayınbiraderi Stefanos, mağlup olmamak için, beşbin mızraklı Sırp askerleri ile, İskitler'e [Timur askerlerine] karşı cesaretle hücum etti.» (DUKAS : a.g.e., s. 39). Bir başka olayı da gene Dukas şöyle anlatıyor: «... muharebe Gelibolu'dan bir mil uzakta cereyan etmişti (1416). Venedikliler akşama doğru muharebeye son verdiler ve 27 adet Türk gemisini alarak, Bozcaada limanına girdiler ve tahkikat yaparak... ücret ve diğer menfaat temini maksadiyle Türklerin hizmetine girmiş olanlarını [= hıristiyanları] Bozcaada'da kazıkladılar.» (s. 66-67). Aynı olayı HAMMER, şöyle anlatmaktadır: «1416 Mayısının yirmi dokuzuncu günü... Gelibolu deniz savaşı oldu... Yirmiyedi gemi Venediklilerin eline düştü. Ertesi gün esirler gözden geçirilerek, Osmanlı kadırgalarında esir olmayıp da, kendi istekleriyle hizmet eden hıristiyan gemicilerin hepsi (Ceneviz, Katalan, Sicilyalı, Fransız, Giridli) gemi serenlerine asıldılar. Bir Venedikli hain amiral gemisinin arka kasarasında parçalandı...» (C. II. s. 158 - 159)

(28) s. 145 - 146
(29) s. 150
(30) s. 151
(31) s. 152
(32) s. 156
(33) Başka örnekler için bkz. : s. 146 - 168
(34) s. 166

(35) Bunlardan başka Yanbolu, Silistre, Niğbolu, Rakova, Plevne, İrcava, Lofça, İzladi, Eskihisar, Tırnova, Şumnu ve Hezargrad'da hıristiyanlardan oluşturulmuş ve vergiden muaf bir yardımcı askeri sınıf olarak Voynuklar da bulunmaktadır. (Bkz. : SERTOĞLU, Mithat : Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri VI. Türk Tarih Kongresi, (1961), T. T. K. Yyn. Ankara, 1967, s. 287

(36) FEKETE, Lajos : Macaristan'da Türkler'in mülk sistemi; İ. Ü. Ed. F. T. D., C. XII, sayı 16, Eylül 1961, s. 28

«... Osmanlılar ancak menşede askeri sıfatını haiz kimseleri kendi tımar kadrolarına dahil etmişler; raiyyeti, yani vergi ödemekle mükellef, çalışan tebaayı dikkatle bu kadrolardan uzak tutmuşlardır» (37) (38)

IV

Osmanlıların yerli hıristiyan halkın âdeta dinlerini korumalarının yanı sıra bu konuda aynı olayın iki yönü daha bulunmaktadır. Rum beylerinden bazılarının kendiliklerinden müslümanlığı kabul ettiklerini ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna büyük katkılarda bulunduklarını ve Osmanlıların da dolaylı yollardan hıristiyan halkı, bunların vicdan özgürlüklerine dokunmaksızın, daha doğrusu doğrudan doğruya bir baskı yapmaksızın, bir dereceye kadar müslümanlaştırmaya çalıştıklarını görüyoruz.

M. F. Köprülü, Rum ve öteki hıristiyan aristokratlarının çeşitli ekonomik ve psikolojik nedenlerle müslümanlığı benimsediklerini, fakat bu olayın ancak XV. ve XVI. yüzyıllarda büyük ölçüde görüldüğünü, XIV. yüzyılda ise, «ihtidalar» ın bu ölçüde kapsamlı bulunmadığını belirtmektedir. (39) Ne var ki Devletin kuruluşunun ilk yıllarında müslümanlığı kabul eden ve Osmanlı Devleti'nde önemli görevler yapan Rum aristokratlarının kuruluşa katkıları gerçekten büyüktür ve bu kişilerin adlarının bugün dahi toplumumuzda yankıları bulunmaktadır. Bu aristokratların başında Mihal Bey gelir. Yukarıda sözünü

(37) aynı yerde, s. 168

(38) «Yalnız Osmanlılara başlangıçtan itibaren itaat ve sadakat gösteren senyör aileleri değil, Araniti ailesinin de [isyanları ile Osmanlı Devletini bir hayli uğraştırmış olan Araniti...] tımar almış olduğunu görüyoruz... Eski senyörlerin müslüman olmuş torunlarının tımar rejimine umumiyetle bey sınıfında bulunmaları keyfiyetine dikkati çekeriz... Bu senyör çocuklarından birçoğu, Padişahın sarayında iç-oğlanları olarak yetiştirildikten sonra memleketlerine gönderilmekte idiler.» (İNALCIK, H. : aynı yerde, s. 161-162).

(39) KÖPRÜLÜ, M. F. : Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu. T. T. K., Yyn., Ankara, 1959, s. 108.

ettiğimiz Bilecik tekfuru olan Mihal Bey, kendiliğinden müslümanlığı kabul etmiş ve Mihaloğulları ailesi Osmanlı tarihinde unutulmaz bir ad bırakmıştır. Gene bir Rum olan Evrenos Bey, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile birlikte hatırlanan bir başka addır. Evrenos Bey, Osmanlılar için çalışırken büyük bir servet toplamış ve bu serveti ile de ayrıca ün salmış bir kişidir. Ailesi de aynı yolu izleyerek Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmış bulunuyor.

Gene Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna büyük katkısı olan Lala Paşa da hıristiyanlıktan müslümanlığa geçmiştir.

Bu yolla tek tek Osmanlı yanına geçen hıristiyanlardan başka, beylerini izleyerek toptan müslümanlığı kabul edenler de olmuştur. Bunun en ünlü örneği, Fatih Sultan Mehmet'in Bosna'yı fethettiğinde Bogomil mezhebinde bulunan Bosna hırisyanlarının toptan müslümanlığa geçmeleridir. «Osmanlı resmî vesikalarında görülen ve diğer devşirmelere tercih edilen bu çocuklara Bogomillerin başka bir adı olan Pataren'den galat olarak Potur Oğulları denilmiştir.» (40)

Osmanlıların hıristiyanları kendi istekleri ile müslümanlaştırmalarında başvurdukları yöntemlerin en önemlisi kuşku yok ki, yalnız hıristiyan uyruklardan alınan vergilerdir. Bununla birlikte müslümanlaşmanın kırsal bölgelerde hemen hemen tam olarak gerçekleştiğini, kentlerde ise hıristiyanların dinlerini genellikle devam ettirdiklerini belirtmek gerekir.

Yeniçerilik kurumunun başlangıçta aynı zamanda hıristiyan halka müslümanlığı benimsetmek için bir araç olarak da kullanıldığını belirten görüşlerin büyük bir gerçek payı taşıdığı muhakkaktır. Örneğin Gibbons, yalnız hıristiyan erkek çocuklarından ve bu çocukların her bakımdan en seçkinlerinden oluşturulan Yeniçeri birliklerine oğullarının alınmasını önlemek için birçok hıristiyan ailelerinin müslümanlığı kabul ettiklerini belirtmektedir ki, kuruluşunu izleyen yıllarda yeniçerilerin sayısının çok az tutulması, bu gücün askeri olmaktan çok böyle bir amaca hizmet ettiğini kanıtlamaya elverişli bir olgudur. (41)

Yöntemleri ne olursa olsun, Osmanlıların fethettikleri ülkeler halkını doğrudan doğruya zor kullanmadan müslüman-

(40) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Osmanlı Tarihi..., C. II, s. 84

(41) GIBBONS, H. A. : a.g.e., s. 80

laştırmak için ellerinden geleni yaptıkları tartışmasız bir gerçektir. 1339 ve 1340 yıllarında Patrik'in İznik halkına iki kez çağrıda bulunarak hıristiyanlığı bırakmamalarını istemiş bulunması, Osmanlıların bu alandaki başarılarının göstergesi gibidir. (42)

Ne var ki, özellikle devletin gelişmiş dönemlerinde göreceğimiz olumsuz bir gelişim de, bu müslümanlaşma ve Osmanlılaşma süreci içinde, ister istemez, varlık kazanmaya başlamıştır. Ulus ve din ayırımının bilincine varamamış ve galiplerin dinlerinin mağluplarca kabulündeki art-niyetleri gereğince değerlendirmemiş oldukları anlaşılan Osmanlıların, devletlerini güçlendirmek için bu zümreleri kendi egemen çevreleri ile kaynaştırmakla, devletin asıl unsuru olması gereken Türk topluluğuna gerçekte ne büyük bir darbe indirdiklerini bundan sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak inceleyeceğiz. Burada şu kadarını belirtelim ki, bu eski hıristiyan, yeni müslümanların «imanı» herhalde köklü olmamış, tersine pek yüzeysel bir görünüm kazanmıştır. Mihal Gazi ve Evrenos Gazi'nin müslümanlığı benimsedikleri halde, Rum adlarını bırakmamalarının bir anlamı olsa gerektir. Gibbons'ın yerinde bir gözlemle, eski bir türkünün «Benim sevdiğimde din var iman yok» dizisini bu açıdan değerlendirmesi bu konuda küçümsenecek bir kanıt değildir. (43) Evrenos Gazi'nin şehzâdeler kavgası sırasında gözlerinin görmediğinden söz ederek Musa Çelebi'nin yanında yer almak istememesi üzerine Musa Çelebi'nin Evrenos'un görme yeteneğini gerçekten yitirmiş olup olmadığını anlamak için ona yemekte en çok sevdiği yiyecek olan kurbağa bacağını sofraya koyması ve Evrenos'un bu yemeğe ilgi göstereceğini düşünerek böylelikle onun gözlerinin gördüğünü anlayabileceğini uman Musa Çelebi'nin bu davranışı, Anadolu müslümanlarının bu gibi yiyecekleri ağızlarına sürmedikleri düşünülürse gerçekten ilginçtir. (44) İstanbul alındıktan sonra, kentte bulunan nüfusun yo-

(42) GIBBONS, H. A. : a.g.e., s. 63

(43) GIBBONS, H. A. : a.g.e., s. 81, not 3.

(44) İ. H. Uzunçarşılı, kurbağa etinin yenecek bir şey olmadığını düşünerek, Evrenos'un kör taklidi yaparak bu kurbağa yemeğini yediğini ve böylelikle Musa Çelebi'nin kuşkularını giderdiğini söylüyor (İ. A.) «Evrenos Gazi'nin bu kurbağaları sonuna değin yediği düşünülmez. Hammer'in daha yerinde ola-

ğunlaştırılması için yapılan çalışmalar sırasında, İstanbul'a getirilen Türk göçmenlerine verilen evlerin bu Türklerin kişisel mülkleri olmasını önlemek üzere bu evleri yeniden mukataaya bağlatmak için vezir-i âzam Rum Mehmed Paşa'nın uğraşması ve sonunda bunu sağlaması da, kendisi Rum dönmesi olan bu vezir-i âzamın bu girişiminin nedeni Türkleri İstanbul'dan uzaklaştırmak isteği olduğundan, hıristiyanların müslümanlaşmalarının dışsal bir görünüşten öteye geçmediği anlamını taşımaktadır. Gerçekten de, Rum Mehmed Paşa İstanbul Rumları'nın kışkırtması ile bu yola başvurmuştur. Nitekim Neşrî, olaya değinirken, Rum Mehmed Paşa için: «Kendi zira İstanbul oğlanıydı» der. (45)

Gerçekte hıristiyan ama görünüşte müslüman olan Osmanlı uyruklarının bu durumlarını belirleyen şu kanıt ve örnekler de aydınlatıcı olacaktır : 1557'de bir İspanyol tarafından yazılan ancak yazarının kimliği bilinmeyen ve «Türkiye Seyahati» adıyla yayınlanan bir seyahatnâmedeki şu sözler de bu açıdan ilginçtir... Osmanlılara tutsak düşen yazar şöyle diyor:

> «Kürek kısmına ayrılmaktan kurtulmak için müslüman olmuş yaşlı bir tutsağın verdiği öğüde uyarak, hekimim, dedim. Bunu biraz mürekkep yalamış olmaklığıma güvenerek söyledim. Cerrah mısın, dediler. Hayır deyince az kalsın partiyi kaybediyordum. Bereket versin lafa sözü geçen kaptanlardan Durmuş Reis karıştı. Cenevizli dönme Durmuş Reis, idrar ve nabız hekimidir, cerrahtan daha faydalıdır, dedi. Kürekten işte bu surette kurtuldum.» (46)

İlerde aynı konuya dönmek üzere, Kanuni Sultan Süleyman döneminde İstanbul'a Avusturya Devleti'nin elçisi olarak gelmiş olan Busbecq'in sefaretnâmesinden bu konuda göze çarpıcı nitelik taşıyan bir bölümü de buraya aktaralım :

rak belirttiği gibi (C. I, s. 139), müslümanlar dışında, hıristiyan halk arasında makbul bir yiyecek olan kurbağa etine karşı ve ayrıca da sevmesinden dolayı Evrenos Gazi'nin bu zaafından Musa Çelebi'nin yararlanmak istediği açıktır.

(45) MEHMED NEŞRİ : a.g.e., C. II, s. 711

(46) —— : Kanuni Devrinde İstanbul; Yayınlayan: Fuad Carım, İstanbul, 1964, s. 11

«...[adamlarımın] içlerinden bazıları gezmek için karargâhtan hariçte, deniz kıyısına gitmişlerdi. Yanlarında [onları korumakla görevli] yeniçeriler yoktu. Yalnız müslümanlığı kabul etmiş bazı İtalyanlar bulunuyordu... adamlarım karargâhtan dışarı çıkınca bazı yeniçerilerle karşılaştılar... Yeniçeriler adamlarıma hıristiyan olduklarından dolayı taarruz etmeğe başladılar... Adamlarım hakarete maruz kalınca, mukabeleye kalktılar, tahkirleri iade ettiler. Nihayet iş dövüşmeğe döndü. Bahsettiğim İtalyanlar da, benim adamlarım tarafından kavgaya iştirak ediyorlardı.» (47)

V

Osmanlıların İstanbul'u fethetmeleri ile, Osmanlı Devleti, bir imparatorluk durumuna dönüşmüş ve «kuruluş» dönemi sona ererek, «Yükselme» ya da «gelişme» dönemi başlamıştır. Öte yandan, İstanbul'un fethini izleyen günlerde, Fatih Sultan Mehmed tarafından Rum ve öteki yabancı halka uygulanan politika ve bu politika sonucunda bu kentin beliren yeni çehresi, Anadolu Türk toplumu için konumuz açısından önemli sonuçlar doğurmuştur.

Fetihten sonra, İstanbul'daki hıristiyan din adamlarına vergi vermeme ayrıcalığı tanındıktan başka, (48) Fatih, yeni bir patrik atanması işine girişmiş ve Galata'da oturan Lâtinlere tam bir serbesti vermiştir. Fatih dönemini yaşamış olan tarihçi Kritovulos, Fatih'in Bizans aristokratlarının durumlarını düzeltmek için yaptıklarını anlatırken şöyle demektedir :

«Esaret altında bulunan Bizans ileri gelenlerine gelince, Padişah Hazretleri, bunların da çoluğu ile çocuğu ile ev bark sahibi olmaları için kendilerine evler vermek ve geçimlerini sağlamak istiyordu. Hattâ Notaras'ı şehrin imar ve yerleştirilmesine nezaret için Şehremini (belediye başkanı) tâyin etmek istiyordu. Hattâ bu konuda onunla konuşmuştu da.» (49)

Fatih, fethin ilk günlerinde, daha önce kaçmış bulunan Patrik yerine, Gennadios'un getirilmesini istemiş ve Gennadios bu istek üzerine patrik olarak seçilmiş, bu seçimden sonra Patrik ve Padişah son derece iyi ilişkiler kurmuşlardır. İstanbul'da bulunan ortodokslara vicdan özgürlüğü eksiksiz olarak tanınmıştır. Fatih, 1456 yılında bu Patrik ile hıristiyanlık üzerine tartışmalara girişerek, hıristiyanlığın ilkelerini Gennadios'dan kendisine yazılı olarak vermesini istemiş, 1477'de de Patrik III, Maximos'dan buna benzer bir istekte daha bulunmuştur. (50) Bu gelişim şunu göstermektedir ki «Bizans halkı mağlup olmuş, fakat mağdur olmamıştı» (51) Tam tersine, Rumlar, Fatih dönemi ile başlayarak kapsamlı gelişme olanaklarına kavuşmuşlardır. (52) Fatih'in devletin en yüksek görevlerine getirdiği Mahmud Paşa bile, gerek babası ve gerekse annesi yönünden aristokrat bir Bizans ailesinden geliyordu. (53)

Dr. Halil İnalcık'ın belirttiğine göre, Fatih, egemenliğini «meşrulaştırmak» için kendisini eski Roma geleneğini benimsemiş olarak göstermiştir. (54) Bu nedenle 1466'da Yorgi Trapezuntis, Fatih'e «Kimse şüphe etmez ki, sen Romalılar imparatorusun, İmparatorluk merkezini hukuken elinde tutan kimse imparatordur, Roma İmparatorluğunun merkezi de İstanbul'dur» diyor ve ona «Romalılar ve dünyanın imparatoru ünvanı-

(47) BUSBECQ, [Ogier Chiselin] : Türk Mektupları — Kanunî Sultan Süleyman zamanına ait bir frenk seyahatnâmesi; Çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1939, s. 207-208.

(48) VASILIEV, A. A. : a.g.e., C. II, s. 375

(49) KRİTOVULOS : Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni; Çev. Karolidi, Yeni harflere çeviren ve Türkçeleştiren; M. Gökman, İstanbul, 1967, s. 107. Ancak, bazı nedenlerle Notaras'ın böyle bir göreve getirilmesi gerçekleşememiş, ertesi gün II. Mehmed'in buyruğu ile öldürülmüştür.

(50) TEKİNDAĞ, M. C. Şehabettin : Patrik ve Patrikhane Hakkında Düşünceler; T. K. D., C. III, sayı 32, Haziran 1965, s. 10-11

(51), (52) ONGUNSU, A. Hamid : Beşyüzüncü Fetih Yılı Münasebetiyle Bazı Düşünceler; İ. Ü. Ed. F. T. D., C. IV, sayı 7 Eylül 1952, s. 9-10.

(53) KRİTOVULOS : a.g.e., s. 114

(54) İNALCIK, Halil : Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un Fethi ve İmparatorluk — İstanbul'un Fethinin 511. yıldönümü

nı veriyordu.» (55) 1481'de Fatih için çıkarılan madalyada «Sultani Mohammeth Othomani uguli Bizantii imperatoris Sultanus Mohamet Othomanus Turcorom İmperator» sözleri Bulunmaktadır. (56) (57)

İstanbul'un fethini izleyen dönemde Fatih'in hıristiyanlara karşı hoşgörülü ve onları kayırıcı bu tutumu karşısında Papa II. Pius'un Fatih'e yazmış olduğu belirtilen bir mektupta, «birkaç damla su (=aquae pauxillivm») ile vaftiz edilmek suretiyle, onu hıristiyan dinini kabule dâvet etmiştir. (58) (59)

Bu gelişim bize, bu bölümün başından beri söylenenler de hatırlanırsa, Rumların ve öteki hıristiyanların Osmanlı Devleti

münasebeti ile: T. K. D., C. I, sayı 20, Haziran 1964, s. 9. Konuyla ilgili olarak İnalcık : «Türk devletlerinde fethedilen bir memleketin siyasî geleneğine tevarüs edilmesi, ortadan kaldırılan hanedanlarının ananevi hak ve selâhiyetlerinin benimsenmesi bir esas olarak görülmektedir. Fethedilen memleketlerin ahalisi nazarında hâkimiyeti meşrulaştırmak için de bu makul bir politika idi.» dedikten sonra, «Fatih'in eski Roma ananesini benimsemiş görünmesinin esas fetih ve hâkimiyet gayeleri için ne kadar faydalı, hattâ zarurî olduğunu anlamış olması da gözden uzak tutulmamalıdır.» demektedir. (aynı yerde).

(55) İNALCIK, H. : Fatih Sultan Mehmet..... s. 9

(56) İNALCIK, H. : Fatih Sultan Mehmet..... s. 10

(57) «Osmanlı sultanı, İstanbul'un fethinden sonra cihanşumül imparatorluk idesine yükselmiş görünmektedir. Bunda, kimi eski Türk Kağanlık (hanlık) telâkkisini, kimi Roma cihanşumül imparatorluk fikrini bulabilir. Gerçekten, Fâtih hıristiyan âlemi karşısında bu son telâkkiyi benimsemiş olabilir. Bu siyasetin en açık tezahürlerinden biri patrikliğin ihyasıdır, denilebilir.»

(İNALCIK, H. : Fatih Sultan Mehmet..... s. 10).

(58) TEKİNDAĞ, M.C. Şehabettin : Papa Pius II. un Fatih Sultan Mehmed'e Gönderdiği Mektup Hakkında Düşünceler; Fethin 511 inci Yıldönümü Konferansları, İ.Ü.Yyn., İstanbul, 1964, s. 48

(59) Bu mektubun bir tasavvurdan öteye geçmediği hakkında bkz. : ADIVAR, A. Adnan : İstanbul'un Fethi Sırasında Bizans ve Türk Kültür Vaziyeti, İ. Ü. Ed. F. T. D., C. IV, sayı 9, Mart 1954.

içinde ezilen ve sömürülen bir unsur olmadıklarını, tersine devletin asli unsuru olarak bir yer kazanmış olduklarını kanıtlayacaklardır. Nitekim, devletin başkentinde nüfüs dağılımı Fatih dönemi sonlarına doğru şu görünümdedir: İstanbul kesiminde 8951 müslüman haneye karşılık 3151 hıristiyan, 1647 yahudi hane; Galata'da ise 531 müslüman haneye karşılık 592 rum ve 332 frenk hane sayılmıştır. (60) Bu duruma göre, İstanbul nüfusu tüm olarak ele alındığında, müslüman olmayanların müslüman nüfusun üçte ikisine yaklaştığı görülecektir. Şunu da unutmamak gerekir ki, müslümanlar içinde Türk olmayanların da sayısı bir hayli kabarık olmalıdır. Asıl önemlisi ise, ticaret merkezi olan Galata'da müslümanlar azınlıkta kalmaktadırlar.

Kuruluş döneminin sonunda, Osmanlı Devleti'nin başkentinin bu görünümü, bu devletin gitgide kazanmaya başladığı kozmapolit niteliğini açıkça belirlemektedir. (61)

VI

«Osmanlı Devletinin Kuruluşu» adlı incelemesinde M. F. Köprülü, «Osmanlı» kavramı için şöyle demektedir: «Etnik değil sadece **politik** bir tabir olan **Osmanlı** kelimesi eski vak'anüvislerde daima 'devlet hizmetinde bulunan ve devlet bütçesinden geçinen hâkim ve müdir sınıf' mânasını ifade eder.» (62) Yukarıda belirtilenler göz önünde tutulursa, bu tanımın gerçeği tümüyle yansıttığı kendiliğinden anlaşılacaktır. Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna ilişkin kitabı ile büyük bir yankı uyandıran Gibbons'ın, Osmanlıları çeşitli unsurlardan oluşan «yeni» bir ulus olarak nitelendirmesi de (63)

(60) İNALCIK, H. : Fatih Sultan Mehmet ..... s. 13. Ayrıca tüm İstanbul'da aynı tarihte (= 1478) 434 Ermeni hane de bulunmaktaydı. (LEWİS, Bernard : İstanbul and the Civilization of the Ottoman Empire, University of Oklohoma Press, 1963, s. 101)

(61) WİTTEK, Paul : The Rise of the Ottoman Empire; Published by the Royal Asiatic Society of Great Britain and England, London, 1963, s. 51

(62) KÖPRÜLÜ, M. F. : Osmanlı Kuruluşu, s. 5

(63) a.g.e., s. 5

gerçeği yansıtan bir başka yargıdır. (64) (65) (66) Gerçekten, Toynbee'nin belirttiği gibi, örneğin Fransızca konuşan bir toplumun varlığı bir Fransız devletini; İngilizce'nin geçerli dil olduğu bir toplumun varlığı bir İngiliz siyasal birliğinin varlığını genellikle düşündürürse de, Osmanlı Devleti bu genel kanının tümüyle tersine olarak birçok etnik unsurlardan oluşmuş ve Osmanlı siyasal birliği bu yolla varlık kazanmıştır. (67) Dukas, gözlemlediği bu olayı şu cümle ile ifade etmektedir: «... bir kimse hangi tebaadan olursa olsun, diğer bir tabiiyete geçerse ve eğer ikinci tabiiyetin başında Osmanoğulları sülâlesinden biri var ise, yeni tabiiyete daha kolay intibak eder.» (68) Şunu da unutmamak gerekir ki, yerli halk ile nasıl kaynaştığına yukarıda değindiğimiz Osmanlılar, sayıca da bu yerli halktan çok az bulunmaktaydılar. (69) Kuşkusuz, yerli hıristiyan halk da, Osmanlıların etkisiyle —müslümanlaşmak sürecinde gördüğümüz gibi— belirli kültürel değişikliklere uğramıştır. Ne var ki, Osmanlı Devleti'nin Türk kurucularının ve egemen çevrelerinin bu kaynaşma sonucunda daha çok etkilenmiş bulundukları çeşitli yönleriyle gözlemlenen tarihsel bir olgudur. (70)

(64) İ. H. Uzunçarşılı, Gibbons'un bu yargısı için «... Gibbons'ın Osmanlılardan bahsederken 'yeni bir millet teşekkül ediyor' demesi çok yerinde kullanılmış bir tevcih olup hâdiseler de bu sözün mâ'kesidir». demektedir. (Osmanlı Tarihi... C. II, s. 186).

(65) Gibbons'ın bu eserinin eleştirisi için bkz. : 1 — KÖPRÜLÜ, M. F. : Osmanlı Devletinin Kuruluşu, 2 — MEHMET ALİ ŞEVKİ : Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu Konusu, «Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması ve Öteki Makaleleri», nde, s. 105-136.

(66) Gibbons'ın paralelinde olan yayınlar için bkz. : KÖPRÜLÜ, M. F. : Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. 2 ve 18.

(67) TOYNBEE, A. J. : a.g.e., s. 16 vd.

(68) DUKAS : a.g.e., s. 84

(69) TOYNBEE, A. J. : a.g.e., s. 111

(70) Bkz. : DIEHL, Charles : Byzance, Grandeur et Décadence; Paris, 1934, s. 325-326; GIBBONS, H. A. : a.g.e., s. 73; MEHMET ALİ ŞEVKİ : Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması, s. 36; TOYNBEE, A. J. : a.g.e., s. 113-114, WİTTEK, P. : The Rise of the Ottoman Empire, s. 42; Ayrıca, Bizans müesseselerinin Osmanlılar üzerindeki etkilerini gösteren yayınlar için bkz. : KÖPRÜLÜ, M. F. : Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerinde Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar; T. H. İ. T. M., C. I, 165 vd...

Osmanlıların, kaynaştıkları yerli hıristiyan toplumlardan ne denli etkilenmiş bulunduklarının en belirgin örneklerini Osmanlı Kanunnâmelerinde görüyoruz. Bu kanunnâmeler, egemen bir Türk devletinin tek düzen yasal yaşantısı yerine, ele geçirilen yerlerin eski düzenlerinin ana niteliklerini hemen hemen olduğu gibi yansıtmaktadırlar. (71) Ö. L. Barkan'ın belirttiği gibi, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunda, «... tecrübe ve göreneklerden mülhem pratik bir duygu hâkim olmuş ve bu sayede islâmî renk ve lâfızlar altında tamamen yabancı devlet ananelerinin devam ettirilmesi imkân dahiline girmiştir.» (72) (73)

Buna karşılık, hıristiyan halkın müslümanlaşmasının nasıl yüzeysel olduğuna ve bunun yanısıra da hıristiyan aristokrasinin dininden dönmeden Osmanlı egemen çevreleri ile nasıl bütünleşmiş bulunduğuna yukarıda değinmiştik. Kuruluş döneminde, devletin yalnız bir Türk aristokrasisine dayandığı ve bu aristokrasinin kapsamlı bir müslümanlaştırma politikası izlediği savları, «realite ile taban tabana zıd iddialardır.» (74) Ger-

(71) Çeşitli örnekler için bkz. : ÇAĞATAY, Neşet : Osmanlı İmparatorluğu arazi ve reaya kanunnâmelerinde, ilhak edilen memleketlerin âdet ve kanunları ve ıstılalarının izleri; III. Türk Tarih Kongresi, 1948, s. 495 vd.

(72) BARKAN, Ömer Lütfi : XV ve XVI ncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve mali esasları, C. I, Kanunlar, İ. Ü. Yyn., İstanbul, 1943, s. XVIII.

(73) Aynı kamda H. İnalcık: «... Osmanlı devletinin bunların [= hıristiyan timarlı sipahiler ve voynuklar] eski arazi ve sınıf statüsünü esas hatlarında muhafaza ettiğine işaret ettik. Şüphesiz bu suretle birçok Slav müesseseleri Osmanlı İmparatorluğuna intikal etmiştir. Eski hıristiyan sipahilerin yerlerinde bırakıldıktan sonra hiç olmazsa yerleşmiş birtakım âdet ve ananatda eski ile birdenbire ve tamamı ile alakalarını kesmiş olmaları...»

(74) İNALCIK Halil : 1431 tarihli Tımar defterine göre Fatih devrinden önce tımar sistemi; IV. Türk Kongresi, (1948), T. T. K., Yyn., 1952, s. 139

çekte, Osmanlı Devleti, sınırları içinde bulunan hıristiyanların güçlenmesine dahi yardım etmiştir. Ortodoksları, katoliklere karşı Osmanlıların koruduklarını ve İstanbul'un fethinden sonra patrikhanenin durumunu da yukarıda belirtmeğe çalışmış bulunuyoruz. Kurulan yeni düzende çıkarları aynı yönde olanlar birleşmektedirler. Ekonomik çıkarlar gerektirdiğinde, din ayrılıklarının hemen ikinci plâna itilmesi, bilimsel gerçekler karşısında şaşılacak bir olgu olmasa gerektir. Hammer'in şu sözü, konuyu karara bağlayan bir özdeyiş gibidir: «Rum ve latinler arasında süregelen din ayrılıkları islâmiyetin gelişiyle sona ermiş oldu: Tanrıdan başka tanrı yoktur!» (75)

Şu halde, Osmanlı Devleti, önce belirli bir ekonomik bütünlük gösteren Marmara bölgesinde kurulmaya başlamış, bu kuruluş Rumeli'de devam etmiş ve ekonomik çıkarları aynı yönde olan aristokratik tabaka Osmanlı Devleti'nin egemen kadrolarında yer almıştır. Bu durumu ile, kurulan bu yeni devlet, Vasiliev'in deyişiyle bir «Greko-Slavo-Türk» devleti niteliğini kazanmıştır. (76) Bu niteliğin oluşumunu din, dil ve ulus ayrılıkları hiçbir yönde engelleyememiştir. Ne var ki, bu gelişime karşılık, Türk unsuru Osmanlı İmparatorluğu içinde bir azınlık durumuna düşmeye başlamıştır. (77)

Bu noktada, Osmanlı Devleti'nin neden önce Balkanlarda iyice güçlendikten sonra Anadolu'daki Türk Beyliklerine karşı toprak genişletmesine giriştiği sorusu kendiliğinden karşılığını bulmaktadır. Tarihsel gelişimi düşünürsek, Gibbons'ın, Avrupa'dan Anadolu'nun fethedilebileceği, fakat Anadolu'dan Avrupa'nın herhangi bir parçasının ele geçirilemeyeceği biçimde özetlenebilecek olan görüşünü bu çerçeve içinde değerlendirmek gerekir. (88) (79)

(75) a.g.e., C. II, s. 382.

(76) VASILIEV, A. A. : a.g.e., C. II, s. 283

(77) WITTEK, Paul : Osmanlı İmparatorluğunda Türk Aşiretlerinin Rolü; İ. Ed. F. T. D., C. XIII, sayı 17-18, Mart 1962 Eylül 1963, s. 264

(78) GIBBONS, H. A. : a.g.e., s. 125

(79) «[Gibbons'ın] Osmanlı Devleti'nin ancak Balkan yarımadasındaki fütuhattan sonra Anadolu'daki topraklarını genişletebildiği hakkındaki fikri çok doğrudur; Bunun gibi, meselâ Osmanlıların Balkanlardaki fütuhatının tahrip ve yağma maksadı ile yapılmış bir akın değil, plânlı bir yerleşme olduğu mütalâası da çok haklıdır. (KÖPRÜLÜ, M. F. : Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s. 33). Ayrıca bkz. : TOYNBEE, A. J. : a.g.e, s. 115-116. Bu konuda Wittek bir başka açıdan şöyle demektedir: «Bayezid tarafından müslüman hükümdarlara [=Anadolu beyliklerine] kabul edilmiş bulunan cebir politikası Osmanlı hükümdarlarının, kendi tebaası kadar müslüman dünyası karşısında da otoritesinin birinci derecede desteği olan 'Gaziler Sultanı' sıfatını gittikçe karartmakta idi. Mukaddes savaşın ve ganimet ümidinin çektiği gazi kütleleri, müslümanlara karşı, hem de yağmadan az çok kaçınmak icabeden harblerde savaşmaya hiç istek duymuyorlardı. Bu vaziyette Bayezid, bu harbleri muhtedi hıristiyanlardan mürekkep yeniçerileriyle ve Sırplar, Yunanlılar gibi hıristiyan vassallarının gönderdikleri kuvvetlerle yapmak zorunda kaldı. Şu halde bu seferlerde o, müslümanlara karşı kâfirleri sevketmiş oluyordu ki bu da bütün tebaası üzerinde fena bir tesir uyandırmaktan hali kalamazdı. (Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına— 1402-1455; Çev. Halil İnalcık, Belleten, C. VII, sayı 27, Temmuz 1943, s. 557-589.)

Burada bir an için Selçuklular dönemine geriye gidersek, Anadolu'nun büyük bir bölümünün daha o dönemde Türkleşmiş bulunduğunu okuyucu hatırlayacaktır. Şu halde, yabancı unsurlarla bütünleşen Osmanlı Devleti'nin, Türkleşmiş bulunan Anadolu'yu fethetmesinin, Osmanlı Devleti yönünden ekonomik açıdan sömürülecek yeni bir bölgeyi ele geçirdiğini, Anadolu Türkü için ise bu devlet içinde ilerdeki yıllarda düşeceği yoksulluğu ve hor görülmeği ifade ettiğine; gelişimin kaçınılmaz sonucunun böylece belirdiğine burada bize yalnızca işaret etmek kalıyor. İşte bu nedenle «Osmanlı», «Türk» sözcüğünü bir hakaret sıfatı olarak kabullenebilmek cesaretini kendisinde bulabilmiştir. Çünkü, Osmanlı Devleti, karışık egemen güçlerin Anadolu Türkü üzerinde egemenliği demektir.

Birçoklarının bugün bile göremediği bu gerçeği Paul Wittek'in kesin çizgilerle belirleyen sözlerini buraya aynen almak zorunluluğunu duyuyoruz:

> «Göçebe [Türk] unsurlar Osmanlı cemiyetine girmekle, bu cemiyette Türk unsurunu devamlı olarak kuvvetlendirip yenilediler: fakat, köylü olan ve öyle

kalanlar müstesna, az veya çok zamanda 'Osmanlılaşma' ya mahkûm oldular. Köylüler birbirlerinden ayrı köylerde kendi aralarında yaşadıklarından ve böylece yabancı tesirlerden korunmuş olduklarından, göçebe hayattan çıktıkları halde, Türk karakterini bozulmadan muhafaza ettiler. Göçebeler bugün Türkiye'de ortadan kalkmışsa, bu muhakkak ki onların ziraatçi olarak ülkeye topyekûn yerleşmesi sebebiyledir. Öyle ki, bugünkü köylü sınıfı geniş çapta, hattâ muhtemelen çoğunlukla, göçebe menşelidir ve Anadolu itiraz kabul etmez bir surette Türk toprağı olmuştur. İmparatorluğun nihai can çekişmesi hengâmesinde anavatanın hürriyetini kurtaran ve Yeni Türkiye'yi doğurtan işte bu tecânüstür.» (80)

Şu halde, Viyana kapılarına değin mutlak egemenliğini kurmuş olan Kanuni Sultan Süleyman döneminde dahi, Türklüğün övüneceği anlar, Osmanlı İmparatorluğunun bu zaferlerinden çok daha fazla, aynı Kanuni Sultan Süleyman ordularını, Anadolu halkının Anadolu'da yenilgiye uğrattığı anlar olsa gerektir.

(80) WİTTEK, P. : Osmanlı İmparatorluğunda Türk Aşiretlerinin Rolü, s. 268

— 2 —

MUSA ÇELEBİ

1

Egemen çevrelerini Türk, Rum ve Slav aristokratlarının oluşturduğu Osmanlı Devleti'nde, bu gelişimin kaçınılmaz bir sonucu olarak, halk da, gene aynı uluslardan oluşacaktı. Anadolu'da aristokrat Türklerin hükmettiği bir Türk, önceden Bizans'a bağlı olan topraklar üzerinde şimdi Rum aristokratlarının hükmettiği bir Rum, Balkanlarda gene aynı biçimde Slav aristokratlarının hükmettiği bir Slav toplumu, Osmanlı Devleti'nin insan unsurunu oluşturuyordu. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinin Anadolu Türkü için daha önce değindiğimiz olumsuz sonucunun yanısıra, bu gelişimin, Osmanlıların Anadolu dışındaki topraklarında da, Slav ve Rum egemen çevrelere karşılık, gene Slav ve Rum halk kitlelerini birlikte getirmişti.

Çeşitli dinsel ve etnik grupları, hem yönetici ve hem de yönetilen olarak bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'nin **kuruluş döneminde görülen toplumsal direnme ve eylemlerdeki** müslüman - hıristiyan işbirliği ve düşünsel dayanışması, bazan öne sürüldüğü gibi, siyasal iktidara karşı çıkan müslümanların, hıristiyanları da kendi saflarına çekmek için başvurdukları bir taktik değil, tam tersine, siyasal iktidarın bu kozmopolit yapısının ve Osmanlı Devleti uyruklarının çeşitli etnik ve dinsel gruplardan oluşmuş bulunmasının bir sonucudur.

İşte, Osmanlı ordusunun Timur karşısındaki 1402 Ankara bozgunundan sonraki dönemde tarih sahnesinde yer alan kardeşler kavgası sırasında Musa Çelebi - Mehmet Çelebi mücadelesi, Osmanlı Devleti'nin bu özelliği göz önünde tutularak açıklanırsa, toplumsal olayların gelişimi içinde bir anlam kazanacaktır.

II

Bu mücadele sırasında, Osmanlı Devleti aristokratlarının, aslında meşru padişah olduğu halde Musa Çelebi'yi bırakarak Mehmet Çelebi yanına geçtiklerini görüyoruz. Bütün beyler Musa'dan «yüz döndürmekte»dirler. (1)

Rumeli'de hükümranlığını kabul ettirmiş bulunan Musa Çelebi'nin İstanbul'u kuşatmaya başlaması ile onun temsil ettiği toplumsal akım ile Mehmet Çelebi çevresinde toplananların sınıfsal özellikleri; tarafların din, dil ve devlet ayrılıklarını bir yana bırakarak açık bir çarpışmaya girişmelerini gerektirmiştir. Öyle ki, Bizans imparatoru, Musa Çelebi'ye karşı Mehmet Çelebi'yi yardıma çağırmış, Mehmet Çelebi de imparatorun bu çağrısını hemen kabul ederek İstanbul'a gelmiş ve Bizanslılarla eğlence ile geçirilen üç günün sonunda, yanına bir Bizans birliğini de alarak Musa Çelebi üzerine gitmişse de İnceyiz'de yenik düşmüş ve Anadolu'ya geri dönmüştür. Mehmet Çelebi, Anadolu'da yeniden hazırlanarak yeni bir sefer yapmak niyetindeydi. Nitekim, Dulkadiroğlu ile Sırp kralından yardım sağladıktan sonra Rumeli'ne geçti. Kör olduğunu ileri sürerek Musa Çelebi'nin çağrısını kabul etmemiş bulunan Evrenos Bey, yanında başka beyleri de sürükleyerek Mehmet Çelebi'ye katıldı. Daha önceki çatışmada ise, Musa Çelebi safında bulunan Mihal Bey Oğlu da bir hile ile Musa'yı aldatarak Mehmet Çelebi'nin yanına geçmiş bulunuyordu. (2) Bu son olay sırasında ayrıca Paşa Yiğit Bey, Burak Bey gibi beyler de Mehmet Çelebi'nin ordusunu güçlendirdiler. Evrenos Bey, Mehmet Çelebi'ye ona katılmadan önce yazdığı mektupta şöyle diyordu:

> «Sultan lutf ve kerem edip, Musa Bey'e şimdi buluşmayıp, ol ne yere varırsa tecessüs ettirip, ondan ırağ olup, gelip Lâz-iline girip, Derbent'de durup, Burak Beyi ve Paşa Yiğit'i ve Tırhala Beyi Sinan Bey ki, bunlar alay beyleridir, bunları kendinize zapt etmek ardınca olasız, inşallâh ülâziz, Musa Bey, birle buluşuncak, ben kulunuzu hizmette bilesiniz... Ve hem cümle Beyler karındaşından nefret etmiştir. Hemen sizi gözlerler.» (3)

Böylelikle Mehmet Çelebi'nin ordusu, Sırp Kralı, Bizans İmparatorluğunun ve Osmanlı aristokratlarının katılması ile son derece güçlenmiş bulunuyordu. Bu bir krallar, imparatorlar ve beyler ordusuydu. Bu ordu, Musa Çelebi'yi en sonunda yenilgiye uğrattı ve savaşın sonunda Musa öldürüldü.

III

Konumuz açısından önemli olan, bu krallar-imparator-beyler koalisyonunun ortaya çıkış nedenidir. Hemen belirtelim ki, her şeyden önce, egemen çevrelerin bu birliği, onların karşısındaki güçlerin halkçı niteliğini göstermektedir. Nitekim, Musa Çelebi'nin bayrağı altında toplananlar beylerinin baskılarından bunalmış bulunan gerek müslüman gerek hıristiyan fakir köylü ve halk kitleleridir. Bu niteliği ile Musa Çelebi'nin mücadelesi, bir halk hareketi olarak belirmekte ve ona karşı gerçekleştirilen «kutsal ittifak»ın, Musa Çelebi'nin bu mücadelesinin bu egemen çevreler için toplumsal bir tehlike oluşturduğunu göstermektedir. (4) Gerçekten de, Musa Çelebi iktidarını, öteki kardeşlerinin tersine, toplumsal hoşnutsuzluk içinde bulunan halk kitlelerinin desteği ile elde etmişti ve gene halk kitlelerinin yardımı ile mücadelesini sürdürebiliyordu. İşte bu nedenle Musa Çelebi «halkçı» bir eyleme girişmiş bulunuyordu. (5) Bundan dolayıdır ki, Musa Çelebi'nin yanında toplananların

(1) ORUÇ BEĞ : a.g.e., s. 70; ÂŞIKPAŞAOĞLU : a.g.e., s. 90

(2) «Mihal Bey Oğlu, ceng içinde Musa Beyin katına gelip, eyitti : 'Bana birkaç yarar yoldaş koş-ki, varıp, karındaşın Sultanı biraz sıkıp, âlemi gözüne anın dar edelim' dedi. Musa Bey anı gerçek sandı. 'Sen bilirsin' dedi. Meğer anın bazı beylerle ittifakı var idi, muradı onlarla buluşmaktı...» (NEŞRİ : a.g.e., C. II, s. 493)

(3) NEŞRİ : a.g.e., C. II. s. 507

(4) LEWIS, B. : Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire, s. 21 - 22

nedenle Musa Çelebi «halkçı» bir eyleme girişmiş bulunuyordu.

(5) WITTEK, P. : Ankara Bozgunundan İstanbul'un zaptına, s. 578

eylemleri «ihtilâlci bir hareket karakteri» (6) taşıyordu. (7) Musa Çelebi eyleminin bu niteliği Neşrî tarihinde açıkça belirtilmektedir.

> «Rumeli beylerinden be-nam maldâr beyleri tutup, helâk edip, malını almağa başladı. Hattâ divanda otururken maldâr beylerden ve paşalardan kimesne göre. 'Sol arada filori kokar, deyip, öldürüp malını alırdı... Ve etrafta olan beylere elçiler gönderip, bazısından haraç talep edip, dahi ana benzer türlü nesneler etti. Hem İstanbul tekfurundan dahi haraç talep etmeğe atasının veziri, âkil ve dânâ, fâzıl ve tüvânâ İbrahim Paşa'yı İstanbul'a haraç istemeğe gönderdi. İbrahim Paşa dahi cemi beylere danışıp, 'Bu kişinin bed-hâli var, giderek cemimizi öldürüp, malımızı alır. Sultan'ı dâvet etmek evlâdır' deyincek, cemi Beyler bu fikri savap görüp, ol umuru İbrahim Paşa'ya ısmarladılar. Andan İbrahim Paşa, dahi İstanbul'a vardığı gibi, fi'l-hâl Sultana haber gönderip, Musa Çelebi'nin ef'âl-i şeni'asını i'lâm edip, ve Beylerin andan nefret ettiğini bildirdi. Sultan Mehmet çün bu haberi istima etti, İbrahim Paşa'nın olmektubuna itimad edip, yine İbrahim Paşa'ya mektup ve hilât gönderip, envâ-ı tâzim birle, anı yanına dâvet etti. İbrahim Paşa dahi dâvetini icabet edip, hemen eğlenmeyip Sultan tarafına teveccüh etti.» (8)

(6) WITTEK, P. : Ankara Bozgunundan..., s. 585

(7) «Halkın, müslüman ve hıristiyan küçük köylülerin macera dolu iki yıl içinde iktidar mevkiine çıkardıkları bu şiddetli, sert ve mutaassıp adam, büyük feodal yahut zengin ulema olan bu efendilerden aristokratlardan olduğu gibi nefret etmekte idi... İşte bu Musa, nihayet devletin aristokratları ve yüksek memurları arasına hakiki bir dehşet saldı, bu efendiler İstanbul'a, Sırpların yanına, hudutlarda keza kendilerini tehdit altında hisseden büyük gazi reislerinin yanına ve bilhassa o esnada büyük Anadolu eyaletlerini eline geçirmiş olan Mehmed'in yanına kaçmağa başladılar.» (WITTEK, P. : Ankara Bozgunundan..., s. 578).

(8) NEŞRİ : a.g.e., C. II, s. 491

Nitekim, Musa Çelebi'nin Şeyh Bedreddin'i kazaskerliğe getirmesi bir rastlantı olmadığı gibi, (9) devletin nimetlerinden halktan olan kişileri yararlandırması da (10), onun toplumsal tutumunu belirlemektedir. Bu nedenle de, çıkarları bu «kutsal ittifak»ın temsil ettiği çevreden yana olan tarihçiler, Musa Çelebi'yi zalim ve sert bir hükümdar olarak nitelendirmekle yetinmişler, onun toplumsal yanına hiç değinmemişlerdir. (11) Buna karşılık, örneğin Hammer, Mehmet Çelebi'nin kişiliğinden söz ederken şöyle der:

> «Bütün hayatı boyunca Bizans İmparatorunun sadık müttefiki, Türkmen âsilerinin korkunç düşmanı; Osmanlı saltanat tahtının dayanağı idi.» (12)

Musa Çelebi'nin başarısızlığa uğramasından sonra, Şeyh Bedreddin'in bu eylemi düşünce plânında geliştirerek yeniden canlandırdığını birazdan inceleyeceğiz. Burada şunu belirtmek gerekir ki, Şeyh Bedreddin'in Musa Çelebi üzerinde büyük bir etkisi olmuşsa da, gerçekte, daha önce de yukarıda değindiğimiz gibi, Musa Çelebi'yi hükümdarlığa yükselten halk kitlesinin, onun düşüncelerinin biçimlenmesine zaten katkıda bulunmuş olması doğaldır. Bu nedenle, Şeyh Bedreddin düşünce ve eyleminin anlaşılabilmesi için Musa Çelebi olayının gereği gibi kavranması gerekir.

Burada bir sorunun daha karşılığını vermeliyiz: Başarısızlığın nedeni her şeyden önce, kuşku yok ki, Musa Çelebi'nin

(9) LEWIS, B. : Istanbul and the.... s. 22

(10) Kaygusuz, B. N. : a.g.e., s. 68

(11) Bu gibi yorumlara bir örnek olmak üzere günümüz tarihçilerinden Y. Öztuna'nın şu satırlarını gösterebiliriz: «Musa Çelebi iyi bir asker olmasına rağmen... son derece sert, hattâ zalim hareketleriyle birçok kumandanı kendisinden soğuttu... Bir akıncı beyinden beylerbeyi, tanınmamış bir adamdan vezir, büyük bir âlim olmakla beraber akidesi ve maksadı meşkûk bir zat olan Şeyh Bedreddin'den kazasker yapılması da Osmanlı ülkelerinde iyi karşılanmadı.» (a.g.e., C. III: İstanbul'un fethine kadar Osmanlı İmparatorluğu, s. 122).

(12) HAMMER : a.g.e., C. II, s. 148

karşısına çıkan askerî gücün büyüklüğüdür. İkinci olarak, Musa Çelebi'nin Rumeli'de bulunması onun Anadolu Türklerinden gereğince yardım alamaması demek olmuştur. Musa Çelebi, meşrû hükümdar olarak aynı eylemi Anadolu'da gerçekleştirmiş olsaydı, sonucun daha değişik olabileceğini söylersek yanılmış olmayız sanıyoruz.

ŞEYH BEDREDDİN

I

Musa Çelebi ile başlayan toplumsal gelişim, Şeyh Bedreddin'in kişiliğinde ve öğretilerinde somutlaşan ve onun adıyla anılan olaylar dizisi ile daha bir bilinçli olarak devam etmiş ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda kendisini geçerli kılan aristokrasiye karşı, Musa Çelebi'nin öldürülmesinden sonra da, halk kitlelerinde belirmiş bulunan tepki, bu aristokrasiyi güç durumlara düşürmüştür. Ne var ki, Şeyh Bedreddin eyleminin bastırılmasından sonra, Osmanlı Devleti'nin egemen siyasal kadrosu, önündeki bu son engeli de aşmış olarak, devletin coğrafî sınırları içinde örgütlenmesini rakipsiz bir biçimde bütünleştirmeği başarabilmiştir. Bundan sonraki olaylar artık kökleşmiş ve hukuki geçerliğini siyasal iktidara fiilen ve kuvvetle tek başına sahip olmasıyla genel olarak kabul ettirmiş bir devlete karşı olacaktır. Oysa, Musa Çelebi ve Şeyh Bedreddin olayları, devletin kuruluş süreci içindeki iktidar mücadeleleridir. Bu mücadelelerin toplumsal nedenleri bir devletin yaşantısı boyunca herzaman için söz konusu bulunan nedenlerden olmakla birlikte, ele aldığımız bu dönemde bu iktidar kavgasının siyasal bir gerekçesi de bulunmaktadır. Bu gerekçe de Timur ordularının Anadolu'dan çekilmesinden sonra oluşan iktidar boşluğudur. Böyle bir siyasal ortam içinde, çeşitli toplumsal güçlerin iktidarı ele geçirmeğe çalışmaları doğal bir durumdur. (1) Bu neden-

(1) UUNÇARŞILI: «Şeyh Bedreddin'in bir isyanla hükümdar olmak istemesinde Osmanlı ordusunun parçalanmasının kendisinde bir ümid uyandırmış olduğunun tesiri olabilir.» (Osmanlı Tarihi, C. I, s. 366) derken, aynı siyasal gerçeği düşünmüş olsa gerektir.

le, örneğin Musa Çelebi - Mehmet Çelebi arasında birçoklarının bir taht mücadelesi gibi gördükleri savaşların, bu çelebiler tek başlarına birbirleri ile mücadele etmediklerine, tam tersine belirli toplumsal güçlere dayandıklarına göre, siyasal iktidara sahip olmak amacına yönelmiş bir toplumsal mücadele olduklarına yukarıda değinmiş bulunuyoruz. Şeyh Bedreddin'in kendisi de etkilenmiş olmakla birlikte, onun Musa Çelebi olayındaki etkinliğini de kısaca söz konusu etmiştik. Şeyh Bedreddin'in Musa Çelebi'yi etkileyerek toplumsal bir devrime yol açmak ve bunu kansız bir biçimde gerçekleştirmek istediği ortadadır. (2) Bu nedenle, Musa Çelebi'nin yenilgisinden sonraki mücadeleleri, bunlar Mehmet Çelebi'nin iktidara tek başına sahip olduğu döneme rastlasa da, öncekilerin bir devamı olarak düşünmek gerekir.

II

Bütün bu olaylar sırasında özellikle üzerinde durulması gereken nokta, halk kitlelerinin büyük bir sefalet ve sıkıntı içinde bulunmuş olduklarıdır. Timur ordularının Anadolu'yu yağma etmesi, Bayezid'in oğullarının iktidar mücadeleleri, Anadolu'daki beylerin kendi aralarındaki çatışmalar ve bu anarşik durumdan yararlanan eşkıyanın halka saldırıları, (3) zaten ezilmekte olan halk kitlelerini büsbütün maddî - manevî sıkıntı içine düşürmüştü. (4) Cemil Yener de, Şeyh Bedreddin'in yaşadığı dönem içinde Osmanlı hükümdarlarının yüze yakın savaş yaptıklarına değinmektedir. (5) Akdağ, Şeyh Bedreddin ayaklanışına katılanların büyük çoğunluğunun Batı Anadolu'da bulunan ve işsiz kalan Türkmenler ile Rumeli'ye geçen Türkler'in oluşturduğunu ve Rumeli'de nüfus fazlalığı nedeniyle iş-darlığının bulunduğunu belirtiyor. (6) Bütün bunlara karşılık, daha Yıldırım Bayezid döneminden başlayarak, devletin halka yabancılaşması ve yönetici kadronun kişisel ahlâk yönünden de bozulması halk kitlelerini derinden derine etkilemeğe başlamıştı. Tarihlere geçen ve halk arasında anlatılagelen rüşvet yiyen kadıları Bayezid'in gazabından bir soytarının kurtarması olayı gerek rüşvet yiyenler ve gerekse böyle ağır ve toplumsal bir suçun bağışlanmasındaki hafiflik yönünden Osmanlı Devletinin halk karşısındaki durumunu belirler; (7) öte yandan, Osmanlı Sarayının, Avrupa Saray yaşantısına özlem duyması ve onu taklide başlaması da bu padişah dönemine rastlar. (8)

Selçuklular dönemi ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşu için söylenenler hatırlanacak olursa «Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Tarihi»nde Hayrullah Efendi'nin Şeyh Bedreddin eylemine katılan Türkleri «idraksiz Türkler» olarak nitelendirerek «Börklüce Mustafa nâm şâhıs Aydın tarafına geçip orada bulunan etrâk-i bi-idrâki Şeyh-i mezkûrun meslek ve mezhebini tasdike dâvet eyledi» (9) demesi karşısında Şeyh Bedreddin eylemi, daha bir anlam kazanmaktadır. Osmanlı Devleti'ne tekrar başkaldıran ve tekrar tekrar bağışlanan gerek hıristiyan ve gerek müslüman aristokrat beylere ve fethedilen yeni ülkelerin aristokratlarına gösterilen hoşgörüye karşılık, Osmanlı Devleti'nin

(2) YENER, Cemil: Şeyh Bedreddin «Vâridât» çevirisinin başındaki inceleme; Elif Yyn., İstanbul, 1970, s. 25

(3) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadî ve..., C. I. s. 280-281

(4) Şehzadeler kavgasının halk üzerindeki kötü izleri Anadolu'da uzun süre sürmüştür. Örneğin, Sultan Cem olayı sırasında, Cem'e bağlı kuvvetlerle hükümete bağlı ordu Bursa önlerine geldiklerinde, Bursa halkı, bu kardeşler kavgası sırasındaki duruma yeniden düşmemek için her iki orduyu da, kentin kapılarını kapıyarak içeriye almamışlardır.

(5) YENER, C. : a.g.e., s. 34

(6) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadî ve... C. I, s. 289

(7) Bu kadıların yakılmasını buyurmuş olan Bayezid'in yanına Kör Hasan, papaz giysileri içinde gider. Bayezid, bu kılığın nedenini sorunca Kör Hasan, Evliya Çelebi'nin kendine özgü anlatımı ile belirttiğine göre, şöyle der: «İşittim ki... ateşe yakacakmışsınız. Fetvâ verecek ulemâ kalmadığına göre elbette hıristiyan papaslarına muhtaç olmamız tabiidir. Elbette kırk elli papaz istemeğe bir kulunuzu göndereceksiniz. Bari kulunuzu bu kıyafetle gönderiniz...» EVLİYA ÇELEBİ: Seyâhatnâme; Türkçeleştiren Zuhuri Danışman; C. II, 1969, s. 320.

(8) Dönemin toplumsal niteliği için ayrıca bkz. : KAYGUSUZ, Şeyh Bedreddin Simavenî; İzmir, 1957, s. 74-75

(9) CERRAHOĞLU, A. : Şeyh Bedreddin; Çığ Yyn., İstanbul, 1966, s. 9'daki metinden.

her fırsatta Türkmenler'e zalimce davranmış olduğu bir gerçektir. Bu dönem içinde Kızıl Koca Oğulları Türkmenlerine kendisi bir dönme olan Yörgüç Paşa'nın reva gördüğü işkenceler ve zulüm, Anadolu Türklerinin hangi koşullar altında bulunduğunu belirtmek bakımından ilginçtir. Yörgüç Paşa, eşkiyalık ettiği öne sürülen bu Türkmenlerden dört kardeşi ve bunların dört yüz kadar taraftarını, bir hile ile, dostluk kurmak bahanesi ile, yakalatmış ve bu dört kardeşi öldürttükten sonra, ötekileri de bir mağaraya kapatarak dumanla boğdurtmuş, daha sonra bu Türkmenlerin geride kalan erkek, kadın ve çocuklarını öldürüp ev mallarını yağmalamıştır (10) İşte bunun içindir ki, Şeyh Bedreddin olayları sırasında öldürülen Torlak Kemal için Türkmenler şu ağıdı yakmışlardır:

Aydın ellerinde ceran gezerdi,
Analar al yeşil tuğra bezerdi,
Bacılar tuğraya sedef dizerdi,
Sedef'in üstüne âyet yazardı,

İriş pirim iriş, gör ki olanı,
Kurtar muhanetten elde kalanı,

Başparmak üstünden bir bulut ağdı,
Bulut değildi de bir koca dağdı,
Alazlanıp gelen billâh çarağdı,
Irahmet çekildi, ok, cıda yağdı,

İriş koç yiğidim uğrular geldi,
Uğrunun soluğu bağrımı deldi...

Kılıç üşürürdü, beyi, sultanı,
Atını koşturdu veziri, hanı,
Biz de helâl ettik bu kuşça canı,
And verdik yoluna, dökeriz kanı,

İriş Dede Sultan, kavgaya iriş,
İmdi can günüdür, gazaya giriş...

Aydın'da, Ortaklar, Karaburun'da,
Kılıç ceran oldu, oynuyor kında,
Bir elim harmanda, bir elim kanda,
Kanara kurarız biz de yakında,

İriş koç yiğidim er meydanına,
Sultanın ettiğin koma yanına...

Sultanoğlu, leşkerine buyurdu,
Buyruğunu dört bir yana duyurdu,
Kılıç çaldı, ana, bebe savurdu,
Yalım esti her yanları kavurdu,

Vur yoldaş vuralım, kavga günüdür,
Ahırı evveli, gine ölümdür...

Sultana paşadan muştu salındı,
Leşker ortasında ziller çalındı,
Dedemin başına ferman kılındı,
Bir seher vaktiydi kaddi alındı,

Sesimi banlasam varabilmez,
Gayri benim yüzüm gülebilmez... (11)

Burada şunu da özellikle belirtelim ki, Şeyh Bedreddin'in müslüman olanlarla olmayanlar arasında tam bir eşitlik önermesine karşın, Anadolu'daki ayaklanmalara hıristiyanların katıldıklarını gösteren bir belge ve kanıt yoktur. (12) Uzunçarşılı'nın da belirttiği gibi, gerçekten de Şeyh Bedreddin olayı, Baba İshak olayına benzemektedir. (13) Bu benzeyişin temelinde ise, her iki olaya yol açan nedenlerdeki benzerlik bulunsa gerektir.

(10) ÂŞIKPAŞAOĞLU bu olayı şöyle anlatıyor: «...O dört kardeşin başlarını kestiler. Bu dörtyüz kişi, eli bağlı, hepsini bir zindana götürdüler. Birbirleri ile üzerine attılar. Öldüler. Tez ölsün diye duman yaptılar. Zindanın kapısını kapadılar. Zindanın içinde dumandan öldüler. Birisi kurtulamadı, helâk oldu. Yörgüç... sabahleyin Türkmenlerin evine sürdü. Türkmenlerin evleri dahi Çorum yöresine konmuştu. Evlerini bastı. Hayli Türkmen dahi kırdı. Bütün davarlarını ve mallarını yağma ettirdi. Öyle oldu ki bir koyun bir akçaya satıldı. Kadınları ve çocukları perişan oldular. Memlekette yoksul kaldılar...» (a.g.e., s. 119 - 120). Bir koyunun bir akçeye satılır olması katliamın ve yağmanın ne denli geniş olduğunu kanıtlamaktadır.

(11) TOY, Erol : Türk Gerilla Tarihi; Giray Yyn., İstanbul, s. 105'den.

(12) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadi ve..., C. I, s. 281

(13) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Osmanlı Tarihi, C. I, s. 534

III

Bir «engin hukuk bilgini» (14) olan Şeyh Bedreddin (Bedreddin Mahmud), Gölpınarlı'ya göre H. 760 (1358-1359)'da Simavna'da doğmuş, H. 820 ya da 823 yılında Serez'de idam edilmiştir. (15) Cemil Yener ise bu tarihleri, 1364-1365 ve 1420 olarak saptamaktadır. (16) Babası Simavna kadısı İsrail olan ve önce Konya'da Feyzullah adlı birinden öğretim gördükten sonra Mısır'a giderek Şeyh Ekmeleddin Babartî ve Mübârekşâh-ı Mantıkıy yanında eğitimini sürdüren Bedreddin, burada Husayn-i Ahlâtî'nin de yanında bulunmuştur. Gölpınarlı, Husayn-i Ahlâtî'nin tıp hakkında bilgisi bulunduğunu ve Şeyh Bedreddi'nin «akıl»a dayanan düşüncelerinin biçimlenmesinde Husayn-i Ahlâtî'nin etkisi olabileceğini belirtmektedir. (17) Şeyh Bedreddin'in bundan başka Abu'l Fath is-Saidî, Şeyh Abû-Madyan-i Mağribî ile de çalıştığını ve Konya'da bulunduğu sırada da Hâmid-i Velî ile görüştüğünü biliyoruz. (18)

İbni Arabşâh, «819'da Bedreddin'i İsfendiyâr bin Ebî Yezid nezdinde görüp kendisiyle ilmî münâsebette bulunduk» dedikten sonra onun bilgeliğini belirtmek için «Vüs'at-i ilmiyyesini deryâ gibi pâyansız buldum» sözlerini kullanmaktadır. (19) İdris-i Bitlîs-i ise, onun için: «Zamânede mütehayyiz kadılar ve âlimlerden biri ki filvâki ulûm-ı şer'iyye ve akliyye şuabâtında yegâne bir dânişver idi.» diyor. (20) Ne var ki, Akdağ'ın da belirttiği gibi Şeyh Bedreddin, «...tekke köşelerinde post üstünde oturan şeyhlerden değildi.» (21)

Bizim konumuz için önemli olan olay ve tarih, 1411'de Şeyh Bedreddin'in, Musa Çelebi'nin Kazaskeri olmasıdır. Musa Çelebi'nin yenilgisinden sonra ise Bedreddin, 1413 yılında İznik'e kendisine 1000 akçelik bir aylık bağlanarak sürgün edilmiştir. Şeyh Bedreddin, müridleri olan Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal, Aydın ve Manisa yörelerinde ayaklandıkları sırada, İznik'-de bulunmaktaydı.

(14) BABİNGER, Franz: Şeyh Bedreddin'in Serez'deki Türbesi: Der Islam C. XVII, 1928, s. 100-102, Çev. : İsmet Sungurbey; SUNGURBEY, İsmet (Önsöz ve ilgili metinlerin çevirisi) -GÖLPINARLI, Abdülbaki (İnceleme ve çeviri): Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin; Eti Yayınevi, İstanbul, 1966 s. XXXI' den.

(15) SUNGURBEY, İ. — GÖLPINARLI, A. ; a.g.e., s. 2-3

(16) YENER, C. : a.g.e., s. 8-9, 17

(17) SUNGURBEY, İ. — GÖLPINARLI, A. : a.g.e., s. 5

(18) Bkz. SUNGURBEY, İ. — GÖLPINARLI, A. : a.g.e., s. 5-6; YENER, C. : a.g.e., s. 9.

(19) İBNİ ARABŞAH : Ukudü'n - Nasiha; metin - SUNGURBEY, İ. — GÖLPINARLI, A. : a.g.e., s. X.

(20) İDRİS-İ BİTLİSİ: Heşt Behişt; metin-SUNGURBEY, İ. GÖLPINARLI, A. : a.g.e., s. XVIII.

IV

Şeyh Bedreddin'in genel öğretisi içinde gene «genel» olarak konumuzu ilgilendiren düşüncelerini, kendi kaleminden çıkmamış olmakla birlikte onun düşüncelerinin bir derlemesi niteliğinde olan «Vâridât» adlı kitapta buluyoruz. (22) Ancak, Şeyh Bedreddin'in kendisinin de düşüncelerini açıkça ortaya koymamış olduğunu, açıkça ortaya koymuş olsaydı çağında olusacak tepkilerden çekindiğini, bunun için asıl önemli düşünce ve görüşlerini dinsel ve dolambaçlı bir anlatım içinde halka ulaştırmağa çalıştığını şu satırlar belirliyor:

> «Gerçek tasavvufçu, hiçbir insan gözünün görmediği, hiçbir insan kulağının işitmediği, hiçbir insan gönlünün sezmediği şeyleri bilir. Onları hal-

(21) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadi ve..., C. I, s. 285

(22) «...'Vâridât' da daha birçok çelişik düşünce ve görüşler var. Büyük bir bilgin ve düşünür olduğu kabul edilen Şeyh Bedreddin'in elinden çıkan, ya da onun tarafından incelenip düzeltilen bir eserde böyle çelişmeler bulunamaz.

Bu çelişmelerden ve kitabın birçok yerlerinde tekrarlanan 'Tanrı rahmet eylesin, dedi ki' sözünden anlaşılıyor ki Vâridât, Bedreddin'in ölümünden sonra yazılmış'tır...

Şeyhi yargılayanların elinde Vâridât yoktu. Çünkü Şeyh, yalnız sözleri ve eylemleri yüzünden sorguya çekilmiştir. Vâridat ellerinde olsaydı, yargıçların işleri çok daha kolay olurdu... [Fakat] Vâridât, doğrudan doğruya Şeyh Bedreddin'in eseri olmamakla birlikte, onun düşünce ve görüşlerinden birçok şeyler yansıtır...» (YENER, C. : a.g.e., s. 44-45)

ka, kafalarının alabileceği, uygun şekilde anlatır. Ama aslını içinde gizler. Eğer halk bunları öğrenirse, kendisini öldürürler.» (23) «Araştırma yoluna girenlerin çoğunda, katkısız araştırma yeteneği yoktur. Dolayısıyle, onlara gerçekler hemen açıklanırsa, tabiatları onu kabul etmekten ürker; açıklayanlara da sapık ve kâfir gözüyle bakarlar.» (24)

Şeyh Bedreddin'in bu açıklamasının ışığı altında düşünürsek, onun, materyalist anlayışını çağına göre çok ileri bir biçimde belirleyen şu yargısının, felsefesinin temel noktalarından biri olduğunu ileri sürebiliriz:

«İnsanlar, müslümanlıktan önce somut bir puta taparlardı, çağımızda hayalî bir puta tapıyorlar. Belki bir gün Hak, kendini gösterir de Hak olarak ona taparlar.» (25)

Cennet, cehennem v.b. gibi kavramların hayal ürünü olduğunu, maddî varlıkları bulunmadığını da Şeyh Bedreddin şöyle ifade ediyor:

«Huri, köşkler, ırmaklar, ağaçlar, meyveler... ve benzerlerinin hepsi hayâlde gerçekleşir, duyumlarda değil. Cin de öyledir ve adı bunu doğrular. Çünkü duyumlardan gizlenmiştir. Onu gören, dışta gördüğünü sanır. Oysa hayal kuvvetiyle görmüştür; gördüğü gerçek değildir.» (26)

Öte yandan, Şeyh Bedreddin, melek ve şeytanın gerçekte insanın maddî yapısı içinde bulunduğunu, bu maddî yapı içinde birer «kuvvet» olduklarını söyleyerek, örneğin şeytanın insanın «kandamarlarında dolaşan bir kuvvet» olduğunu belirtmektedir. (27) (28) Zamanında geçerli olan anlayışın tümüyle tersine, gene bilimsel ve materyalist bir görüşle ölümden sonra dirilme olmayacağını, insanlar öldükten sonra artık cesetlerinin bir daha canlandırılamayacağını da belirten Bedreddin, (29) ruhun maddeden başka bir şey olmadığını da anlatıyor:

«Bütün aşamalar, cisimler âleminde toplanmıştır. Cisim ortadan kalkarsa, ne ruhlardan, ne de başka soyut varlıklardan bir iz kalır.» (30) «Öz, suretsiz kalamaz; çünkü onsuz, belirgin duruma gelemez.» (31)

Öte yandan:

«Sebepler varsa, iradenin kendini göstermesi kaçınılmaz olur; bu da eylemleri kaçınılmaz kılar. Eylemlerin sahibi, bunları yapmayabileceğini sanırsa da gerçekte buna gücü yetmez...» (32)

sözleri ile determinizmi savunan Bedreddin, buna Tanrı'nın bile engel olamayacağını söylüyor:

«Karşıtlıklar, Hak'tan doğar. Hak, bunların bir kısmından hoşlanır, bir kısmından hoşlanmaz. Doğuşları, özü ve aşamaları gereği olduğu için, oluşu durduramaz.» (33)

Şeyh Bedreddin'in bu maddeci ve pozitif (34) düşünceleri, dinci ve idealist görüşlerin, sırasıyla aristokrasi ve burjuvazinin ideolojisi olması gerçeği karşısında, toplumsal gelişme içinde yerine oturmakta ve siyasal alandaki düşünce ve eylemlerinin temelini oluşturmaktadır.

---

(23) ŞEYH BEDREDDİN : Vâridât; Cemil Yener çevirisi, s. 87

(24) ŞEYH BEDREDDİN : Vâridât; aynı çeviri, s. 101

(25) ŞEYH BEDREDDİN : Vâridât, s. 77

(26) ŞEYH BEDREDDİN : Vâridât, s. 62-63

(27) ŞEYH BEDREDDİN : Vâridât, s. 92

(28) Gölpınarlı, Şeyh Bedreddin'in bu düşünceleri için şöyle diyor : «... melek, cin ve şeytanın kuvvetlerden ibaret olduğunun insan ve hayvanın hayaline bağlı bulunduğunu, bunların ayrı, müstakil varlıkları bulunmadığını bildirmektedir ki, taban tabana şer'i beyanlara zıddır.» (SUNGURBEY, İ. GÖLPINARLI, A. : a.g.e., s. 33).

(29) ŞEYH BEDREDDİN : Vâridât, s. 62, 73

(30) ŞEYH BEDREDDİN : Vâridât, s. 68

(31) a.g.e., s. 81

(32) a.g.e., s. 70

(33) Aynı yerde.

(34) Şeyh Bedreddin'in nasıl bir bilimsel anlayış içinde olduğunu, onun, günümüzün bilimsel anlayışına çok yakın olan ve rüyayı yorumlayan sözleri gereğince kanıtlayacak nitelikte-

Vâridât'da Şeyh Bedreddin'in siyasal felsefesinin özü sayabileceğimiz şu satırları da görüyoruz:

> «İnsanlar birbirlerine tapıyorlar; ya da paralara, altınlara, yiyeceklere, üne, şana... Bilmedikleri için de, Yüce Tanrı'ya taptıklarını sanıyorlar.» (35) «Kelâmcıların: 'Yüce Tanrı, kâfirlerin kâfir; zalimlerin de zalim olmasını diledi'... sözleri, doğru değildir... salt cahilliktir ve Hakk'ı kavrayamamış olmaktan ileri gelir. Yüce varlık zalimlerin ve sapıkların söylediklerinden arınmıştır.» (36) «Belki de Tanrı, bir şeyin yatkın olduğu niteliklere göre diler ve ona göre iradesini kullanır, anlamındadır.» (37)

Şu halde Şeyh Bedreddin, genel düşüncelerine bağlı kalarak, daha doğrusu bu düşüncelerinin bir uygulaması olarak, insanın insana tapmasına ve zalimlerin zulmüne karşı çıkıyor. Bunların yerine nasıl bir düzen önerdiğini ise en açık olarak, olayların tarihini yazmış olan Dukas'da görüyoruz. Dukas, Şeyh Bedreddin'in müridi Bürklüce Mustafa'yı söz konusu ederken bu eylemin ideolojisini şöyle açıklıyor:

> «... Bu zat Türklere fakirliği yani mal ve mülk sahibi olmamayı tedris etti. Kadınlardan başka her şeyin, yani yiyecek, giyecek, çift ve ekilmiş tarlaların insanlar arasında müşterek olması âkidesini telkin ediyordu. Ben senin evine kendi evim gibi, sen de benim evime kendi evin gibi girip çıkarsın, kadınlar müstesnadır, diyordu. Bu telkinler ile bütün cahil halkı iğfâl ederek kendi tarafına çekiyordu. Hilekârlıkla hıristiyanlarla da dostâne münasebetler kurmaya çalışıyordu... Bu tarikatın müridleri bir hıristiyana tesadüf ettikleri vakit buna karşı dost muamelesi yaptıkları gibi kendisine Allahın meleği gibi hürmet ediyorlardı... hıristiyan dinine mensup olanlarla dinî işbirliği yapmaktan başka çare olmadığını söylüyordu.» (38)

Burada, Dukas'ın objektif olmadığı görülmekte ise de, belirttiği görüşlerin özünde Şeyh Bedreddin'in genel düşüncelerine aykırı olmadığı ve hele Musa Çelebi olayları hatırlanırsa gerçeği yansıttığı anlaşılacaktır. Öte yandan, Şeyh Bedreddin'in idam edilmeden önce kişisel mülkiyeti kaldırmak istemek ve dinler arasında bir ayırım olmadığını öne sürmekle suçlanmış bulunması da Dukas'ı doğrulamaktadır. (39)

V

Gerçekte, olayların başlangıcında Şeyh Bedreddin, taraftarlarına kendisi ayaklanma çağrısında bulunmamıştır. Tam tersine, o ana değin yalnızca düşünce planında fikirlerini yaymakta olan Şeyh Bedrettin'in taraftarlarına karşı Osmanlı Devleti kendisi kuvvete başvurmak yolunu seçmiş, düşünceyi zorla ezmek istemiştir.

Bu amaçla Mehmet Çelebi, Saruhan valisi Süleyman Beye, asker toplayarak Aydın yöresinde bulunan Şeyh Bedreddin'in müridi Börklüce Mustafa üzerine gitmesini buyurdu. Bunun üzerine Börklüce Mustafa Şeyh'e inananlardan 6.000 kişilik bir güç topladı. Kendilerini savunmak durumunda kalan Mustafa ve yanındakiler, Stilarion dağı geçitlerini tuttular ve bu geçitlerde Süleyman Bey ve ordusunu yenilgiye uzratarak öldürdüler. Bu kez, Mehmet Çelebi, Saruhan ve Aydın'a vali olarak atanmış olan Ali Beye aynı görevi verdi ise de gene aynı yerde bu ordu da yenildi ve Ali Bey az bir kuvvetle Manisa'ya zorlukla kaça-

---

dir: «Belki de düşte görülen şey, görenin dışında yoktur ve düş, uykudaki hayallerdir... Adam, uyanıkken varlıkları hayalinde nasıl canlandırıyorsa, uykuda da öyle canlandırır..... Bunun içindir ki, uyumakta olan bir kimse, düşünde ancak bildiği, gördüğü, işittiği, uyanıkken tasarladığı ya da bunlarla ilgili şeyler görür. Eğer düş, ruhlarla soyut varlıkların bağlantısı olsaydı, insanın, düşte gördüğü şeyler arasında, hiç görmediği ve hiç işitmediği ya da hiç tasarlamadığı güzelliklerin kendileri, ya da benzerleri bulunurdu. Oysa böyle şey olmaz; çünkü görünenler hayal edilenlerdir... Kısacası düş, uyuyanın somutlaşan hatırlamalarıdır.» s. 74.

(35) s. 65

(36) s. 75-76

(37) s. 76

(38) DUKAS : a.g.e., s. 67-68

(39) YENER, C. : a.g.e., s. 16

bildi. Bunun üzerine Mehmet Çelebi, henüz bir çocuk olan ve Amasya valisi olarak bulunan oğlu Murad'ın komutasına bütün Anadolu ve Rumeli askerini vererek bu orduyu Börklüce Mustafa üzerine gönderdi. Ancak gerçekte orduyu vezir-i âzam Bayezid Paşa yönetiyordu. Bu ordu «... yolda rastgeldiği ihtiyar ve çocukları, erkek ve kadınları, yaş ve cins farkı gözetmeksizin, merhametsizce kılıçtan geçiriyordu.» (40) Murad'ın ve Bayezid Paşa'nın yönetimindeki bu ordu, Börklüce Mustafa'yı yendi, birçoğunu öldürdü. Börklüce ile bazıları da tutsak edilerek Efes'e götürüldü. Burada Börklüce Mustafa'ya birçok işkenceler yapılarak inancından dönmesi istendi ise de, o, sonuna kadar dayandı, inancının doğruluğunu savundu. Bunun üzerine önce asılarak idam edildi, sonra da cesedi çivilerle çarmıha gerildi, kentin içinde böylece dolaştırıldı. Bürklüce Mustafa öldürülmeden önce, müridleri onun önünde idam ediliyorlardı. Bunlar ölürken yalnızca «Dede Sultan eriş» dediler ve inançlarından dönmediler. (41)

Bu başarıdan sonra Osmanlı ordusu Şeyh Bedreddin'in öteki müridi olan ve Manisa yöresinde bulunan Torlak Kemal üzerine yürüdü. Yapılan zorlu bir savaş sonucunda Torlak Kemal'in adamlarından çoğu öldürüldü ve Torlak Kemal de Manisa'da asıldı. (1417) (42)

Olaylar patlak verdiği sırada ise Şeyh Bedreddin'in İznik'den kaçtığını görüyoruz. Şeyh Bedreddin, önce İsfendiyaroğlu'nun yanına gitmiş, ondan gördüğü yardımla da Eflâk'a geçmiştir. Eflâk Beyinin de kendisine yardımcı olması üzerine güçlenmeğe başlayan Şeyh Bedreddin, Mehmet Çelebi'nin ordusu ile birlikte yaklaştığı haberini alınca alevilerin çoğunlukta bulunduğu Deliorman bölgesine geçti. Ancak burada bir baskın sonucunda yakalanan Bedreddin, yargılanmak üzere Serez'e getirildi. Alınan fetva üzerine Şeyh Bedreddin 1420'de çarşı içinde çıplak olarak asıldı. Uzunca bir süre asılı duran şeyhlerinin cesedini müridleri daha sonra indirerek gömdüler. (43)

Şeyh Bedreddin, bir halk adamı idi. Onun için «Başına avâm-ı nâsdan birçok kimse toplandı.» (44) Ve gene aynı nedenle halk arasında «Ben de hâlümce Bedreddînem» (45) sözü, bir ata sözü olarak günümüze değin geldi.

(40) DUKAS: a.g.e., s. 69. Dukas'ın ayaklananlardan yana olmadığı düşünülürse, bu sözlerdeki gerçek payı daha iyi anlaşılır.

(41) DUKAS : a.g.e., s. 69. Bu sözler, Yunanca metinde de Türkçe olarak geçmektedir.

(42) Kaygusuz, bu yörede bugün dahi bir «Torlak Pınarı» bulunduğunu belirtiyor. (a.g.e., s. 91).

(43) «Önsöz»ünü İ. Sungurbey'in yazdığı A. Gölpınarlı'nın «Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin» adlı kitabın bu önsözünde s. X ve XXV arasında tarihlerin bu olaya ilişkin metinleri, ve s. XXXI ile XXXVI arasında Şeyh Bedreddin'in türbesi ve mezarı ile ilgili yazılar bulunmaktadır.

(44) İbni Arabşâh : Ukudü'n Nasîha; metin - SUNGURBEY, İ. - GÖLPINARLI, A. : a.g.e., s. X

(45) İZBUDAK, Veled: Atalar Sözü; T. D. K. Yyn., 1936: SUNGURBEY, İ. - GÖLPINARLI, A. : a.g.e., s. XXV'de.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLET DÜZENİNİN GELİŞMİŞ DÖNEMİ VE ANADOLU

Hızır Paşa'nın zulmü var ise
Ne yapayım benim de bir âhım var
Senin tuğlu Pâdişahın var ise
Benim arkam kalem bir Allahım var.
Şol icra Tanrısı yatmaz uyumaz
Kimsenin hakkını kimsede komaz
Hünkâr sağır olmuş ünümü duymaz
Mâsumlar boğdurur pâdişahım var.

Pir Sultan Abdal

— 1 —

TOPLUMSAL YAPI

I

Kuruluş sorunlarını çözümleyen ve İstanbul'un fethi ile devletlerini imparatorluğa dönüştürmeği başaran Osmanlıların bu tarihten sonra en belirgin ve gelişmiş-oturmuş biçimiyle geçerli kıldıkları toplumsal düzende, toplumsal sınıfların karşılıklı durumlarını ortaya koyabilmek için, önce, temel üretim alanının tarım olması nedeniyle, toprak mülkiyeti üzerinde durmamız gerekmektedir.

Daha önce de değinmiş olduğumuz gibi, Osmanlılarda «miri arazi» düzeninin bulunduğuna bakarak, büyük kişisel toprakların bulunmadığını sanmak büyük bir yanlışlıktır. Böyle bir yanılgı, Anadolu'da beliren direnmelerdeki sınıfsal yapının gereği gibi anlaşılmaması demektir. Bu nedenle, hangi sınıfların çıkarlarının çatıştığını anlayabilmek için bu dönemdeki «kavramsal» değil, fakat «gerçek» toprak mülkiyet durumunun ne olduğu açıkça belirtilmelidir. Selçuklu Devleti döneminde incelediğimiz gibi, daha o dönemden başlayarak «miri toprak düzeni» sarsılmaya başlamıştır. (1) Gerçekte, «devlet» kavramı açısından böyle bir gelişme, anlaşılması kolay bir olgudur. Devlet egemen çevrelerinin belirli tarihsel zorunluluklardan doğmuş bulunan bu düzeni, kişisel mülkiyete dönüştürmemeleri zaten beklenemezdi. Bu gişimde «vakıflaştırma»nın başlıca yol olduğuna daha önce değinmiş bulunuyoruz. İşte, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Fatih Sultan Mehmet bu gelişime devlet hazinesini düşünerek engel olmak istemiş, ancak tarihsel gelişime güçlü sultanların bile set çekmesi olanağı bulunmadığından, bunda başarı sağlayamamıştı. Prof. Dr. Mustafa Akdağ'ın deyişiyle:

> «Kamu topraklarının (arz-ı memleketin) devlet hazinesine akması gereken gelirlerinin, hem de az örnekli olarak değil de, çoğu zaman özel kişilere, görevleri bittikten sonra da, kendilerine ve çocuklarına kalmak üzere malikâne biçiminde verilip buradan, şeriatça bir daha kurtarılması imkânı bulunmayan vakıflara geçmesi oluntusu, hiçbir karşılık olmadan, Türk toplumunun iktisadî-sosyal hayatında kamu malının, özel kişilerce kullanılmasını olağan bir kural haline getirmekle kalmamış, aynı zamanda, kamudan hazineye dolan geliri, en rahat bir yoldan, emip duran «vakıflar» dediğimiz kurumlar, toplum içinde, «mürtezika» adı verilen bir zümreyi büyüte büyüte ağırlaştırıp çalışan halkın omuzuna yüklemiştir... Yüzyıldan yüzyıla sayıları kabaran mürtezika dediğimiz yiyici kitle, toplumun ürettiği gelirî bu sayıda tüketip durmuştu...» (2)

Koçi Bey Risalesinde aynı durum şöyle saptanmıştır:

> «... nice yüzyıl fetholunmuş memleketten devlet hazinesine ait birçok köy ve tarlaları birer yolunu bulup kendisine ve evlâtlarına mülk ettirse, sonra diledikleri yeri vakfedip, bazılarını dahi vakıf adıyla evlâtlarına gelir sağlayan mal ve yapı yaparsa, o çeşit vakıf nasıl sahih olur? Ve onu bismillâh diye yemek nasıl câiz olur?» (3)

İncelediğimiz bu dönemde ayrıca, toprak satın alan kişilere bu toprakların sınırları saptanmaksızın verilen belgeler üzerine kadılar, aynı yolla sınırları belirsiz «hüccetler» veriyorlardı. Bunun sonucunda ise, bu kişiler topraklarını, yoksul halkın işlediği toprakları da kapsamak üzere genişletebilmek olanağını bulabiliyorlardı. (4) Ayrıca aşağıda inceleyeceğimiz murabahacılık, selem ve rehin gibi kurumların çokça işletilmesi de bu gibi kişilerin elinde büyük toprakların toplanmasına yol açmıştı. (5)

Bu yollarla geniş topraklara sahip çıkanlar genellikle asker ve sivil devlet görevlileridir. Edirne bölgesi tereke defterleri üzerine yaptığı incelemelerde bu konuda Ömer Lütfi Barkan birçok örnekler ortaya çıkarmıştır. Mülkiyet konusu, toprağın değeri, büyüklüğü ve maliklerinin kimliği bakımından bir fikir verebilmek için bazılarını buraya aktaralım: İbrahim Paşa'nın Karacabey adlı köydeki çiftliği elli bin akçeye satılmış, Ahmed Bey diye anılan bir başkası ise iki yüz bin akçeden fazla bir miras bırakmış, Hasan Ağanın Dâye Hatun köyündeki çiftliği ve on iki dönüm bağı yirmi altı bin beş yüz akçeye alıcı bulmuştur. Bunun gibi, Ahmed Çelebi'nin Koca Hızır köyündeki çiftli-

(1) AKDAĞ, Mustafa : Türkiye'nin Tarihsel Toprak Mülkiyeti Düzeni; Özgür İnsan D., Sayı 2, Temmuz 1972, s. 27

(2) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadî ve ..., C. II, s. 269

(3) KOÇİ BEY : Koçi Bey Risalesi; Sadeleştiren, Zuhuri Danışman; M. E. B., Yyn., İstanbul, 1972, s. 58

(4) AKDAĞ, M. : Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti; a.g.e., de, s. 374

(5) AKDAĞ, M. Celâlî İsyanları (1550-1603), D. T. C. F., Yyn., Ankara, 1963, s. 41

ği otuz bir bin akçeye satılmıştır. Sipahi Seyyid İbrahim Ağanın çiftliği elli bin akçe başağası Ahmed Ağa'nın her bir mirasçısına seksen sekiz bin altı yüzer akçe düşmüştür. (6)

Bu gelişim sonucunda zengin bir toprak ağası sınıfı ile bu sınıf namına çalışan topraksız köylüler (7) karşı karşıya gelmeğe başlamıştır. Burada üzerinde durulması gereken önemli bir özellik bulunmaktadır: Osmanlı Devleti'nin asker kişileri aynı zamanda geniş topraklara da sahip çıkarak, devletin maddî askeri gücü olmalarının yanı sıra, kendileri de kişi olarak egemen çevrelere katılmış olmaktadırlar. Öteki üretim alanlarında da göreceğimiz bu gelişim, halkın, tarımsal alanda olduğu gibi, hem asker-bürokrat ve hem de toprak ağası ile karşı karşıya gelmesi demektir. Ancak, bürokratların, kişiliklerinde devlet gücünü de somutlaştırmış olmaları, onların toprak ağası olmak niteliklerini halkın gözünden uzaklaştırmıştır.

Öte yandan, toplumsal açıdan Osmanlı Devleti'nden söz edilirken bazan her nedense bu devletin Anadolu ve yakın çevresindeki toprakları gözönünde tutulur, buna karşılık, geniş imparatorluk toprakları içindeki öteki ülkeler gözden kaçar. Örneğin Macaristan'ı ele alalım: «Macaristan'da Türkler'in Mülk Sistemi» adlı yazısında Fekete Lajos, bu dönemde Macaristan'da özel mülkiyetin büyük bir kapsamı olduğunu belirttikten sonra, «Osmanlı Devleti'nin arazi mülkiyetini tanımadığı yolunda umumî bir kanaat olduğu için böyle bir kategorinin mevcudiyetini bilhassa tebarüz ettirmek lâzımdır» (8) demektedir. Buna benzer bir başka örneği de Bosna'da görüyoruz. Nitekim Dr. Ciro Truhelka, «Bosna'da Arazi Meselelerinin Tarihî Esasları» adlı yazısında bu konuda ayrıntılı bilgi vermektedir. (9)

Bu duruma koşut olarak, Anadolu halk eylemlerine katılan köylü, bazan öne sürüldüğü gibi hukuken bir serf gibi toprağa bağlı bir kişi değildir. Bu gerçeği bize her şeyden önce bu döneme ilişkin «kanunnâmeler» göstermektedir. Örneğin köylü, toprağını işlemediğinde kendisinden yalnızca «çift bozan resmi» alınırdı. Bu da «devletin öşürden ettiği zarara karşı bir tazminattan başka bir şey değildir.» (10) «Kanunnâme-i Liva-i Karyesi»deki şu hükümden de köylünün toprağını değiştirebildiği açıkça anlaşılabilmektedir:

> «... Şol raiyyet ki eben-an-ced Karacalar ve Buğurcular ve Karacadağ yürükleri ve vakıf reayası olmayıp ahar sancakdan gelmiş ve bir karyeden göçüp bir karyeye gelmiş olan reayanın rüsûmların mütemekkin olduğu karye sipahisine sâbıka yazılmadığı ecilden hariç âmiller alıgelmişler idi. Hâliyâ temekkün i'tibarı ile emr-i şerif ve kanun-ı münif muktezâsınca mütemekkin oldukları karyelerde sipahiye riayet kaydolundu....» (11)

Kütahya Livası Kanununda da aynı gerçek gözlemlenmektedir:

> «... Fakr-ü-faka urulize çift ve çiftliğinden giden reayadan resmi çift almak hayfdır...
>
> Timarlardan müteferrik olan reayayı cem'itmet kanun-ı kâdimdir. Amma on beş yıldan ziyada bir yerde mütemekkin olanı kaldırmak men olunmışdır. Şehirde yigirmi yıldan fazla mütemekkin olan ol oturduğu şehre yazılub İslâmbul'da on yıldan ziyade mütemekkin olan yaya ve müsellem (tâyifesi) yayalıktan ve müsellimlikten halâs olub İslâmbul evi ola deyü buyurulmışdır.
>
> İki onda şunın gibi raiyyet alınur ki kendi sipahisinin timarındaki çiftliği koyub gayri yerde ziraat eyleye. Sipahisinin timarında ekmeğe yarar yeri olmadığı takdirde gayri yerde eken reayadan iki onda almak hayf-ı nâ-ma'rufdır.» (12)

(6) BARKAN, Ömer Lütfi : Edirne Askeri Kassamı'na ait Tereke Defterleri (1545-1659); Belgeler, C. III, sayı 5-6, 1966, T. T. K., Yyn., Ankara, 1968, s. 50-52

(7) BARKAN, Ö. L. : ...Tereke... s. 48-49

(8) İ. Ü. Ed. F. D., C. XII, sayı 16, Eylül 1961, s. 31

(9) T. H. İ. T. M., C. I, 1931, özellikle s. 64

(10) AKDAĞ, M. : Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve..., s. 350

(11) BARKAN, Ö. L. : XV ve XVI ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, s. 22

(12) BARKAN, Ö. L. : ..... Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, s. 22

Kaldı ki büyük çiftliklerde ücretli işçi de çalıştırılmaktadır. Bu durumu belgelemek için buraya bu konuda yapılmış bir iş akdini alalım:

> «Veçh-i tahrîr sicil oldur ki, karye-i Buldu'da sâkin olan Ferhad Beğin kethüdası olan Mehmed Kethüda karye-i mezbûrede sâkin olan Hamza'yı mezbûr Ferhad Beğe ücrete üç yüz akçeye nefsini icâreye dutub kayd-ı sicil olundı.» (13)

II

Sınıfsal ayırışımı etkileyen bir başka alan da «ticaret»tir. Bu alanda, Osmanlıların Selçuklulardan hiç de aşağı kalmadıklarını görüyoruz. Nitekim Venedik'de bulunan «Fondaco dei Turchi» adlı yapı (Fondaco=Kervansaray) ticaret amacıyla Venedik'e gelmiş olan Türk tacirlerinin kaldıkları ve mallarını depoladıkları bir yerdi. Böyle bir yapının varlığı, bize, genellikle sanıldığı gibi, Osmanlı ülkelerine yabancıların gelip ticaret yaptıkları, ancak Türklerin bu ülkelere gitmedikleri görüşünün kuşkuyla karşılanması gerektiğini belirtir. Çünkü bu yapı, Osmanlı tacirlerinin, önemli bir ticaret merkezi olan Venedik'de yüzyıllarca «bir koloni teşkil edercesine yaşadıklarını» (14) kanıtlamaktadır. İşin gerçeği böyle olmasaydı Venedik ile yapılan 17 Ekim 1513 tarihli «ahitnâme»'de şöyle denilmesine gerek duyulmazdı:

> «... ve Venedik'den bir kimse gelüp benim memalik-i mahrusemde bir kimse ile satu-bazar etse, akçesin tamam eda etmedin hiyle ile kaçup gider ise, ol kimse bulunursa ki benim hükmi hümayunumla varup talep oluna, sahibine rızkı alıvereler ve benim memalik-i mahrusemdem bir kimse varup Venedik'de bir kimse ile satu-bazar idüp akçesin tamam ede, etmedin hiyle edüp kaçup geldüğü sabit olur ise ben dahi alıvirem.» (15)

(13) BARKAN, Ö. L. : ..... Tereke ....., s. 58. Ayrıntılı bilgi için aynı yerde s. 54'e bkz...

(14) TURAN, Şerafettin : Venedik'de Türk Ticaret Merkezi; Bell., C. XXXII, sayı 126, 1968, s. 247

(15) TURAN, Ş. : Venedik'de Türk..., s. 250

Örneğin, tarihi ve gidenlerin kimlikleri belli olduğu için birçokları arasından, 1589'da Saray adına Hasan ve Mehmed adlı iki kişinin, karşılığında başka mallar almak üzere 14,5 yük ham ipekle Venedik'e gitmiş bulunduklarını belirtelim. (16) Venedik ile yapılan ticarette satılan mallar hububat, baharat, yapağı, ham ipek, pamuk, sof, deri, kürk, şap, balmumu, kenevir; satın alınan mallar ise yünlü ve ipekli kumaşlar, kâğıt, bakır, kalay, cam eşya gibi şeylerdir. (17)

İngilizler ile de ticaret, İngilizlerin girişimi üzerine ilk kez 1553 yılında başlamıştır. (18) Ancak, öteki bazı ülkeler ile ticaret ilişkileri çok daha eskilere gitmektedir. Örneğin 1481 yılında Dubrovniklilere bazı gümrük ayrıcalıkları tanınmıştı. Dubrovniklilerin yalnız bir defada 840.000 akçelik mal getirmiş oldukları düşünülürse bu küçük ülke ile ticaretin oldukça geniş kapsamlı olduğu kendiliğinden anlaşılabilir. (19) Ruslar ile yapılan ticaret de XV. yüzyılda başlamış bulunmaktadır. (20) Bazı «yasak» ve «hüküm»lerden de hangi ülkelerle ne gibi koşullarla ticaret yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim «Bursa'da olan Gümrük Yasağı Hükmi»nde:

> «... müslümanlardan ve haracgüzardan ve Venedik'den ve Ceneviz'den ve Sakız'dan ve gayrı yerlerden gelen tacir kâfir getürüp satdukları kumaşdan yüz akça gümrük ala ve kumaşı satduktan sonra gerü

(16) TURAN, Ş. : Venedik'de Türk..., s. 253

(17) TURAN, Ş. : Venedik'de Türk..., s. 254

(18) Bu konuda bkz. : KURAT, Akdes Nimet : Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610) D. T. C. F., Yyn. Ankara 1953, s. 10 vd...

(19) DALSAR, Fahri : Bursa Şer'i Mahkeme Sicillerine göre Selim I.'in Dubrovnik Cumhuriyeti ile yaptığı muahede; «Tarih Vesikaları», C. II, sayı 12, Nisan 1943, Belgenin metni için bkz. s. 412-414

(20) Bu konuda bkz. AYDIN, Haki : XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı - Rus Ticari İlişkileri; B. T. T. D., C. IV. sayı 20, s. 28 vd...

alub gidecek olursa gerü yüz akçada üç akça gümrük ala...» (21)

denilmektedir.

Ancak, bu belirtilenlerden daha önemlisi ülke içindeki ticaretin ve ticaret amacı ile yapılan üretimin nitelik ve kapsamıdır. Örneğin daha XV. yüzyılın ortalarına doğru Bursa'da 1000'e yakın ipekli dokuma tezgâhı bulunduğunu biliyoruz. Bu nedenle Bursa, uluslararası bir ticaret kenti durumunu almıştır. Bursa'da ipek alışverişinin yapıldığı ve bir borsa yapısı diyebileceğimiz çeşitli hanlar kurulmuştur. Örneğin 1490'da II. Bayezid «Koza-Han» diye anılan hanı yapmıştır. Bu gibi hanlardan öteki ünlü olanları ise «İpek-Hanı», «Kapan-Hanı», «Hacı İvaz Hanı», «Mahmud Çelebi Hanı», «Osmancıklı Mehmed Paşa Kervansarayı», «Mahmud Paşa Hanı»'dır. Her yıl çeşitli kervanlar, Bursa'ya işlenmek ve satılmak üzere ipek getirirlerdi. Bir fikir verebilmek için 1467'de Şamâhili Abdürrahim adlı tacirin 1100 okka ibrişim getirmiş olduğunu belirtelim. (22) Ayrıca 1485 yılı dolaylarında Bursa'da üç yıl içinde 1,010,526 kg. 336 gr.'lık bir ibrişim üretildiğini biliyoruz. (23) İpek satışı için kurulan ve bir pazarlama yeri görevi gören bu hanlar, «Kapan hanı» adıyla anılırdı ve herbiri belirli bir malın toptan olarak satışının yapıldığı yerlerdi. Bu Hanlar, onları yaptıranlara büyük gelirler sağlıyorlardı. Bu nedenle de varlıklı kişilerin yanı sıra başta padişah ve vezirler olmak üzere devlet büyükleri de «Kapan Hanları» yaptırmışlardı. Prof. Dr. Mustafa Akdağ'ın deyişiyle, «Selçuki Türkiyesi'nin iktisadî yaşantısında «kervansaraylar» ne ise, Osmanlı Türkiyesi'nin iktisadî hayatında da «kapan hanları» odur.» (24) Bu hanlardan Bursa'da bulunan Sebze Kapanı 1485 yılından başlayarak üç yıl içinde bugünkü rayiç ile 4.000.000.— lira kira getirmiştir ki bu kira miktarı bu handaki ticaretin kapsamının genişliğini kanıtlar. (25)

Ticaret alanında da, toprak sahiplerini incelerken gördüğümüz gibi, asker kişilerin ve bunların yanısıra öteki devlet görevlilerinin tacirleştikleri gözlemlenmektedir. Nitekim D'Ohsson «ticaret» konusuna değinirken şöyle demektedir: «... her sınıfın ileri gelenleri hep ticaretle uğraşır. Eğer içlerinde ticaretle uğraşmayı küçümseyenler, yahut ister çekingenlik, ister cehalet yüzünden olsun, ticaretten anlamayanlar bulunursa, onlar da sermayelerini bu işten anlayan birine emanet eder, bu surette yapılan ticaretten muayyen bir kâr alırlar.» (26) Yeniçerilerin ticaret ve endüstri yaşantısında ne gibi bir rol oynadıklarına ilerde Yeniçerileri ayrı bölüm olarak incelerken değineceğiz. Bu nedenle burada bu konu ile ilgili bazı genel örnekler vermekle yetiniyoruz. Örneğin Şeyh Ali Efendinin malları arasında şunlar bulunmaktadır: 126,5 kıyye kalb kahve, 19 kıyye fındık kahve, 113 kıyye duhan, 26,5 kıyye mazı, 6,5 kıyye süker, 16 kıyye arak sabunu, 1 kıyye karanfil, 1 kıyye timur-hindî, 200 dirhem kara günlük, 30 kıyye hınna, 3 hüzme çerçeve kâğıdı... Bu liste şeyhin bir tacir olduğunu belgeleyecek niteliktedir. (27) Uzuncaova Hasköyü kadısı Mehmed Efendinin malvarlığı arasında da bir çiftlik, 2 kantar sâdeyağ, 105 okka peynir vardır. (28) Asker bir kişi olan Seyyid Hasan 597, 757 akçe tutarında miras bırakmıştır. Bu tereke içinde çeşitli dükkânlar, 61'i kırmızı ve 26'sı sarı sahtiyan (ki 3,835 akçe tutmaktadır), deri işleri uğraşan esnaftan 120.000 akçe alacak, ve ayrıca bir 37,000 akçelik başka bir alacak... (29) Müderris Ahmed Efendi ise gerçekten ilginç bir malvarlığı bırakmış arkasında (30)

(21) ANHEGGER, Robert - İNALCIK, Halil : Kanunname-i Sultanî Ber Mücebnâme ve Kanunnâmeler; T. T. K., Yyn., Ankara, 1956, s. 40-41. Buna benzer başka örnekler için özellikle bkz. : «Şurût'i gümrük-i İstanbul hükm-i sûreti», s. 47; «İstanbul ve Galata Gümrüğü hükm-i sûreti», s. 49; «Kanunnâme-i gümrük fi seneti site ve sittin ve semamime», s. 78, «Samsun ve Sinop iskeleleri gümrüğünü beyan eder», s. 80...

(22) İNALCIK, Halil : XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar; Bell., C. XXIV, sayı 93, Ocak 1960, s. 50-54

(23) AKDAĞ M. : Türkiye'nin İktisadî...: C. II, s. 188; Genel olarak, XV. ve XVI. yüzyıllarda endüstrinin Avrupa'dakinden hiç de aşağı kalmadığı hakkında da bkz. s. 170 vd.

(24) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadî..., C. II, s. 185-186

(25) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadî..., C. II, s. 184

(26) D'OHSSON, M. de M. : 18. Yüzyıl Türkiyesi'nde Örf ve Âdetler; Çev. Zerran Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 132

(27) BARKAN, Ö. L. : ... Tereke... s. 61-62

(28) BARKAN, Ö. L. : ... Tereke... s. 62

(29) BARKAN, Ö. L. : ... Tereke... s. 62

(30) BARKAN, Ö. L. : ... Tereke..., s. 62

Nefti ferâce, bâ-post-ı sammur,	değeri	5.200	akçe
Siyah ferâce, bâ-post-ı sammur,	»	6.350	»
Yeşil çuka kürdiye	»	1.000	»
Siyah ferâce bâ-post-ı sammur	»	4.600	»
Altun kuşak, 24 miskal, fî 205,	»	4.920	»
Sof ma'a post-vaşak	»	2.700	»
Kebir kalîçe	»	1.900	»
Sim kılıç	»	3.000	»
Çatma yorgan	»	3.300	»
Yağmurluk ma'a kebe	»	1.000	»
695 sikke-i Hasene, fî 120	»	83.400	»
965 kebîr guruş, fî 80	»	77.200	»
30 Zolata guruş, fî 50	»	1.500	»
Hurde akçe	»	89.540	»
Sahihü'l-'ayar Osmanî, fî 10	»	85.600	»
Der-zimmet-i Ayişe Hâtun	»	30.000	»
Beyaz Urfa bezi	»	5.000	»
Kırmızı Diyarbekir bezi	»	27.750	»
Bursa çatması kumaş	»	8.260	»
Bursa dolaması kumaş	»	23.820	»
Al ipek	»	3.220	»
Pengâmiz Londra çuka	»	18.000	»
Hav	»	20.900	»
Şamatır lök	»	4.270	» (31) (32)

Bu örnekler bize geniş halk kitleleri üzerinde hangi sınıftan kişilerin bulunduğunu gösterir. Burada dikkat edeceğimiz nokta, bu dönemde halkla çıkarları çatışanların bir bölümünün asker-sivil bürokratlar olduğudur. Ne var ki, bu çıkar çatışması bu kişilerin bürokrat olmalarından değil, fakat tacir ve çağının sanayicisi durumuna gelmiş bulunmalarındandır. Bu nedenle de aydın ve halk çelişkisinin uzak kökenleri nasıl aydınların sünnî ideolojiye sahip çıkmalarında bulunuyorsa, bürokrat halk çelişkisinin kökenleri de bürokratların bir bölümünün tacirlerle özdeşmelerinde bulunsa gerektir.

(31) BARKAN, Ö. L. : ... Tereke..., s. 63

(32) Buna benzer başka örnekler için aynı eserin s. 63 vd. na bkz...

III

Osmanlı imparatorluğunda halkı sömürmenin bir başka yöntemi de faizcilik ve bunun türevleri olmuştur. Ellerinde kapital toplanmış kişilerin bu kapitallerini faiz karşılığında ya da öteki yollarla işletmeğe vermeleri, islâm dininin faizciliği yasaklamış olmasına karşın, yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. Böylelikle, zaten zenginleşmiş bulunan kapital sahibi bir sınıf, daha da zenginleşmiştir. Bu gibi kişilerin ellerinde birikmiş paralarını hiçbir emek sarfetmeksizin arttırmalarının başlıca üç biçimi bulunmaktadır.

1 — Faizle para vermek... Faize verilen ana para borç olarak gösterilmekte, ancak faiz tutarı da, yapılan sözleşmede sanki satılmış bulunan bir malın bedeli imiş gibi belirtilmektedir ve bu faiz sözleşmeleri kadıların aracılığı ile yapılmaktadır. Örneğin faiz tutarı yüzde yirmi olan tipik bir sözleşme şöyledir:

> «Veçhe-i tahrir oldur ki Kariye-i Eşekviranından Elhac Sinan Bin Kemal meclis-i şer'e bilesince Kariye-i Kemerden Mehmed Bin İsa Bezirgânı izhar edüp şöyle dedü ki sene 928 Cemaziyülâhirinin gurresinden (1522 Nisanı 28'inden) 8000 akçe karzdan ve 1600 akçe kumaş pahasından akçem var. Bir yıl vâde ile tarih-i kitaptan dedikte merkum Mehmed mezbur Elhaç Sinan'ı kelâmında tasdik edüp mezkûr Elhhac Sinan talebiyle sicile kaydolundu.» (33)

2 — Başka bir yöntem de, kapitalin **«mübadele»**ye verilmesiydi. Buna göre, kapital sahibi, parasını, işletecek birine kendisine de belirli bir oranda kâr sağlaması ve ayrıca bir miktar da faiz ödenmesi koşuluyla veriyordu. Örneğin, Tanrıvermişoğlu Hasan adında biri, Abdullah oğlu Hasan adında başka birine bu yolla 17.000 akçe vermişti. Buna karşılık kendisine 6200 akçelik bir kâr ve 1500 akçe tutarında da faiz ödenecekti ki, böylece kapital sahibinin parasını işleterek yüzde 45 oranında bir çıkar sağlayan borçlunun ise, kendisinin de kâr etmesi için bu kapitalı yatırdığı yerden bir vurgun elde etmek isteyeceği

(33) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadi ve..., C. II, s. 207

ve bu amaçla hareket edeceğini ayrıca belirtmeğe gerek yoktur. (34)

Faizcilik, Osmanlı düzeninde gerçekten kârlı bir işti. Örneğin Larende'de önceleri kasaplık yapan Moytapoğlu Mehmed adlı biri, sonraları faizle para vermeğe başlamış ve bu yolla 4.000.000 akçeye yaklaşan bir kapital elde etmişti. (35)

3 — Kapital sahipleri, ayrıca köylünün paraya en çok gereksinme duydukları anlarda, yani harman zamanına değin olan dönemde, kendilerini borç vermiş gibi göstererek, bu köylünün ürününü tarlada, bağda... iken ucuza kapatıyorlardı. Bu işlem, borç olarak gösterildiği için, eğer bu arada ürün telef olursa, köylü, bu parayı gene ödemek zorunda kalıyordu. Bu yönteme ise «Selem» denilmekteydi. Böylelikle köylü iki ayrı yolla sömürülmüş oluyordu. (36)

Bu duruma göre, ülke içindeki ekonomik iktidar büyük toprak maliklerinin, tacirlerin, tefecilik v.b. gibi yollarla paralarını işleten kapital sahiplerinin elinde bulunuyordu. Siyasal iktidar ise, her nekadar belirli bir bürokrat çevrenin elinde imiş gibi gözükmekte ise de, birçok bürokratın toplum içindeki gerçek statüsü onun toprak ağalığı ya da tacirliği ile belirlediğinden, bu anlamda dahi ekonomik ve siyasal iktidar odakları arasında tam bir çakışma görülmektedir. Ne var ki, örneğin «Tefeci - Bezirgânlık, altta güreşen kurnaz pehlivan oldu. Devlet sınıflarının [=bürokrat sınıfın], eskisi gibi, astıkları astık, kestikleri kestik görünmelerine ses çıkarmadı.» (37)

IV

Gelişmiş Osmanlı toplum düzeninde de, Selçuklular döneminde olduğu gibi, vergilendirilen en önemli alan, tarımsal üretimdir. Bu noktadan başlamak üzere, Osmanlılar'da önce vergi düzeninin kendi gereği nedeniyle ve sonra da gerçekteki ve geniş anlamıyla vergi uygulaması yönünden büyük ölçüde haksız

(34) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadi ve..., C. II, s. 215-216

(35) AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 37

(36) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadî ve ..., C. II, s. 216

(37) KIVILCIMLI, Hikmet : 27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi; Ant Yyn., İstanbul, Nisan 1970, s. 59

bir vergilendirme düzeni söz konusudur. Burada «geniş anlamdaki vergi» derken, yasal olarak konulmuş vergilerin yanısıra egemen çevrelerce halktan fiilen ve çeşitli adlar altında toplanan vergileri söz konusu ediyoruz. Kaldı ki halkın vergi karşısındaki tutumu da bize reayada «devlete vergi vermek inanç yerine, ehl-i örfe soyulmak kanaatı»nın yerleşmiş bulunduğunu göstermektedir. (38) Ancak, haksızlık herşeyden önce kentli ve köylünün, vergilendirilme bakımından karşılıklı durumlarında görülür. Köylü yasal olarak kazancının en az yüzde 20'si oranında vergi verirken, kentlinin en çok vereceği vergi yüzde 10'u geçmiyordu. (39) İşletmek için verilen kapital ise hiç vergilendirilmiyordu. Türklüğünü kentlinin tersine, nasıl bozulmadan korumuş olduğuna daha önce değindiğimiz Anadolu köylüsü kazancını egemen çevrelerle paylaşmak bakımından, gerçekte bu haksızlığın oluşturduğu koşullardan çok daha güç koşullar altında bulunuyordu. Örneğin İstanbul, Edirne ve Bursa gibi büyük kentlerin ve saray ile kapıkullarının gıda gereksinmelerini karşılamak ve sık sık görülen kıtlıklarda bir önleme olmak üzere köylünün elinden tohumluk ve kendi kişisel gereksinmesinin dışındaki bütün buğdaya devletçe düşük fiyatla el konulması yoluna gidilmesi genel bir uygulama durumundaydı. Ancak, bu el konulma sırasında devlet görevlilerinin görevlerini kötüye kullanmaları, rüşvet almaları, türlü yolsuzluklar yapmalarının yanı sıra bu durumdan birtakım fırsatçıların yarar-

(38) AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 162

(39) «Köylü ile şehirli arasındaki bu eşitsizliğin nedeni elbette insanlık tarihinin çok eskilerine kadar giden bir siyasi doğuş ve kuruluş işidir. Devleti ve hükümet idaresini şehir topluluğunun oluşturmuş bulunması, köy topluluğunun bu işte şehirden gelen siyasî güce uyruk olma şeklinde boyun eğmesi, köylüye 'raiyyet' adını taktırmış, onun 'sahib-i raiyyet'i, yani ağası (bir çeşit patronu) tarihî çehresi ile beliren şehir gücü, kendi koşullarına göre yarattığı siyasî düzenin yürütücüsü olmuştur. (AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadî ve ..., C. II, s. 240-241).. Nitekim «Türk köylüsünün büyük bir kısmı asırlardan beri açtır. Ve açlığı bütün gayretlere rağmen henüz hafiflemiş olmaktan uzak duruyor». (TANKUT, Hasan Reşit: Köylerimiz — Bugün Nasıldır? Dün Nasıldı? Yarın Nasıl Olmalıdır?; İstanbul, 1939, s. 5

lanmaları köylünün yoksulluğunu daha da arttırıyordu. Örneğin XVI. yüzyılın sonlarına doğru Aksaray Sancak Beyinin, Çankırı Sancağında da kadıların ve adamlarının halkı rüşvet vermeğe zorlayarak az buğday topladıkları yakınma konusu olmuştur. Ya da halkın zaten kendi gereksinmesi olan buğday da halktan alındıktan sonra halka daha yüksek bir fiyatla gerisin geriye satılmaktaydı. (40) Halktan gerçek fiyatın altında ve zorla toplanan bu buğday ve benzeri eşya İstanbul'a vardığında ise, «madrabazlar»ın eline geçiyor ve böylece yeni bir yolsuzluğun konusu oluyordu. (41)

Bütün bu yolsuzluklar işlenip dururken halk açlık ve yoksulluk içindeydi. Örneğin 1564'de hükümete verilen bir raporda halkın açlıktan «ot otladıkları» belirtilmektedir. (42) Ayrıca, Osmanlı Devletinin sürekli olarak savaş içinde bulunması, savaşlar sırasında halktan alınan «avarız vergisi» nin tutarını her gün arttırıyordu. Nitekim bu vergi 1485 yılında «hane» başına 15 akçe iken, 1550'lerde yaklaşık olarak 80 akçeye yükseltilmiştir. (43) Bu dönemin ekonomik ve toplumsal yapısını belgelerden büyük bir titizlikle incelemiş bulunan *Prof. Dr. Mustafa Akdağ*, olayların değerlendirmesini yaparken şöyle demektedir:

> «Hazine sürekli olarak boş kaldığı, hükümet harcamaları vilâyetlerdeki mukataalardan, daha doğrusu il hazinelerinden, toplanmışını - toplanmamışını, son akçesine kadar, bağıra çağıra getirterek karşılanacak duruma düşüldüğü halde, bu kötü gidişe çareler arandığında bile gereksiz yerlere para harcamaktan, ya da gelir kaynaklarını hazinenin elinden çıkarıcı davranışlardan kaçınıldığına delil olacak hareketler görülmemiştir. Tersine, padişah haslarından birçok köylerin vergilerinin vakıflara aktarılmasına Kanuni Sultan Süleyman'ın devam ettiğini, geçmişte benzeri görülmemiş şekilde büyük yapı işlerine girişildiğini bilmekteyiz. İran Şahı Tahmasp'ın Şirvan valisi olan biraderi Elkas Mirza, 1547'de Türkiye'ye sığınarak, İstanbul'a geldiğinde, onun şerefine düzenlenen törenlerde çılgıncasına su gibi dökülen akçeler karşısında, kendi özel yaşantısı gibi devlet idaresinin de parasızlıktan kıvrandığını bilen halk, bu derece israfı 'bu beyhude mesarif neden icabeder' diye yermiş, bu çekişmeler kendi kulağına kadar giden padişah da karşılık olarak : 'Biz saltanatın namusuna düşeni ettik' demiş idi.» (44)

Peçevî de bu israfa değinmekte ve örneğin, «... bir ziyafet tertip edildi ki, bundan üstünü tasavvur edilemezdi.» demekte, ayrıca Elkas Mirza ve yanındakilere verilen armağanlar için ise «bunlar bir padişaha yeteceğinden çok fazla idi» diye belirtmektedir. (45)

Vergi yolsuzlukları ve vergilendirme yolu ile yapılan haksızlıklar, Osmanlı iktidarına karşı Anadolu'da çeşitli direnmelere yol açmıştır. Bunlar içinde ilerde inceleyeceğimiz Baba Zünnûn olayı en kapsamlı olanlarındandır. Bu gibi zulüm ve haksızlıkların halkta nasıl bir tepki doğurmuş bulunduğunu belirtmek bakımından şimdiden bir fikir verebilmek için III. Mehmet'in 1596'da ordunun başında kendisi olduğu halde sefere çıkmağa karar vermesi ve bu nedenle sefer için Anadolu'dan hayvan, hububat v.b. gibi şeylerin toplanmak istenmesi üzerine Anadolu'nun her yanında halkın ayaklanmış bulunduğunu belirtmek yetecektir. Bu ayaklanmaların ilki Turguteli'nde Davutoğlunun önderliği altında çıkmış ve bunun yanında toplanan halk, sefer için el konulmuş olan malları geri almıştır. Şurası ilginçtir ki, bu ayaklanma sırasında Davutoğlu, Osmanlıların zulümleri nedeniyle iktidarlarının da meşruluğunu yitirdiğini ve bu nedenle de Osmanlı iktidarının yıkılması gerektiğini öne sürmüştür. (45 — a)

(40) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadî ve ..., C. II, s. 392, 401.

(41) AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 51

(42) AKDAĞ, M. : Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve ..., s. 396

(43) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadî ve ..., C. II, s. 359

(44) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadi ve ..., C. II, s. 360

(45) PEÇEVÎ : a.g.e., C. I, s. 145-156. Bu israflarla ilgili olarak aynı yerde ayrıntılı bilgi verilmektedir.

(45 — a) AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 162-163.

Şurası bir gerçektir ki, yöneticilerin doğrudan doğruya malî yönden Anadolu halkını sömürüp ezmelerinin bir eşi daha, başka ülkelerde belki de zor bulunabilir. Bu zulüm o ölçüye varmıştır ki, devletin kendisi bile bu durumu açıkça itiraf etmek zorunda kalmıştır. Bu gerçeği en açık biçimiyle Osmanlı Devletinin «adaletnâmeler» inde gözlemleyebiliriz. Bir çeşit kanunnâme olan bu adaletnâmelerde, önce, yapılmakta olan zulüm, daha başka bir deyişle «adaletsizlikler», tek tek saptanmış ve sonra da bu gibi davranışların cezalandırılacağı öngörülmüştür. Prof. Dr. Halil İnalcık'ın «Belgeler» dergisinin II. cildinde asılları ile birlikte açıklamalı olarak yayınlamış bulunduğu bu adaletnâmelere bir göz atacak olursak, bu halkın ne güç günler yaşamış olduğunu hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak bir biçimde görürüz. Örneğin XVII. yüzyılda çıkarılmış olan bir adaletnâmede (46) önce köylünün sipahilere karşı olan ve «adaletli» sayılan bazı yükümlükleri sıralanmakta, bundan sonra da bunların dışında sipahilerin başka isteklerde bulunmamaları gerektiği belirtilmektedir. Köylünün sipahilere karşı yükümlülükleri olarak şunlar gösterilmiştir : köylerine gelen sipahileri köylüler ücretsiz olarak üç gün süre ile konuk edip ağırlamaları, bu sipahilerin hayvanlarına bakıp onları beslemeleri, sipahinin buyruğunda bekleyip kendi işlerine gitmemeleri gerekmektedir. Sipahi isterse, köylüler ona bir ev ve bir de ahır yapmalıdırlar. Tarlasını da ekip biçmelidirler. Ayrıca sipahinin malları için bir anbar yapılması, malının pazara taşınması da zorunludur. Köylü bunları yerine getirmezse sipahi ona dayak atabilecektir. Bu zorunluluklar yalnız kendi tımarında oturan sipahi için de değildir, burada herhangi bir sipahi söz konusudur. İşte bütün bunlar geçerli düzenin gerekleridir, fakat sipahiler de köylerde üç günden çok kalmamalı, köylülerin evlerine zorla girmemelidirler.

H. 947 tarihli bir başka adaletnâmede ise (47) beylerbeyilerin, sancakbeylerinin, kadıların ve naiplerinin, voyvodaların, tımar-zeamet sahiplerinin ve öteki mal-mülk sahibi kişilerin,

(46) İNALCIK, Halil : Belgeler D., C. II, sayı 3-4, T. T. K., Yyn., Ankara, 1965, s. 135 vd.nda belgenin tam metni, s. 68-69'da belgeye ilişkin açıklamalar.

(47) İNALCIK, H. : aynı yerde, s. 110'da belgenin tam metni, s. 70'de belgeye ilişkin açıklamalar.

narh fiyatından düşük olarak odun, yağ, bal v.b. gibi malları zorla köylülerden aldıkları anlaşılmaktadır. H. 1005 tarihli bir başka adaletnâme (48) konuyu daha iyi aydınlatacak niteliktedir. Bu adaletnâme, Kapıkulu Ocaklarından sipahioğlanları, yeniçeri v.b. gibi asker kişilerin, görev ve sıfatlarını kötüye kullanarak köyleri dolaşıp köylülerden nasıl zorla mal ve para topladıklarını anlatmaktadır. 1018 tarihli adaletnâme ise (49) bu kapıkullarının zulümlerini daha bir ayrıntılı olarak açıklamaktadır: Kapıkulları kendilerinin yolsuzluklarına karşı koyan köylülere dayak atmakta, grup grup toplanarak köylülerin evlerine zorla girmekte, burada köylülerin kız ve oğlan çocuklarını zorla yanlarına getirterek zevklerine âlet etmektedirler. Öte yandan adaleti uygulamakla görevli kadıların ve bunların adamlarının zulümleri ise askerlerinkinden hiç de aşağı kalmamaktadır. (50) (51) Yukarıda sözü geçen adaletnâmede bir yer-

(48) İNACIK, H. : aynı yerde, s. 121'de belgenin tam metni, s. 70-71'de belgeye ilişkin açıklamalar.

(49) İNACIK, H. : aynı yerde, s. 70

(50) İNALCIK, H. : aynı yerde, bu durumu belirten adaletnâme metinleri, s. 110, 123'de; açıklamalar, s. 72-78'de.

(51) Kadıların zulmünü gösteren bir başka belge:

«Çorum kadısına hüküm ki:

Sâbıkaa Tokat kadısı sudde-i saadetime mektup gönderüp darendegân-ı ferman-ı hümayûn kasaba-i Tosya ehalisi meclis-i şer'e gelüp Tosya kadısı Hasan kendü halinde olmayup zâlim ve mürteşi olup hilâf-ı şer' fukaranın kısmet ve hüccet ve sicil deyu akçelerini aldığından gayrı bundan akdem mirlivâ olan Hasan ile yekdil ve yekcihet olup beşyüzden ziyade reayanın katline bâis olup ve fukaradan üçyüz akçe aldırmağa bâis olup ve nicesini kendüsü alup ve Pınarbaşı nam mahalde bir maktul bulunmağla kasaba-i mezbure içinde mahalle halkından keşif namına elli bin akçe alup ve Kazyakası nam kariyede Seydi Ali nam kimesnenin evi üzerine yıkılup hatunu fevt olmağla otuz kuruşunu kendüsü ve yirmi kuruşu ehl-i örfe aldırup ve Küçük nam kimesne fevt olup veresesi cümle kibar olup kısmet talep eylemezte iken cebren bin kırk akçelerini alup ve Hacı İbrahim nam kimesneden hüccet imzasıçün altıyüz akçe alup ve Abdurrahman nam emred oğlanı bâkire kız tasarruf etmişsin deyu sabit olmadan yirmi sekiz kuruş alup ve Hacı Fethullah nam

de şöyle denilmektedir: «... her diyara beylerbeyi ve sancakbeyi nasb olunub her birine müstakil haslar tâyin olunmaktan murâd, vilâyet üzerine çıkıp cem'-i emvâl eyleyip memleket ve vilâyeti virân etmek için değildir.»

Kamu düzenini kollamakla görevli asker-sivil bürokratlar, varlıklı kimselerle birleşerek Anadolu halkına işte böyle zulüm etmişlerdir. Köylü, onların gözünde, kendileri gibi bir insan değildir. O, kendisine ne yapılsa, bunlara katlanması gereken ve bir köle kadar bile insan hakları tanınmamış bir varlıktır. Böyle olmasaydı 1565 tarihli adaletnâmede (52) «Kudretlû olan kimseler»in köylülere karılarını zorla boşattırıp bu kadınları zorla gene başkaları ile evlendirmelerinin söz konusu edilmesi başka nasıl açıklanabilir?

İşte, çığırından çıkan bu durum karşısında XVI. yüzyılın sonunda hükümet, bu gibi yolsuzluklara karşı halkın direnme hakkının olduğunu açıkça bildirmek zorunda kalmıştır. (53)

kimesnenin bir hüccet alıkoyup imza eyledüm deyu altı yüz akçesini alup Karaterek nam kariyeden müteveffâ Hacı Musanın veresesinden mukaddeme kısmet namına altmış kuruş kısmet almışken hâliyâ cebren üç bin akçesini dahi alup ve Hacı Mahmut nam kimesneden karındaşın sâbıkaa vasız imiş deyu onbeş kuruşunu alup ve pazarbaşı İbrahimden eksik satmışsın deyu üç bin akçesini alup ve Hızır nam kimesne fevt olalı on yıl olup askerî iken resm-i kısmet namına üçyüz akçe alup ve Kavak nam kariyeden bir hatun iki sağire kızı ile çeşmeden su alır iken yere yıkılıp fevt olmağla keşif namına on bin akçe kendü ve otuz bin akçe ehl-i örf'e aldırup ve hanı başına reayadan beşer kuruş alup cem edüp ve rüşvet almadan dâvâya mübaşeret etmeyüp bundan akdem âyân-ı vilâyet mahzarlar günderdiklerinde teftiş edüp eshab-ı hukuka haklarını alıverdikten sonra sicil edüp arzeyleyesin deyu emir verilmiş iken amel etmeyüp hakk-ı fukara alınmadığın arzeyledikte mukaddemâ verilen emri mucibince amel edüp fukaranın hakkını alıveresin dahi vukuu üzerine arzeyleyesin deyu Ahmed çavuş mubaşereti ile hükm-ü şerif yazılmıştır. 15 zilkade 1008.» (AKDAĞ, M. : Celâli İsyanları, s. 270-271'de).

(52) İNALCIK, H. : aynı yerde, s. 99'da belgenin tam metni, s. 84'de belgeye ilişkin açıklamalar.

(53) Bkz. AKDAĞ, M. : Celâli İsyanları, s. 150-151.

(54) Nitekim reaya, köylerine gelmek isteyen resmî kişilere karşı silâhla direniyor ve onları köylerine sokmamağa çalışıyordu. (55) (56)

V

Büyük toprak sahibi, tacir, faizci bürokrat olarak halkı soyan onun yoksulluğunu dayanılmaz bir duruma getiren bu egemen sınıfın üyelerinin kişisel durum ve malvarlıklarına bakarak, Osmanlı toplum düzeninde Anadolu Türk köylüsü ile halka

(54) «Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı» adlı denemesinde Dr. Ahmet Mumcu, «Zulüm Suçları»nın bir ayırımını yapmıştır: A — Halktan kanunsuz maddî çıkar sağlamak: a — Kanunsuz vergi toplamak, b — Devre çıkmak, B — Zor kullanmak, C — Sahtecilik ve dolandırıcılık yoluyla zulüm, D — Eşkıya ile işbirliği, E — İrtikâp yoluyla zulüm, F — Zulüm suçlarının diğer çeşitleri. (A. Ü. H. F. Yyn., Ankara 1972, s. 12-21).

(55) Böyle bir olay hakkında bkz. AKDAĞ, M. : Celâli İsyanları, s. 157

(56) Köylünün bu dönemdeki durumuna değinirken Hasan Reşit Tankut şu gözlemde bulunmaktadır: «Kervan yollarının Anadolu'yu bırakması Anadolu köyleri için büyük bir felâketti. Fakat felâketin ondan daha büyüğü 16. Asır Osmanlı ricalinin beyinsizliğinden geliyordu. Onlar ne yazık ki, Sokullu (1547-1579) devri ricalinin kıymetinde değildiler. Ne coğrafyadan, ne tarihten, ne de ekonomiden anlıyorlardı. Birer gül gibi solmağa başlamış olan şen, şakrak ve bahtiyar Türk köylerinin derdine derman aramak hatırlarından bile geçmiyordu. Onlara para lâzımdı ve Anadolu artık para veremiyordu. Hazine boşalınca ilk tedbir olarak Anadolu tımar ve zeametlerini zaptetmeğe başladılar... Bu yüz bin sipahinin birdenbire başıbozuklaştığını ve artık istihsali bırakmış olan köy halkına saldırdığını düşününüz. Üçer beşer yüz atlı halinde sipahi müfrezeleri köylere dağılıyor, evlere yerleşiyorlar, köylünün rızkına ortak oluyorlardı. Zaman, sipahinin asil duygularını, köylünün ulüvvü cenabını aşındırdı. Köylü vermemeğe, o da zorla almağa başladı. Mücadele bidayette sessiz fakat çok feci idi. Mukabil korunma teşkilâtı kuvvetlenince bu fecaat, derecesini arttırıyor... Sipahi, Levent, Saruca, Deli taifeleri ile kapıdan olmuş serseri

yabancı bu egemen çevrelerin nasıl karşı karşıya gelmiş bulunduklarını daha iyi anlayabiliriz.

Örneğin, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Irak seferinde serasker kethüdası olarak bulunan İskender Çelebi'nin 6200 kölesi bulunuyor ve bunların giyimi için her yıl Trabzon'dan bir gemi yükü bez getiriliyordu. Bu İskender Çelebi, Irak seferine kendisinin tam olarak donattığı 1200 kişilik bir kuvvetle katılmıştır. (57)

Vezir-i âzamlığa 1540'de getirilen ve aslen Hırvat olan Rüstem Paşa hakkında Peçevi, «Bu devlette rüşveti ortaya koyan Rüstem Paşadır. Ama bir defa onun aldığı rüşvet ve hediyelerde defterine yazılan makam sahipleri azil yüzü görmezdi. Rüşvet alanların da en insaflılarından biri idi. Bir defa Erzurum beylerbeyi (at bahası) diye beş bin altın gönderdi. Rüstem Paşa bunun üç binini alarak iki binini geri çevirdi ve (Erzurum beyliğinin bundan fazlasına tahammülü yoktur) dedi...» diye belirttikten sonra bu paşanın öldüğünde geride bıraktığı mallarının şu listesini vermektedir:

Güzel yazılmış Kuran	(adet)	8000
Bunların altın işlemelisi	»	130
Çeşitli kitaplar	»	5000
Köle	»	170
Atlar	»	2900
Çeşitli hilatlar	»	5000
Altın işlemeli üsküs	»	1100
Aba ve yünden yapılmış kumaş	Yük	2009
Altın üzengi	(adet)	130
Çeşitli zırhlar	»	2000
Külçe ve ham gümüş	tahminen Yük	2009
Altın işlemeli kılıç	(adet)	860
Gümüşlü tolga	»	1500
Gümüş topuz	»	1000
Yularlı deve	»	1160

kopuk alayları —iddiaları ve dâvaları ne olursa olsun— bir noktada ittifak ediyorlardı; köyleri basmak, köylüyü soymak.» (KÖYLERİMİZ — Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın Nasıl Olmalıdır?; İstanbul 1939, s. 21-23

(57) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C II, s. 354; Ayrıca bkz. PEÇEVİ: a.g.e., C. I, s. 29

Dülbent	»	80000
Kıymetli paralar	»	780000
Gümüş eğer	(adet)	500
Kıymetli cevher	»	33
Anadolu ve Rumeli'ndeki çiftlik	»	1000
Astar-ı dest	»	476
Çarklı değirmen	»	476
TAHMİNİ KIYMET		11,300,000 (58)

Burada rüşvetten söz açılmışken hemen belirtelim ki, Fuzuli'nin dahi, Nişancı Celâlzâde Mustafa Çelebi'ye gönderdiği şikâyet mektubunda «Selâm verdüm rüşvet değüldür deyu almadılar...» diye yakınmış bulunması, Osmanlı Devleti'nde rüşvet kurumunun yaygınlığını göstermesi yönünden, hayli ilginç değil midir (59) (60)

Edirne Sarayı Bostancıbaşısı Süleyman Ağa, malvarlığından, 8 Mayıs 1605'de 1.000.000 akçeyi, 19 Mayıs'da da 50.000 akçeyi vakıf için ayırtmıştır ki, bu asker kişinin ev ve çiftlikleri de bulunduğu (61) düşünülürse, ne büyük bir servete sahip olduğu anlaşılır. Öte yandan, 1550'lerde aslen Portekiz yahudisi

(58) PEÇEVİ: a.g.e., C. I, s. 20 - 21. Peçevi bu listenin sonunda ayrıca, «Kilim, minder, döşek gibi çeşitli döşemeler daha başka güzel eşyalar, tuhaf ve kıymetli takımlar gibileri hesaba katılmamıştır.» demektedir.

(59) Bu «Şikâyetnâme»nin metin ve yorumu için bkz. KARAMAN, Abdülkadir: Fuzuli — Muhiti, hayatı ve şahsiyeti İ.Ü. Ed. F., Yyn., İstanbul, 1949, s. 199 vd...

(60) Kâtip Çelebi de rüşvetin yaygınlığından yakınmaktadır: «Şeriatça haram olduğunun sabit olduğunda şüphe yok iken ve isim değiştirerek eskiden gizli alınır iken 'bunun hazineye faydası vardır' deyü açığa vurdular» (Düstürü'l-Amel-Lislahi'l-Halel; Kâtip Çelebi'den Seçmeler; Hazırlayan — O. Ş. Gökyay, M.E.B., Yyn., İstanbul, 1968, s. 158). «Zamanımızda rüşvet almaktan çekinen yoktur.» (Mizanü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ehakk, 19 Bahis; aynı yerde, s. 164). Rüşvet konusunda toplu bilgi için bkz. MUMCU, Ahmet; Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet) A.Ü.H.F., Yyn., Ankara, 1969.

(61) BARKAN Ö. L. : ...Tereke... s. 39-43

olan Joseph Nassi'nin elinde Ege adalarından on adedinin şarap baçının iltizamı bulunuyordu. (62)

Peçevî, Vezir Hasan Paşayı şöyle anlatıyor:

> «Vezir Hasan Paşa... henüz genç bir erkeğe gönül bağlamış idi. Ona da kendi giydiği elbiseleri giyindirip, kendi bindiği at gibi bir ata bindirir takımları da aynı olur, beraber giderler ve başlarına birer selimî sarık sararlardı.. Ağalarından ve hazinedarlığından çıkma iki kapıcıbaşı dahi kendinin giyindiği kumaş, atlas, çamba, serâser dibâ yahut her ne ise onlara da onu giydirir... Eğri metrisinde defalarca gördüm; kırmızı atlas entari giyerek dört mü yoksa galiba beş mi altın işlemeli, üzerlerinde anka resmi yapılmış kayış bağlardı. Bu da onun kendine mahsus bir hal ve kıyafetti. Bunlardan hepsinden daha acayibi şu idi ki; Bağdat Beylerbeyisi iken 40-50 kuruşluk gümüşten (Kâh-ı behişt = Cennet Köşkü) adında bir taht yaptırdı. Üzerine de yine ham gümüşten ağaçlar, yapraklar bahar ve turunç gibi meyvalar koydurmuş ve öyle süslemişti ki akıllar hayran olur.» (63)

«Ağalar Saltanatı» denilen dönemin sonunda bu ağalar devrilip mallarına el konulduğunda ise Yeniçeri ağasından sonra gelen Kulkethüdasında 2.000.000.000 değerinde altın ve gümüş bulunmuştur. (64)

Anadolu ayaklanmalarını bastırmakla görevlendirilen Nasuh Paşa için Naimâ:

> «Ve menasıbı (memuriyetleri) kısa zamanda dünya garazı için tebdil ve vezirliği sırasında bazı mânasıbı (memuriyeti) on kere tahvil ettiği olmuştur.

(62) BROCKELMANN, C. : İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, C. I. (1-3. Kısımlar); Çev. Neşet Çağatay; A.Ü. İlâhiyat F. Yyn., Ankara, 2. Basım, 1964, s. 293

(63) PEÇEVİ: a.g.e., C. II, (1969), s. 289-290. İlginçtir ki, bu vezir Tokat'da Celâliler tarafından öldürülmüştür.

(64) ÖZTUNA, Y. : a.g.e., C. IX, (XVII. Asır Sonları), s. 151

> Zahireden bir diyara bir senede birkaç aç hâkim vardıkta, reâya ne hale varacağı malûmdur.» (65)

demektedir ki, terekesinden 1.000.000'nu aşkın duka altını, bir o kadar kuruş, 1058 adet süslü kılıç (bunlardan yalnız biri 50.000 altın değerindeymiş), 1.100 at, 40 çift som altın üzengi, 1800 deve, 4.000 yük hayvanı, 6.000 öküz, 5.000 koyun vb. çıkmıştır. (66)

Bu denli servet sahibi olan vezirler, paşalar, ağalar ile servet yarışına çıkanlar gene resmî görevi olmayan tacirler, tefecilerdir... Nitekim Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında, bir bezirgân, ordunun gereksinmelerini karşılamak üzere devlete 60.000 altın (filori) borç verebilmiştir. (67) (68)

Bu sınıfın nasıl zenginleştiğine ilginç bir örnek de Gelibolu üzerinden Rumeli'nden Anadolu'ya yapılan koyun nakli ile ilgilidir. Geçirilecek koyun adedi belli bir kontenjana bağlanmıştı ve bu izin ancak sözü geçen kimselere veriliyordu. Nitekim Fatih Sultan Mehmet'in halası Türkân Sultan 14.000 baş kontenjandan yılda 23.000 akçelik gelir sağlarken, aynı padişahın bir başka halası da 40.000 akçe kazanmış, oluyordu. 1516'da Nişancı Bey Hazretlerine 5.000 koyun geçirmek için kontenjan tanınmıştı. Kadı Vildan'ın kontenjanı ise 3.000'di. (69) (70)

(65) NAİMA: a.g.e., C. II, s. 665

(66) Zuhuri Danışman'ın, Naimâ Tarihi'nin C. II. s. 662' deki notu. Aynı yerde Danışman ayrıca şöyle demektedir: «Nasuh Paşa Gümülcine'de doğmuştur. Yalancılığı, kan dökücülüğü, yağmacılığı, rüşvet ve irtikâbı ile meşhurdur. Rivayete nazaran, yerine geçebilmek için sadrazam Kuyucu Murat Paşayı zehirletmiştir. Mevki ve para için yapmayacağı cinayet yoktur. Birinci Ahmed'in kızlarından Ayşe Sultan ile evlendikten sonra büsbütün gurura kapılıp hareketleriyle herkesi kendisine düşman etmiştir. Son zamanlarda saltanat makamına dahi göz diktiği anlaşılıyor».

(67) KOÇİ BEY: a.g.e., s. 43

(68) Buna benzer başka örnekler için bkz. BELİN, M. : Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler; Çev. M. Ziya, M.E.B., Yyn., Istanbul 1931, s. 131-132, 138, 149, 163.

(69) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadi ve..., C. II, s. 186-187.

(70) Paranın değeri hakkında bir fikir verebilmek için

«Nasıl Sömürüldük? Sarraflar» adlı incelemesinde, Necibe Sevgen, tümü Yahudi ve Ermeni olan sarrafların Türk halkını sömürerek nasıl büyük servetler edindiklerini belgelerle açıklamaktadır. Buraya yalnızca bir iki örnek aktaralım: Darphanenin denetimine ilişkin bir raporda şöyle denilmektedir: «...Evvelce Yahudi Benyâmin'in bir akçe ve bir habbesi yokken, şimdi bir - iki yüzbin akçeye maliktir.» (71) (72)

«1560 tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Heyeti Masraf Defteri»nden yararlanabiliriz:

Nevi	Birimi	En düşük (akçe)	En fazla (akçe)	Ortalama (akçe)
Ekmek	çift	0,50	1	0,666
Pirinç	batman	10	20	15
Yağ	batman	30	40	36
Bal	batman	25	36	32
Koyun	adet	15	40	32
Tavuk	adet	2	3	2
Arpa	kile	5	20	12
Balmumu	adet	4	7	4—5
Çırakyağı	okka	5	8	5

(TURAN, Şerafettin: 1560 Tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren bir İran Elçilik Heyeti Masraf Defteri; D.T.C.F.D., C. XXII, sayı 3-4 Temmuz — Aralık 1964, s. 279). Dr. Akdağ'dan aldığımız şu paragraf da hem fiyat artışlarını ve hem de değişik tarihlerde paranın değerinin ne olduğunu göstermektedir: «... bir kile buğday (25.5 kg.) 1460'da 3-4 akçe olup, 1500 yılında ortalama rakkamla 6-7'yi bulmuştur. 1540 ve 1550'lerde 5-6 iken, 1560'larda artık normal fiyat olarak 10-12'ye yükseldiği görülüyordu. Demek ki, buğdayın yüzyıllık bir süredeki fiyat artışı % 200'ü bulmuştu. Koyun satışlarında da fiyat ilerlemelerinin buğdayınkine benzediği dikkati çekiyor. Gerçekleyin, 1460'da bir koyunun ortalama bedeli 15-20 akçe iken, derece derece yükselerek, 1500'de 25-30'a, 1540'da 40-45'e, 1560'da ise, yüzyıl öncesinin dört katı demek olan 70-80 akçeye ulaşmıştı ki, bu da % 300 bir artış demektir. Şeker satışlarında da fiyat seyri şöyle idi: 1460'da 17 ve 1490'da 18 iken, 1500'de 10-14'e düşmüş, 1520'de gene 20'ye çıkmış, 1550'de aynı kalmış, 1560'da önemli bir yükselme ile, 26-29'a çıkmış idi ki, bunda da pahalılaşma % 70'i geçiyordu.» (Türkiye'nin İktisadi ve..., C. II, s. 369). Ayrıca bkz. AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 21 vd..

VI

Bu «Osmanlı Düzeni» Anadolu halkını gerçekten perişan etmişti. Celâlî olayları sırasında Anadolu'da bulunan Kemahlı rahip Grigor, çağı için şöyle diyor:

> «Hak ve adalet ortadan kalkmış olup mağdurların haklarını arayan ve soran yoktu. İşte bütün Anadolu'yu harabeye çeviren Celâliler ve ayaklanmalar bu padişahın zamanında zuhur etti. Ve bu yüzden memleketi terkedenlerden sağ kalanlarımız o zamandan beri gurbetteyiz. Açlık, ölüm, katliam ve yırtıcı hayvanların saldırışı gibi dört musibet birden Erzurum'dan Kars'a ve Erivan'a kadar olan memleketleri istila ederek İstanbul'a kadar yayıldı ve halkı tarumar ve perişan etti.» (73)

1639'da I. İbrahim'e, verilen Sadrâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa Lahiyası'nda bu düzenin niteliği belirtilirken denilmektedir ki:

> «Hâlen merhametlû padişahıma lâzım olan reayânın üzerinde nâmakul tekalifi kaldırıp memalik-i mahruseye ferman-ı humayun ile tahrir gerek ve beylerbeyilere ve sancak beylerine muhkem tenbih lâzımdır ki reaya üzerinde devre çıkıp kaftan baha

(71) SEVGEN, Necibe: Nasıl Sömürüldük? Sarraflar; B. T.T.D., C. III, sayı 3, s. 57: Derginin sonraki sayılarında aynı konunun incelenmesine devam edilmektedir.

(72) Konumuz açısından ilginçtir ki, yazar, bu zenginleşmelerin nedenine değinirken «Reayanın, yabancıların, devletin siyaset ve iktisadiyatı üzerinde bu derece müessir olmalarının sebeplerinden biri de, hattâ en önemlisi, padişah analarının çoğunlukla yabancı, meselâ Rus, Leh, Macar hattâ Yahudi olmalarıdır.» (s. 46).

(73) ANDREASYAN, Hrand: Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâlî İsyanları: İ.Ü.Ed. F.T.D., C: XIII, sayı 17-18, Mart 1962 — Eylül 1963, s. 27 — 28.

ve selametiye ve nalbaha namiyle minba'd bir akçe almayanlar deyüp etraf-ı memlekete emr-i şerif gitmek lâzımdır ki reaya bir miktar huzur ede. Reayanın halleri gayet mükedderdür. Vezir kuluna tenbih buyurun ki eyü dindar müslüman âdemler gönderüp memalik-i mahruseyi bir hoşça tahrir eyleyüp reaya üzerinden zulüm kalksın, ihmal etmeyesün deyü ikdam buyurun.» (74)

Kâtip Çelebi de bu görünümü çizerken şöyle diyor:

«Yirmi seneye yakın zamanda taşralar büsbütün berbat olduğu tevatür haddine ermiştir. Bu şaşkınlığın bir sebebi, birkaç kat alınan vergilerdir. Ve en büyük sebep budur ki, emanet ehline verilmek ve ehliyetsiz ve gaddarın hakkından gelinmek lâzım iken, bütün mansıplar bol bol kim artırırsa ona satmak şeklinde olup, satın alan melunlar ol maddeden, verdiği pis parayı fazlasiyle çıkarup almağa çalışırken, zaruret bahanesiyle bir başkasına dahi satup ol vardıkta dahi ziyade zulüm ve insafsızlık eder. Reaya fıkarası iki kata çıkarılan ağır vergilerin uhdesinden gelemezler iken, zalimlerin bu veçhiyle zulmüne, insafsızlığına takat getürmeyüp âlem harap olduğuna şüphe yoktur.» (75)

IV. Murat'a sunduğu risalesinde Osmanlı Devlet düzeninin çeşitli bozukluklarını anlatırken, vergi veren halkın içler acısı durumu için Koçi Bey:

«...Bu zulme reaya nasıl dayansın? Bütün millet bu haksızlığı nice geçirsin?... Velhasıl şimdiki halde reaya fukarasına olan zulüm hiçbir tarihte hiçbir iklimde hiçbir padişah memleketinde olmamıştır.» (76)

(74) UNAT, Faik Reşit: Sadrâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa Lahiyası; Tarih Vesikaları, C. I, sayı 6, Nisan 1942, s. 449

(75) KÂTİP ÇELEBİ: Düstürü'l-Amel-Li-slahi'l-Halel; Seçmeler, s. 157

(76) s. 47

diye yakınmakta ve «devlet-i âliyyeye faydalı olanı söylememek elimde değil» (77) demektedir.

Belki burada bu sözlere kanıp Koçi Bey gibi «devlet büyükleri» nin Anadolu Türkünün toplum düzeninde hakettiği yer alabilmesi için çalıştıkları sanılacaktır. Ne var ki, Koçi Bey gibiler Türk halkı için gene Koçi Beyi'in sözleri ile şöyle düşünmektedirler:

«... mezhebi bilinmeyen şehir oğlanı, Türk, çingene tatar, kürd, ecnebi, lâz, yörük, katırcı, deveci, hammal, ağdacı, yolkesen, yankesici ve diğer çeşitli kimseler...» (78)

«Harem-i humâyuna kanuna aykırı olarak Türk ve yörük, çingene, Yahudi, dinsiz, mezhepsiz, nice kallâş ve ayyaş şehir oğlanları girer oldu.» (79)

Unutulmasın ki, bu sözler bir Türk olan IV. Murat'a yazılıp veriliyor! Ama bir Arnavud dönmesi olan Koçi Bey, aynı yazıda ulustaşlarına devlet-i âliyyeden dirlik isterken Arnavut halkın bakınız nasıl övüyor:

«Arnavut diyarında öyle adam vardır ki, onbeş yirmi kılıca gelir şehbaz ve cesur evlâtları vardır. Er kötüsüne padişah iltifat edip dirlik verse, insan yiyen bir arslan olur.» (80)

İşte, Anadolu Türkünün sömürülmesini sağlayan Osmanlı düzeni ve bu düzenin egemen kişileri, ana çizgileri ile budur böyledir. Bu egemen kişiler büyük bir çoğunlukla, hemen tümüyle, Türk değildir ve zamanla Türkleşmemişlerdir de! (81) Türk olanları ise, Türklüklerini, padişah bile olsalar, unutup gitmişlerdir. «Osmanlı İmparatorluğu içinde Türklerin Yeri» başlığını taşıyan bundan sonraki bölümde işte bu gerçeğin kanıtlarını belirteceğiz.

(77) s. 70

(78) s. 43

(79) s. 23

(80) s. 73

(81) «Koçi Bey'in kardeşi Hürrem Bey, Dördüncü Mehmet zamanında Rusya'ya kaçıp, Ukrayna'da yerleşmiş, irtidad etmiş ve Andrey adını almıştır.» Zuhuri Danışman, risalenin başındaki açıklama, s. IV.

OSMANLI İMPARATORLUĞU İÇİNDE TÜRKLERİN YERİ

I

Ülkemizin adı olan «Türkiye», Türkçe değil, fakat batı dillerinden aktarılmış bir sözcüktür; ve bu sözcük, tarihimizin ancak yeni sayılabilecek dönemlerinde, o da önce Avrupalıların kullanması üzerine, dilimize girmiş ve Ulusal kurtuluş Savaşı'ndan sonra, İtalyanca «Turchia» sözcüğü, «Türkiye» biçiminde ülkemizin adı olarak benimsenmiştir. (1) Bunun nedeni açık ve kesindir: Çünkü Osmanlı egemen çevreleri, Türk halkını nasıl sömürdüklerini gördüğümüz bu egemen çevreler, Türkiye'yi bir Türk ülkesi gibi görmemişlerdir. Kendileri Türk olmadıkları ya da Türklükten koptukları için göremezlerdi de!

Osmanlı İmparatorluğunda, Türk, bir «azınlık» tır. Ancak, birtakım etnik grup haklarına sahip bir azınlık durumuna bile yükselmemiştir. Osmanlı Devletinin kuruluşu sırasında yöneticilerce izlenen tutum. Türk halkını, Türk olmayan çevrelerin sömürdükleri bir azınlık durumuna getirmiştir. Türk olmayanlar, Osmanlı İmparatorluğu için Türk olmadıkları için yükselmişler, fakat, «Hiçbir Türk, Türk olduğu için, Osmanlı Devleti idaresinde hiçbir imtiyaza malik olamamıştır.» (2) Türk olmayanlardan hiçbiri bu yüzden bir aşağılamaya uğramaz, tersine salt bu nedenle itibar görürken «Türk» sözcüğü bir aşağılama olarak kullanılmıştır. Böylece aşağılamaya uğrayanlar Anadolu

(1) Bu konuda bkz. ÖZKAYA, İnayetullah C. : Osmanlılık İçinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti (Türkiye Türklerinin Oluşuna Dair Düşünceler); İstanbul, 1952, s. 203 ve LEWIS, Bernard: The Middle East and the West; London, 1964, s. 73

(2) ÖZKAYA, İ. C.: a.g.e., s. 16

köylüsüdür, onları sömüren, onlara zulmedenlerse, bir önceki kesimde gördüğümüz, anahatları ile toplumsal kişiliklerini çizmeğe çalıştığımız kişilerdir. Bu kişiler, Sir Paul Rycaut'un gözlemlerine dayanarak belirtirsek, her ulustan ve açgözlülük ve kötülükte en önde gelen kimselerdir, çünkü Osmanlı Devleti bu gibi kişilere kucağını açmıştır. (3) Osmanlı devletinin sivil egemen çevreleri kendiliğinden Türk olmayan unsurlardan oluşmaya başlarken, gerek sivil ve gerekse askerî yönetici sınıf da, bilinçli diyebileceğimiz bir politika ile, «yabancılaştırılmıştır». Bu gelişimin yöntemli bir durum kazanması, Fatih Sultan Mehmet dönemine rastlamaktadır. Fatih Sultan Mehmet'in hükümdarlık dönemi, devlet yönetici sınıfının Türkler dışından özellikle seçilmeğe başlandığı dönemdir. (4) Devlet yöneticileri Enderun» dan alınıyor. Enderun'a ise Türk olmayan, devşirme Kapıkulu Ocaklarının seçkinleri girebiliyorlardı. Padişahtan sonra en yüksek görev yeri olan vezir-i âzamlık, hemen hemen hep Türk olmayanların elindeydi. Nitekim XV. yüzyıl ortalarından, yani Fatih Sultan Mehmet döneminden XVI. yüzyıl ortalarına değin görev yapan 48 vezir-i âzamdan yalnız 4'ü Türk'dür. Bu Türk olanları, Karamanî Mehmed Paşa, Çandarlızâde İbrahim Paşa, Pirî Mehmed Paşa ve Manisalı Lala Mehmed Paşadır. Buna karşılık Türk soyu dışından gelen vezir-i âzamlara bir göz atacak olursak şu görünüm karşımıza çıkacaktır: İshak Paşa, Enderun'dan yetişmiştir. Mahmud Paşanın babasının adı Mihail'dir, anası Sırp'dır ve Krusevaç'da doğmuştur. Rum Mehmed Paşa, daha önce de değindiğimiz gibi Rum'dur. İstanbul'un Türkleştirilmesine engel olmak ve Karamanoğulları ülkesini ele geçirmeğe gönderildiğinde Türk halkına çok zulüm yapmış olmak gibi de ünü vardır. Gedik Ahmet Paşa, Sırp; Davut Paşa, Arnavut'dur. Hersek-zâde Ahmet Paşa ise, Sente Saba Dukası İstefan Vorkşiş Kosaviç'in oğlu, Hersek Dukası Ulriç'in karde-

(3) RICAUT, Sir Paul: The History of the Present State of the Ottoman Empire..., 6. Basım, London, 1686, s. 147-148

(4) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadî ve..., C. II, s. 86

şidir. Mesih Paşa, Rum'dur. Devşirme olarak yetiştirilen Hadım Ali Paşa, Saray - Bosna'nın Drozgometva köyünde doğmuştur. babasının adı Dobreşin'dir. Enderun'dan yetişen Koca Mustafa Paşa, Frenk'tir; Dukakinoğlu Ahmed Paşa, Arnavut hanedanından; Hadım Sinan Paşa, Doğu-Bosnalı Boroviniç adlı soylu bir ailedendir. İbrahim Paşa, Rum'dur; İlginçtir ki, bu İbrahim Paşa Anadolu'daki Kalender ayaklanmasını bastırmakla görevlendirilmiştir. Ayas Paşa ve Lütfi Paşa, Arnavut; Hadım Süleyman Paşa, akhadım ağası; Rüstem Paşa, Hırvat'dır. Semiz Ali Paşa Bosna'daki Brazzo kasabasının Bragçiç soyundandır. Sokullu Mehmed Paşa ise, Bosna'nın Vişegrad ilçesi, Rudo bucağı Sokkuloviçi köyündendir; asıl adı Bayo'dur. Dayısı Papaz olduğundan çocukken kilisede hizmet etmiştir. (5)

Vezir-i âzamlığa dahi böylece yabancılar getirildiğine göre, öteki devlet görevlerinin kimlerin elinde bulunduğunu çıkarmak kolaydır. Ülke içinde durum bu olduğu gibi, yabancı devletler ile ilişkilerimizde de gene Türk soyu dışındakiler görevlendirilmiştir. Örneğin 1580 yılında İngiltere kraliçesi 1. Elizabeth'e padişahın bir nâmesi ile birlikte Garabit adlı bir Ermeni gönderilmiştir. İngiltere'ye yollanan ilk temsilci ise, Marsilyalı dönme Barthelemy de Coeurs adlı biridir. (6) Sokullu Mehmed Paşa'nın özel hekimi olan Yahudi Hahambaşı Salamon (= Nathan Aschinasi) 1573'de Venedikliler ile yapılan barış görüşmelerinde Osmanlı delegesi olarak bulunmuştur. Bu hahambaşının Osmanlı devlet büyükleri üzerinde büyük bir etkinliği bulunuyordu ve bu nedenle de bunu öğrenen İngiliz ticarî temsilcisi William Harborne, Türkiye'ye gelirgelmez, Dr. Salamon'u elde etmeğe bakmıştır. (7) Dr. Salamon'un bu durumu bir rastlantı değildir, çünkü Köprülü, Türklere güvenmiyordu. Güvensizliğinin en belirgin örneğini de, kişisel koruyucuları olarak Türkleri

(5) UZUNÇARŞILI, İ.H.: Osmanlı Tarihi, C. II, s. 529-552
(6) KURAT, A.N. : a.g.e., s. 162-164
(7) KURAT, A.N. : a.g.e., s. 18-19

değil, kendi köylülerinden oluşturduğu 2000 kişilik bir muhafız kıtası kullanmasıdır. (8)

Gerçekte Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkler köylerine sığınırlarken, saraylar Türk olmayanlarla doluyordu. Prof. Barkan'ın Edirne bölgesi tereke defterleri üzerinde yaptığı ve daha önce sözü geçen incelemesine göre, saray mensubu olanların yüzde 40.3'ü «Abdullah oğlu» yani «Allahın kulu», başka bir deyişle de, hıristiyan dönemleridir. (9) Bunlar yalnız kendileri dönme olanlardır. Dönme olanların oğulları, bu dönme babalarının adlarını taşıyacağı için, bu oranın dışında olsalar gerektir.

Kanuni Sultan Süleyman'ın, 1548 Nahçivan seferinden sonra, 20.000 akçe ve daha fazla geliri bulunan dirliklerin yalnızca yeniçerilere verilmesini kanunlaştırmış bulunması ise, Türklerin bu yolla toprak sahibi olmaları olanaklarını da kaldırmış oluyor, bu alanı da Türk olmayanların tekeline veriyordu. (9 - a)

Hergün daha çok ezilen Türk halkı, bu gelişimin karşısına bazan mizah duygusuyla, bazan da bütün nefret ve kini ile çıkmıştır. Örneğin halk arasında vezirlerin sünnetsiz olduklarına ve bu nedenle de savaşlarda yenik düşüldüğüne ilişkin, ya da Kanuni döneminde bir divân kâtibinin divandan çıktığında «esir pazarından geliyorum» diyerek, tüm divan üyelerinin Türk olmayan köle kökenli, yani devşirme olduklarını ifade eden esprisi, bu halk arasında gülünçlü fıkralar olarak anlatılagelmiştir. (10) Ama, Türk halkı çoğu zaman Osmanlı'dan, canını hiçe sayacak ölçüde nefret etmiştir. Örneğin Kanunî Sultan Süleyman döneminde Türkiye'de bulunan elçi Busbecq'in anlattığı şu olay bu nefretin ne değin köklü olduğunu kanıtlar:

> «İstanbul'da bulunduğu sırada, Türk karargâhından, yeni dönmüş bir adam bana bir hikâye anlattı. Asyalı [= Anadolulu] kavimlerin Osmanlı dinini ve saltanatını ne kadar sevmediklerini göstermek

(8) RICAUT, P. : a.g.e., s. 379
(9) BARKAN, O. L. : ...Tereke..., s. 17
(9 — a) SÜMER, F. : Oğuzlar..., s. 183; AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 132
(10) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadî ve..., C. II, s. 128, not 2; s. 129, not 1.

üzere bunu size hikâye etmekten memnun olacağım. Söylendiğine göre Süleyman avdet ederken bu Asyalı'nın [= Anadolulu'nun] evinde misafir olmuş ve geceyi orada geçirmiştir. Sultan gittikten sonra ev sahibi, böyle bir misafirin vücudu ile evinin murdar olduğunu düşünerek onu sular, tütsüler ve birtakım âyinlerle tathir etmiştir. Bu, Süleyman'a hikâye edildiği zaman, adamın katledilmesini ve evinin kökünden yıkılmasını emreylemiş...» (11)

II

Burada bir soru akla gelebilir: Küçük yaştan ailelerinin yanından alınarak yetiştirilen bu dönemler, soylarını unutup müslümanlaşmış ve hattâ Türkleşmiş değiller midir?

Osmanlı Devletinin kuruluş dönemi üzerinde dururken bu sorunun karşılığına kısaca değinmiştik. Ancak, burada bu müslümanlaştırma ve Türkleştirme işleminin nasıl olduğunu belirtirsek, bu soruya artık kesin olarak olumsuz bir karşılık verilmesinin gerektiği açıkça belirecektir.

Bu sınıfın devlet görevlerine alınmalarında en başta gelen kaynak «Kapıkulu Ocakları» dır. Osmanlı Devletinin ilk dönemlerinde, elde edilen esirlerden beşte biri Pençik oğlanı adıyla alınırdı ve bunların yaşlarına da pek dikkat edilmezdi. Ancak, daha sonraları, 10-20 yaşları arasında bulunan esir erkek çocukların «Acemi Ocağı» na alınmasına başlanıldı. Bunlar, yetiştirilmek üzere Anadolu'ya gönderilirlerdi. (12) İşte, bu andan başlayarak, bu hıristiyan çocuklar, ana - babalarının ve evlerinin özlemini çekmeğe başlarlar ve bunlardan bir bölümü de yurtlarına kaçmayı denerlerdi. Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta da, yirmi yaşlarına kadar olan hıristiyanlardan alınan bu çocukların, ve hattâ yerine göre, «delikanlılar» ın, yaş durumları nedeniyle, Osmanlı Devleti bünyesine girdikleri anda, kendi etnik grupları içinde zaten yeterince bilinçlenmiş olduklarında kuşku bulunmadığıdır.

(11) BUSBECQ: a.g.e., s. 89

(12) UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, C. I, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı. T.T. K., Yyn, Ankara, 1943, s. 10-11

Bir süre sonra ise, kaynakların azalması sonucu, İmparatorluk içinde bulunan hıristiyanlardan «Devşirme» yoluna başvuruldu. (13) Devşirme işi «Devşirme Memuru»nca yapılır ve bu sırada gene 20 yaşına kadar olan hıristiyan erkek çocuklar topluluklarının papazları ve babaları ile birlikte bir yerde toplanırlardı. Devşirmede en çok yeğlenen yaşlar, 14 ile 18 yaşlar arasıydı. (14) Bu yolla toplananlar pek kolay bir biçimde müslüman olurlardı: Sağ ellerinin şahâdet parmağını kaldırıp kelime-i şahâdet getirince müslüman olmuş sayılırlardı. Tabii, bir de bundan sonra sünnet edilirlerdi (15) Bunlar, belirli eğitim dönemlerinden sonra yeteneklerine göre çeşitli görevlere getirilir ve gene içlerinden daha yetenekli olanları, gördüğümüz gibi vezir-i âzamlığa kadar yükselebilirdi. İşte, incelediğimiz dönem içinde, Osmanlı İmparatorluğunu yönetenler ve onun servetlerini kendilerine mal edinip ülkeyi sömürenler bunlardır.

Böylece yetişen bir devlet adamının ailesi ile ilişkileri kopmuş olsa bile, geçmişini unutmuş olduğu gene de öne sürülebilecek bir sav değildir. Kaldı ki, içlerinden birçoklarının aileleri ile ilişkilerini sürdürdükleri de bilinmektedir. Savaşta yenik düşmüş uluslara mensup ailelerin oğulları, kendilerini yenen devleti, gene kendileri ile içli dışlı olarak yönetecek... Nitekim Hersekli Ahmed Paşa (Hersekliler ona «Ahmed Paşa Hercegoviç» diyorlarmış) hıristiyan kardeşleri ile ilişkilerini sürdürmüş ve onları Osmanlı Devleti içinde korumuştur. «Hersek'in Bosna'dan birkaç sene daha fazla istiklâlini muhafaza etmesi onun nüfuzu sayesinde olmuştu.» (16) Padişahın damadı da olan Ferhat Bey, kardeşi Radivoj ile ilişkilerini kesmemiş, tam tersine bir keresinde Ragüza'ya gittiğinde hıristiyan kardeşi ile babasını da yanına almış ve onlara da kendisine yapılan töreni yaptırmıştı. Gazi İsa Bey, bir mektupta Dük Stefan'dan kardeşi, Voyvoda Pavloviç'den de yeğeni olarak söz etmektedir. (17) Macaristan Lipve Sancağı Beyi Mustafa Beyi, Frenkistan'dan kardeşleri gelip görmüşlerdir. Kaptan-ı Derya Çigalezâde Sinan Paşa, Osmanlı

(13) UZUNÇARŞILI, İ. H. : ... Kapıkulu Ocakları, C. I. s. 13

(14) UZUNÇARŞILI, İ. H. : ... Kapıkulu Ocakları, C. I, s. 16

(15) UZUNÇARŞILI, İ. H. : ... Kapıkulu Ocakları, C. I, s. 23

(16) TRUHELKA, C. : a.g.e., s. 58

(17) TRUHELKA, C. : a.g.e., s. 58

donanmasını Mesina önüne getirdiğinde, Messinalılar, Messinalı olan Kaptan-ı Deryaya armağanlar vermişler, Çigalezâde Sinan Paşa da bu kentte bulunan annesi ile kızkardeşini ziyaret etmiştir. 1626 yılında, vezir-i âzam Halil Paşa ise, bir sefer sırasında ordunun dinlenmesinden yararlanarak, o sırada yakında bulunan köyüne giderek ziyarette bulunmuştur. (18) Bu ünlü kişilerin yanısıra sıradan yeniçerilerin de, geçmişlerini çok iyi bildikleri, aileleri ile ilişkilerini kesmediklerini, onları görüp gözettiklerini belirtelim. Örneğin, Yeniçeriliğe girmeden önce cizye vermekle yükümlü olanların, bunlar Yeniçeri olduktan sonra da bazan yanlışlıkla cizye defterinden kayıtları silinmiyor ve kendileri de yerlerinde bulunamadığı için ailelerinden cizye alınıyordu. İşte bu durumun düzeltilmesi için bir yeniçerinin yaptığı başvurma üzerine Tepedelen kadısına yazılan hükümde şöyle denilmektedir:

> «Tepedelen kadısına hüküm yazıla ki:
> Hâliyâ kapum Yeniçerilerinden kulum Hasan kapuma gelip sabıka ben Tepedelen kazasına tâbi Toskoş nam karyede sâkin kâfirce ismim Lagalik olup Acemi Oğlanı alındığımda haraç defterinden ihraç olunmamağın sâl besâl haraç cem'ine varan haraççılar üzerime vaz olunan mezbur haracı anda olan akrabamdan talep ederler,. hayfdır deyu bildirdi; imdi buyurdum ki hükmü şerifim vardıkta karyei mezburdan Acemi oğlanı alınan bu idüği varan haraççılar marifetiyle teftiş edip göresin; bu idüği (.....) bihasebiş şerif sâbit ve zahir olursa ismi üzerine işaret ittiresin ki hilâfı şer'i şerif mezbur haraç, akrabasından talep olunmaya... Muharrem s. 980.» (19)

Gene bunun gibi, asıl adı Yorgi Veldi Nikola olan, ama şimdi Yeniçeri Ali diye anılan yeniçeri de cizye durumunun düzeltilmesi için başvurmuştur. (20)

(18) UZUNÇARŞILI, İ. H. : ... Kapıkulu Ocakları, C. I, s. 26-27

(19) UZUNÇARŞILI, İ. H. : ... Kapıkulu Ocakları, C. I, s. 27-28

(20) UZUNÇARŞILI, İ. H. : ... Kapıkulu Ocakları, C. I, s. 28

Yeniçerilerin ve genel olarak kapıkullarının ve devşirmeden yetişen devlet adamlarının Türk halkına ettikleri zulümler az değildir.

III

Toplumsal ve ekonomik durumuna bundan önceki kesimde genel olarak değindiğimiz Türk halkı, bu yabancı yöneticiler ve askerler elinde, kendi ülkesinde, horlanıp durmuştur. Türkler, bu durum karşısında bazen Türk Safevî devletine umut bağlamışlar, o zaman da Osmanlılar onlara hırsızlık, şakilik gibi suçlar yükleyerek idam etmişlerdir. Ya da Kıbrıs'a, daha başka yerlere sürmüşlerdir. (21) Divan-ü Hümayûn Mühimme Defterlerinde Türkmenler ile ilgili hükümlerin konuları hem bu bakımdan ve hem de Türkmenlerin devlet içindeki yerlerini belirlemesi bakımından oldukça ilginçtir. Bunlardan birkaçının yalnızca başlıklarını buraya aktarmak bize bir fikir verebilecektir: «Kocacıç yürüklerinin Rudnik madeni hizmetine tayin olunduklarına dair» (22) «Kocacıç Yürüklerinin hizmete gitmekten imtina ettiklerine dair.» (23) «Kütahya'ya tabi Akkeçeli yürüklerinden rahat durmayanların Kıbrıs'a sürgün edilmelerine dair» (24) «Maden hizmetinden kaçan yürüklerin tecziyelerine dair», (25) «Kırşehir'deki yürüklerin intizamsızlıklarına dair», (26) «Karahamzeler cemaatinin şekavetine dair», (27) «Akbayraklı Türkmenlerinin Baalbek'e hücum ettiklerine dair»; (28) «Karatay evkafından olan Karatay kariyyesine Türkmenlerin tecavüz ettiklerine dair», (29) «Rakka'daki aşiretlerin se-

(21) KÜTÜKOĞLU, Bekir : Osmanlı-İran Münasebetleri, C. I, 1578-1590, İ. Ü. Ed. F., Yyn., İstanbul, 1962, s. 9

(22) AHMET REFİK : Anadolu'da Türk Aşiretleri ([H] 966-1200), İstanbul, 1930, s. 14'de metin.

(23) AHMET REFİK : a.g.e., s. 15

(24) Aynı yerde, s. 15

(25) aynı yerde, s. 24

(26) aynı yerde, s. 27

(27) aynı yerde, s. 30

(28) aynı yerde, s. 46

(29) aynı yerde, s. 61

ferden dönen askerlere tecavüz ettiklerine dair», (30) «İskân edilecekleri yerlere gitmeyen aşiretlerin behemehal iskân edilmelerine dair», (31) «İsyan eden aşiretlerin tedibi için kadılara yazılan hüküm», (32) «Türkmenlerin Anadoluda voyvodaları soyduklarına dair», (33) «Cuma pazarında tahrirlerine mübaşeret edilen yürüklerin isyan ettiklerine dair», (34) «İç il'den çıkıp Alaiyye'ye gelen yürük taifelerinin tedip ve iskânına dair», (35) «Zülkadriye Türkmenlerinin şekavetle meşgul olduklarına, rüsum vermediklerine ve kendilerinin tedip edilmelerine dair», (36) «Yürüklerin asıl vatanı İç İl sancağında iskânlarına ve şekavetle meşgul olanların Kıbrıs adasında kalebend edilmelerine dair», (37) «Yürüklerin Kıbrıs adasına sürgün edildiklerine dair», (38) «Kıbrıs'a sürülen yürüklerin sefine reislerini öldürerek gemilerden firar ettiklerine dair», (39) «Danişmendli Türkmenlerinin mali miri eda etmemek için şekavette bulunduklarına dair», (40) «Recepli afşarı cemaatinin ricalinden çoğunun idam edilmelerine dair», (41)...

«Eshabına ticaret ve şehir halkına ciheti maişet vaki» olsun diye Türkmenlerin elinde bulunan zahirenin alınmasına ilişkin ve Kırkkilise kadısına yazılan 975 tarihli hükmün metni de buraya değin söylediklerimizi, özetleyebilecek niteliktedir:

> «Kırkilise kadısına hüküm ki:
>
> Tahtı kazanda bazı yürük ve müsellim ve çingene ve gayri kimesnelerde un vesair zehaire bulunup mahmiyei Edirne zahiresi çün talep olundukta virmeyüp inat ve muhalefet ettikleri istima olunmağın buyurdum ki, vüsul buldukça ânın gibi tahtı kazanda zahire bulunan yerde eğer yürük ve eğer müsellim ve eğer çingene ve gayriden her kimde bulunursa taallül ettirmeyüb eğer undur ve eğer sair zehairdir bulunan yirlerden vafir ve müstevfa tedarik edüp eshabı veya vekilleri ile gönderesin ki eshabına ticaret ve şehir halkına ciheti maişet vaki ola Fi 25 Cemadelevvel 975.» (42)

Türkmenlerden düşük narhla toplanan koyunların İstanbul kenti için gönderilmesine ilişkin olarak da şu belgeyi örnek gösterebiliriz:

> «Yeni il kadısına hüküm ki mahrusei İstanbul'da et babında müzayaka olmağın ulus taifesinin bıçağa yarar erkek hayvanları İstanbul'a getirilmesün emir idüp buyurdum ki Hızır Çavuş varıcak tehir etmeyüp emrim mucibince ulus taifesinin bıçağa yarar koyunların sahipleri veya vekilleri Mahrusei Mezbureye göndersin ki narhı cari üzere satılup sahiplerine ticaret hasıl olup İstanbul'da et babında müzayaka olmaya (Divanda Koyun eminine verildi) Fi 15 m 986» (43)

İşte, bütün Osmanlı İmparatorluğu ülkesi içinde gerek askeri ve gerekse yürütme örgütünü ellerine geçirmiş bulunan «ümera»nın böyle Türk soyu dışından olmaları (44) buna karşılık Türklerin bu devlet içinde yalnızca horlanan ve sömürülen bir azınlık durumuna düşürülmüş bulunmaları anlaşılmadan Anadolu halkının, Osmanlı Devletine karşı birbiri üstüne giriştiği ayaklanmaların «Devrimci - Ulusçu» niteliğinin kavranması olanaksızdır. Bu durum kavrandığında ise, Anadolu ayaklanmalarını «Osmanlı İmparatorluğunun kozmopolit bir karakter alması ve hatta devletin temelini teşkil eden Türklerin siyasî haklarını ve iktisadî refahlarını kaybetmeleri karşısında Türk

(30) aynı yerde, s. 62
(31) aynı yerde, s. 97
(32) aynı yerde, s. 92
(33) aynı yerde, s. 98
(34) aynı yerde, s. 106
(35) aynı yerde, s. 118
(36) aynı yerde, s. 134
(37) aynı yerde, s. 140
(38) aynı yerde, s. 143
(39) aynı yerde, s. 148
(40) aynı yerde, s. 183
(41) aynı yerde, s. 209

(42) AHMET REFİK: a.g.e., s. 9-10
(43) AHMET REFİK : a.g.e., s. 32
(44) AKDAĞ, Mustafa: Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar; D. T. C. F. D., C. XIII, sayı 1-2, Mart — Haziran 1955, s. 35

halk, dönmelere karşı ayaklanmışlardır... Yani Celâli isyanlarını milliyetçi bir hareket olarak izah...» etmelidir, biçiminde belirleyen görüş (45) gerçeğin tam bir anlatımı olarak anlaşılacaktır. Gerçekten de, Anadolu ayaklanmaları, Osmanlıların dediğinin tam tersine, Anadolu Türkünün «etrak-i bi-idrak» olmadığının kanıtlarıdır. (46)

(45) AKDAĞ, Mustafa: Celâli İsyanlarının Başlaması; D. T. C. F. D., C. IV, 1946, s. 23: Akdağ, özellikle daha sonra yayınlanan «Celâli İsyanları»nda bu görüşe tam olarak katılmamaktadır. Bu konunun tartışması ilerde bu bölümün sonunda yapılacaktır.

(46) Bu konuda ayrıca M. Akdağ'ın «... Türkiye'nin İktisadî ve...» adlı eserinde II. Ciltte s. 127-130 arasında yer alan «Devletin İmparatorlukçu Gidişatı İçinde Türk Halkı» adlı bölüme bakınız.

OSMANLI TOPLUM YAPISININ YAVUZ SULTAN SELİM DÖNEMİNDE KESİNLEŞEN DİNSEL İDEOLOJİK YÖNÜ

I

Anadolu Türk halkı üzerinde egemenliğini hangi yöntemlerle geçerli kıldığını incelemiş bulunduğumuz «Osmanlı» siyasal gücü, gerek kendi sınıfsal çıkarları ve gerekse imparatorluğun yapısı nedeniyle «ehl-i sünnet-vel-cemaat» anlayışını savunmuş ve bunu uygulamada gerçekleştirmiştir. «İslâmiyetin Kabulü» başlığı altında sünnî ideoloji'nin ve medrese kültürünün Türk toplumu bakımından ne gibi olumsuz sonuçlar ifade ettiğine değinmiştik. Nitekim, I. Selim, sünnî ideolojiyi, Anadolu Türkü için bir zulüm nedeni yaparken, kuşkusuz, bu ideolojinin «Osmanlılık» açısından devlete sağlayacağı yararları değerlendirmiştir. I. Selim'in sünnilik adına Anadolu halkını kitle olarak yok etmeğe kalkışmasının buna koşut bir başka nedeni de, Osmanlı İmparatorluğunun doğu sınırlarında hızla gelişen Türk Safevî Devletinin, Anadolu Türkü için Osmanlı zulmüne karşı bir umut ışığı olması ve Anadolu insanının Osmanlı topraklarından kaçmağa başlamasıdır. Şu halde Osmanlı İmparatorluğunun genel gelişim çizgisi içinde Anadolu Türk halkı üzerinde zaten bir sömürünün ideolojisi olan sünnilik, doğuda sünnî ideolojiye karşı bir Türk devletinin belirmesi üzerine belirli bir anda, Türk halkına karşı özellikle ezici ve saldırgan olmak zorunluluğunda kalmıştır. I. Selim'in Osmanlı güçlerini batıdan doğuya kaydırmasının temel nedenlerinden biri budur. Prof. Dr. Akdağ bu gerçeği şöyle saptıyor: «Selçuki düzenliğinin tarihe karışmasından beri yeniden derneşmeye çalışan Osmanlı Türkiyesi'nin doğudaki eski tarihî sınırlarına ka-

vuşma çabalarına ciddî bir engel olarak beliren kızılbaş - Türkmen gelişmesinin sosyal ana yapısı dinî yönden sünniliğe (ve doğal olarak hanefiliğe) dayanan Türk toplumuna epeyiden beri kurmaya çalıştığı yeni siyasî düzen yönünden bir tehlike yaratmakta bulunduğunu en iyi anlayan Padişahın Yavuz Selim olduğunda şüphe yoktur.» (1) Biz Osmanlı toplum yapısını incelerken Osmanlının ne gibi bir siyasal düzen yaratmağa çalıştığını görmüş bulunduğumuza göre, bu konuya yeniden dönmeden, Osmanlı İmparatorluğu için doğuda gelişen bu tehlikeye kısaca bir göz atalım.

II

1. Selim'i düşündüren, buna karşılık Anadolu Türkü için bir umut olan gelişim, Safevî Türk, devletinin Şah İsmail tarafından güçlendirilmesidir. Şah İsmail'in adı ile birlikte anılan bu devlet, Osmanlı Devleti'nden çok daha fazla bir Türk devletidir. (2) Kaldı ki, bu devlette devşirme sadrazâmlar, paşalar, beyler ve yeniçeriler de bulunmuyordu. Tam tersine, bu devletin gerek nüfus ve gerekse askerî gücünü Anadolu Türkü oluşturuyordu. Şah İsmail'in devleti özellikle Anadolu'dan kendisine katılan Türkler ile güçleniyordu. Örneğin yalnız Teke (Antalya) yöresinden on beş bin atlı, aileleri ile birlikte Şah İsmail'e katılmıştı. (3) İşte bu nedenle, «Denilebilir ki Çaldıran muharebesindeki Safevî ordusu kan bakımından Osmanlı ordusundan daha ziyade Türk olup bunların da kâhir ekseriyeti Antalya, Konya, İçel, Antep, Halep, Maraş, Sivas havalileriyle Erzincan, Erzurum ve Diyarbakır gibi Doğu Anadolu bölgelerindeki göçebe ve köylü Türklerden idiler.» (4) (5)

(1) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadî ve..., C. II, s. 124-125

(2) Bkz. UZUNÇARŞILI, İ. H.: Osmanlı Tarihi, C. II, s. 224 vs.

(3) SÜMER, F. : Kızılbaşlık ve Safevî Devleti, R.T.M., C. III, sayı 31, Temmuz 1952, s. 1596

(4) Aynı yerde.

(5) «...Safevî devletini bir Türk Devleti olarak kabul etmek için ortada reddolunamayacak derecede kuvvetli deliller vardır. Safevî Devletinin kurulma ve idamesinde yegâne rolü Türkler

III

Bu güçlü Türk devletinin gelişip kökleşmesinin, sömürge olarak görüp değerlendirdikleri Anadolu'nun elden çıkması demek olacağını anlayan Osmanlı yöneticileri, bu gelişimin ayrıca tek islâm devleti kurma çabalarını da engelleyecek nitelikte olduğunu kavramışlardı: Ahmed Cevdet Paşa'nın sözleriyle:

> «Devlet-i aliyenin asıl hamuru ve mayası ilk başlangıçta bir kabileden ibaret ise de Selçuklu devletinin batması sebebi ile Anadolu yakasında bulunan Türkler soybirliği ile hep bu hamura karışıp bu mayaya dönüp hepsi Osmanlı olduğundan devlet-i aliyeye katılan Türk toplulukları epeyce kuvvetlenmiş ve Osmanlı devleti büyük bir Türk devleti olmuştu halbuki ona müslüman olanlardan o kadar insan katılmıştı ki, hakikate bakılırsa Türk, Rum ve diğer kavimlerden karmakarışık büyük bir devlet olmuştu. Sonra Yavuz Sultan Selim Han hazretleri yukarıdaki gibi hilafeti de üzerine toplayınca bütün muvahidin, bu islâm devletinin ayrı toplumlardan sayılmak lazım geldi. Fakat Şah İsmail karışıklığı çıkınca islâm milleti arasına ayrılık düşerek, İran ahalisi bu toplumların dışında kaldıktan başka, Osmanlı İmpa-

oynamış ve gerek bu devlet zamanında ve gerek bundan sonra Kaçarlar devrinde İran'da hâkim ve imtiyazlı unsurları onlar teşkil etmişlerdir. Bu hâkim Türk camiası içinde oynadıkları siyasî roller ve miktarlarının çokluğu itibariyle birinci mevkii Şamlı, Ustaçlı, Afşar, Zülkadir, Tekeli, Kaçar ve Rumlu gibi başlıca yedi kabile işgal ediyordu ki, bunlar derecesinde rol oynamağa muvaffak olması dolayısıyla Türkmen kabilesini de gruba dahil etmek gerekiyor. Bayat, Baharlı, Bozcalı, Acurlu, Hınslı, Varsak ilh... gibi kabileler ikinci grubu vücuda getiriyorlardı. Görülüyor ki, bu kabile ve oymaklardan bazılarının evleri, onların coğrafî menşelerinin Anadolu olduğunu açıkça ifade etmektedir... Bu göç hareketlerinin vukuunda Osmanlı devlet adamlarının zulüm ve tedbirsizlikleri ile gafletlerinin büyük bir rolü olduğu da unutulmamalıdır.» (SÜMER, F. : Kızılbaşlık ve Safevî Devleti, s. 1596-1598).

ratorluğu ile Maverâünnehir arasında ayırıcı bir hudud, o tarafta bulunan sünniler bu tarafa karışmaktan uzak ve mahrum kaldılar. Şu halde devlet-i aliyyeye göre yapılacak iş Doğu'da, Batı'da, Hind'de ve Sind'de hilafetin birliği gerekçesiyle asıl topluluk olabilecek kuvvetleri bir araya getirmek suretiyle kendi büyük kuvvetleri etkisinde bulundurmak şeklinden ibaretti. İşte Yavuz Sultan Selim Han Hazretlerinin fikirleri bu idi.» (6)

Ne var ki, din ve milleti bir olarak değerlendiren bu politika, Anadolu halkının Safevî Türk devletine gösterdiği yakınlık ve ona yaptığı yardım karşısında, zaten daha önce de Türkleri hor görme biçiminde tohumları atılmış bulunan düşmanlığı, Anadolu halkı için dayanılmaz bir duruma getirdi. Prof. Dr. Tankut'un deyişiyle «...Sıra sıra cellâtlar, sürü sürü Türkmen doğramağa başladı. Zaten tâ Fatih bu işe Otlukbelinden (1473) başlamıştı. Sonraları şeriatçı zihniyet kuvvet bulunca, Türkmen aleyhtarlığı kızıştıkça kızıştı. Cihat merkezini Tuna boyundan, Toroslara ve Dicle boylarına naklettiler. Leon Cahun'un dediği gibi «Türkmani zaifui iman» Osmanlının zıddına gidiyordu. Kuyucu Murat Paşanın kuyuda binlercesini bunaltarak öldürdüğü insanlar bunlardı.» (7) Yavuz Sultan Selim, hilafeti Abbasî halifesinden kılıç zoru ile aldıktan sonra, islâm dinindeki içtihat yolunun H. III. yüzyılda kapanmış bulunmasıyla tutucu bir niteliğe bürünmüş olan ve egemen çevrelerin ideolojisi olarak benimsenmiş bulunan sünnîlik ve buna bağlı olarak, kalıplaşıp kalmış ve toplumsal gelişmeye ayak uyduramamış olan şeriatçılık, Türk'ün anlayamadığı arap ve acem dili Anadolu'yu kesin olarak kaplamaya başlamıştı. Ancak, Anadolu'da yaygın bulunan alevilik, bu ideolojinin kabul edemeyeceği birşeydi. Şu halde, Osmanlı devletinin her şeyden önce, doğu sınırındaki Türk devletini desteklediği ve sonra da genellikle alevî olduğu için Anadolu halkını, Anadolu Türkünü yok etmesi gerekiyordu. (8)

(6) AHMED CEVDET PAŞA : Tarih-i Cevdet; Sabah Gazetesi Yyn., İstanbul. C. I, 1972, s. 64-65

(7) TANKUT, H. R. : a.g.e., s. 27

(8) FIRAT, M. Şerif : Doğu İlleri ve Varto Tarihi: 2. Basım M. E. B., Yyn, Ankara 1961 s. 75-78

Bu nedenlerle Anadolu'da öldürülen Türklerin 40.000 kadar olduğu belirtilmektedir. Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail üzerine sefere çıkarken, ordusunun arkasında Türk bırakmak istememiştir. Bu gerçek Osmanlı İmparatorluğunun, Türklükden kopmuş olduğunun en açık kanıtlarındandır. (9) Gerçekten, Osmanlı Devleti tarafından büyük Türk çoğunluğuna reva görülenler, hakaretler, yüklenen suçlar, Osmanlılığın Türklükten ne ölçüde ayrı ve ona düşman bir anlayış olduğu için başka bir kanıt aramayı gereksiz kılmaktadır. I. Selim, 40.000 Türk'ün kitle halinde öldürülmesini haklı çıkarmak için Anadolu Türküne kadınları ortaklaşa kullanmak; kur'an-ı, camileri yakmak eylemlerini yüklemekten kaçınmamıştır. Bu nedenle Cemal Bardakçı'nın şu yargısına katılmamak güç olsa gerektir:

«Biz Türkler bütün Asya'ya, sonra Avrupa'ya, Afrika'ya uzun seneler, zamanlar hâkim olduk. Çeşitli milletleri idaremiz altında tuttuk. Kendileri ile hesapsız savaşlar yaptığımız bu milletlerin bize rahmet okumayacakları belirli bir şeydir. Nasıl ki aleyhimizde türlü iftiralar uydurulmuş, sayısız kitaplar yazılmıştır. Fakat bütün o milletlerin içinde bizim topluluk halinde fuhuş yaptığımızı iddia eden tek kişi dahi çıkmamıştır...» (10)

(9) Türk halkının hiçbir zaman bağışlamaması gereken bu olay, devşirme, kozmopolit, çıkarcı Osmanlı Devleti açısından birçok tarihçilerimizce ya hafife alınmış, ya da «mazur» gösterilmeğe çalışılmıştır. Örneğin Prof. İ. H. Uzunçarşılı şöyle demektedir: «Tarihi olayları vesikalara dayanarak incelemeden hüküm verenler Yavuz Sultan Selim'in hükümdar olduktan ve şehzâdeler meselesini hallettikten sonra Şah İsmail ile muharebeden evvel Anadolu'daki azılı kırk bin kızılbaşın idam veya hapis olunmalarını sebepsiz bulurlar ve Sultan Selim'i muaheze ederler. Yukarıdan beri vesikalarla gösterilen olaylar göz önüne alınacak olursa padişahın ne kadar isabetli hareket ettiğini ve bütün bu işlerde başrolü olan Şah İsmail üzerine giderken gerisindeki tehlikeyi bertaraf etmek istediği görülür.» (Osmanlı Tarihi, C. II, s. 256). Biz yukarıda açıkladığımız nedenlerle ve Osmanlı toplum yapısının nasıl bir zulüm ve sömürü çarkı olduğunu gördükten sonra 40.000 Anadolu insanının öldürülmesini «isabetli» bulmuyoruz.

(10) Milli, Tarihî... s. 105

Türk halkının haklı tepkilerine yol açan bu durum karşısında, halkımız bazan Osmanlı'ya karşı direnmiş, bazan da yerini yurdunu bırakıp Osmanlı'dan kaçmış, göçmüştür... İşte, sosyo; ekonomik durumu bu nitelikleri ile saptadığımızda, bu toplumsal gerçeklerin, dizelerinde yankılandığı Anadolu halk şiirleri ve türkülerindeki ezikliği daha gerçekçi bir biçimde kavrarız. Ne demişti Pir Sultan Abdal:

Bu yıl bu dağların karı erimez
Eser bâd-ı sabâ yel bozuk bozuk
Türkmen kalkıp yaylasına yürümez.
Yıkılmış aşiret il bozuk bozuk.

Kızıl Irmak gibi çağladım aktım
El vurdum göğsümün bendini yıktım
Gül yüzlü ceranın bağına çıktım
Girdim baçesine gül bozuk bozuk..

Elim tutmaz güllerini dermeğe
Dilim tutmaz hasta halin sormağa
Dört cevabın mânasını vermeğe
Sazım düzen tutmaz tel bozuk bozuk

Pir Sultan'ım yaradıldım kul diye
Zalim Paşa elinden mi öl diye
Dostum beni ısmarlamış gel diye
Gideceğim amma yol bozuk bozuk.

IV

I. Selim ile birlikte, din başka bir deyişle sünnilik, bu imparatorluğun üstyapı kurumlarından en kapsamlısı olarak böylece kesinlikle güçlü bir varlık kazanmıştır.

Bu ideolojinin en coşkun savunucuları ise, çoğunlukla, Osmanlı İmparatorluğu içinde yönetici, durumuna geçen hıristiyan ve musevî dönmeler olmuşlardır. Bu duruma şaşmamak gerekir: Kuşkusuz, bu dönemler, etnik olarak elde edilebilen Türklüğü benimseyemezlerdi. Bunların, aileleri ve ulusları ile ilişkilerinin kopmamış olduğuna, tersine sürüp gitmekte bulunduğuna yukarıda değinmiştik. Üstelik, dönmeler, Türklerden oluşan

bir toplumsal çevre içine de girmiyorlardı. Osmanlı Devleti içinde onları devlete bağlayan tek şey, kişisel çıkarlarıydı. Kişisel çıkarlarına ise, en uygun gelen ideoloji, ister istemez sünni Osmanlı Devleti ideolojisi olacaktı. Şunu unutmamak gerekir ki, din sonradan insan bilincinde yer eder; etnik özellikler ise, o etnik grup içinde doğuştan başlayarak gelişir. Öte yandan bu dönme egemen sınıf, kendini Türk olarak göremezdi ama çeşitli etnik unsurlardan oluşan bir bütünü anlatan «Osmanlı» olarak bu devlet içinde ayrıcalıklı bir yer tutması pek doğaldı. Gerçi I. Selim'in kendisi dönmelere karşıydı, ancak daha da gelişmesine yol açtığı Türk düşmanlığı en başta, imparatorluğu tümüyle ellerine geçirmek isteyen hıristiyan dönmelerinin işine yaramıştır.

Burada hemen belirtelim ki, Fatih Sultan Mehmet dönemine değin, Osmanlı Devletinde alevî; sünnî ayrılığı bir sorun olarak doğmamıştır. Kaldı ki, Osmanlı Sultanları ilk dönemlerinde alevî idiler. Osmanlı Devletinin kuruluş sürecinde din açısından konumuzu ilgilendiren tek yön, çeşitli dinsel ve etnik grupların egemen çevrelerinin kendileri için çok elverişli koşullarla bu devletin oluşumuna katılmış olmalarıdır. Ne var ki, II. Mehmet ile birlikte «ihya» olunan medreseye koşut olarak, sünnilik, devlet dini, devlet ideolojisi olmak yolunda hızla ilerlemeğe koyulmuştur. Öte yandan, daha önce de değindiğimiz gibi, medrese yalnızca din adamı yetiştiren bir kurum değildir. Medrese, Osmanlı Devletinin yönetici kadrosunun, Enderun'un yanısıra, en önemli kaynağıdır. Böylece ülke yönetimi, bir yandan devşirmelerin, bir yandan da medreseden yetişen yöneticilerin eline geçmiştir. II. Mehmet, «cihanşümul» imparatorluk politikası için sünniliği en elverişli ideoloji olarak görmüş; bu politikanın pekiştirilmesi ise, I. Selim'in hilafeti elde etmesiyle olmuştur.

En üst düzeyde düşünürsek, islâmiyet, herhangi bir ulusun değil, tüm insan toplumlarının mutluluğunu amaçlar, oysa bir ulusun bireylerinin mutluluğu amaçlandığında karşımıza «ulus» çıkar. (11) Bu açıdan bakılınca, Türk halkının mutluluğu öne sürülerek «cihanşümul» Osmanlı İmparatorluğunun gerçekleştirilmesindeki düşünsel olanaksızlık kendiliğinden anlaşılır.

(11) HÜSEYİN HÜSAMETTİN: Amasya Tarihi, C. II, İstanbul 1329 - 1332, s. 69

Kaldı ki, inceleyerek açıkça görmüş bulunduğumuz gibi, Anadolu, Osmanlı Devleti için bir sömürü bölgesidir ve yönetim artık Türk olmayanların elindedir. O halde cihanşümul Osmanlı Devleti uğruna varsın Anadolu Türk halkı feda ediliversin.

Öte yandan, bu tutucu dinsel ideoloji, Anadolu halkına zorla benimsettirilmek, onun bilincine zorla sindirilmek istenmiştir. Kişiyi, gerçekliği varsayılan alınyazısına, bu nedenle de yoksulluğun kader olduğuna tanrının yeryüzündeki temsilcisi olması dolayısiyle sultana koşulsuz boyun eğmeğe zorlayan; böyle davranmayı kişinin psikolojisinin bir niteliği durumuna getiren bu ideoloji Osmanlı'nın gerçekten çok işine gelmiştir. Çünkü, böylelikle halktan direnme görmeksizin, onun rahatlıkla sömürülebileceği saptanmıştır. Anadolu halkı, düşürülmek istendiği bu durumu kabul etmemiş, gücü yettiğince direnmiş, ancak başarısızlık ve sömürü onu hergün daha da kötüleşen ekonomik koşulların içine yuvarlamıştır. Osmanlı toplum yapısının yoğun sömürüsü, Osmanlı'nın Türk düşmanlığı, Osmanlı'nın dinsel tutuculuğu onu hergün biraz daha, bütün direnmelerine karşın, gerek ekonomik alanda ve gerekse bireysel yapısında yoksullaştırmıştır.

Şu halde Osmanlı sömürüsü ve zulmü, Anadolu halkı üzerinde; kendisinden olmayanların, yani Türk olmayanların baskısı ve dinsel baskı olmak üzere iki yönlü olarak somutlaşmıştır. Buna karşılık, etnik çerçevesi içinde tek bir sömürülen kitle durumunu alan Anadolu Türk halkı bu sömürüye karşı bu iki yönde tepki göstermiştir. Bu nedenle bazı direnmeler ilk bakışta bir sünnî; alevî, bazıları ise bir devşirme - Türk çatışması görünümündedir. Bu görünüm, son çözümlemede «biçimsel» olduğunu, temel nedenin ise ekonomik bulunduğunu unutmamak gerektiğini özellikle belirtelim.

— 4 —

'ALEVÎ EĞİLİMLİ HALK HAREKETLERİ: ŞAH KULU, NUR ALİ HALİFE, ŞEYH CELÂL, BABA ZÜNNÜN VE KALENDER ÇELEBİ AYAKLANMALARI

I

Osmanlı'nın Anadolu Türk halkını yalnızca sömürülecek bir kitle olarak görmesine karşı en önemli ilk örgütlenmiş tepki, «Şahkulu»nun çevresinde kümelenen ve onun önderlik ettiği Türk halkının Osmanlı Devletine baş kaldırmasıyla 1511 yılında siyasal ve eylemsel bir nitelik aldı.

Şah Kulu ayaklanması, Şah İsmail'de dayanak bulan bir alevî eylemidir. Ancak, daha önce de belirttiğimiz gibi, bu olayı yalnızca dinsel açıdan ele almak olanaksızdır. Sorunu Ahmet Refik'in sözleriyle özetlersek, «Şah İsmail'in zuhuru, rafizîliğin temayülünü bariz bir şekilde gösterdi. Fakat kabahat gene Osmanoğullarında idi. Fatih, Anadolu'yu Osmanlı ülkesine katmıştı. Fakat halk refah ve saadet nimetinden mahrumdu. Yüce dağlar ortasında «tekâlifi örfiyye ve şakka» ile mustarip olan halk, kendisine dinde bir iltîcagâh buluyor. Şeyh Safî'nin neslinden İran'da saltanat süren Şah İsmail'in istilâ hırsiyle meşbu dini kudretine iman ediyordu.» (1) (2) Nitekim Osmanlı dev-

(1) AHMET REFİK: On Altıncı Asırda Rafızîlik ve Bektaşilik; İstanbul, 1932, s. 7

(2) Bu nedenle, «Şah İsmail'in Anadolu'da Şiî ve Safevî propagandasına memur ettiği halifelerinin başı, Şahkulu adını taşıyan adamdır... Şahkulu, Anadolu'da büyük başarı kazandı ve Şiî propagandasına birçok kişiyi avladı.» (ÖZTUNA, Y. : a.g.e., C. IV, s. 174) yollu yargılar, gerçeklerden soyutlanmış tek yanlı yargılardır.

let yönetiminin bu dönemdeki haksızlığına Şah kulu olayını Osmanlı Devleti adına incelemekle görevli bir Osmanlı'nın divana verdiği raporda açıkça kabul edildiğini görüyoruz:

> «...çağırub söylerlermiş ki: Bir dahi tımar satarlar mı. Tımarımızı satun alı alı cemi rızkımız tükendi Tımar almağa deve gerek, mal gerektir. Yoldaşa tımar yoktur. Nerede maldar etrak taifesi varsa, bezirgân oğulları varsa, kadı oğulları, mütevelli oğulları varsa cümlesi ehl-i tımar oldular. Padişahın ne kadar ahçısı, seyisi, mehteri vesair hüddamı varsa cümlesi ehl-i tımar oldular, yoldaşa dirlik kalmadı. Görsünler, imdi tımarı nâ-mahalle verüb Sipahi taifesini zulmetmekten ne fitneler zâhir olsa gerektir.» (3)

Öte yandan, bu raporda da belirtildiği gibi, bu eyleme çok sayıda kişi katılmıştır. Üstelik bu eylem kendiliğinden gelişi güzel bir tepki değil, fakat örgütlenmiş bir başkaldırmadır. Gerçekten, Şah Kulu, eyleme geçmeden önce, yandaşlarına ulaklar göndermiş, birlikte ve bir anda davranmak için gerekli koşulları sağlamıştır. (4) Bu örgütlü eylemin amacı, yalnızca yerel bir direnme değildi. Şah Kulu, çabalarını doğrudan doğruya Osmanlı siyasal iktidarının yıkılmasına ve ele geçirilmesine yöneltmişti Çevresinde toplananlara «Devlet ve saltanat bizimdir» demekteydi. (5)

Şah Kulu, ilk kez Toroslar bölgesinde düşüncelerini yaymaya başlamıştır ki, bu bölge Orta Asya'dan göçen Türkmenlerin en yoğun bulunduğu yerlerdi. «İslâmiyetin Kabulü» başlığını taşıyan bölümde belirtildiği gibi alevilik göçebe, ya da yarıgöçebe Türk halkının toplumsal yapısına uygun düşen bir düşünüştü. Bu nedenle Şah Kulu'nun başarısı için toplumun düşünsel yapısı da elverişliydi. Bunun yanı sıra ezilen köylüler, kendi yakın adamlarına verilmek üzere Osmanlı Devletince toprakları ellerinden alınmış olanlar için, Osmanlı'nın haksızlığına karşı

(3) İmzasız, tarihsiz arz; ULUÇAY, Çağatay: Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?; İ. Ü. Ed. F. T. D. C. V. sayı 9 Mart 1954, s. - 55'de.

(4) ULUÇAY, Ç. Yavuz Sultan Selim..., s. 62

(5) AHMET REFİK: On Altıncı Asırda..., s. 8

halkı örgütleyip bilinçlendirecek bir önderin çevresinde kenetlenmek artık kaçınılmaz bir durum niteliğini almıştı. Şah Kulu'nun yanında yer alan bu son grup, tımarları kendilerinden alınarak haksızca başkalarına verilen ve içlerinde çoğunluğunu Teke-ili'nden olanların oluşturduğu sipahilerdi. Hemen belirtelim ki, sipahilerin ellerinden böylece alınan bu tımarlar «kul tâifesi»ne, başka bir deyişle sarayın adamlarına veriliyordu.» (6)

Şu durumda, Şah Kulu ayaklanması için, çoğu kez yapıldığı gibi, bunun bir sünni-alevi mezhep çekişmesi olduğunu öne sürmek, alevilerin mezhep düşüncesiyle başkaldırdıklarını söylemek yanlış ve yüzeysel bir anlatımdır. Gerçi, her ayaklanma ve devrimde onun düşünce yönünü belirleyen bir ideoloji vardır ve Şah Kulu olayında da bu ideoloji aleviliktir, fakat bu, son çözümle de gene bir ideolojidir ve bu nedenle de böyle bir olayın gerçek niteliğini saptayabilmek için bu ideolojinin maddî, sosyo-ekonomik temellerini saptamak gerekir. Osmanlı düzeninin genel nitelikleri ve Şah Kulu ayaklanmasının içinde geliştiği özel toplumsal nitelikler, bize hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak bir biçimde, bu başkaldırmanın ne denli ekonomik temelli olduğunu kanıtlıyor.

Tarihlerde «Karabıyıkoğlu» «Şeyhoğlu» ve «Şeytan Kulu» adları ile de anılan Şah Kulu, Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın halifelerinden Hasan Halife'nin oğludur ve Korkudeli'nin Yalınlı köyündendir. Hasan Halife bu bölgede bir mağarada tanrıya tapınmakla günlerini doldurmuş ve bir süre sonra kendisine oğlu da katılmış her ikisinin bu yaşantıları onların halk arasında büyük bir saygı kazanmalarını sağlamıştı. Hasan Halife ölünce Şah Kulu babasının yerine geçerek öğretilerini tek başına yaymaya devam etmiş ve çevredeki halkı tümüyle kendisine bağlamış bulunuyordu. Şah Kulu'nun öğretisi temelde alevilik ve Anadolu'nun Şah İsmail'e bağlanması yönündeydi. Ne var ki halk, içinde bulundukları acıklı durumdan kendilerini ancak Şah Kulu'nun kurtarabileceğine inanmıştı. (7)

(6) TEKİNDAĞ, Şahabettin: Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı; B. T. T. D., C. I, sayı 3, s. 35; TANSEL, Selâhattin: Yeni Vesikalar Karşısında İkinci Beyazit Hakkında Mütalaalar. BELL, C. XXVII, sayı 106, 1963, s. 228.

(7) ÇAĞATAY, U. : Yavuz Sultan Selim..., s. 62

Şah Kulu, Döşeme Derbendinde kendisine inananlarla sık sık gizli toplantılar yapıyordu. Gerçi çeşitli bölgelere adamlar ve mektuplar göndermişti, ancak, Şah Kulu ayaklanmasının patlak vermesine, Şeyh Bedreddin'in olayında olduğu gibi, gene Osmanlılar yol açtı, Şehzade Sultan Korkud'a bağlı Subaşı Hasan Bey, Şah Kulu'nun gizli toplantılar düzenlediğini haber alınca, şah Kulu ve adamları üzerine bir baskına girişti. Bu baskın sırasında Şah Kulu'nun adamlarından bazıları yakalandı ise de kendisi kaçmayı başararak ona inananların, çevresinde bir araya toplanmaları için çağrıda bulundu. Bu çağrı üzerine tımarları ellerinden alınmış olan sipahilerle yoksul halktan beş bine yakın kişi toplandı. Şah Kulu, bu sırada Sultan Korkut'un Manisa'ya gitmekte bulunan adamlarına saldırma olanağını ele geçirince bu kez kendisi bir saldırı düzenledi ve bunda başarılı oldu. Ancak, bundan sonra doğrudan doğruya Sultan'ın otağına karşı saldırıya geçtiyse de otağı elde edemedi. Bu olaylar olurken Antalya Subaşısı topladığı 3.000 kişilik bir kuvvetle Korkut'un adamlarına yardıma geldi. Fakat, sipahilerin ve halkın bir bölümünün Şah Kulu'nu tutmaları üzerine Hasan Bey ve adamları yoğun bir çatışma sonunda yenilgiye uğrayarak Antalya kalesine sığındılar. (29 Mart 1511) (8)

Şah Kulu'nun bu başarısı üzerine, onun buyruğu altında «Şehirlerde, kasabât, kurada, cibâlde, yaylaklarda ve obada ne değlü eşirrâ-i Etrük ve ne miktar Levend varise...» toplandı. (9) Gerçekten de, yoksul köylüler, sipahiler ve tımar erleri, gitgide artan bir biçimde onun çevresinde kenetleniyorlardı. (10)

Durumun İstanbul'a yansıtılması üzerine Amasya sancak beyi Şehzade Ahmet, Niğde sancak beyi Sultan Mehmed ve Anadolu Beylerbeyi Karagöz Ahmet Paşa, Şah Kulu eylemini bastırmakla görevlendirildiler. Şah Kulu, önce Karagöz Ahmet Paşa'nın, Nokta adlı bir adamı komutasında gönderdiği kuvvetleri Burdur yöresinde büyük bir yenilgiye uğrattı ve Burdur'u ele geçirdi (16 Nisan 1511). Şah Kulu burada durmayarak, o sırada Kütahya'da bulunan Karagöz Ahmet Paşa ile karşılaşmak üzere ilerledi ve Kütahya önünde her iki taraf kuvvetleri kanlı bir çarpışmaya giriştiler. Ne var ki, bu çarpışmada Şah Kulu yenildi, kaçmak zorunda kaldı. Ancak, kale halkı ve Osmanlı askeri Şah Kulu ve adamlarının kaçarken geride bıraktığı ağırlıkları yağmalamaya kalkıştılar. Dağa doğru çekilmiş bulunan Şah Kulu bu karışıklıktan yararlanmakta gecikmeyerek toparlandı ve yeni bir saldırı düzenledi. Biraz önceki yenilgi, başarıya dönüştü. Kaçmak isteyen Karagöz Ahmet Paşa da yakalanarak kafası kesildi. (11) İlginçtir ki, bu savaşta Türklerin at kullanmış olmaları karşısında bir Osmanlı kaynağında şaşkınlıkla şöyle deniliyor:

> «... leşker münhezim olıcak, şol sath-ı zeminin nutafında dökülü ömri piyâdelikte geçmiş ağaç ayaklu Kızılbaş Türkleri erdüği bedevî atlara birer lü'abla şâh deyüb süvar oldular.» (12)

Şah Kulu, bundan sonra Sultan Korkut kuvvetlerine doğru yöneldi ve Sultan'ın komutanı Hasan Ağayı, Alaşehir ovasında yendi. Bu sırada işin gittikçe tehlikeli bir nitelik alması karşısında Sadrâzam Ali Paşa, Şah Kulu üzerine hareket etmişti. Şah Kulu ise, Hasan Ağayı yendikten sonra Bursa üzerine ilerlemeğe başlamış ve Marmara bölgesini bir panik alıp yürümüş bulunuyordu. (13)

Sadrâzamın yanında 4.000'i yeniçeri ve 4.000'i de sipahi olmak üzere 8.000 kişilik bir kuvvet vardı. Bu kuvvet, Şehzade Sultan Ahmed'in kuvvetleri ile birleşti. Ayrıca birtakım gönüllüler de bunlara katılmış bulunuyordu. Şah Kulu, Sadrâzamın üzerine doğru geldiğini öğrenince Konya'ya doğru çekilmiş ve önce bu kenti kuşatmış, fakat Osmanlı ordusunun ilerlemesi üzerine kuşatmayı kaldırarak, Kızılkaya boğazını tutmuştu. Burada Osmanlı kuvvetlerince bir aydan fazla süren bir çevirme içine düşen Şah Kulu, en sonunda Döşeme Derbendinde kayalar arasında bir çıkış yolu buldu, Karaman Beylerbeyi Haydar Beyi bu noktada yenerek Beyşehir önüne ulaştı ve Sivas'a doğru çekildi. Sadrâzam Ali Paşa iki haftalık bir izlemeden sonra Si-

(8) ULUÇAY, Ç.: Yavuz Sultan Selim..., s. 63-64; TEKİNDAĞ, Ş.: Şah Kulu..., s. 37-38.

(9) CELÂL-ZÂDE: Selim-náme, 49/a (TEKİNDAĞ, Ş.: Şah Kulu..., s. 39)

(10) ULUÇAY, Ç. : Yavuz Sultan Selim.., s. 66

(11) ULUÇAY, Ç. : Yavuz Sultan Selim... s. 68.

(12) TEKİNDAĞ, Ş. : Şah Kulu..., s. 55

(13) ULUÇAY, Ç. : Yavuz Sultan Selim..., s. 69-70

vas yakınlarındaki Gedik - Hanı yöresinde Şah Kulu'na yetişti. Selçuklular zamanındaki ayaklanmalarda olduğu gibi, Şah Kulu'nun çevresinde toplananlar gene kadınları ve çocukları ile birlikteydiler ve Osmanlı Ordusu ile yapılan savaşa hep birlikte girdiler. Sadrâzam Ali Paşa'nın da yaralanarak öldüğü bu savaşta Osmanlı Ordusu gene bozuldu, ancak Şah Kulu da öldü. Bunun üzerine çevresindekiler dağıldılar ve İran'a doğru çekilmeğe başladılar. Anadolu'da kalan Teke ve Hamid-ili'ndeki alevilerden bir bölümü ise Koron ve Modon kalelerine sürüldüler. (14)

II

Şah İsmail'e sığınan Türkler, kaçmalarının nedenini Şah'a şöyle açıklamışlardı:

> «— Bayezid Han gayet pir ve zaif, şikeste mizac ve nahif olub pirlik âfetin almış ve tedbiri ümurundan kalmış ve zimamı devleti vüzerasına teslim itmekle memlekete ihtilâl gelüb reaya ve beraya ayak altında payimal oldu. Zulümlerine tehammül idemiyüb bu sureti ihtiyar itdik.»; (15)

Gerçekten, Şah Kulu ayaklanması bastırılmıştı ama, ayaklanmaya yol açan nedenler ortadan kaldırılmadığından ve Osmanlı toplum yapısı içinde kaldırılmaları da zaten olanaksız bulunduğundan, başka önderlerin buyruğu altında aleviliğe dayanan halk eylemleri sürüp gidiyordu. Nitekim Nur Ali Halife Çorum, Amasya, Yozgat ve Tokat yörelerinde yeniden ayaklanan halkın başına geçmişti. Nur Ali, 1512'de Yular-Kıstı Sinan Paşa'yı Kızılhisar'da bozdu. Ancak Göksu'da Mehmed Ağaya yenildi, bu yenilginin ve Nur Ali Halife'nin savaşta ölmesi üzerine onun çevresinde toplanmış olanlar da İran'a doğru kaçtılar; (16)

(14) TEKİNDAĞ, Ş. : Şah Kulu..., s. 56-59

(15) AHMET REFİK : On Altıncı Asırda..., s. 8

(16) AHMET REFİK : On Altıncı Asırda..., s. 9; ULUÇAY, Ç. : Yavuz Sultan Selim..., s. 129-130; ASARKAYA, Halis: Tokat, 1941, s. 31

III

Osmanlılar Rumeli'de zaferden zafere koşuyorlardı ama, Anadolu'yu yeniden fethetmek durumunda kalmışlardı. Ayaklanmaların ardı arkası kesilmediğinden bunda başarı da sağlayamıyorlardı: Şah Kulu ve Nur Halife'den sonra bu kez ihtilâl bayrağını Şeyh Celâl'in yükselttiğini görüyoruz.

Bozok Türkmenlerinden olan Şeyh Celâl (17), Tokat'ın bu ilçesinde bir mağarada uzun bir süredir itikâfa çekilmiş olarak yaşıyordu. Bu yaşayış biçimi ona da Tokat halkı arasında büyük bir saygı kazandırmıştı. Şeyh Celâl, halk üzerindeki bu etkinliğinden de yararlanarak «yoksul insanların, topraksız köylülerin, ağır vergiler altında ezilenlerin hayatını düzeltmek, onlara mutluluk getirmek için» (18) halkı kendi çevresinde birleşmeye çağırdı. Onu «Şeyh Veli» diye adlandıran halk, bu çağrıya koşmakta gecikmedi, kısa sürede Şeyh Celâl'in yanında 20.000'den çok kişi toplanıverdi. Ayaklananlara «Celâlî» adı verildi ve bu tarihten sonra da Osmanlılar, bu terimi ne türden olursa olsun bütün ayaklananlar için kullanmaya başladılar.

I. Selim, Şeyh Celâl üzerine Rumeli Beylerbeyisi Ferhat Paşayı serdar olarak gönderdi. Ancak, Şeyh Celâl ve yanındakiler, düzenli Osmanlı ordusuna karşı koyamayacaklarını anlamışlardı. Bu nedenle onlar da İran'a göçmek üzere yola koyuldular, doğuya yöneldiler. Bu arada Dulkadir beyi Şehsuvaroğlu Ali Bey, Osmanlılara yaranmak için, Celâlileri izleyerek yetişti ve bozguna uğrattı. Şeyh Celâl yakalandı ve Ali Bey onun «her paresini kulağınca itdi», cesedini parçalattı. (1518-1519). (19)

IV

Ne var ki, Anadolu'yu çiğneyip öğüten sömürü çarkına karşı, halk direnmekten dönecek değildi. Nitekim, bu kez de, Bozok'da bulunan Türk oymağı Söklen Boy beyi Musa ile Dulkadirli

(17) SÜMER, F. : Oğuzlar (Türkmenler)..., s. 171

(18) TÖKİN, F. H. : a.g.e., s. 46

(19) AHMET REFİK: On Altıncı Asırda..., s. 9

soyundan Zünnûn (20) 1525 tarihinde yoksul köylülere dayanarak ayaklandılar. (21)

Köylüleri ezip bitirmekte olan durum, Osmanlı'nın bir köylüye davranışında somut bir nitelik kazanmıştı: Sancakbeyi Hersekzâde Ahmet Paşaoğlu Mustafa Bey'in buyruğu üzerine kadı Muslihüddin ile kâtibi Mehmet, sancağı dolaşıp vergi durumunu saptıyor ve kendilerince düzenlemeler yapıyorlardı. Bu arada Mustafa beyin adamları Süğlün Koca adlı bir köylüye fazladan iki yüz akça vergi yazdılar. Süğlün Koca, bu verginin haksız ve çok olduğunu öne sürdü. Bunun üzerine Mustafa beyin adamları Süğlün Koca'nın zorla sakalını ve bıyığını kestiler. Günün koşulları içinde, sakal ve bıyığın bu biçimde kesilmesinin büyük bir hakaret olmasının yanı sıra bir kimsenin sakalsız ve bıyıksız olarak insan içine çıkması da düşünülemezdi. Bu haksızlık karşısında Süğlün Koca köylülerden yardım istedi ve isyana kalkışan köylülerin başına halkça sevilip sayılan Baba Zünnûn geçti. (22), (23)

Baba Zünnûn ve köylüler, Sancak beyi Mustafa Beyin konağını basarak kendisini, Bozok kadısı Muslihüddin'i ve kâtibi Mehmet'i öldürdüler. Bu olay İstanbul'da her zamankinden daha büyük bir tepkiye yol açtı. Çünkü Mustafa Bey, Kanuni

(20) SÜMER, F. : Oğuzlar (Türkmenler).... s. 172

(21) TÖKİN, F. H. : a.g.e., s. 49

(22) PEÇEVÎ : a.g.e., C. I, s. 67; TÖKİN, F. H. : a.g.e., s. 49

(23) Peçevi'nin Murat Uraz tarafından bugünkü dile çevrilerek yayınlanan Tarihinde s. 67'de Peçevi'nin Âli Efendi'den aktardığı bu olayla ilgili bölümde, Süğlün Koca'nın, Osmanlı memurlarının sakalını ve bıyığını kestirdiği biçiminde bir anlatım kullanılmıştır. Gerçekten olay, burada belirtildiği gibi, bu anlatımın tam tersidir. Âli Efendi'nin söz konusu sözleri ise şöyledir: «Mezkûr Süğlün'ün tasarrufunda olan mezraasına iki yüz akçe resim yazarlar, her çend ki yüzü affolunub yüzü ibka olunmak iltimas ider, müfid olmaz. Akıbet zemanı gazablarına rast gelüb içlerinden birinin rişi dirazın kesüb ukubet iderler. Reca ve iltimaslarına müsaade olunmadığından gayri böyle bir ihanet dahi olunurlar. Bu sebebden huruc idüb kendülere itaat ve dahili cemiyyet olmuyanları katil ve garet iderler.» (Bkz. AHMET REFİK : On Altıncı Asırda... s. 10. Ayrıca bkz. TÖKİN, F. H. : a.g.e., s. 49

Sultan Süleyman'ın halasının oğlu oluyordu. (24) Karaman beylerbeyisi İskender Paşa'nın oğlu Hurrem Paşa, Baba Zünnûn üzerine gönderildi. Kurşunlu'da yapılan savaşta, Hurrem Paşa, öteki yerlere yardım için yollamış bulunduğu çağrıların karşılığını beklemeksizin saldırıya geçtiği için, Osmanlı ordusu bozuldu, Hurrem Paşa, İçel sancakbeyi Ali Bey başta olmak üzere zeamet ve tımar sahiplerinden birçokları öldürüldü. (25)

Gelişen Baba Zünnûn eylemi üzerinde bu kez Rumeli beylerbeyisi Hüseyin Paşa, Dulkadirli askeri, Maraş hâkimi Mahmut Bey gönderildi. Osmanlı ordusu Sivas'da konakladı. Malatya sancakbeyi Yular-Kıstıoğlu İskender Bey bin kişilik bir kuvvetle, Baba Zünnûn'un durumunu saptamak için ilerledi. İskender Bey Baba Zünûn'u pusuya düşürmek istedi, ancak askeri korkup kaçtığı için yenilgiye uğradı. Peçevi, İskender Beyin yenilgisini şöyle anlatıyor:

> «İskender Bey eşkiya civarına yaklaşınca bir plân hazırlamıştı. Bu plâna göre adamları pusuya girecek, kendisi de yanında bulunan adamlarla eşkıyalara yaklaşarak hiyle ile onları pusuya çekmeğe çalışacak. Kendisi bu işte iken pusuya koyduğu askerler mânâsız bir korkuya kapılmış, pusudan çıkarak kaçmışlardı. İskender Bey ise eşkıyaya yaklaşmış ve güya dayanamayarak kaçar gibi davranmış, kendisini takip eden eşkıyayı pusuya çekmişti. Bir de ne görsün? Pusuya koyduğu insanlar bırakıp kaçmışlar. Bu hal karşısında, beraberinde bulunan dört yüzden fazla seçme insan telef olmuştur.» (26), (27)

Sonunda, Rumeli beylerbeyisi Hüseyin Paşa, Höyüklü yakınında, Baba Zünnûn yönetimindeki köylülerle savaşa tutuştu. Bu savaşta Zünnûn öldü. Ancak aynı günün akşamı yeniden toparlanabilen köylüler, geceyarısı yeni bir saldırı düzenleyerek Hüseyin Paşayı öldürdüler ve ordusunu dağıttılar. Baba

(24) ÖZTUNA, Y. : a.g.e., C. VI, s. 173

(25) PEÇEVÎ : a.g.e., C. I, s. 67-68

(26) PEÇEVÎ : a.g.e., C. I, s. 68

(27) Hemen belirtelim ki, tam bir Osmanlı olan Peçevî de, bu halk hareketini, bir «eşkıya» hareketi olarak nitelendirmekten kendisini alamamaktadır.

Zünnûn ölmüş bulunmasına karşın, varlığını gene de sürdüren bu eylem, Diyarbakır beylerbeyisi Husrev Paşa'nın yetişmesi ve Zünnûn taraftarlarını yenilgiye uğratıp kılıçtan geçirmesi ile son buldu. (28) Fakat, Osmanoğulları için artık Anadolu dahi bir savaş alanı durumuna gelmişti. Gerçekten de Prof. Dr. Faruk Sümer'in Baba Zünnûn olayından söz ederken belirttiği gibi, «Mohaç Savaşının yapıldığı gün Anadolu'da da kan gövdeyi götürüyordu.» (29)

V

Baba Zünnûn olayının hemen ertesinde, Adana'da Donuz Oğlan'ın Veli Halife'nin ve Tarsus'da Yenice Beyin Osmanlılar için pek de büyük bir sorun doğurmayan isyanlarından sonra, 1526'da, o güne değin gerçekleştirilen ayaklanmaların en kapsamlısı ve Osmanlı Devleti için en tehlikelisi (30) olan bir başka başkaldırma, Kalender Çelebi isyanı, Anadolu'yu sardı.

Kalender Çelebi, Hacı Bektaş Veli'nin soyundandı. (31) Gerek yoksul halkı gözeten sözleri ve gerekse kişiliği nedeniyle halk arasında büyük bir etkinliği bulunan Kalender Çelebi, isyan bayrağını açar açmaz çevresinde kısa sürede 30.000 kişi toplandı. Kalender Çelebi ayaklanması, o güne değin Osmanlı'ya karşı girişilen en büyük eylemdi. (32) Türkmenlerin hemen hemen tümü Kalender Çelebi'nin yanında yer almışlardı. Ayrıca, daha önce I. Selim'in Dulkadir Türkmen beyliğine atamış bulunduğu Şehsuvaroğlu Ali Bey devlet tarafından öldürtülmüş ve bu vilâyetteki (= Vilâyet-i Türkman) eski tımarlara devletçe el konulmuş bulunduğundan, bu nedenle de buralardaki tımar sahipleri de Kalender Çelebi'ye katılarak devlete onun yönetiminde başkaldırmışlardı. (33)

(28) AHMET REFİK : On Altıncı Asırda..., s. 10-11

(29) SÜMER, F. : Oğuzlar (Türkmenler)..., s. 172

(30) SÜMER, F. : Oğuzlar (Türkmenler)..., s. 172

(31) «Kalender, Hacı Bektaş Veli'nin Kadıncık anadan öz oğlu olan Habib Efendi'nin soyundandır. Babası tarafından soyu Habib Efendi'ye şöyle varmaktadır: Kalender ibni İskender, ibni Balim Sultan, ibni Resul Çelebi, ibni Habib Efendi.» (PEÇEVÎ : a.g.e., c. I, s. 69

(32) PEÇEVÎ : a.g.e., c. I, s. 69

Kanunî Sultan Süleyman, Sadrâzam İbrahim Paşa'yı 30.000 yeniçeri ve 2.000 sipahi ile birlikte Anadolu'ya gönderdi. Sadrâzam'ın ordusuna Anadolu ve Karaman beylerbeyileri de orduları ile katıldılar. Sivas yakınlarında Sadrâzam'ın başında bulunmadığı ordunun bir bölümü ile Kalender Çelebi kuvvetleri arasında yapılan savaşta Karaman beylerbeyisi Mahmut Paşa, Alâiye beyi Sinan Bey, Amasya beyi Koçi Bey, Birecik beyi Mustafa Bey, Anadolu tımar defterdarı Nuh ve Karaman defteri kethüdası Şeyh Mehmet öldü ve Osmanlı askeri bozguna uğradı. (34) Osmanlı ordusunun bütün ağırlığı Kalender Çelebi'nin eline geçti. Türkmenler, «Uryan ve püryan iken giyinüb kuşandılar ve elbisei fahire ile donandılar.» (35)

Kendisinin başında bulunduğu Osmanlı ordusuna, bu bozulan ordudan hiçbir askerin alınmamasını kararlaştıran ve böylece ordusunun disiplinini ve savaş gücünün kırılmasını önleyen sadrâzam, (36) gene de, açık bir savaşta, birlik olarak savaşan Anadolu halkını yenilgiye uğratamayacağını anlamıştı. Bunun üzerine sadrâzam İbrahim Paşa, ayaklanmanın nedeninin bir mezhep çekişmesi olmadığını kavramış olmalı ki, olayın gerçek nedenlerinin saptanması için soruşturmaya girişti. Kalender Çelebi kuvvetlerinin büyük bir çoğunluğunun dirlikleri ellerinden alınmış Türkmen sipahileri olduğunu anlayınca, Dulkadirli oymaklarından Karaçalu ve Dokuz boy beylerine gizlice, dirliklerinin geri verileceğini bildirdi. (37) Ayrıca, yolsuzlukların düzeltileceğine dair söz verdiğini de yaydı. Böylece isteklerini elde ettiklerini sanan Türkmenlerin çoğu Kalender Çelebi'den ayrıldılar. Yanında 400-500 kişilik bir kuvvetle kalan Kalender Çelebi, Başsaz denilen yerde Osmanlı'ya yenik düştü, öldürüldü. Kalender Çelebi ve onun yanından sonuna değin ayrılmamış bulunan Dulkadir beylerinden Veli Dündar'ın başları kesilerek atların arkasına bağlandı. (38) Kanunî Sultan Süley-

(33) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Osmanlı Tarihi, c. II, s. 3-9-310

(34) PEÇEVÎ : a.g.e., c. I, s. 69

(35) AHMET REFİK : On Altıncı Asırda..., s. 11'de.

(36) PEÇEVÎ : a.g.e., c. I, s. 69

(37) SÜMER, F. : Oğuzlar (Türkmenler)..., s. 172

(38) PEÇEVÎ : a.g.e., c. I, s. 70

man, Anadolu'yu böylece yeniden Osmanlı devletine bağlayan Sadrâzam İbrahim Paşa'nın yıllık ödeneğini, bir ödül olmak üzere, 1.200.000 akçeden 2.000.000 akçeye çıkardı. (39)

VI

Kalender Çelebi olayından sonra, sadrâzam İbrahim Paşa, Osmanlı beylerine «bir bölük çırılçıplak» (40) insan karşısında neden yenilgiye uğradıklarını sormuş; öte yandan, biraz yukarıda da belirtildiği gibi bu çırılçıplak insanlar ancak Osmanlı ordusunu yenip onun ağırlıklarını ele geçirince üstlerine başlarına bir şeyler giyebilmişlerdir. Gene bu olayda Türkmenlere geçim olanaklarının sağlanacağı ve yolsuzlukların önleneceği sözü, ayaklanmanın itici gücünü kırmıştı. Şah Kulu olayında tımarların Anadolu halkından alınıp örneğin «saray hademeleri»ne verilmesi, Baba Zünnûn ayaklanmasında fazla vergi yazılması bu başkaldırmaların ilk adımlarını oluşturmuştur. Öte yandan, Osmanlı düzeni, Anadolu üzerindeki egemenliğini ancak bu yöntemle, yani silâh zoru ile geçerli kılabilmiş ve her haksızlık kıvılcımı Anadolu halkının yüreğinde zaten için için yanan isyan ve bu yolla insanca yaşamak olanağını elde etmek tutkusunu tutuşturuvermiştir.

Durum bu olunca, alevîlerin giriştikleri ayaklanmaların nedeninin gerçekte hiç de alevîlik olmadığı, tam tersine sosyo-ekonomik koşullar olduğu kendiliğinden anlaşılır. Kaldı ki, ister alevîlik, ister sünnîlik olsun, birer «neden» değil, birer «sonuç»tur; belirli toplumsal durumların ideolojisidirler. İşte gene aynı nedenledir ki, biraz aşağıda inceleyeceğimiz gibi, bu ayaklanmalardan sonra Osmanlı Devleti, alevîliğe dayanmayan Anadolu ayaklanmalarıyle yeniden sarsılmaya başlayacaktır. Ne var ki, ortaya çıkışında halkçı bir temele dayalı bulunan alevîlik, belki de kendisi yönünden yalnızca bu açıdan, Osmanlı Devleti yönünden ise karşılaştığı sünnî baskısı önünde isyan bayrağını açmakta öncülük etmiştir.

Bu gerçeği pek iyi algılamış bulunduklarını söyleyebileceğimiz Osmanlı yöneticileri, yöntemli bir biçimde Anadolu'da alevîleri adım adım izleyerek yok etme politikası izlemişlerdir.

(39) ÖZTUNA, Y. : a.g.e., c. VI, s. 175
(40) PEÇEVÎ : a.g.e., c. I, s. 70

(41) Bu Türkler, ya yakılarak, ya da örneğin Kızılırmak'a atılıp boğularak... öldürülmüşlerdir. Sözgelimi, Amasya'da bulunan Süleyman Fakih'in kimseye duyurulmaksızın gizlice Kızılırmak'a atılarak boğdurulması ya da bu Süleyman'a işlemediği suçların yüklétilmesini Amasya beyine duyuran Osmanlı, bu buyruğunda şöyle diyor:

> «... toprak kadısı marifeti ile mezkûrları hüsnü tedarik ile ele getürüb dahi kimesne ifşa eylemadiyen el altından Kızılırmağa iletüb iğrak eyliyesin. Ve yahud ahar vecih ve münasib görüldüğü üzere hırsızluk ve haramîlik eyledüler deyu iddia eyleyüb haklarından gelesin. Fi 22 rebîülevvel 976 ... (1568)» (42)

Yalnız bu belge dahi, Anadolu'daki ayaklanmaları eşkıyalık olarak nitelendiren Osmanlı'nın kendisinin ne denli iftiracı olduğunu kanıtlasa gerektir.

Buraya bir de sağa sola gizliden gizliye adamlar, casuslar salıp kitap toplatmaya ilişkin bir belge aktaralım:

> «Çorum beğine. Orta pare kadısına hüküm ki Casus Kara Yakup bundan akdem rafızî ahzolunan fakih nam kimesne tarafından arzuhal getürüb Orta pare kazasına tâbi cemaatinden Veli Fakih nam kimesne (Kızıl) başdan geldüği zemanda otuz dört adet mücelled rafızî kitapları getürüb benim yanımda emanet koyub badehu fevt oldukta mezkûr Kara Yakup beni tutub habs eyliyüb lâkin zikrolunan kitablar şimdiki halde benim yanımda olmıyub yine cemaati mezbureden Eğin Özi nam kışlada Selim Fakih nam kimesniye virüb oldahi Yunusa ve Kılâbîye virüb hâliyâ memleketi idlâl etmek üzre oldukların haber vermegin mezkûrlar ve zikrolunan kitablar hafiyyeten ele getürilüb süddei saadetime arz olunmasın emir idüb buyurdum ki... Fi 19 ramazan 984 (1576)» (43)

(41) GÖLPINARLI, Abdülbaki : «Kızılbaş» maddesi, İ. A..
(42) AHMET REFİK : On Altıncı Asırda..., s. 26
(43) AHMET REFİK : On Altıncı Asırda..., s. 35-36. Yazarın bu eserinde buna benzer daha birçok belge bulunmaktadır.

Gizlice adam öldürten, iftiralarla suçsuzları mahkûm ettiren... Osmanlı düzeninin niteliğine ve düzenin kahramanlarına ayrıntılı bir biçimde değinmiş bulunuyoruz. Burada bir hatırlatma olmak üzere, daha önce sözünü ettiğimiz Rum Mehmet Paşa'nın II. Mehmet döneminde Karaman'a değin Anadolu'da dayanılmaz zulüm yapmış bulunduğunu ve bu zulmünden söz ederken, Fatih Sultan Mehmet'in Yunanistan'ı ele geçirmiş olmasına karşılık kendisinin de «Padişahın bizim vatanımız hakkında icra ettiği hasaretin intikamını Larende ülkesinde icraya muvaffak oldum» dediğini, (44) öteki Anadolu isyanlarını incelemeye geçmeden önce, kaydederek «Osmanlı»yı bir kez daha tanıtalım.

(44) KEMAL PAŞA ZÂDE TARİHİ'nden nakleden, BARDAKÇI, Cemal : Anadolu İsyanları, İstanbul, 1940, s. 25

5.

ALEVİLİK TEMELİNE DAYANMAYAN HALK HAREKETLERİNİN BAŞLAMASI

KARAYAZICI ABDÜLHALİM BEY VE DELİ HASAN BEY AYAKLANMALARI

I

Daha önceki ayaklanmaların hiç olmazsa düşünsel plânda aleviliğe dayanmalarına karşılık, toplumsal adaletsizliğin iyiden iyiye bütün Anadolu'yu sarması karşısında, ideolojik plânda da aleviliğin çerçevesi dışına taşılmış, çatışma Osmanlı Devleti ile tüm Anadolu arasında gelişmiştir. Bu nitelikteki bu dönem halk hareketlerinin ilki de Karayazıcı Abdülhalim Beyin önderlik ettiği ve XVI. Yüzyılın sonunda gelişen büyük «celâli» ayaklanmasıdır.

Anadolu halk hareketlerinin gerçek niteliğini eksiksiz saptayabilmek için olayları, ekonomik temelleri ve çeşitli yönleriyle kavramak gerekir. Olayların ayrıntılı olarak ve hangi koşullar içinde gelişmiş bulunduğunun incelenmesi, bizi zorunlu olarak, Osmanlı Devleti içindeki Türk unsurun, daha önce de değindiğimiz gibi, etnik çerçevesi içinde sömürülen bir kitle olarak evrime uğramış bulunduğu sonucuna götürmektedir. Yazılı kaynaklarda kendisi içinde kesin çizgilerle sınıflaşmış olarak gördüğümüz aristokratik yapılı Türk toplumunun egemen sınıfı, önce islâmiyetin benimsenmesi sırasında yabancı egemen çevrelerle bütünleşmeğe başlamış, bu bütünleşme Selçuklu devletlerinde daha yoğunlaşmış, Osmanlı Devletinin kuruluş süre-

cinde ise, bu kurma işlemi Türk, Rum ve Slav aristokrasisince birlikte gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devletinin kuruluş sürecinin doğal sonucu «gelişmiş Osmanlı düzeni» olarak nitelendirdiğimiz devlet düzeni olmuş ve bu devlet egemen çevreleri çoğunlukla Türk olmayanlardan oluşmuştur. Bu durumda Anadolu Türk halkı, Osmanlı Devleti içinde bir azınlık olarak kalmıştır.

Hiç kuşkusuz, bir azınlık olarak Türk toplumu kendi içinde de sınıfsal ayrışıma uğramıştı. Ne var ki, şimdi incelediğimiz dönemde her geçen gün bu toplumun bireylerinin yoksullukta birleşmesine doğru atılan bir adım olduğu gibi, Osmanlı'nın kendisinin Anadolu Türkünü tek bir kitle olarak görmesi, Osmanlı'nın zulmüne karşı onun da tek bir kitle olarak tepki göstermesini zorunlu kılıyordu. Bugün dahi, Anadolu halkından söz ettiğimizde, söylenen, bayındır topraklar üzerinde karnı tok yaşayanlar değil, fakat güç yaşam koşullariyle boğuşan Türk köylüleridir.

Bu noktada Karayazıcı Abdülhalim ayaklanmasının niteliği ile ilgili olarak öne sürülen karşıt görüşlerin çözümlenmesi, ele alınan konuyu aydınlatmak yönünden büyük yarar sağlayacaktır

Bu ayaklanmayı tümüyle «millî» bir eylem olarak nitelendiren ve konu üzerinde ayrıntılı bir inceleme yapmış bulunan Hüseyin Hüsamettin'in çizdiği tablo şudur: Anadolu'da bütün tımarlar ve zeamet Türklere değil, fakat imparatorluğun yönetimini eline geçirmiş bulunan ve Türk soyu dışından gelenlere veriliyordu. Hele vezirlik Türkler için sanki yasaklanmıştı. Türkler ancak uzak ve önemsiz vilâyetlere beylerbeyi olabiliyorlardı. Divan-ı hümayun'da bir tek Türk yoktu. İmparatorluk içinde Türklere ilişkin çeşitli iftiralar, biçimsiz hikâyeler, «hezeyanlar» hep bu dönmelerce uydurulmuştu. Osmanlı yöneticilerinin bir bölümü Türkçe bile bilmiyordu. Anadolu vilâyet ve sancaklarına beylerbeyi ve sancakbeyi olarak, hiç Türkçe bilmeyen, islâmlığın ilk koşullarından bile habersiz devşirmeler atanmıştı. Çünkü devşirme vezirler, kendi soy soplarını hemen beylerbeyi ya da sancakbeyi yapıyorlardı. Bu gibi beylerbeyileri ve sancakbeyleri ülkeyi ancak mütesellimleri ile yönetebiliyorlardı. Bunların yaptıkları yolsuzluklar ise halkta ayrıca bir tepkiye yol açıyordu. Hele zaimler ve sipahiler çoğunlukla böyleydi. Oysa tımar ve zeamet Anadolu'da Türklere özgü bir dirlikti. Bu yöneticiler gözünde Türk halkı, yalnızca «reaya» idi. Bunlar, Türklere hakaret ediyorlar, onları hor görüyorlardı. İşte bu nedenle Anadolu'da Türkler, bu yöneticilere karşı ayaklanıyorlardı. Hüseyin Hüsamettin'in kendi deyişiyle «Türkler, gayritürklere karşı isyan etmişler, ihtilâl bayrağını açmışlardı.» (1)

Bu görüşe tümüyle karşı çıkan Sovyet tarihçisi Tveritinova, «Türkiye'de Karayazıcı ve Kardeşi Deli Hasan İsyanı» adlı incelemesinde şu yargıya ulaşıyor: Herşeyden önce, Hüseyin Hüsamettin, Türkleri tek, sınıfsız bir ulus olarak tanımlarken, sınıfsal ayrışımın yerine ulus kavramını koymaktadır. Böyle bir konumun benimsenmesi olanaksız olduğu gibi, bu, Osmanlı tarihindeki tüm sınıf çatışmalarını yok saymak demektir. (2) Oysa, Türk askeri prestijinin düşüş nedenlerini, bir yandan XVI. Yüzyıl Batı Avrupa devletlerinin kapitalist gelişmesinde ve merkezileşmelerinde, bir yandan da Osmanlı Devletinin temel gücünü oluşturan askeri - feodal düzenin iç - bunalımında aramak gerekir. (3) Gerçekte Karayazıcı Abdülhalim ayaklanmasının temel nedenleri 1 — Osmanlı devlet ekonomisinin ve maliyesinin bozulması, Osmanlı sultanına ait toprakların gelirlerinin büyük bir bölümünün mültezimlerin eline geçmesi; 2 — XVI. Yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere tımar sisteminin bozulması, küçük çaptaki feodal beylerin yerini büyük feodal beylerle saray bürokratlarının alması; 3 — Osmanlı Devletinin karşılaştığı ekonomik ve mali güçlüklerin yükünün hemen hemen tümüyle köylülerin sırtına binmesi, örneğin ölçüsüz vergiler ve bu vergilerin toplanmasındaki zulmün köylüyü sürekli olarak yoksullaştırması; 4 — Osmanlı Devletinin giriştiği savaşlarda eskisi gibi ganimet alamaması ve bu durum karşısında devlet gelirlerinin azalmasıdır. (4)

Biz, bu çalışmanın önceki bölümlerinde de yer yer ayaklan-

(1) HÜSEYİN HÜSAMETTİN : a.g.e., c. III, s. 341-342

(2) TVERITINOVA, A. S. : Türkiye'de Karayazıcı ve Kardeşi Deli Hasan İsyanı; Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Yyn., 1946, s. 13 (İlgili bölümler Yalçın Küçük tarafından saptanmış ve Ayşe Hacıhasanoğlu tarafından bu çalışma için Rusça'dan Türkçe'ye çevrilmiştir).

(3) TVERİTİNOVA, A. S. : a.g.e., s. 23

(4) TVERİTİNOVA, A. S. : a.g.e., s 49

maların nedenlerine değinmiş bulunuyoruz. Karayazıcı Abdülhalim olayının nedenleri yönünden değerlendirmesine ise olayın gelişimini anlattıktan, ayaklanmaya kimlerin katıldıklarını gördükten sonra kısaca değineceğiz. Burada şunu belirtmek istiyoruz: «Milliyetçilik», daha sonraki, yüzyıllarda ortaya çıkacak bir ideolojidir. Herşeyden önce bu nedenle, Anadolu ayaklanmalarına bu anlamda «**milli**» denilmesi henüz olanaksızdır. İşte bu çalışmada bu karışıklığa yol açmamak için «**etnik**» sözcüğünü kullanageliyoruz. Öte yandan, Hüseyin Hüsamettin'in yukarıda özetlenen düşünceleri dikkatlice bir kez daha okunur ve Tveritinova'nın yargıları ile karşılaştırılırsa, arada büyük bir terminoloji ayrılığı bulunmakla birlikte, yer değiştiren beyler yönünden ayaklanma noktasına ulaşan sürecin gelişiminin her iki yazarca hemen hemen aynı biçimde çizilmiş bulunduğu görülecektir. Tveritinova'nın büyük feodal beyleri ile saray bürokrasisi, Hüseyin Hüsamettin'de «gayritürk» olarak nitelendirilmişlerdir. Ve tarihsel bir gerçek olarak da bunlar Türk değildirler. Öte yandan binlerce kişiden oluşan iki kuvvetin karşı karşıya gelip savaşmasında, bu kuvvetlerden birinin çoğunluğu bir etnik gruptan, öteki de bunun dışında bir gruptan oluşuyorsa ve üstelik bu bir iç savaş ise, bu gerçeği görmemezlik edemeyiz, hele konuya bilimsel bir yaklaşımda bulunmak istiyorsak bu durumu «tarihsel bir rastlantı» olarak adlandıramayız ve aynı zamanda bu olayın ekonomik temelli olduğunu unutamayız. Nasıl ki, alevi ayaklanmaları bir ekmek kavgası ise.

O halde Karayazıcı Abdülhalim ayaklanmasının incelenmesini bu ayaklanmaya kimlerin katılmış bulunduklarını belirtmekle temellendirmek gerekiyor.

II

Naimâ, Karayazıcı Abdülhalim'in «evbaş-ı reayı kendine nefer edinip», başka bir deyişle, reayanın aşağı tabakasını çevresinde toplayıp başkaldırdığını (5); Peçevi ise onun «eşkıyayı ve levendleri harekete geçirdiğini» (6) yazmaktadır. O günlerde olayların içinde yaşamış olan Kemahlı Rahip Grigor ise Karayazıcı Abdülhalim'in adamlarının yoksulluğunu şu sözlerle belirtiyor:

> «Asiler önceleri kendileri ve hayvanları için lâzım olan yiyecekten başka bir şey gasbetmiyor, talan ve tahribat yapmıyorlardı. Çorum'a gelerek kışlayan asiler fenalık yapmaktan ve savaşmaktan çekiniyorlardı. Bazı Bayburtlu Ermeni tacirlerin bize anlattıklarına göre, İstanbul'dan dönerlerken Azıcı'nın (Karayazıcı'nın) ve adamlarının önünden geçmişler, fakat onlar kendileri ile hiç konuşmamışlar, dilenciler gibi yolun üzerine mendiller sererek tatlılıkla sadaka istemişlerdir. Tüccarlar da kendi rızaları ile kudretlerine göre bir şeyler vererek yollarına devam etmişlerdir. Asiler fena bir söz söylemek şöyle dursun, bilâkis teşekkür etmişlerdir.» (7), (8)

Gerçekte, bu kitle içinde çoğunluğu, her geçen günün onu biraz daha yoksullaştırmış bulunduğu köylüler oluşturuyordu. Tarihlerde, ayaklananların birçoğunda ne üzerlerine giyecek bir şey, ne at ve ne de ellerinde bir kılıç bulunmadığının belirtildiği görülmektedir. Bu eyleme ayrıca, köylülerin yanısıra, göçebe aşiretler, ikinci derecedeki beyler ve Osmanlı Ordusunu bırakmış, çıkarılmış ya da kapusuz kalmış askerler de katılmışlardır. (9) Ayaklanan kitle arasında «azlolunan ümeranın kapularından açıkta kalan sekbanların» özel bir yeri olduğu anlaşılmaktadır (10) ki, bu sekbanlar da köylüdürler. Ayrıca eylemin önderleri arasında bulunan Karayazıcı'nın kardeşi Deli Hasan Bey, Amasyalı Deli Zülfikâr, Kalenderoğlu Mehmet, Karakaş Ahmet, Tekeli Mehmet, Bağdatlı Tavil Halil, Tokatlı Ağaçtan Piri, Kalındudak Mahmut, Köprülü Sarı Şaban, Hüseyinoğlu İs-

(5) NAİMÂ : a.g.e., c. II, s. 534
(6) PEÇEVÎ : a.g.e., c. II, s. 404

(7) ANDREASYAN, Hrand D. : Bir Ermeni Kaynağına göre, Celâli İsyanları (Kemahlı Rahip Grigor'un 1595-1640 senelerini ihtiva eden kronolojisinden); İ.Ed.F.T.D., c. XIII, sayı 17-18 Mart 1962 — Eylül 1963, s. 31.

(8) Bu ayaklanmaya «eşkıya» ayaklanması diyen Peçevî, Naima ve onun gibilerin, gerçekleri nasıl çarpıtmış oldukları gerçekten ilginçtir.

(9) TVERİTİNOVA, A. S. : a.g.e., s. 59, 71

(10) AKDAĞ, M. : Celâli İsyanları, s. 191

hak gibi kişilerin hemen tümü dirlikleri ellerinden alınmış olan sipahilerdir. (11) Bu durumu ile bu ayaklanma tabanı yoksul köylüye dayanan ama yöneticiliğini küçük çaptaki «bey»lerin ya da eski subayların yaptığı bir eylem görünümündedir. Böylece tabanı ve yöneticileri ile bu yöneticilere yakın kimseler arasında, pek keskin olmasa ve az ölçüde de olsa bile bir sınıfsal yarışım vardır. Kendi içindeki bu sınıfsal ayrışıma karşın başlangıçta bu kitlenin Osmanlı Devletine karşı gene de ortak eyleme girişmiş bulunması, ancak kitle olarak onun Osmanlı Devleti ile çıkarlarının çatışmış olması ile açıklanabilir.

Karayazıcı Abdülhalim Beyin kendisinin kişiliğine gelince, Prof. Dr. Mustafa Akdağ şu sanıyı yürütüyor: «... celâli şefleri içinde en çok tanınmış olan bu kimse, öyle anlaşılıyor ki, önce, bir beyin 'kapusunda' sekban yahut bölükbaşı olarak bulunuyordu. Sonra, o zaman Anadolu'da moda olduğu üzere, bölüğe geçerek, Altı-Bölük halkından oldu ve Şam, yahut başka bir hudut kalesine muhafız olarak gitti. Celâli fetreti başlayınca, Malatya taraflarına geldi. Celâlilere karşı her tarafta teşkil olunan gönüllü bölüklerden birisinin başına ağa oldu. Kapıkulluğu sıfatı dolayısiyle, ihtimal bu arada bir beyin kaymakamlığını kabul ederek, bey sefere gittiğinde, sancağının idaresini eline aldı ve pek çok maiyyet memurları gibi o da, devriye bölüğü ile beraber, herhangi bir hadiseyi bahane ederek celâli oldu.» (12) Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre de, Karayazıcı Abdülhalim Bey, önceleri beylerbeyiler yanında bazan sekbanlık ve bazan da subaşılık yapmıştır. Ancak daha sonra Sivas'a bağlı sancaklardan birinin mütesellimi olmuş, bu sancak, başka bir sancak beyine verilip bu bey kendi mütesellimini sancağa gönderince, Karayazıcı, bu mütesellimi sancağa sokmamış ve bunun üzerine sancağa gelen sancak beyi ile köylülerle bir olarak çatışmış, onu öldürmüş ve böylece celâli olmuştur. (13) Hüseyin Hüsamettin ise şu bilgiyi veriyor: «Urfa dahilinde sakin Kılıçlu aşireti etrafından Ali'nin oğludur. Sekban bölüğünün yazıcısı olduğundan 'Karayazıcı' demekle meşhur oldu. Kethüdası olduğu gayritürk beylerin ve paşaların tahrikâtı yüzünden başına topladığı adamları ile kıyam etmişti.» (14)

(11) ÖZTUNA, Y. : a.g.e., c. VIII, s. 94

(12) Celâli İsyanları, s. 193

(13) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Osmanlı Tarihi, c. III, s. 103

Gerek Karayazıcı'nın kendi kişiliğinde ve gerekse köylü olsun, asker olsun, ayaklanmaya katılanlarda, ortak olan yön, Osmanlı düzeninin dirlikleri kesmek ve vergi yolu ile Anadolu'da geçerli kıldığı sömürüye son vermek isteğidir. Bu isteğin gerçekleştirilmesi için isyancılar, Anadolu'daki Osmanlı egemenliğine son vermek istemişlerdir. Şunu kesinlikle söyleyebiliriz ki, bu isyan gelişirken amacı bu çeşit sömürüden arınmış bağımsız bir Anadolu Türk devleti kurmaktı. Nitekim Karayazıcı, Kayserili Mehmet adlı birine verdiği bir «hüküm» de bu amacı «Osmanoğullarının eli Anadolu'dan kesilinceye değin» olarak belirlemekte ve bu kişinin (Mehmet'in) vergiden beri tutulduğunu kaydetmekle de ayaklanmanın nasıl bir temele dayandığını göstermektedir. Söz konusu «hüküm» şudur:

> «Kayseriye sâkinlerinden işbu hâmil-i hükm-ü şerif Mehmed nam kimesne, biinâyetillahi teâlâ (= Allahın inâyetiyle) münhezim olan serdâr Hacı İbrahim Paşa muharebesinde, bu cânibe Kemâl-i ihlâasla (= samimi olarak) itaat etmekle cemi tekâlif ve rüsumdan muaf eyledim. Ve eline bu hükm-ü hümayunu verdim ve buyurdum ki dest-i Osmaniyan bu taraflardan bilkülliye münkati ve saltanat bilâ niza bana mukarrer ve mukadder oldukta tarafımdan tâyin olunan emir ve hükmüm mucibince mezburu (= adı geçeni) muaf ve müsellem tutup rüsum ve tekâliften bir nesne teklif etmeyeler. Her kım bu hükme itaat etmezse cezası verilür. Ve bu hükm-i şerifi elinde ipka edip mazmûn-ı Hümâyunu ile amel eyleyeler. Şöyle bileler. Bin dokuz senesi Rebiülâhır ayı ortalarında yazıldı.» (15)

III

Karayazıcı eylemi ilk kez 1598 yılı yazında patlak verdi. (16)

(14) HÜSEYİN HÜSAMETTİN : a.g.e., c. III, s. 348

(15) NAİMÂ : a.g.e., c. I, s. 254-255

(16) AKDAĞ, M. : Celâli İsyanları, s. 195

Bu tarihlerde önceleri Habeş beylerbeyisi olan Hüseyin Paşa, Anadolu'da celâli başlarının oluşturdukları yerel ayaklanmaları soruşturmakla görevlendirilmişti. (17) Devşirme olmayan, Türk olan Hüseyin Paşa, huzursuzluğu gidermek için «gayritürk sipahi kodamanlarını, yeniçeri azmanlarını ve bunlara dayanan ve halka zulmeden ayânlarını» (18) cezalandırmak istedi. Ne var ki, böylece Hüseyin Paşa, daha o dönemde, toplumsal düzensizliği düzeltmenin halka dayanmaksızın bürokratça başarılabilecek bir iş olduğu yanılgısına düşmüş bulunuyordu. Ancak, egemen Anadolu çevrelerinin Babıâli'yi etkilemeleri üzerine, Hüseyin Paşa görevden alınarak Deli Zülfikar Ağa ile birlikte Amasya kalesinde tutuklandı. Bununla birlikte her ikisi de kaleden kaçmayı başardılar ve yer yer ayaklanmış bulunan celâlilere katıldılar. (19) Bu sıralarda Karayazıcı zaten devlet otoritesine karşı gelmiş olarak Urfa'da bulunuyordu, ancak Osmanlı'dan henüz bir tepki gelmemişti. Hüseyin Paşa, Urfa'da Karayazıcı'ya, Mehmet Paşanın üzerlerine serdar olarak atandığını ve Urfa kalesinde birlikte savunmaya geçmeleri gerektiğini salık verdi. (20) Bir beylerbeyisi olduğu için Hüseyin Paşa'nın bu davranışı, Osmanlı devlet yöneticilerini endişelendirerek yöntemli bir tepki göstermelerine yol açtı. (21) Mehmet Paşa (Sinanpaşazâde Mehmet Paşa), Urfa'ya gelerek kaleyi kuşattı (22). Daha önce sözü geçen ve olaylarla çağdaş Ermeni kaynağına göre:

> «Azıcı (= Karayazıcı) önce Urfa kalesinde bir buçuk sene kapandı. Padişah tarafından paşaların kumandasında olduğu halde kendisine karşı sevkedilen büyük kuvvetler uzun savaşlara rağmen kaleyi zaptedemediler. Askerler kalenin her tarafına lâğımlar açtılarsa da, asiler geceleyin bunları iç taraftan kapıyorlardı. Kaleyi zaptedemeyeceklerini gören askerler Azıcı'ya padişahtan kaçarak kendisine sığınmış olan bir paşa (Hüseyin Paşa) iade edildiği takdirde geri gideceklerini söyledilerse de, Azıcı önce buna razı olmadı fakat açlıktan son derece sıkıntıya düşen halkın ısrarı üzerine istenilen adamı iple kaleden aşağı sarkıttı, askerler de onu alarak uzaklaştılar. Böylelikle bir zaman için savaş durmuş oldu. Azıcı bu vakadan sonra padişahın daha büyük bir ordu sevkedeceğinden, şehrin açlıkla kırılacağından korkarak kendiliğinden dışarı çıktı ve bütün askerleri ile beraber başka bir yere gitti.» (23), (24)

Böylece Mehmet Paşa'ya teslim edilen Hüseyin Paşa İstanbul'a getirildi, divanda el ve ayakları kırıldıktan sonra bir beygir üzerinde sokaklarda dolaştırılıp İstanbullular'a gösterildi ve en sonunda da Odun Kapısı'nda çengele asıldı. (25)

Naimâ, bu kuşatma sırasında Karayazıcı ve adamlarının büyük sıkıntı çektiklerini ve hattâ atacak kurşunları kalmadığı için kurşunları eritliklerini, bunların tüfeklerde kullanıldığını yazmaktadır. (26) Bu kuşatmada, Karayazıcı'nın zorunluluk karşısında aman dilediği belirtilmektedir. Gerçekten de Mehmet Paşa bu sefere büyük bir titizlikle hazırlanmış ve güçlü bir ordu düzenlemişti. Örneğin, Osmanlı askerinin birçoğu o sırada Avrupa topraklarında seferde bulunduğu için yeterli sayıda as-

(17) NAİMÂ : a.g.e., c. I, s. 239

(18) HÜSEYİN HÜSAMETTİN : a.g.e., c. III, s. 344

(19) HÜSEYİN HÜSAMETTİN : a.g.e., c. III, s. 354

(20) ÖZTUNA, Y. : a.g.e., c. VIII, s. 95

(21) AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 196'da bu yargıyı «belki» kaydı ile belirtiyor.

(22) NAİMÂ : a.g.e., c. I, s. 239

(23) ANDREASYAN, H. : Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâli İsyanları, s. 31. Kuşatma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. AKDAĞ : Celâlî İsyanları, s. 198-199

(24) M. Akdağ, Hüseyin Paşanın bu yolla Osmanlı'ya teslim edilmesini şöyle yorumlamaktadır «Celâliler, kendilerine yabancı geldiği anlaşılan «Celâlî Fetreti»nin bu yegâne paşasını, Urfa kalesinde muhasara olundukları vakit, hükûmete teslim etmekten çekinmediler.» (Celâlî İsyanları, s. 196). Hüseyin Hüsamettin ise: «Hüseyin Paşa gayet akil, müdebbir, nüfuslu bir zat idi. Bunun erbabı ihtilâl içinde vücudu Babıâlice ne kadar muzir telâkki ediliyorsa, ihtilâlcilerin başı olan Abdülhalim için de o kadar muzirdi. Çünkü riyaset, Hüseyin Paşaya intikal edecekti.» (a.g.e., c. III, s. 347) demektedir.

(25) NAİMÂ : a.g.e., s. 239-240

(26) NAİMÂ : a.g.e., c. I, s. 239

ker toplamıştı. Celâlîler ile ilişkisi bulunmasın ve ve kendisine bağlı olsun diye de Anadolu'dan hiç asker yazdırmamıştı. Mehmet Paşanın ordusuna bazı beyler de katılmış bulunuyorlardı. (27)

Urfa kuşatması böyle bir uzlaşma ile sona erince, Karayazıcı'ya önce Amasya sonra Çorum sancağı verildi. (28) Bununla birlikte Mehmet Paşa, bahar geldiğinde Karayazıcı'yı ortadan kaldırmak için hazırlanıyordu. (29) Ancak, Şeyhülislâm Sunullah Efendi'nin yeğeni olan Çorum kadısı Çelebi kadı, Şeyhülislâma bu sıralarda mektuplar yazarak Mehmet Paşa'nın gerçekte halka zulüm yaptığını, devlet otoritesini tanımadığını, devlet görevlerini rüşvetle dağıttığını, halktan kendisi için zorla mal ve para aldığını, Karayazıcı'nın ise kimseye bir kötülüğü dokunmadığını bildirdi. Bunun üzerine Mehmet Paşa görevden alındı. (30), (31)

Karayazıcı Abdülhalim Bey, Çorum'da Osmanlı düzenine uymadı. Çevresindekilerden geçim olanakları bulamayan bir bir bölümü de halktan zorla mal ve para toplamaya başlamışlardı. Bu kez, Bağdat valisi Sokulluzâde Hasan Paşa celâlîler üzerine serdar oldu ve paşa da askerlerini çoğunlukla güneydeki kürt ve araplardan düzenledi. Bu bölge aşiret beylerinin

(27) AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 197-198

(28) NAİMÂ : a.g.e., c. I, s. 239

(29) AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 199

(30) PEÇEVÎ : a.g.e., c. II, s. 404

(31) «Bazı vekayinâmelerin iddialarına göre, bu kadı amcası [= şeyhülislâm] namına Yazıcı'dan 30 bin altın rüşvet almıştı.» (AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 199). Akdağ bu iddiaların yer aldığı kaynaklar olarak Hasanbeyzade, Nuruosmaniye yazması, Nr. 3134, yaprak 545; Katip Çelebi, Fezleke, c. I, s. 186 ve Solakzâde Tarihi, s. 662, 674'ü gösteriyor. (aynı yerde, not 5). Naimâ da c. I, s. 240'da aynı savı öne sürmektedir. Ancak, şu da var ki Sivas Beylerbeyisi Mahmut Paşa da sefer için İstanbul'a geldiğinde «Mezbur şaki (yani Karayazıcı) itaat etmiştir. Min ba'd (bundan sonra) fesattan el çekmiştir. Mücerret Sinanpaşazâde (Mehmet)'in taaddisinden korunmak için bir derbende tahassun etmiştir. Büyük işlerde kullanmağa lâyık kimsedir.» diye Şeyhülislâma ve kaymakama söylemiştir. (Naimâ : a.g.e., c. I, s. 240).

yanısıra Hasan Paşanın ordusuna katılmak üzere İstanbul'dan da eski Halep valisi Hacı İbrahim Paşa gönderildi. Ancak Hacı İbrahim Paşa, Hasan Paşanın ordusu ile birleşmeden Kayseri yöresinde Karayazıcı ile savaşmaya kalkıştı ve yenildi. Göksun'a doğru göçen Karayazıcı, Hasan Paşa ile karşılaştığında ordusu bozuldu, büyük kayıplar verdi, bundan sonra da önce Sivas'a, oradan da Canik dağlarına çekildi. Karayazıcı o kış, bu bölgede kendi eceliyle öldü. (32), (33) Peçevî'nin anlattığına göre, Karayazıcı'nın kethüdası Şahverdi, sonradan Osmanlı hizmetine girmiş ve Karayazıcı'nın cesedinin kendi adamlarınca kırk elli parçaya bölünüp bunun her parçasının ayrı bir yere gömüldüğünü ve bunun da nedeninin, sonradan Osmanlılar onun cesedini bulurlarsa, cesedin hakarete uğramasını önlemek olduğunu anlatmıştır. (34)

IV

Karayazıcı'nın ölümü üzerine yerine kardeşi Deli Hasan Bey geçti. Deli Hasan, ilk iş olarak Tokat'da bulunan Hasan Paşa üzerine yürüdü. Yardımcı kuvvetleri henüz gelmemiş olduğu için Hasan Paşa, Tokat kalesine kapandı, Deli Hasan ise kaleyi kuşattı. Kuşatma sırasında Hasan Paşa kalede her gün aynı saatte dinlenmek için bir yerde oturmaya başlamıştı. Naimâ'nın deyişiyle «Kaleden bir Türk bedbaht»ın (35) celâlîlere gelerek bu durumu anlatması üzerine Hasan Paşa bu oturduğu yerdeyken tüfekle vurularak öldürüldü. (36) Tokat kalesi ele geçirildi. Hasan Paşa'nın Bağdat'tan gelen kervanı da celâlîle-

(32) AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 199-200

(33) Hüseyin Hüsamettin, Karayazıcı'nın ayaklanmanın öteki önderlerini tanımaz bir duruma geldiği, ayaklanmayı asıl amacından saptırarak kendi kişisel egemenliğini kurmak istediği için kendi aralarında çıkan bir çatışmada öldürüldüğünü öne sürmektedir. (a.g.e., c. III, s. 351). Peçevî ise Karayazıcı'nın eceliyle öldüğünü belirtiyor. (a.g.e., II, s. 404)

(34) PEÇEVÎ : a.g.e., c. II, s. 404; Naimâ : a.g.e., c. I, s. 305

(35) NAİMÂ : a.g.e., c. I, s. 305

(36) Bir devşirme olan bu Hasan Paşa'nın bazı «ilginç huylarına hatırlanacağı üzere Bölüm Üç, S. 1, V'de değinmiştik.

rin eline düştü. Peçevî'nin yazdığına göre Şahverdi bu olayı Peçevî'ye şöyle anlatmış:

> «Hazinesinde bulunan kıymetli mücevherleri, altunla işlenmiş kıymetli takımları eşkıyanın ileri gelenlerine, çuha kumaş ve kadife gibi kumaşları kılıcı ölçü ederek ve paraları da değirmi kalkanlar içinde bölerek dağıttılar. Amma haremine dokunulmaması için muhafazasına adamlar koydular. Bir kimse o tarafa bakamadı. Onun altın ve daha birçok başka süslerine de kimse el uzatmadı. Sonra haremine adamlar kattılar. Divriği ve Arapgir kalesine gönderdiler.» (37)

Deli Hasan ve çevresindekiler Tokat'dan sonra Sivas yöresine doğru ilerlediler, buraları ve kenti yağmaladılar. (38) Bu sırada isyancıların sayısı 30.000'i aşmış bulunuyordu. (39) Bundan sonra Çorum üzerinden Ankara'ya gelen Deli Hasan'a, Ankaralılar 80.000 kuruş vererek bu kentin yağmalanmasını önlediler. (40) Sayıları gittikçe artan celâliler artık bütün Anadolu'ya yayılmış bulunuyorlardı.

Ne var ki, celâlî eylemlerinin bütün Anadolu'yu sardığı bu sıralarda Deli Hasan'ın, Şahverdi adlı kethüdasını İstanbul'a yolladığını, bağışlanmasını ve kendisine beylik verilmesini istediğini görüyoruz. Deli Hasan'ın bu istekleri kabul edildi ve kendisine Bosna Beylerbeyliği, bazı arkadaşlarına sancakbeylikleri verildi ve 400 celâlî bölükbaşısı da Altı-Bölük Sipahiliğine alındılar. (41), (42) Deli Hasan, 10.000 adamı ile atandığı yere gitti ve burada savaşa katıldı. Ancak, öteki birçok celâlî önderleri Anadolu'da kalarak artık nitelik değiştirmeğe başlamış bulunan eylemlerini sürdürdüler. (43)

(37) PEÇEVÎ : a.g.e., c. II, s. 404

(38) Sivas'da Celâlîlerin büyük çapta bir katliama giriştiklerini belirten sözünü ettiğimiz Rahip Grigor'un ruznâmesinde Deli Hasan ve adamlarının kız ve kadınlara karşı olan tutumları şöyle anlatılıyor: «Onlar kendilerine verilen şiddetli emre uyarak hiçbir kız çocuğuna ve kadına el sürmüyorlar, yalnız erkek çocukları topluyorlardı. Bundan istifade ederek kız gibi giydirilmek suretiyle birçok erkek çocuk kurtarılmıştır. Şehirde Kızılırmak'ın kıyısında bir ay kadar oturan asiler, yanlarında dolaşan ve kırıntıları ile karınlarını doyuran kızlara hiç dokunmuyorlardı.» (s. 32)

(39) AKDAĞ, M. : Celâlî İsyânları, s. 211

(40) AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 212

V

Karayazıcı Abdülhalim Bey ile başlayan incelediğimiz bu eylemin siyasal amaçlı ve düzenli bir biçimde gelişirken giderek amacından saptığı ve siyasal niteliğini yitirdiği gözlemlenmektedir. Özellikle Karayazıcı'nın ölümünden sonra bu durum belirgin bir nitelik almıştır. Hele Hasan'ın devlet yanına geçmesi üzerine Anadolu'da kalan birtakım celâlî kümelerinin bir süre için bir çete durumuna dönüştükleri anlaşılmaktadır.

Bu gelişimi gerçek yönüyle açıklayabilmek için bazı noktaları saptamak gerekir. Önce şunu belirtelim ki, hükümet kuvvetleri ile halka zulüm yaptığı söylenen ve amacını yitirmiş celâlî gruplarının davranışları arasında hemen hemen hiçbir fark yoktur. Prof. Dr. Akdağ'ın deyişiyle, «sancakbeylerinin veya beylerbeylerinin, aynı suretle, büyük sekban kitleleriyle, reaya üzerine çıkarak, muhtelif bahaneler altında, sekbanların geçim zaruretleri için soyguna kalkmaları, bu resmî hüviyet sahibi sekban şeflerinin hangisinin celâlî, hangisinin devlet kanunlarına sadakatini muhafaza eden bir hükümet adamı olarak kabul edilebileceği düşüncesini çok defa güçleştiriyor.» (44) Öte yandan, Deli Hasan, Osmanlı Devleti ordusunda görev aldıktan sonra Avusturyalılar ile yapılan savaşta 6.000 celâlînin kahramanca dövüşerek ölmesi ya da Osmanlı ordusu ile birlikte İran savaşlarına katılan celâlîlerin gösterdikleri kahramanlıklar karşısında olayın açıklanması gene Akdağ'ın şu sözleri ile özetlenebilir: «Burada ehemmiyetle üzerinde durulacak mesele... celâlî levendlerinin, Anadolu'daki tahripkâr ve gaddar ruhlariyle düşman karşısındaki kahramanlıklarının birbiriyle tezat teş-

(41) PEÇEVÎ : a.g.e., c. II, s. 413

(42) Deli Hasan'ın bu ani kararının İstanbul'daki sipahilerin ayaklanmaları ve sadrâzam değişikliği ile ilgisi hakkında bkz. AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 213-214

(43) Bkz. AKDAĞ, M. Celâlî İsyanları, s. 214, 215 vd.

(44) AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 201

kil etmekte olduğudur. Bu hâdise ancak Anadolu'nun iktisadî sefaleti ile izah olunabilir.» (45) Gerçekte bu celâlîlerin çoğunluğunu köylüler oluşturuyordu ve bu köylüler, «... pölütleri (palamutları) nafaka-i kifaf ederlerdi. Anadolu vilâyetlerinde celâlîler ve sekbanlar her kazalarda çiftlerini ve hizmetlerini ve kurallarını bırağup vesvese-i şeytân ızlâlı ile tüfenklenip sekbanlara karışub seyyidi olurdu ve vilâyeti hâli kıyas ile nikbetler eşirra olub, küçüklü büyüklü olurdu.» (46)

Bununla birlikte, bu eyleme katılanların çoğunluğu yoksul köylülerse de, kuşkusuz ki, eylemin yöneticileri ile tabanı oluşturan kitlenin çıkarları arasında aykırılıklar bulunuyordu. Deli Hasan'ın birdenbire Bosna Beylerbeyliğini kabul edip her şeyi yüzüstü bırakarak gitmesi, kendi kişisel çıkarlarına uygun olsa bile, Anadolu köylüsüne herhalde bir ihanet olarak yargılanmalıdır. Öte yandan, dirlikleri kesilmiş olduğu için ayaklanmaya katılmış olan birtakım celâlînin sonuç olarak kendilerinin yeniden Osmanlı çevrelerine alınmalarını sağlamış olmaları da onlar açısından bir bakıma amaçlarına ulaşmış oldukları biçimde değerlendirilebilir. (47) Şu durum bize bir gerçeği belirlemektedir: Osmanlı'nın Anadolu üzerindeki baskısı üzerine Anadolu halkı tek bir kitle olarak tepki göstermiş, ancak Osmanlı Devleti yöneticilerinin bu baskıyı ayaklanmanın birtakım önderleri üzerinden kaldırmaları ve onları yeniden kendi içlerine almaları karşısında ayaklanma, önce amacını yitirmiş ve daha sonra da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Tveritinova da, incelemesinin sonucunda yaklaşık olarak bu sonuca varmaktadır ki, Osmanlı Devletinin etnik yapısını gözden uzak tutmamak koşulu ile, (48) bu görüşün gerçeği yansıttığını belirtmek gerekir.

Bu nedenlerle biz Akdağ'ın, «... celâlî isyanları, kadronun yüzde doksan beşi levend olması itibarı ile, tam bir köylü isyanı olduğu halde, gaye cihetinden düşünülünce, bu harekete asla sosyal bir köylü hareketi denemez... ...Bu bakımdan, Rus müellifinin, bu hareketleri bir köylü isyanı sayması tamamiyle hatalıdır.» (49) yargısına katılmak olanağını bulamıyoruz. Kaldı ki, bu yargısı içinde dahi Akdağ, ayaklananların yüzde doksan beşinin köylü olduğunu kendisi açıkça söylemektedir. Ne denli kötü ekonomik ve siyasal koşullar altında kıvrandığını gördüğümüz Anadolu köylüsünün kitlesel olarak oluşturduğu bu eylemlerin, köylü ayaklanmaları olmadıklarını ve bu büyük kitlenin amaçsız olarak devlete başkaldırdığını söylemek olanaksızdır. Şurası bir gerçektir ki, bu eylemler, Osmanlı Devletinin Anadolu'da geçerli kıldığı düzene karşı olduğuna göre, ayaklanan kitlenin, bu düzenle çatışan halk olduğu da açıktır. Bu nedenle, bu eylem bir Anadolu Türk halk hareketidir.

(45) AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 215

(46) ABDÜLKADİR : Vekayii Tarhiye, Süleymaniye Esat Efendi. No. 2151, s. 73-74 (nakleden Akdağ, M. : Celâlî İsyanları, s. 212).

(47) TVERİTİNOVA, A. S. : a.g.e., s. 78

(48) Çalışmamızda Bölüm İki, 1, VI,'ya bkz.

(49) AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 250

KALENDEROĞLU ve CANBULADOĞLU AYAKLANMALARI

I

Deli Hasan Beyin 1603 yılında sahneden çekilmesiyle Anadolu'daki kaynaşma son bulamazdı. Bu ayaklanmalara yol açan nedenler olduğu gibi ortada duruyordu. Ancak, bu kez birtakım celâlî önderlerinin çevresinde toplanmış olan ve küçük çaplı sayılabilecek kümeler, siyasal kökenli olmakla birlikte amaçlı eylemler durumuna erişmeksizin Anadaoluda dolaşıyor ve Osmanlı Devletinin bu topraklar üzerindeki egemenliğini geçersiz kılıyorlardı. Bu kümeler aynı toplumsal ve ekonomik koşullar içinde oluşmuşlardı fakat eylemleri genellikle bilinçsiz ve örgütsüzdü. (1) Yalnız, bunlar içinde gelişmeye başlayan Kalenderoğlu ayaklanması kesin olarak siyasal bir amaca yönelmişti ve bu nedenle de Osmanlılar için en tehlikelisiydi. Nitekim, Kalenderoğlu Osmanlı'nın «mütegallibe» olduğu ve Osmanlı siyasal gücünün Anadolu'dan atılması gerektiği düşüncesindeydi. Örneğin, Kalenderoğlu gene bir celâlî önderi olan Muslu Çavuş'a yazdığı mektupta diyordu ki:

> «Bâde'l-unvan, sergüzeştim âleme malûmdur. Fitneengiz (= fitne çıkaran) ve ahidşiken (=sözünde durmayan) Osmanyan, mütegallibe (= zorba) olmakla, gururları kemale erip cevr-ü cefayı pişe kılmakla (= huy edinmekle) tâatlarından yüz çevirip izhar-ı hülûs (= samimiyet göstermeği) terk eyledikten sonra, Mihaliç ve Aydın ve Saruhan illerini yağma ve tâlân eyleyip ganâyim-i bî-şümar ile (= sayısız ganimetle) döndük. Cemiyetimiz yevmen feyevmen (= günden güne) ziyade olup, Konya şehrine geldiğimizde Karaman beylerbeyisi Deli-Zülfikar paşa anda mevcut bulunup kaleye kapandı. Üzerine varılıp etraf ve eknaf yağma olundu. Bade-hu (= sonra) göçüp, Karaman'a nüzul eyledik.
>
> Bu âne gelince Âl-i Osman tarafından min vech kat'i ümit eylemeyip (= ümit kesmeyip) serkeşlik olunmazdı. Canpolatoğlu vak'asından sonra min ba'd (= bundan sonra) can tende oldukça serfüru eylemek (= baş eğmek) yoktur. Hak Teâlâ muin olursa yanımızda olan bî-şümar (= sayısız) kârgüzar (= becerikli) dilâverle ol koca fertûtu (= bunağı, Kuyucu Murad Paşayı) bertaraf eyleyip, Üsküdardan berisini Osmanluya feragat ettirmek vardır. Eğer fırsat Kocanın olursa (= Kuyucu Murad Paşa galip gelirse) hod, bizim ettiğimiz işler dillerde destan olduğu hemen bize kâfidir.» (2)

Kalenderoğlu'nun neyi amaçladığını açıkça gösteren bu mektup, onun aynı zamanda bir «ideal» uğruna eyleme giriştiğini de kanıtlayacak niteliktedir: O, başarısızlığa uğrasa bile «ektikleri ihtilâl tohumlarının bir gün gelip filizlenecekleri» umudundadır. (3)

«Kalenderoğlu Pîri» ve «Kalenderoğlu Mehmet» de denilen Kalenderoğlu, Ankara'nın Murtazaâbat ilçesinin Yassıviran köyündendir. Onu, 1592'lerde yanında toplanmış olan seksen kişi ile birlikte düzene karşı gelmiş, «şekavet»e başlamış olarak görüyoruz. Bir ara Osmanlı Devletince bağışlanan Kalenderoğlu, bazı beylerbeyileri ile sancakbeyilerine çavuşluk, kethüdalık ve mütesellimlik yapmış ve daha önce de Karayazıcı Abdülhalim Beyin yanında çalışmış bulunuyordu. Ancak, Cigalızâde Sinan Paşanın kendisine verdiği sancak beyliğini elinde tutamayınca

(1) Bu gibi kümelenmeler için Bkz.: AKDAĞ, M.: Celâlî İsyanları, s. 221 vd.

(2) NAİMÂ : a.g.e., c. II, s. 562

(3) BARDAKÇI, C. : Anadolu İsyanları, s. 45

Kalenderoğlu 1604'de bir kez daha isyan bayrağını açmıştır. (4)

1606'da sadrâzamlığa getirilen Kuyucu Murad Paşa, celâliler üzerine sefere çıkmış, Anadolu'ya gelmişti. Kalenderoğlu'nun Saruhan'da bulunduğu duyulunca Murad Paşa, Anadolu beylerbeyisi Hüseyin Paşayı, Kalenderoğlu üzerine gönderdi. Nif yöresinde iki taraf arasındaki çarpışmada Hüseyin Paşa, Kalenderoğlu'na yenildi ve Saruhan bölgesi tümüyle Kalenderoğlu'nun eline geçti. (5) Saruhan'ın (= Manisa'nın) «ayân» ve «eşraf»ı, Kalenderoğlu'nun kenti yağmalamaması için ona kırk dört yük akçe vermeği kabul ettiler. (6)

Kuyucu Murad Paşa, bu sırada Canbuladoğlu'nun ayaklanmasının bastırılmasına öncelik tanımış ve onun üzerine giderken Kalenderoğlu ile anlaşmayı ve böylelikle ordusunun gerisinin güvenliğini sağlamayı yeğlemişti. Bu nedenle Kalenderoğlu'na Ankara sancak beyliği verildi. Kalenderoğlu Ankara'ya geldi. Fakat Ankara kadısı Vildanzâde Mevlâna Ahmet Efendi'nin önayak olması sonucunda Ankaralılar, Kalenderoğlu'nun adamlarından çekindikleri için onu kente sokmadılar. Kadı Efendi, Kalenderoğlu'na, adamlarının kentte de yağma yapmalarından Ankaralıların kuşkulandıklarını, onun için kente giremeyeceğini, fakat Kuyucu Murat Paşa, Kalenderoğlu'nu yanına sefere çağırmış bulunduğu için gerekli silâh ve cephaneyi verebileceklerini bildirdi. Kalenderoğlu bu duruma ses çıkarmadı ve adamlarından otuz kişiyi bu silâh ve cephaneyi alıp getirmeleri için Kadı Efendi ile birlikte gönderdi. Fakat Kadı Efendi'nin daha önceden düşünmüş bulunduğu plân gereğince Kalenderoğlu'nun bu adamları çeşitli evlere ayrı ayrı ve konuk olarak yerleştirildiler. Geceleyin Kadı'nın verdiği buyruk üzerine bu celâliler bulundukları evlerde ansızın öldürüldüler. (7)

(4) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Osmanlı Tarihi, C. III, Bölüm I, s. 110; ULUÇAY, M. ÇAĞATAY: Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri (XVII. Asırda), İstanbul, 1944, s. 12; Ayrıca bkz. NAİMÂ : a.g.e., c. II, s. 535

(5) NAİMÂ : a.g.e., c. II, s. 540; ULUÇAY, Ç. : Saruhan'da (XVII. Asırda), s. 14-15

(6) ULUÇAY, Ç. : Saruhan'da... (XVII. Asırda), s. 15

(7) NAİMÂ : a.g.e., c. II, s. 542-544. Naimâ Ankara'da kente alınan celâlilerin önderinin bir gence sarkıntılıkta bulunduğunu, bunun üzerine halkın o celâliyi öldürmek istediklerini ve

Kadı Efendi durumu bir mektupla Kuyucu Murad Paşaya bildirdi. Murat Paşa ise Kadı'ya verdiği cevapta, Kalenderoğlu üzerine asker göndermiş olduğunu, onu birkaç gün daha aldatıp oyalamaya çalışmasını buyuruyordu. Mektubu getiren kişi Kalenderoğlu'nca yakalandı ve onu hem Kuyucu Murad Paşa'nın ve hem de Kadı Efendinin tam Osmanlı biçiminde aldatmış oldukları anlaşıldı. Bunun üzerine Kalenderoğlu Ankara'yı kuşattı. Ancak, bir Osmanlı ordusunun yaklaştığını duyunca kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı.' (8)

Kuyucu Murat Paşanın güney illerinde bulunmasından yararlanan Kalenderoğlu, bu kez Bursa önlerine geldi ve kenti kuşattı. Kentin dış mahalleleri ele geçirildi ise de kale alınamıyordu. Hükümet, Nakkaş Hasan Paşayı deniz yolu ile, Yusuf Paşayı da karayolundan Bursa'nın yardımına gönderdi. Kalenderoğlu gene çekilmek zorunda kaldı. Çekilme sırasında, Osmanlı ordusu içinde bulunan Silistre sancakbeyi Dalkılıç Mimar Ahmet Paşa kuvvetlerini Manyas'da yenerek Ahmet Paşa'yı öldürdü.

Fakat Kuyucu Murat Paşa, güneydeki ayaklanmaları kontrol altına almış ve Kalenderoğlu üzerine, Araplardan topladığı askerlerden ve yeniçerilerden oluşan ordusu ile ilerlemeğe başlamıştı. Göksu yöresinde celâliler Osmanlılar ile karşılaştılar. Bu kez, Kalenderoğlu başarılı olamadı. İsyancılar yenik düştüler (5 Ağustos 1608). Kalenderoğlu ve sağ kalabilen öteki celâliler, Anadolu'yu terkederek İran'a sığındılar. (9)

Naimâ'nın dediğine göre celâliler bu karşılaşmada «can ve baştan geçmişler» (10) cesine savaşmışlardı.

Eğri seferi sırasında Avusturyalılar ile 1597'de Haçova

bu olayın bu nedenle ortaya çıktığını söylüyor. Ancak, Naimâ'nın gene kendisi Kadı Efendi'nin «hüsn-ü tedbir ile şeytandan ileri olan Kalenderoğlu gibi haramzâdeye hile ve hâb-ı hargûş (= tavşan uykusu) verip, ol dahi adamlarından biri otuz miktarı eşkıya ile» gönderdiğini yazıyor. (NAİMÂ : a.g.e., c. II, s. 543-544). Bu açık anlatım karşısında sarkıntılık savının, bu hileyi haklı çıkarmak için ortaya atıldığı kendiliğinden anlaşılıyor.

(8) NAİMÂ : a.g.e., c. II, s. 544-545

(9) NAİMÂ : a.g.e., c. II, s. 563-566

(10) NAİMÂ: a. g. e.., C. II. s. 565

meydan savaşında önce bozulan Osmanlı ordusu, savaşın sonuna doğru toparlamış ve Avusturyalıları yenilgiye uğratmıştı. Osmanlı ordusu bozulduğunda savaş alanından kaçanların arasında Cigalâzâde Sinan Paşa da bulunuyordu. (11) Daha önce bu bölümde «Osmanlı İmparatorluğu içinde Türklerin Yeri» başlığı altında da sözünü ettiğimiz ve asıl adı Eskipion olan bu Sinan Paşanını babası Ceneviz Kaptanlarından «Cicala» dır. Bir deniz savaşında Cicala, oğlu Eskipion ile birlikte Piyale Paşaya tutsak olmuş, Eskipion, Osmanlı sarayına alınarak burada yetiştirilmişti. Adı Sinan'a çevrilen Eskipion, Kaptan-ı Deryalığa kadar yükselmiş bulunuyordu. (12)

İşte bu Cigalazâde Sinan Paşa savaşın hemen bitiminde herkesten önce padişahın yanına gidip Naimâ'nın deyişiyle: «Bu fetih ve zafere kulunuz sebep oldum!» deyu iftihar yollu birçok lâf ve güzaf edip, Hoca Sadeddin Efendi ile Gazenfer Ağa dahi (Eğer isteklerine müsaade olunursa sadrâzamlığa lâyıktır) deyu imdat etmeleriyle, kendüye sadrâzamlık mührü verildi.» (13)

Cigalazâde Sinan Paşa bizzat kendisi savaştan kaçmış bulunmasına rağmen, ilk iş olarak savaştan kaçtıkları bahanesiyle önce kendisinin bu korkaklığını bilenleri öldürtmeğe başladı. Bazı Türk sancakbeylerine kadın giysileri giydirtip onları ordu içinde dolaştırttı, hareketlerde bulundu. Öldürülen Türk sancakbeylerinin malvarlıklarına da el konuyor, devşirmelere veriliyordu. İşte Anadolu'da «celâli» olarak gördüğümüz «beyler»in çoğunluğunu Sinan Paşadan kaçıp kurtulabilenler oluşturuyordu. (14) Karayazıcı ve Kalenderoğlu ayaklanmalarına katılan «beyler» in büyük bir bölümü bunlardı. (15)

Daha sonra sadrâzamlıktan azledilen Sinan Paşa, İran seferine serdar olarak atandı. Tutumunu sürdürerek Anadolu'daki dirlikleri kesen Sinan Paşa bu kez bir de Halep valisi Canbuladoğlu Hüseyin Paşa'yı, nedensiz olarak öldürdü. (16) Bunun üzerine Hüseyin Paşa'nın yeğeni Ali Paşa ayaklandı. Canbuladoğlu ayaklanması olarak adlandırılan bu eylem kısa zamanda gelişerek Anadolu'nun güneyini kapladı.

Ancak, celâliler üzerine serdar bulunan Kuyucu Murat Paşa, Canbuladoğlu ayaklanmasını bastırmak için büyük bir kuvvetle güneye yöneldi. Kuyucu Murat Paşa ile Canbuladoğlu Ali Paşanın orduları Oruç Ovasında karşılaştılar. Canbuladoğlu tutunamadı, yenildi. Murat Paşa, büyük bir katliâma girişerek 26.000 kişinin başını kestirdi, bu başlar bir yere yığılarak bunlardan bir tepe yapıldı (1607). (17) Ancak, Canbuladoğlu Ali Paşa, 2.000 kişi ile kaçabilmişti. Ali Paşa, Kalenderoğlu'na katıldı. Fakat Kalenderoğlu ile anlaşamadığı için bir gece adamlarını da bırakarak kaçtı, İstanbul'a gitti, padişahtan bağışlanmasını istedi. İsteği kabul edilen Paşa, Temeşvar'a beylerbeyi olarak atandı ama bir yıl sonra 1608'de orada öldürüldü. (18)

(11) BARDAKÇI, Cemal: Devrişmelerle Sığıntılardan ve Mütegallibeden Neler Çektik?, Bolu, 1942, s. 36

(12) a. g. e.

(13) NAİMÂ : a.g.e., c. I, s. 168

(14) NAİMÂ : a.g.e., c. I, s. 170-171; BARDAKÇI, C. : Devşirmelerle..., s. 38-39.

(15) ULUÇAY : Saruhan'da... (XVII. Asırda), s. 11

(16) NAİMÂ : a.g.e., c. II, s. 538

(17) NAİMÂ : a.g.e., c. II, s. 546-548

(18) ULUÇAY, Ç. : Saruhanda... (XVII. Asırda), s. 18

CENNETOĞLU, KARA HAYDAR OĞLU KATIRCIOĞLU ve GÜRCÜ ABDÜNNEBİ AYAKLANMASI

I

Naimâ'ya göre Cennetoğlu :

> «Karesi sancağı hududunda reayayı muhafaza bahanesiyle meydana çıkıp ve zamanla kuvvet bulup, itaatten çıkıp Kazdağı ve ol havali Türklerinden pek çok ırgat toplayıp fesada başladığından, ortadan kaldırılması icap etmişti.» (1)

Koyu bir Osmanlı olan Naimâ'nın şu birkaç satırından bile, Cennetoğlu ayaklanması olarak anılan bu eylemi oluşturanların yoksul Türk halkı olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Gerçekte artık halk kendiliğinden bir araya gelip toplantılar yapmaya başlamış ve Osmanlı yöneticilerinin zulmünden nasıl kurtulabileceklerini görüşüp tartışmaya başlamıştı. Bu toplantılar sonunda da zulmedenlere karşı ortaklaşa olarak direnmeye karar verilmişti. Bu niteliği ile gerçek bir halk hareketi oluşturmaya başlamış bulunan toplulukların başına Cennetoğlu geçti. (2)

Bazı Osmanlı belgelerinde «Cennetkarıoğlu» adıyla da anılan Cennetoğlu, Cennet adındaki Belgeli bir kadının oğludur. Cennetoğlu, bu olaylardan önce tımarlı bir sipahiydi. Cennetoğlu, halk arasına karışarak, Osmanlı Devletine karşı direnmede onlarla birlik olacağını, ancak, halkın da kendisini tam anlamı ile desteklemesi gerektiğini bildirdi. Halk da and içerek Cennetoğlu'na söz verdi. (3) Bunun üzerine Cennetoğlu bir ordu düzenlemek amaciyle, bulunduğu yöredeki gerek halk ve gerekse ayân ve eşraftan «sekban akçesi» adıyla vergi topladı ve ilk ağızda 1.600 yaya ve 1.000 atlıdan oluşan bir kuvvet hazırladı. Bazı celâliler de kendisine katıldılar. Cennetoğlu, üzerine yönelen ilk Osmanlı kuvvetini Tire'de bozguna uğrattı ve Bursa, Saruhan ve İzmir yörelerinde egemen oldu. (4)

Bu durum karşısında çıkarları bozulan Anadolu'daki sipahiler, Rum Mehmet'in başkanlığında sadrâzama gelerek, «Ortaya çıkan Cennetoğlu, Aydın ve Saruhan diyarlarını yağma ve emlâk ve eşyalarını talân ve nice zararlar vermektedir. Elbette üzerine asker tâyin olunup hakkından gelinsin!» (5) diye üsteleliler. Sadrâzam da, Kanlı Mehmet Paşa ile Dişlek Hüseyin Paşaya Cennetoğlu üzerine gitmelerini buyurdu.

İlk karşılaşmada, Dişlek Hüseyin Paşa, az da olsa bazı başarılar kazandı. Buna karşılık Cennetoğlu, sahte bir ferman düzenleyerek bunu sancakbeyleri ile kadılara gönderdi. Bunda Hüseyin Paşanın kendisinin celâlî olduğu ve bu nedenle de onun buyruklarına uyulmaması gerektiği bildiriliyordu. Zor durumda kalan Hüseyin Paşa İstanbul'a yazarak durumu düzeltiren fermanlar getirtti. (6)

Fakat sonuçta Cennetoğlu da başarılı olamadı. 1625 yılında Manisa'da yapılan savaşta, Hüseyin Paşaya yenildi, önce kaçmayı başardı ise de Denizli'ye geçerken yakalandı ve Birgi'-

(1) NAİMÂ : a.g.e., c. II, s. 912-913

(2) ULUÇAY, Ç. : Saruhan'da... (XVII. Asırda), s. 31

(3) ULUÇIRAY, Ç. : Saruhan'da... (XVII. Asırda), s. 32. «Cennetoğlu hakkında yazılan bütün ferman ve hükümler incelenecek olursa, hemen hepsinde de, Cennetoğlu'nun halkı kandırdığı zikredilmektedir. Halbuki ne halk, ne de Cennetoğlu kandırılmış değillerdir. Beylerbeyi ve adamlarından, halkın ne kadar fenalık görmüş oldukları, inkâr edilmez bir hakikat halinde, anlaşılacaktır.» (ayın yerde.)

(4) ULUÇAY, Ç. : Saruhan'da... (XVII. Asırda) s. 32-33

(5) NAİMÂ : a.g.e., c. II, s. 913

(6) ULUÇAY, Ç. : Saruhan'da... (XVII. Asırda), s. 34. Metin için bkz. aynı yerde s. 229.

de çeşitli işkencelerle öldürüldü. Yakalanan adamları da kazıga vurulup gene işkencelerle öldürüldüler. (7) Dişlek Hüseyin Paşaya ise vezirlik ve Anadolu Beylerbeyiliği verilerek ödüllendirildi. (8)

II

Cennetoğlu'nun öldürülmesinden sonra Anadolu'daki en önemli hareket, Kara Haydaroğlu ayaklanmasıdır. Kara Haydaroğlu, bir kadıyı öldürdüğü için eşkiya olan ve Hamideli'nin Uluborlu kasabasında Veli Baba Tekkesinde bulunduğu bir sırada, yakalanarak öldürülen Kara Haydar'ın oğludur.

Haydaroğlu, kişisel olarak gerek babasının öcünü almak için ve gerekse sadrâzam Ahmet Paşanın kendisinden 30.000 kuruş rüşvet almasına rağmen, söz verdiği sancak beyliğine atanmaması üzerine 1647'de önce Veli Baba Tekkesini bastı ve sonra Söğüt Dağına çıktı. (9)

Haydaroğlu üzerine önce İbşir Paşa gönderildi. Fakat Haydaroğlu gene dağa çekildiğinden ele geçirilemedi. Buna karşılık köylülerden 100 kişi Haydaroğlu'nun adamıdır diye yakalanarak İstanbul'a yollandı. Bunların 15'i İstanbul'da asıldı, ötekileri ise küreğe gönderildiler. «Ancak bu sefer bahanesiyle reaya çok zulüm ve eziyet ve sitem görüp bir netice de vermedi» (10)

Bu kez Küçük Çavuş Ahmed Paşaya, Haydaroğlu'nu ortadan kaldırmak görevi verildi. Karahisar'da Haydaroğlu'nun adamları bozulup kaçtılar. Bundan gurura kapılan Paşa, askeri başıboş bıraktı. Bunu öğrenen Haydaroğlu, az bir kuvvetle bir baskın düzenledi, Osmanlı ordusu yenilerek dağıldı ve Ahmed Paşa da isyancıların eline düştü. Haydaroğlu, Paşayı bağışladı, onu serbest bıraktı. Ne var ki, Haydaroğlu'nun en önde gelen adamlarından Katırcıoğlu, «Ben ve sen onun eline gireydik, şimdi başımız şu meydanda yuvarlanırdı. Öyle düşmanı adam sağ koyuverir mi?» diyerek, Ahmet Paşanın arkasından yetişti

(7) NAİMÂ : a.g.e., c. II, s. 913

(8) ULUÇAY, Ç. : Saruhan'da... (XVII. Asırda), s. 35

(9) NAİMÂ : a.g.e., c. IV, s. 1779; ULUÇAY, Ç. : Saruhan'da... (XVII. Asırda), s. 50-51

(10) NAİMÂ : a.g.e., c. IV, s. 1806

ve onu öldürdü. (11) Karahisar (Afyon) yağmalandı. Haydaroğlu buradan Isparta üzerine yürüdü. Ispartalılar, Haydaroğlu'na adamlar göndererek kentin yağmalanmaması için para vermeği önerdiler. 3.000 kuruş istendi. Kentliler, parayı toparlayıncaya değin isyancıların beklemelerini istediler. Amaçları Haydaroğlu'nu oyalamaktı. Gerçekten bu sırada Abaza Hasan Ağa bir sabah erken saatlerde isyancılar üzerine baskın düzenledi. Böyle bir baskına karşı hazırlıksız olan isyancılar, Osmanlı kuvvetleri karşısında tutunamadılar ve bozuldular. Haydaroğlu ayağından mızrakla yaralandı, ancak kaçmayı başardı. (12) Yarası ağır olduğundan fazla uzaklaşamayarak bir köyde yakalandı. Yakalanan öteki celâlî önderleri ile birlikte yaralı olarak İstanbul'a getirildi Onu, Parmak Kapı'da astılar. (1648) (13) Öldürüldüğünde «daha yeni sarı bıyıkları gelmiş bir taze yiğit idi.» (14)

III

Kara Haydaroğlu'nun en güvenilir yardımcılarından Katırcıoğlu, bu yenilgi sırasında kaçmış ve kurtulmuştu. Hamideli Türkmenlerinden olan Katırcıoğlu, dağılan kuvvetleri topladı. Bu sıralarda Osmanlı İmparatorluğuna son vermek amacı ile İstanbul üzerine yürümekte olan Gürcü Abdünnebi'ye katıldı (Mayıs 1649). Abdünnebi'nin yenilmesi üzerine Beyşehir ve Seydişehir yörelerinde bura halkından kentlerine zarar vermemek koşulu ile paralar almaya başladı. Fakat Hamideli sancağı mutasarrıfı Topal Mehmet Paşa'ya yenildi ve çekilmek zorunda kaldı. (15) Bu yenilgi üzerine daha fazla dayanamayıp devletten bağışlanmasını istedi. Kaptan Murat Paşanın araya girmesi ile bağışlandı. (16) Katırcıoğlu'na önce Beyşehir mutasarrıf-

(11) NAİMÂ : a.g.e., c. IV, s. 1877-1878

(12) Evliya Çelebi'nin Kara Haydaroğlu ve Katırcıoğlu ile karşılaşması için bkz. : EVLİYA ÇELEBİ : a.g.e., c. IV, s. 116 vd.

(13) NAİMÂ : a.g.e., c. IV, s. 1902-1903

(14) NAİMÂ : a.g.e., c. IV, s. 1902

(15) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Osmanlı Tarihi, C. III, Bölüm I, s. 319

(16) NAİMÂ : a.g.e., c. VI, s. 528-529

lığı, daha sonra da Karaman beylerbeyiliği verildi. Artık «Katırcıoğlu Mehmet Paşa» olan Katırcıoğlu Mehmet, 1668'de Girit'deki savaşta öldü. (17)

Naimâ onun için şöyle diyor:

> «Katırcıoğlu haramilikten yetişmiş dağ adamı iken, anın zulmü diğer valilerden çok az olduğu herkesçe malûmdur. Bu vakitteki valiler ne kadar zalim olmalıdır ki, bir yolkesenin anlardan daha iyi olduğuna ittifak oluna. Zamanın fesadından Allaha sığındık.» (18)

IV

Vezir Gürcü Mehmet Paşanın akrabası ve ayrıca Adana valisi Cafer Paşanın kardeşi olan Gürcü Abdünnebi, daha önce isyan etmiş fakat IV. Murat tarafından bağışlanmış bir Sipahi ağası, başka bir deyişle kendisi de bir kapıkuluydu. İkinci kez başkaldırması da, 100.000 kuruş peşin verip 30.000 kuruşunu da sonradan göndermesi üzerine kendisine verilen voyvodalığın eline geçmesi sırasında bu son 30.000 kuruşun verilmemiş sayılması, onun da buna direnmesi gibi kişisel bir nedene dayanıyordu. (19) Ne var ki, Anadolu'da artık bıçak kemiğe dayanmıştı ve halk yeni bir kalkışmaya hazırdı. Bu nedenle, doğrudan doğruya İstanbul üzerine yürümeğe başlayan Gürcü Abdünnebi'ye Anadolu'nun her yerinden katılmalar oldu ve Abdünnebi kuvvetleri çığ gibi büyüdü. Katırcıoğlu'ndan başka Kazzaz Ahmet kuvvetleriyle Anadolu sipahileri, sarıca ve sekbanlar Abdünnebi'ye katıldılar. Önce Bursa'ya gidecekmiş gibi davranan Abdünnebi, son anda İstanbul üzerine döndü. Osmanlı Devleti, Tavukçu Paşayı görevlendirerek onu Abdünnebi'yi karşılamağa gönderdi. Önce İzmit'e gelen Tavukçu Paşa, burada siperler ve hendekler kazıp Abdünnebi kuvvetlerini durdurmak istediyse de, İstanbul üzerine gelmekte bulunan Anadolu

(17) ULUÇAY, Ç. : Saruhan'da... (XVII. Asırda), s. 57
(18) NAİMÂ : a.g.e., c. VI, s. 2529
(19) NAİMÂ : a.g.e., c. IV, s. 1922-1923

kuvvetlerinin çok kalabalık olduğunu anlayan Paşa, bu taktikten vazgeçti ve İstanbul'a geri döndü. (20)

Sadrâzam Murat Paşa, Üsküdar'a geçip Bulgurlu'da istihkâmlar kazdırmaya girişti. İstanbul'da ne kadar eli silâh tutan adam varsa Üsküdar yakasına geçirildi. 1453'den sonra bir kez daha İstanbul Türklere karşı savunulacaktı. İstanbul'da ekmek tüketimi Eyüp'de 1.000, İstanbul merkezinde 1.000 ve Galata'da 2.000 adetle sınırlandırılıp kısıtlandı. (21) Sancağı Şerif Üsküdar'a geçirildi.

Abdünnebi, İstanbul'a yaklaştığı sırada, «... bile gelenlere (= beraber gelenlere) harçlık verüp, yolda ekmek, yemek ve yem ve buna benzer şeyleri parasıyla alup asla fukaraya eziyet ettirmezdi.» (22) Abdünnebi, Niğde'de karısını boşayıp onunla vedalaşmış, bütün malını mülkünü satarak paraya çevirmişti. Ordusunun masraflarını bu para ile ödüyordu. Naimâ'ya göre, «hayattan ümidini kesüp, on beş yıldan beri topladığı malı hep paraya çevürüp yükletüp gelmişti.» (23)

En sonunda 5 Ağustos 1649'da iki taraf Üsküdar'da Bulgurlu'da karşılaştılar. Osmanlı ordusu önce bozuldu, fakat sonradan toparlandı. Anadolu ordusunda yönetim birliği yoktu, önderleri arasında anlaşmazlıklar vardı. Savaşta Abdünnebi kuvvetleri yenildi, Abdünnebi kaçtı. (24) Osmanlı askeri, bahşiş vermesi üzerine Abdünnebi'nin adamlarından yakaladıklarının başlarını keserek vezire getirmeğe başladılar. Ancak, bir süre sonra, Osmanlı askerinin bu para için savaşta ölen kendi arkadaşlarının başlarını kesip getirdikleri anlaşılınca, kelle başına verilen bahşiş işine bir son verildi. (25) Abdünnebi ise, karapınar'da yakalandı, başı kesilip İstanbul'a gönderildi.

Osmanlı İmparatorluğunun başkentine değin böylece gelip dayanan Anadolu ayaklanmaları da, kesilen bu başla birlikte, etkinliğini yitirmiş oldu.

(20) NAİMÂ : a.g.e., c. IV, s. 1945-1946
(21) NAİMÂ : a.g.e., c. IV, s. 1946
(22) NAİMÂ : a.g.e., c. IV, s. 1950
(23) NAİMÂ : a.g.e., c. IV, s. 1950
(24) Savaşın ayrıntıları için bkz. NAİMÂ : a.g.e., c. IV, s. 1952-1956
(25) NAİMÂ : a.g.e., c. IV, s. 1955-1956

AYAKLANMALARIN BASTIRILMASINDA OSMANLILARIN ANADOLU HALKINA KARŞI TUTUMU

I

Yukarıda en önemlilerine kısaca değindiğimiz Anadolu ayaklanmalarının nasıl bastırıldıklarını görmüş bulunuyoruz. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti, gerek incelemiş bulunduğumuz bu hareketleri ve gerekse bunlar dışında kalan, her zaman için Osmanlı siyasal gücüne varlığını duyurtan ve devleti tanımıyan kıpırdanışları, direnişleri tümüyle yok etmek, Anadolu'yu eskisi gibi Osmanlı İmparatorluğuna bağlamak için Anadolu üzerine yöntemli bir biçimde seferler düzenlemiştir. 9 Aralık 1606'da sadrâzam olan Kuyucu Murat Paşanın Anadolu seferi bunların ilkidir. Kuyucu Murat Paşa, üç yıl Anadolu'yu kasıp kavurmuş ve bilindiği kadarı ile bu süre içinde toplam olarak 65.000 kişi öldürtmüştür. (1)

Bir Hırvat devşirmesi olan Kuyucu Murat Paşa, 15 Haziran 1607'de Üsküdar'a geçerek harekete başlamış ve 2 Temmuz 1607'de Üsküdar'dan Anadolu üzerine yürümüştür.

O dönemi yaşamış Ermeni rahip Grigor'un kşisel gözlemine göre :

> «Murad Paşa, bütün konakladığı yerlerde önceden kuyular kazdırır ve bütün celâlîleri, halkın şikâyet ettiği muzır adamları öldürüp bu kuyulara attırır, oraya indirilen birkaç adam da atılanları istif ederlerdi. Vakadan dört sene sonra kış mevsiminde oradan geçerken ev büyüklüğünde olan kuyuları müşahade etmiştik.» (2)

Murad Paşanın «Kuyucu» luğu işte buradan gelir. Bu kuyulara kimler öldürülüp atılmazdı ki... Küçücük masum çocuklar bile onun elinden kurtulamamıştı. Kendi eliyle çocuk da öldürürdü Kuyucu Murat Paşa! Naimâ anlatıyor:

> «... bir gün pişgâh-ı otakta (= otağın üstünde) iskemle üzerinde oturup harfolunan (= kazılan) bi're (= kuyuya) gelen adamları katlettirip doldurmağa meşgul idi.
>
> O sırada gördü. Halk verasında (= arkasında) bir atlu sipahi, bir sabiyi (= çocuğu) kenduye redif edip (= ardından getirme) geçüp gider. Paşa emreyledi, varıp sabiyi at arkasından indirip huzuruna getürdüler. Oğlancığa:
>
> — Sen ne yerdensin? Celâlî arasına neden düştün?
>
> Dedikte, Sabi doğru söyleyip :
>
> — Falan diyardanım, kıtlık sebebinden babam beni alıp bunlara katıldı. Boğazımız tokluğuna yanlarınca gezerdik.
>
> Dedi.
>
> — Baban ne idi? deyû sorıcak.
>
> — Şeştar çalardı ve anınla doyunuyordu.
>
> Vezir-i âzam Murad paşa başını sallayarak acı acı güldü.
>
> — Hay, Celâlîleri şevke getürdü.
>
> Deyup, çocuğun katline işaret etti. İşaret üzerine çocuğu cellâtlara verdiler. Fakat cellâtlar:
>
> — Bu sabi masumu nice öldürelim?!
>
> Deyû çekilip, her biri bir tarafa gidip göz yumdu. Murad Paşa, emrinin neden geciktiğini sorduktа, cellâtların çocuğa merhamet edip istinkâf ettiklerini bildirdiklerinde paşa:

(1) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Osmanlı Tarihi, c. III, Bölüm I, s. 117

(2) ANDREASYAN, H. D. : Bir Ermeni Kaynağına Göre..., s. 42

— Yeniçerilerden birisi öldürsün.

Deyû buyurdu. Yeniçeri dilâverlerine teklif olundukta, anlar dahi, sabiye bakıp:

— Biz cellât mıyız? Cellâtlar bile merhamet etti. Vezir, kendi iç oğlanlarına emretti ki, sabîyi öldüreler. Anlar dahi huzurundan dağılıp kabul etmediklerinden oğlancık meydanda kalıp, onu öldürecek adam bulunmadıkta, ihtiyar vezir, arkasından kürkünü bırakıp ve kalkıp, sabîyi kendi eliyle alıp kuyunun kenarına getürüp, başını burup, boğazını sıkıp helâk ve kendi eliyle kuyuya ilkaa etti.» (3)

İşte Kuyucu Murat Paşanın Osmanlı Devletine gördüğü hizmetin uslûbu budur. Ne yazık ki, Osmanlı Naimâ'yı bile ürperten bu paşayı, bugün Türkiye Cumhuriyeti'nde savunanlar, onu övenler bulunuyor.

II

Kuyucu Murat Paşa'nın bu tutumu Osmanlı Devletince çok benimsenmiş olmalı ki, 1658'de Sadrâzam olan bir başka devşirme, Köprülü Mehmet Paşa da aynı yolu izledi. Köprülü önce kendisi Anadolu'da Osmanlı düzenini iyice yerleştirmek istedi. Sonra da Boşnak İsmail Paşayı bu işle görevlendirdi. İsmail Paşa, Anadolu'da 10.000 kişiyi haklı haksız tutup öldürttü. Paşanın amacının terör yaratmak olduğu açıkça anlaşılıyor. İsmail Paşa, halktaki bütün tüfekleri toplattı, üstelik her silâhın sahibinden beş kuruş da para alıp bu tüfekleri İstanbul'a gönderdi. Halktan 80.000 tüfek toplanmıştı. Naimâ'dan öğrendiğimize göre bu konuda halk arasında fıkralar da anlatılıyordu. Örneğin, «Türklerden biri dağ başında öten bir kekliğe rastgelmiş, (Öt gidinin kekliği öt! İsmail Paşa gibi arkan var, bizde tüfek komadı) demiş.» (4)

İsmail Paşa, Anadolu'da kimi yakaladıysa İstanbul'a celâlî diye gönderiyordu. Bu sırada Üsküdar'a geçmiş olan padişahın huzuruna götürülen bu zavallılar orada öldürülüyorlardı. Anadolu insanının kitle halinde öldürülmesinin ortaya çıkardığı feci görünümü Evliya Çelebi şöyle çizer:

«Birkaç gün içinde Üsküdar insan kanı ile lâleliğe dönüp, teafün ile kötü kokudan divan erbabı rahatsız olmaya başladılar. Kanlar üzerine konan sinekler, çadırlarda rahatça oturanların üzerlerine konup herkesin elbise ve destarını kana bulardı. Tabiat sahibi olanlar, kötü kokudan ve sineklerin hücumundan yemek yiyemezlerdi... Bu üzücü hal yedi günden sonra bildirilince insan nâşları için kuyular kazılıp beşer altışar kesilenler kuyulara doldurüldu. Nihayet kuyu kazmaktan da usanılıp Asesbaşı ve diğerleri, nâşları arabalara yükleyip Haydarpaşa bahçesi önünde denize dökerdi. Nihayet bununla da baş edemeyip mahkûmları, divanda muhakemesi görülenleri, Kavak iskelesine gönderip orada katletmek tedbir edildi. Her gün Kavak iskelesinde yüzlerce adam öldürüldü.» (5) (6)

III

En son İsmail Paşanın bu tutumu karşısında Anadolu halkı

(3) a.g.e., c. II, s. 576-577

(4) NAİMÂ : a.g.e., c. VI, s. 2901

(5) EVLİYA ÇELEBİ : a.g.e., c. VIII, s. 130

(6) Öldürülenlerin olaylarla ilgisiz kimseler olduklarını belirten Evliya Çelebi, örneğin öldürüleceği sırada direnen ve bir türlü cellâtların eline gelmeyen birinin padişahın dikkatini çekmesi ve kendisinden sorulması üzerine kim olduğunu ve neden cellât önüne getirildiğini şöyle anlatmıştır: «Ben Anadolu eyaletinde, Uşak şehrinde Uşak tarikinden bir sadık, âşık ve garib sadattanım ama levendler ile beraber olduğumdan, iyi çökür çalıp, hazin sesler ile türküler çağırdığımdan Hasan Paşa beni Bursa'ya gelirken beraber getirdi. Gördüm ki isyan ediyor, iki kere kaçıp yine kurtulamadım, beni tuttular. Üçüncü defa onlar Konakçı-Ali Paşa ve Çavuşoğlu Mehmet Paşa ile dövüşmek üzere iken yine kaçıp Uşak şehrine geldim. Orada bir şerife anacığım var. Onun yanında sekiz aydır saklı iken Karahisar beyi tutup, beni bırakmak için benden bin kuruş istedi. Bir habbe bile vermediğim için beni bağlayarak buraya gönder (dî) c. VIII, s. 138-139.

artık eylemli direnme gücünü yitirdi. Gerçekten de, bundan sonra ufak çaplı bazı kalkışmalar görülmüş ise de, bunlar siyasal bir niteliğe ulaşamamışlardır. (7) Bununla birlikte, Türklerin «bey» sınıfından olanların siyasal haklarını elde etmekte bir ölçüye değin başarılı oldukları da anlaşılmaktadır. İsyanlarını önlemek amacı ile kendilerine beylikler verilince Türk beyliklerin bir bölümü yeniden siyasal iktidara ortak olabildiler. (8) Ama bu arada asıl halk sınıfı yitip gitti. Oysa, halk özvarlığını savunmak, insanca yaşamak hakkını elde etmek için ayaklanmıştı. O, bu amaçla ölümü hiçe saymıştı. Halk, kendi şairinin deyişiyle :

Dadaloğlu yarın kavga kurulur
Öter tüfek davlumbazlar vurulur
Nice koç yiğitler yere serilir
Ölen ölür kalan sağlar bizimdir

diyordu. Bunun için, Osmanlı, onu kitle halinde yok etmekten başka çare bulamıyordu. Nitekim artık kapsamlı ve eylemli bir direnmeye bir kez daha girişecek gücü kalmayıncaya değin Anadolu halkı ezildi, durdu.

Ne var ki, kaba kuvvet karşısında yenilmek başka şeydir, bu kaba kuvveti benimsemek, onun meşruluğunu kabul etmek başka şeydir. Nitekim, Anadolu halkı gönlünde her zaman Osmanlı'ya karşıydı. Osmanlı'nın her şeyine nefretle bakıyordu. Anadolu'daki Osmanlı kentleri, köylünün emeğinin sömürülme merkezleriydi. Bu nedenle de ayaklanan geniş köylü kitleleri kentlerle savaşmışlardı, onları kuşatmışlardı. Kentlerle savaşamayacak bir duruma getirilen Anadolu köylüsü, bu kez köylerine çekilip kapandı. Osmanlı'nın kendi düzenini sürdürmek için giriştiği çabalar da onda yalnızca kin duygularını geliştiriyordu. Bu nedenle Osmanlı'nın «ıslâhat» dediği, «batılılaşma» dediği herşey, onun için niteliğini gördüğümüz bu Osmanlı düzeninin kendisi üzerinde egemenliğinin ömrünü uzatmak demekti. Halkımız, bu düzeni sürdürme çabalarına karşı çıkacaktı. Tarihsel gelişim bunu gerektiriyordu. Osmanlı ve Osmanlı'dan yana olanlar, nasıl önceleri ona «eşkıya» dediler se, bu kez de «gerici» dediler. Osmanlı, Türk halkını suçlayacak terimleri elbette bulacaktı!

Halk direnmesi artık başka bir plâna kayıyordu.

(7) Örneğin bkz. UZUNÇARŞILI, İ. H. : Osmanlı Tarihi, c. III, Bölüm I, s. 493-495

(8) SÜMER, F. : Oğuzlar (Türkmenler), s. 189-190

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GELİŞMİŞ OSMANLI DEVLET DÜZENİ VE İSTANBUL

«Sadrâzam, hususî ve büyük bir kalyon yapılmasını arz'ı edüp Bahçekapısında kurmuştu... Sonra tamam olunca... cümleten gösterişle varup kalyonu indirmeye hazır oldular... Ol altmış zira boyu olan büyük ve heybetli kalyon suya inerken yanı üzere devrilüp halk beri tarafa irkildikte faydası olmayup deliklerden içeri su dolup, anbar dolmakla denize inip gitti... Ekseri kimseler «Zulüm ile yapılan geminin hali budur,» deyu kötü lâf ettiler... Rızkı kesilen mazlumların âhı netice verdiğinden bu tarihi söylemiştir:

Âh ile battı vezir'in gemisi Deryâya»

Niamâ Tarihinden

— 1 —

İSTANBUL'UN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

I

Anadolu'nun kavgası, temelde İstanbul'a karşıydı. Bununla birlikte bu kentte de toplumsal sınıflar doğal olarak birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmışlardı. Bu nedenle gerek Anadolu ayaklanmalarının kimlere karşı girişilmiş bulunduğu ko-

nusunda buraya değin belirtilenleri bütünlemek ve gerekse bundan sonra, Anadolu'dan İstanbul'a sıçrayan ayaklanmaların niteliklerini gerçekçi bir biçimde çözümlemek olanağını sağlamak bakımından İstanbul kentinin toplumsal ve ekonomik yapısı üzerinde kısaca durmak gerekiyor. İstanbul'u inceleyeceğimiz bu yapısı bize; çeşitli İstanbul ayaklanmalarına katılmış bulunan «gruplar»ın sınıfsal özellikleri bu kesimin sonunda belirtilmiş bulunacağı için, bu ayaklanmaların hangilerinin «halk hareketi», hangilerinin de «tutucu» hareketler oldukların anlaşılmasında da büyük kolaylık sağlayacaktır. Ancak, hemen her ayaklanmanın ya içinde, ya da karşısında olduğu görülen «kapıkulları», «İstanbul'un sosyo-ekonomik yapısı»ndan sonra ayrı bir kesim olarak incelenecektir.

Osmanlı'nın İstanbul'u, Osmanlı düzeninin halktan koparıp aldığı maddi ve manevi değerlerin, halkın emeğinin ve alınterinin ürününün, egemen çevrelerce en yoğun biçimde tüketildiği bir kenttir. İstanbul'un her yapısının taşında, bu yapı için tüketilen her ekonomik değerde özellikle Anadolu insanının ıstırabı vardır. Bugün güzellik ve görkemlerini şaşkınlıkla, takdirle seyrettiğimiz camiler, hanlar, saraylar, köşk, konak ve yalılar, gerçekte bu yoksul halkın o gün için çılgın bir israf içinde hemen tüketilip bitirilememiş olan ve halkın emeğinin sonucunda oluşan, onun ıstırabının ne denli derin olduğunu kanıtlayan somutlaşmış belgelerdir. Ama Anadolu'nun yoksul halkının bir bölümü bir lokma ekmek bulmak umuduyla bu kente göçmüş olduğundan İstanbul nüfusu, yalnız bu saraylar, köşkler ve yalılarda oturanlardan oluşmamıştır. Bu kozmopolit kentteki yoksul halkın durumu gereğince saptanmadıkça, ve bu halkın İstanbul ayaklanmalarındaki katkısı ve yeri bilinmedikçe, yanıltıcı yargılarla sorunlarımızı çözümlemeye kalkışmak kaçınılmaz olacaktır. İşte bu nedenlerle «İstanbul'un sosyo-ekonomik yapısı» başlığını taşıyan bu kesimin, bu incelemenin hem buraya değin ve hem de bundan sonraki bölümlerinin daha sağlam olarak kavranmasında yararlı olacağı kanısındayız.

II

İstanbul nüfusunun değişik dönemlerde ne kadar olduğunu ve bunun hangi unsurlardan ne miktarda oluştuğunu kesin olarak belirtmek olanağı bulunmuyor. Çünkü XIX. yüzyıla gelinceye dek herhangi bir sayım yapılmamıştır. Bununla birlikte İstanbul'a uğrayan bazı yabancılar çeşitli kıstaslara göre çeşitli rakkamlar öne sürmüşlerdir. Örneğin III. Selim döneminde uzun süre İstanbul'da kalmış bulunan De Juchereau, İstanbulda tüketilen buğday miktarına bakarak bu sıralarda kentin nüfusunun 900.000 olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Juchereau'ya göre bu nüfusun 630.000'i müslüman, 120.000'i rum, 90.000'i ermeni, 50.000 yahudi, 2.000'i de frenktir. (1) Evliya Çelebi ise kendi yaşadığı dönemde İstanbul'da 9.990 müslüman, 304 rum, 657 yahudi, 27 ermeni ve 17 fernk «mahallesi» bulunduğunu bildiriyor. (2)

İstanbul'un sosyo-ekonomik yapısı üzerinde kapsamlı bir çalışma yapmış bulunan Robert Mantrand, çeşitli kaynakların değişik tarihlerde verdikleri rakkamları karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Mantrand'ın bildirdiğine göre: 1550'lerde Sinan Paşanın özel hekimi Cristobale de Villalon, İstanbul'da 60.000 müslüman, 40.000 hıristiyan, 4.000 yahudi «hanesi» ve kenti çevreleyen semtlerde de 10.000 hane daha bulunduğunu belirtmektedir. Yaklaşık bir hesapla bu, 520.000 kişi eder. Verilen rakkamlara göre bunun da % 57,7'sinin müslüman, % 42,3'ünün gayrimüslim olduğu sonucu çıkmaktadır. 1520-1525 dönemi için de Ömer Lütfi Barkan İstanbul'da 46.635 müslüman, 25.290 hıristiyan, 8.070 yahudi hanesi bulunduğunu yazmaktadır. Bu da yaklaşık olarak 400.000 kişiye ve % 58,3 müslüman ile % 41,7 hıristiyan ve yahudiye eşittir. 1478 tarihli bir sayımda ise İstanbul ve Galata'da 9.486 müslüman, 6.338 gayrimüslim hane bulunduğu belirtilmektedir ki bu 65.000 - 80.000 arasında bir nüfus ve % 58,11 oranında müslüman, % 41,89 oranında gayrimüslim bulunması demektir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, rakamlar değil, fakat müslüman ve müslüman olmayan nüfus arasındaki yüzde oranının hemen hemen değişmeden kalmasıdır. XVII. yüzyıla gelince, bu yüzyılın ilk dönemi için Sandys kentte 700.000 kişi bulunduğunu, bunun yarısının müslüman, yarısının da hıristiyan ve yahudi olduğunu söylemek-

(1) JUCHEREAU, A. De: Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808 Précédés d'observations generales sul l'etat actuel de l'Empire Ottoman. Paris, 1819, c. II, s. 257-258.

(2) EVLİYA ÇELEBİ : a.g.e., c. II, s. 207

tedir. Ancak, Venedik Balyosu Alvire Contarini bu rakkamın 1.000.000 olması gerektiğini öne sürmektedir. Yüzyılın sonunda, 1681'de İstanbul'da bulunan Balyos Pietro Cuirano ise kentin nüfusunun 800.000 olduğunu yazmaktadır. 1689 yılına ilişkin olarak Fransız taciri Fabre'a göre 2.000 müslüman, 120 ermeni, 77 rum ve 1.200 yahudi hanesi vardır. Burada da müslim ve gayrimüslim nüfus birbirine oranlandığında % 58,82 ve % 41,18 rakkamlarını elde ederiz ki, daha önceki yıllara ilişkin kaynakların verdikleri orana uygun düşmektedir. Ayrıca cizye kayıtları gözönünde tutulursa XVIII. yüzyıla gelindiğinde 250.000 - 310.000 bir gayrimüslim nüfus bulunduğu anlaşılır. Bu duruma göre, yukarıdaki oranlar bu rakkamlara uygulandığında, bu tarihlerde İstanbul nüfusunun toplam olarak 600.000 - 750.000 olduğu sonucu çıkar. Merkeze bağlı çevre semtler de buna eklenerek düşünülürse İstanbul'un bu çağda Avrupa ve yakındoğunun en büyük kenti olduğu anlaşılacaktır. (3)

Bununla birlikte bu rakkamın gene bu dönem içinde değişmeye başladığını ve kentteki müslüman ve ermeni nüfusun arttığını görüyoruz. Nitekim Polonyalı Simeon «Seyahatnâmesi»nde, «Zira celâlîler öteyakayı tahrip ettiklerinden halk kâmilen İstanbul'a iltica etmiş bulunuyordu.» (4) demektedir. 1567 tarihli bir hükümde de, «... Rumeli ve Anadolu'dan bazı reaya yerlerin ve çiftlerin koyub birer tarik ile mahrusei İstanbul'a gelüb kimi İstanbul'da ve kimi Hazreti Eyyub ve Pasımpaşa'da derya kenarları mesken idinüp yerleri hâli kabul eğer sipahiye ve eğer mali miriye ol ecilden zarar müterettib olduğundan maada mahrusei mezburenin kadimî sakinlerinin maişetleri babında muzayekaya sebep oldukları...» (5) ndan söz edilerek aynı duruma değinilmektedir. Kâtip Çelebi de «Celâlîlerin zuhuru ile reayaya za'f gelüp davarlarını ve köylerini terk ile şehre firar ettiler. Bugün İstanbul etrafı bile doldu.» (6) demektedir. Bu günleri izleyen yıllar ise Tarih-i Cevdet şu sözlerle nitelendiriyor: «Özellikle sonraları taşralarda zulüm ve baskı sınırı aşmıştı. İstanbul'da geçinmek kolaydı. Her taraftan gelenler İstanbul'da yerleşmeyi düşünüyorlardı. Reayadan birçoğu ziraati terk ederek dalga dalga İstanbul'a geldikleri için topraklar boş kalmıştı. Taşra harab olduğu gibi İstanbul'da da insanlar çoğalarak Osmanlı devleti vükelâsının zamanı İstanbul'da yerleşenlerin zahire ve levazımını tedarik dâvasıyle geçiyordu. Bu da önemli işlerin bir yana itilmesine sebep oluyordu.» (7) İşte bu «yeni» nüfus yavaş yavaş İstanbul'un toplumsal yapısını da etkiliyordu. Kentte yoksul semtlere yerleşen bu yeni gelenlerin doğurdukları ve karşılaştıkları sorunlara daha sonra değineceğiz. Burada önce gayrimüslim nüfusun İstanbul ve buna bağlı olarak da Osmanlı Devleti içindeki yaşantılarını konumuz açısından bir değerlendirmesini yapmağa çalışalım.

(3) MANTRAND, Robert: İstanbul Dans la Seconde Moitie du XVII e Siecle—Essai d'histoire institutionelle, economique et sociale; Librairie Adrien Maisonneuvve, Paris, 1962, s. 44-47

(4) s. 4

(5) AHMET REFİK : On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591), 2. Basım, İstanbul, 1935, s. 139'daki belge.

(6) Düstürü'l-Amel Li-slaha'l-Halel; Seçmeler, s. 157

III

Osmanlı Devletinin kuruluşuna ilişkin bölümde, İstanbul'un fethinden sonra bu kentin yerlisi olan rumlara karşı Fatih Sultan Mehmet'in nasıl elverişli bir politika izlediğine kısaca değinmiştik. Gerçi, önceleri bazı rumlar İstanbul'dan batıya göç etmişler ise de rum nüfusunun büyük bir bölümü yerlerinde kalmış, göç edenlerin bir bölümü de kendilerine tanınan olanaklar üzerine geriye dönmüşlerdir. Kaldı ki, İstanbul'un fethi ile birlikte İstanbul rumları, Bizans imparatorluğu döneminde olduğundan daha elverişli koşullara ulaşmışlardır. Bu elverişli koşulların en başında geleni kuşkusuz ki, gayrimüslimler için % 2,5, müslümanlar için % 5 ve yabancılar için % 10 olan gümrük resimleriydi. Gümrük resimlerinin bu oranda tutulmasının nedeni, Osmanlı uyruklarının cizye ve normal vergiler olmak üzere çift vergi ödemeleri ve buna karşılık da gümrük resimlerinden belli bir oranda bağışık kılınmalarıydı. Bu ilke, bütün Osmanlı hıristiyan uyrukları için geçerli idi ise de, ticaret, bu kentin yerlileri olmaları ve nüfusça da çok bulunmaları nedenleriyle özellikle rumların elinde toplanmış olduğundan, en çok onların gelişmelerine yardımcı olmuştur. (8) Üstelik, denizcili-

(7) CEVDET PAŞA : Tarih-i Cevdet, c. V, s. 356

(8) LAVISSE, Ernest - RAMBAUD, Alfred: Histoire Generale du IV e Siecle a nos Jours, C. IV, Renaissance et Reforme le nouvaux mondes (1492-1559), Librairie Armand Colin, Paris, 1938, s. 770-771.

ğin rumların elinde bulunması da bu gelişimi hızlandıran bir başka etkendir.

Rumlar esnaflık da yaparlardı, fakat asıl ticarette ve özellikle deniz ticaretinde ve denizcilikte sürekli olarak ilerlemişlerdir. Deniz yolu ile yapılan buğday ticareti hemen hemen rumların tekelindeydi. Rum armatörler buğday ticaretini istedikleri gibi düzenleyebiliyorlardı. Ayrıca Doğu Akdeniz ticareti de rakipsiz olarak rumların elindeydi. Batı ile olan ticari ilişkileri, rumlara, devlet içinde ayrıcalıklı bir yer kazandırıyordu. Öte yandan rumlar önemli bürokratik görevlere de getiriliyorlar ve devşirmelerin yanısıra hıristiyan rumlar da Osmanlı Devleti içinde büyük bir etkinliğe ulaşmış bulunuyorlardı. Örneğin, Panoyotis adlı rum'u, XVII. yüzyılın ikinci yarısında padişahın baştercümanı, Aleksandre Mavrokodato'yu (9) Reisülküttab Rami Efendinin danışmanı ve tercümanı olarak görüyoruz. Ayrıca, rumlar İstanbul'daki yabancı elçiliklerin tercümanlıklarını ellerine geçirmişler ve Avrupa devletlerini bu yolla kendileri lehine etkileyerek Osmanlı Devleti içindeki siyasal etkinliklerini daha güvenceli kılabilmişlerdir. (10) XVIII. yüzyılda ve XIX yüzyılın başlarında ise rumlar kendi içlerinde bir (etnik grup» olarak sağlam bir biçimde örgütlenmeyi başarmışlar, kendi toplulukları için okullar açmışlar, öğrenim alanında ilerlemişler ve kültür bakımından da gerçekten üstün bir düzeye erişmişlerdi. (11) Rumlar, başlıca Beyoğlu ve Galata'da yerleşmiş bulunuyorlardı. Ayrıca İstanbul'un bütün semtlerinde, ticaret merkezlerinde de rumlar vardı. Boğaziçi'nin belirli yerleri de rum yerleşme merkezleriydi.

Rumlar, ekonomik üstünlükleri, örgütlenmeleri ve bürokratik kademelerdeki etkinlikleri nedeniyle İstanbul'un ve buna bağlı olarak da Osmanlı Devletinin egemen çevreleri içinde yer alıyorlardı.

1681 yılında sayıları 90.000 kadar olduğu sanılan (12) ermenilere gelince; Ermeni gezgin Polonyalı Simeon «Seyahatnâmesi»nde demektedir ki:

> «İstanbul rumların elinde bulunduğu devirde, ermenilerin orada yerleşmesi şöyle dursun, bezirgân olarak bile hiçbir ermeni şehre giremezdi. Fakat Türkler İstanbul'u fethettikten sonra birçok eyaletlerden ermenileri oraya davetle iskân ettikten maada, rumların elinden aldıkları iki muhteşem kiliseyi de onlara verdiler.» (13) (14)

İstanbul'un 500. fetih yılı dolayısiyle yayınladığı kitabında ise ermeni yazar Y. Çark:

> «Sultan Fatih'in İstanbul'u fethetmesiyle, ermenilerin istikbali için yeni bir yıldızın parladığını söylersem, tarihî bir hakikati tebarüz ettirmiş olacağıma kaniim.» (15)

demektedir.

Gerçekte, nüfusça en yoğun biçimde İstanbul'da bulunan ermeniler, Anadolu'daki kentlerde de yerleşmişlerdi. Ancak, Osmanlı Devleti'nin ticari ve ekonomik yaşantısında çok önemli roller oynayan ermeniler, İstanbul'da yerleşmiş olanlarıdır. (16)

---

(9) Mavrokodato'ya padişahın yaptığı ihsanlardan birine ilişkin belge şudur: «İstanbul kadısına hüküm ki, Divanı Hümayunumunda tercemanlık hizmetinde olan Aleksendire veldi İskerlet orduyu hümayunuma arzuhal idüb İstanbul'da vaki Fenerkapusu haricinde tarafı hümayunumdan kenduye inayet ve ihsan olunan kendü mülk menzili kendü hayatında ve fevtinden sonra konak olmayub konak olmak üzre bir ferde virilmemek üzre Sultan Mehmed zemanında virilân emir mücibince yazılmışdır. Fi availi zilhicce 1108» (AHMET REFİK: Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200), İstanbul, 1930, s. 33)

(10) MANTRAND, R. : a.g.e., s. 55-56

(11) JUCHEREAU, A De: a.g.e., c. I, s. 155

(12) ÇARK, Y. : Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, İstanbul, 1953, s. 30

(13) s. 84

(14) Bu kiliseler, Samatya'daki Surp Georg, Balat'daki Surp Hıreşdagabet kiliseleridir (aynı yerde, H. Andreasyan'ın notu).

(15) a.g.e., s. XIII.

(16) «İstanbul hıristiyanları nispeten çok bahtiyar olup mutantan kiliselere maliktirler, teganni eyliyerek âyin icra ederler, ata ve katıra binerler, yüz çile ve yetmiş çilelik çuha giyerler, büyük evleri, bahçeleri olup, yiyip içerler. Anadolu'da bunların hiçbirisi yoktur. Köy evleri alçak ve çalı kaplı olup

Az bir bölümü esnaflık da yapan İstanbul ermenileri, kendilerini rumlar gibi ticarette göstermişlerdi. Bununla birlikte bankerlik, sarraflık ve tefecilik alanlarında ermenileri geçen yoktu. Bu yolla XVII. ve XVIII. yüzyıllarda birçokları büyük kapital sahibi olmuş ve uluslararası para piyasasında en ön sıralara geçmişlerdi. (17)

Osmanlı Devleti, para basım işlerini olduğu gibi ermenilere bırakmıştı. «Ermeniler hem darphaneye faydalı hizmetlerde bulunur, hem de hatırı sayılır zenginlerden oluverirlerdi.» (18) (19) Yine bunun gibi, devletin savunmasını ilgilendiren barut-hane de ermenilerin eliyle işletiliyordu. Ermenilerin Osmanlı Devletinde özellikle Tanzimat döneminde ve bunu izleyen dönemlerde güçlü bir etkinlikleri bulunduğunu görüyoruz. Tanzimat dönemini incelerken konuya yeniden değineceğimiz için, ermenilerin bu güçlü ekonomik durumlarını bu nitelikleriyle belirtmekle yetinerek biraz da yahudilerin İstanbul'daki yerlerini saptamaya çalışalım.

Daha 1453'de, İstanbul'da, bu kente Bizans döneminde yerleşmiş bir yahudi topluluğu bulunuyordu. Bunlar, İstanbul'un merkezinde ve Galata'da yerleşmişlerdi. (20) Ancak, İstanbul'daki yahudi nüfusunun artması, Granada'nın katoliklerce ele geçirilmesinden ve engizisyonun Portekiz ve İspanya'da uygulanmaya başlanmasından sonra, buradan göç eden yahudilerin İstanbul'a gelmeleriyle arttı. (21) Kendilerini âdeta hevesle kabul eden Osmanlıların ülkesine gelen yahudiler, zaten o dönemin sanayicileri ve zenginleriydiler. (22) Yahudilerin sayısı,

ahıra benzerler; şehir evleri ise kerpiç yapılı, kapıları dar ve içerisi karanlık şeylerdir.» (Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi, s. 91).

(17) MANTRAND, R. : a.g.e., s. 52

(18) Çark, Y. : a.g.e., s. 48

(19) Osmanlı Devletindeki tanınmış servet ve mevki sahibi, sermayedar ermeniler için bkz. ÇARK, Y. : a.g.e., s. 51 vd.

(20) GALANTE, Abraham: Histoire de Juifs D'Istanbul depuis la prise de cette ville, en 1453, par Fatih Mehmed II, jusqu'a nos jours; İstanbul, c. I, 1941, s. 49

(21) JUCHEREAU, A De: a.g.e., c. I, s. 159; MANDRAND, R. : a.g.e., s. 57

(22) LAVISSE, E. — RAMBAUD, A. : a.g.e., c. IV, s. 771

1648'de Ukrayna'dan ve 1660'da Polonya'dan gelenlerle birlikte daha da arttı. (23) Sayıca bu artış sonucunda, İstanbul'daki yahudilerin sayısının 40.000-50.000 arasında bulunduğu öne sürülebilir. (24) Yahudilerin İstanbul'da başlıca yerleştikleri semtler, Balat, Hasköy ve Ortaköy'dü. (25)

Yahudiler de gümrük, ticaret, aracılık, komisyonculuk, tefecilik gibi alanlarda büyük başarılar gösterdiler. Prof. Dr. Abraham Galante'ın bildirdiğine göre 1453-1602 yılları arasında yahudiler, bu alanlarda öteki gayrimüslimlerden daha üstün durumda idiler. Bu dönemde zengin bir yahudinin para ve taşınmaz olarak serveti 200.000 dukaya ulaşmaktaydı. Ünlü Joseph Nassi'nin de başlangıçta kapitali 300.000 dukaydı. Osmanlı Devletinin ekonomisine bu yıllarda hemen hemen tümüyle yahudiler yön vermişlerdir. Hattâ bu Joseph Nassi, saray üzerindeki etkinliği sayesinde bir tekel kurmuştu. Nassi, ayrıca kilit noktalarına da yahudileri getirterek bu grubun yerini perçinlemeyi de başarmıştı. Lehistan ile Türkiye arasındaki balmumu ticaretini kendi tekeline almak isteyen Nassi, bu konuda II. Selim'den Lehistan kralına hitaben bir «nâme-i hümayun» gönderilmesini sağlayacak güce erişmişti. (26) Galante'e göre 1602 tarihi, İstanbul yahudilerinin ekonomik iktidarlarının artık yavaş yavaş azalmağa başladığı tarihtir. Bununla birlikte bu azalma ancak, bir önceki döneme oranladır. Yoksa İstanbul yahudilerinin zenginlikleri ve üstünlükleri hep süregelmiştir. (27) (28)

(23) MANTRAND, R. : a.g.e., s. 58

(24) Abraham Galante çeşitli kaynakların çeşitli tarihlerde İstanbul'daki yahudilerin sayısına ilişkin olarak verdikleri rakkamları bir arada bir liste biçiminde toplamıştır. Bkz. a.g.e., c. I, s. 71-73.

(25) Yahudilerin hangi semtlerde hangi oran ve biçimlerde yerleşmiş olduklarına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. : GALANTE, A. : a.g.e., c. I, s. 51 vd.

(26) AHMET REFİK: Eski İstanbul; İstanbul, 1931, s. 63-63

(27) GALANTE, A. : a.g.e., c. I, s. 27-28

(28) Osmanlı Devletindeki bazı tanınmış servet sahibi ve sermayedar yahudilerin kimlikleri ve yaptıkları işler için bkz. GALANTE, A. : a.g.e., c. I, s. 40 vd.

Evliya Çelebi, yahudilerin yoğun bir biçimde yerleşmiş bulundukları Hasköy'ü anlatırken yahudilerin İstanbul'daki mutlu yaşantılarını da belirtmiş oluyor:

> «... Hasköy... süslü emsalsiz bir şehirdir. Çünkü üç bin kadar bahçeleri olan kat kat güzel evleri vardır. Bazı bağlarında limon ve turunç hasıl olur. Fakat havası lâtif, sevinçli ve neşeli bir yerdir. Denize bakar kat kat evlerdir. Bilhassa Küpelioğulları, Mordahay, Nesim, Kemal adlı yahudilerin evlerinin bağ ve bahçeleri öyle limon ve öyle narlar verir ki hiçbir bağda benzeri bulunmaz.» (29)

IV

Fakat Osmanlı İmparatorluğunun bütün ticaret yaşantısının kalbi Galata ve Pera'da çarpardı:

> «Sonunda hiçbir dil öğrenemeyeceğim. Bulunduğum yer biraz Babil kulesindeki hali andırıyor. Beyoğlu'nda Türkçe, Rumca, Yahudice, Ermenice, Arapça, Acemce, Rusça, İslavca, Ulahça, Almanca, Felemenkçe, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Macarca görüşülür.» (30)

İşte burası ve bu semtle içiçe geçmiş bulunan Galata, Osmanlı İmparatorluğunun bütün ticaretinin merkeziydi. Galata, İstanbul'dan adetâ ayrı ve XVI. yüzyılda o dönemin Nis kenti kadar büyük bir kentti. (31) İstanbul'un bu semtleri Osmanlı İmparatorluğunun her yerinden ve Asya ile Avrupa ülkelerinden gelenlerle dolup taşardı. (32) Bununla birlikte bu semtlerin çehresini çizenler rumlar, ermeniler ve yahudilerdi. Ticaret alanındaki ayrıcalıklı ve ileri durumlarına yukarıda kısaca değindiğimiz rum, ermeni ve yahudilerin yanısıra, Avrupa devletlerinin uyrukları da son derece elverişli koşullarla bu ticarete katılmış bulunuyorlardı. Özellikle 1535 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın Fransa Krallığına tanıdığı kolaylıklar, yani Osmanlı Devleti ülkesinde Fransız uyruklulara gene Fransız yasalarının kendi konsoloshaneleri aracılığı ile uygulanması, bunların Osmanlı Devletinin koyduğu birçok vergilerden bağışık bulunmaları ve yabancı ülkelerden getirilen mallardan belirli bir oranda fazla gümrük alınmaması, bu ülkenin adetâ tek yanlı kâr sağlayarak Osmanlı Devleti toprakları üzerinde ticaret yapması demek olduğu gibi, bu ayrıcalıklar zamanla öteki Avrupa devletlerine de tanınacaktı. (33)

Bu ticari görünüm, bize İstanbul'un bir tüketim merkezi olduğunu da belirlemektedir. İstanbul bir ihracat kenti değil, fakat bir ithalât kenti olmuştur. (34) Özellikle yiyecek maddeleri tüketiminde İstanbul, eski Bizans'ın politikasını sürdürmüş, (35) imparatorluk topraklarının her yerinden bu gibi mallar çeşitli yöntemler kullanarak İstanbul'a getirilmiştir. Ahmet Refik, İstanbul'u ilgilendiren belgeleri toplamış bulunduğu çalışmalarında bu konuda çeşitli örnekler vermektedir. Biz burada bir fikir edinilmesini sağlamak için İstanbul'dan İzmir kadısına gönderilen bir hükümden birkaç satır aktaralım:

> «İzmir kadısına hüküm ki... mahrusei İstanbul'a gelecek kızıl üzüm ve kara üzüm ve incir ve badem ve zeytun yağı ve bal mumu ve sair meyveyi ahar diyare göndermiyüb Kapana gelmediyen hiç bir ferde virdirmeyüb İstanbul zahiresiyçün varan gemi reislerine nerhi ruzî üzre akçelerile aldırub gemilerin tahmil etdirüb doğru İstanbul'a gönderilmek fermanım olmağla...» (36)

Mantrand, elde ettiği çeşitli belge ve bilgilere dayanarak,

(29) EVLİYA ÇELEBİ : a.g.e., c. II, s. 113

(30) LADY MONTEGÜ: Şark Mektupları, Mektup XL. s. 119

(31) DİRİMTEKİN, Feridun: Ecnebi Seyyahlara nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Ens. Yyn., İstanbul, 1964, s. 36

(32) HUTTON, William Holden, Constantinople-The Story of the old Capital of the Empire; London 1934, s. 225

(33) BLAISDELL, Donald C. : Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa mali kontrolu; İstanbul, 1940, s. 38

(34) MANTRAND, R. : a.g.e., s. 425

(35) BRATIANU, G. I. : Etudes Byzantines d'histoire economique et sociale; Librairie Paul Geuthner, Paris, 1938, s. 169

(36) AHMET REFİK: Hicri On Birinci Asırda... s. 23

İstanbul'a çeşitli yerlerden XVI. yüzyılın 2. yarısında getirilen ürün ve malları bir tablo içinde göstermiştir: (37)

ÜRÜN	BÖLGESİ
Şap	Anadolu, Trabzon
Tomruk	Karadeniz, İzmit, Kocaeli
Kereste	Karadeniz, İzmit, Kocaeli, Sakarya, Ereğli, İnebolu
Brezilya kerestesi	Venedik
Boraks	İran, Gümüşhane, Trabzon
Kâfur	Venedik
Üstübeç	Venedik
Kenevir	Mısır, Kastamonu, Akçabolu, Selânik İzmir, Tire, Aydın
Odun kömürü	Çanakkale, İzmit, Terkos, Sadiye
İp	Trabzon
Kristal	Venedik
Deri ve post	Anadolu, Trakya
Bakır	Sinop, Amasra, Erzurum, Tokat, Gümüşhane
Kumaş	Londra, Venedik, Avusturya, Hollanda, Paris, Marsilya, Anconne, Danzig, İran
Kalay	İngiltere
Keten elyafı	Balkanlar, Mısır
Güzellikmüstahzaratı	Hindistan, Venedik
Demir	Anadolu, Karadeniz, Varna, Samako, Skoplice, İngiltere (Çelik)
Galvenize saç	Polonya, Bohemya, İngiltere
Ot	Trakya, Makedonya
Kürk	Rusya
Katran	Rodos, Menteşe, Biga
Yün ve tiftik	Ankara, Beypazarı
Keten	Mısır, Karadeniz (Trabzon, Bartın)
Keten yağı	Mısır
Mermer	Bandırma, Truva
Ayna ve cam	Venedik
Hasır	Mısır, Bandırma, Manyas Gölü
Saman	Karadeniz, Trakya, Makedonya
Kâğıt	Venedik, Bosna, Fransa
İnci	Hindistan, Çin
Kurşun	Karadeniz, İngiltere
Zift	Avlon, İzmir, Edremit vb.
Çini	Aynos, Çanakkale
Siyah barut	Selânik, Belgrad, Temeşvar, Mısır
Güherçile (KNO 3 Na NO3)	Bolu, Mısır
Sabun	Gelibolu, İzmir
İpek	Bursa, Ankara, İzmir, Tokat, İran
Kükürt	Rodos
Tütün	Rumeli (Florina, Nikopolis), Kırıkkilise
Halı	Selânik, Uşak, Kula, Mısır, İsfahan
Boya maddeleri	Hindistan, Venedik
Terebentin	Venedik
Cam eşya	Venedik
Civa	Polonya, (Danzig), Venedik
Tül Dantel	Çanakkale, Menteşe, İzmir, Mısır vb

(37) MANTRAND, R. : a.g.e., s. 211-213

İstanbul'daki en büyük tüketici kitle ise «Saray» dı. Devlet gelirlerinin büyük bir bölümünü yutan «Saray»ın tükettiği bazı maddeleri Marsilli şöyle belirtiyor. (38)

BÖLGESİ	GELEN MALIN CİNSİ	MİKTAR
Kahire	Pirinç	360.000 ölçü
»	Şeker	42.642 okka

(38) MARSİLLİ, Graf: Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti, (İlk yayınlanışı: 1737), Çev. Nazmi, Erkânıharbiye reisliği Yyn. Ankara, 1934 s 65-66

»	Nohut	2.500 ölçü
»	Mercimek	22.500 »
»	Biber	324 okka
»	Tarçın	324 »
»	Anber	250 »
»	Hıyarşenbe	252 »
»	Nişadır	900 »
»	Sınameki	802 »
»	Makarna	900 »
»	Sebze	248 »
»	Kına	258 »
»	Hurma	914 »
Cesan Kadılığı	Nohut	1.300 ölçü
»	Zafran	174 okka
Ulah ülkesi	Balmumu	650 »
»	Bal	1.500 »
»	Kaya tuzu	400 »
Yenişehir (Bereleç)	Balmumu	650 »
Moldova	Balmumu	9.000 »
»	Bal	6.000 »
Trabzon (Esmin)	Balmumu	3.000 »
Ahivli	Tuz	2.605 ölçü
Bursa	Buğday	320 »
»	Tarhana	1.500 okka
Ankara (Koçhisar)	Tuz	2.000 ölçü
»	Buz ve kar	80 araba
Yanbolu	Reçel	30 küp
»	Erik suyu	5 »
Sinanköy	Limon suyu	20 fıçı
Bursa	Balsal	13 fıçı
»	Nar	6.000 okka
»	Sirke	7 fıçı
»	Koruk suyu	30 »
Bursa ve Tekirdağ	Tavuk	199.000 adet
Gelibolu	Karpuz	3.000 »
Vis	Kurusoğan	600 kental

İşte, bir bölümü yalnızca bu kadar olan sarayın bu gibi gereksinmeleri karşılanmadıkça, ülkedeki üretimden halk yararlanamazdı: «... Hazinei âmiremde mahfuz olan koyun mukataası defterlerine nazar olundukta miriye nakid akçe ile mubayea olunacak kuzı (= kuzu) temam olmadıkça haricden madrabazlara kuzı aldırılmıyub...» (39) Sarayda yalnız padişaha ait fırında altmış kişi çalışırdı. (40) Ama daha da ilginci, bir konuğa bir kahve, ya da şerbet ikramı için kırk «hademe» gerekiyordu. Nitekim bu gibi ikramların nasıl yapılması gerektiğini belirten bir buyrultuda deniliyor ki:

> «... icra olunagelen kahve ve peşkir ve gülâb ve makrime ve şerbet ve boyama ve sıkma resmi her ne kadar züvvara ikram kabilinden ise dahi meratib mukatezasınca üçer beşer kat peşkir ve makrime ve boyama tedarikile eshabı daire kati vafir masarife mübtelâ olduklarından fazla kahveyi viren başka makrimeyi vaz'iden başka gülâba ve gülâb makrimesine ve şerbete kezalik başka âdemler lâzım ve her bir hidmete biri tahsis kılınmak muktazi olmak mülâbesesile faraza on beş hizmetkâr ile olabilecek sahibi daire lâakal kırk mikdarı hademeye zarurî muhtaç olub...» (41)

Osmanlı sarayının bahçeleri de çiçeklerle şöyle süslenirdi:

> «Meraş beylerbeğisine hüküm ki Hâlâ Hassa bağçelerde sünbül soğanı kalmayub vilâyeti Meraş'dan olan yaylaklar ve dağlar sünbül yerleri olmagin elli bin dane ak sünbül ve elli bin dane gök sünbül soğanı cem olunub muaccelen gönderilmesi lâzım olmagin buyurdum ki... vardukda ol diyarda şükûfe ahvalin bilir kimesneleri getürüb tenbih idüb ve yanlarına mü'temen âdemler koşub tayin olunan mıkdarı sünbül soğanının muaccelen cem idüb dahi emri şerifimle varan âdeme teslim idüb süddei saadetime irsal eyliyesin. Ve ne mıkdar soğan teslim olunursa yazub bildiresin ki getüren kimesneden

(39) AHMET REFİK: Hicrî On İkinci Asırda..., s. 154
(40) AHMET REFİK: Hicrî On Birinci Asırda..., s. 7 Belge 12
(41) AHMET REFİK: Hicrî On Üçüncü Asırda..., s. 4-5

ana göre taleb oluna. Hususu mezbur mühimdir. İhmal ve müsamaha etmeyüb ikdam ve ihtimam üzre olasın. (42)

Bu sarayda yaşayanların en başında ise, «Zengibar'dan, Habeşistan'dan, Yukarı Nil boylarından gelme harem ağalarıyle bir etnografi müzenin canlı yaratıkları denilebilecek bir değişiklik, bir çeşit bolluğu gösteren saray kadınları» (43) geliyordu. Bunlar, bunların başında sultan ve sultanın öteki adamları; rum, ermeni, yahudi ve frenklerin yanısıra imparatorluk halkının ürettiklerini tüketip duruyorlardı. Normal devlet gelirleri bu tüketime yetişmezse o zaman yetimlerin, dulların ve düşkünlerin ödeneklerine, gelirlerine de el konulabilirdi. Nitekim böyle bir durumu anlatan Naimâ, «... bunca erzak birden kesilüp, büyüklere ve israflara imdat olundu...» (44) demektedir.

Sarayda yaşayan ve «asalak» diyebileceğimiz bu zümre ve bu zümre ile ilişkili İstanbul sarraf, kuyumcu ve tacirleri, güçlü bir çıkar birliği kurmuşlardı. Bu nedenle de saray harcamalarını kısıtlamaya çalışan bürokratların Osmanlı Devletinde yeri yoktu. Bu gibi yöneticilerin işbaşına gelmeleri engellenir, bir rastlantı sonucu işbaşına gelenler ise çabalarının bedelini hayatlarını yitirmekle öderlerdi. Kutsal olduğu kabul edilen padişah bile bu çıkar birliğinin istekleri yönünde davranmalıydı. Nitekim IV. Mehmet'in farkında olmaksızın bu zümreye zarar vermiş olması, onun tahttan indirilmesine yol açmıştır. IV. Mehmet'in sürekli olarak Edirne'de oturması, ancak kısa süreler için İstanbul'a geldiğinde ise kente girmeyerek Davutpaşa'da, yani İstanbul dışında kalması, bu zümrenin çıkarlarını zedeliyordu. (45) Padişahın Edirne'de oturması, bu kez Edirne'deki bazı çıkar çevrelerini sevindirmişti: «Sultan Dördüncü Mehmet Edirne'de oturalıdan beri dört viran hamam, sekiz cami, kırk mahalle mescidi, yedi adet saraylar, evler, nice dükkân-

(42) AHMET REFİK : Hicrî On Birinci Asırda..., s. 3. Nedense çiçek ve gül getirtilmekte hep «acele» edilmiştir. Örneğin aynı yerdeki 17 sayılı belgeye bkz.

(43) ÖZKAYA, İ. C. : a.g.e., s. 17

(44) NAİMÂ : a.g.e., c. V, s. 2108-2109, I, s. 495

(45) ÖZTUNA, Y. : a.g.e., c. X, s. 94

lar yapılmış, Ali Paşa çarşısında orada bir dükkâna kimse on akçe kira vermezken, bugün her gün birer ikişer kuruşa kirada otururlar. Edirne şehri öyle imar olmuş ki, tarif edilemez. Halkı hep zengin olmuş.» (46) İşte bu durum karşısında padişahın İstanbul'a getirilmesi gerekiyordu. Bu arada, IV. Mehmet, Davutpaşa'da bulunduğu bir gün, Şeyh Hacı Hüseyin Efendiyi vaaz için Davutpaşa camiine çağırınca Şeyh Efendi bu olanağı kaçırmayarak şu karşılığı vermiştir: «— Va'z isteyen İstanbul'a gelip diğerleri gibi camide meclisimizde hazır olurlar buraya gelsünler, benim söyleyeceğim, avdan vazgeç, gelip tahtına otur, ibadet ve tahtla meşgul ol!» (47)

İstanbul tacir, sarraf ve benzerleri, başka bir deyişle, imparatorluğun merkezindeki iş çevreleri, bu olayın da gösterdiği gibi siyasal iktidarın sahibiydiler. Devlet gücünün, bu sınıfın çıkarları aleyhine işlemesi düşünülemezdi. Çünkü devlet, zaten onların devletiydi. Bu sınıf, egemenliğinin bir bölümünü sınıfsal yapılarında aralarında bir yakınlık bulunan askerî zümreler ile paylaşabilirdi. Nitekim böyle bir paylaşma, silâhlı güçlerin yapısı dolayısiyle kaçınılmaz olmuştu. Ancak, ne olursa olsun iktidar onundu. Sadrâzamlar, vezirler, paşalar ancak bu sınıfın çıkarları doğrultusunda devlet yönetiminde görev alabilirlerdi. Sadrâzam Melek Ahmet Paşanın düşürülmesi ve bazı vezirlerin öldürülmesi ile sonuçlanan 1651 İstanbul ayaklanması, Osmanlı bürokratlarının devlet gücünü, siyasal iktidarı, ancak bu sınıfın rızası ile ve onun çıkarları doğrultusunda kullanılabildiğinin en açıklayıcı kanıtıdır.

Naimâ'nın anlatımına göre:

> «Evvelce Yeni Câmi vakasından sonra sipahilerin gücenüp, yeniçeri zabitleri dahi kendi kârları sevdasında olmakla, askerin mevacip (= maaşları) hususuna itiraz etme ihtimalinin bertaraf olduğunu büyükler gördükte mîriye seksene alınan kuruşun, mevacibe yine seksene verilmesi yine ahmaklıktır. Meselâ bir maaşda züyufa (= kalp, silik akçaya) tebdil olunursa bin keseden en az derecede üç yüz kese fazla kalur. Bu bir büyük kârdır, deyu kimini ya-

(46) EVLİYA ÇELEBİ : a.g.e., c. XII, s. 34

(47) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Osmanlı Tarihi, C. III. Bölüm

hudiler ve sarfalar eliyle değiştirüp ve kimini Arnavudluk'da bulunan yerlerde kem-ayar (= ayarı düşük) akçe kestirüp, götürüp, maaşlara verilmekle Karun gibi para biriktirmeyi âdet edinmişlerdi. Bu sırada ulufe zamanı yakın olup hazinenin sıkıntısı da fevkalâde olmakla Defterdar Emin Mustafa Paşaya vezirlik verilüp, akçe tedarik etmesine çalışması için derecesi yükseltildi. Defterdar Paşa adı geçen ağalarla bir yere gelüp, hazine tedariki için şu akıllıca olmayan tedbiri ettiler ki, Belgrad'da ve Bosna etrafında ağaların eli altında olan bazı hizmet erbabının kestirüp getirdikleri züyuf akçeyi ve meyhanecilerden toplanan kızıl kırpık para (= ayarı düşük, silik para) ve akçeleri toplayup, esnafa tarh edüp her yüz on sekiz akçeye bir altın olmak üzere karşılığında yüz yirmi bir altın toplayalar. Sonra o altunu cuhudlara (= yahudilere) ikişer riyale tarh edüp, ulufeye vereler. Atma'minel eş'ab (= Eş'ab'dan daha tamahkâr) olan ağalar bu olmayacak hayali beğenüp, bu ânedek istedikleri gibi halka cevr ve eziyet ve mal toplamakta nice türlü mekruhatı ve melaneti edegeldiklerinde kimsede karşı koymağa cüret ve müdafaaya kudret yoktur düşüncesiyle bu kötü işi dahi yürütmek mümkündür zannettiler.» (48)

İngiliz Elçisi Lello ise «muhtıra»sında ulema zümresi ile yahudilerin olayların gelişiminde işbirliği yaptıklarını belirtmekte ve «Hükümdarın kadınlara ve diğer gözdelerine yahudilerin verdikleri dört yüz bin altunun yardımı ile hocalar hükümdarı tahrik ettiler.» (49) demektedir. Bu gelişim sırasında adı geçen bu çevrelerin ileri gelenleri Sadrâzam Melek Ahmet Paşa'nın huzuruna çıkarak bu politikadan vazgeçilmesini istediler. Padişahtan sonra siyasal iktidarı temsil eden ikinci adam olan ve padişah adına devleti yöneten sadrâzamın bu isteğe

(48) NAİMÂ : a.g.e., c. V, s. 2135

(49) Bâbıâli Nezdinde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun muhtırası; metni yayınlayan ve çev., Orhan Burian, D.T.C.F., Yyn. Ankara, 1952, s. 70

verdiği karşılık sert oldu: «... paşa makhur olup çavuş-başı elinden hezaran değneği kapıp bir alay ibadullahı divanhânede önüne katıp anı anda vurarak kimi kendisini merdivenden aşağı atarak, kiminin eli ayağı kırılıp kaçtılar. (50) Sadrâzamın bu davranışı üzerine ona başvurmuş olanlar, «— Şahit olun! Bre yahudi diyerek üzerimize âsâ ile gelip vurarak yaraladı. Zulmümüzü defetmedi. Bunun vezirlik ve hükümeti caiz değildir.» (51) diyerek harekete geçtiler. Ertesi gün istekleri gerçekleşmişti.

Bu olayın hiç bir kuşkuya yer bırakmayacak bir biçimde, Osmanlı İmparatorluğunda toplumsal sınıflardan soyutlanmış bir bürokrat tipinin bulunmadığını, bürokratın kimin hizmetine çalıştığını belirlemesinin yanısıra, iktidarın hangi sınıfların elinde bulunduğunu deneysel olarak kanıtlaması bakımından da önemi büyüktür.

V

Ne var ki, İstanbul halkı yalnız zengin, ya da en azından geçim derdi olmayan rum, ermeni ve yahudilerden, frenk tacirlerinden ve saray mensuplarından oluşmuyordu. Kent halkının çoğunluğu yoksuldu, günlük nafakasını çıkarmak için didinmek zorundaydı. Bu halk saraylarda, köşklerde, yalılarda değil, çoğunlukla surlar üzerinde yaptığı gecekondularda yaşıyordu. Gecekonduları ise padişahın buyruğu ile yakılırdı:

«... siz ki yukarıda belirtilen kişilersiniz (yani İstanbul kadısı, Yeniçeri Ağası, Binaemini, Şehremini ve Hassamimarbaşı), açıklanan mahallere varıp, yukarıda yazılı olduğu üzere, eskiden beri oturulan evlerden maada, kale duvarı üzerinde meydana getirilen barakalar, oturulacak yerler ve bağçe ve ot kurutma yerleri ve ağaçların hepsini yıktırıp bozdurup, söktürerek ve ana mecradan başka, sonradan kale duvarlarında açtıkları delikleri dahi gizlice ve kolaylıkla açılmayacak şekilde gereği gibi örtüp ka-

(50) EVLİYA ÇELEBİ: a.g.e., c. V, s. 174

(51) Aynı yerde.

pattırarak bir tekinin bile şimdi olduğu gibi kalmasına hiçbir şekilde izin vermekten kaçınınız.» (52)

Geçimini ufak tefek şeyler satarak sağlamak isteyenlere ise izin verilmiyordu:

«... İstanbul şehrinin, Allaha şükür, her bir mahalle ve her bir köşelerinde bakkal, manav ve sebzeci dükkânları vardır. Küfe ile yiyecek gibi şeyler gezdirmenin asla lüzumu olmadığı halde, biraz zamandan beri, Anadolu'dan çift ve çubuklarını bırakarak İstanbul'a bu maksatla, yaklaşık olarak yedi sekiz bin kadar bekâr kimse gelip toplanmıştır... İstanbul'un içinde ve dışında olan bu gibi küfeciler Yeniçeri Ağası aracılığı ile tamamen işlerinden men edilip ve bu şekilde nizam verilmiş bulunduğundan...» (53)

Bir işte çalışanlar ise, eğer ücretlerinin arttırılmasını isterlerse şu cevabı alıyorlardı:

«...tayifesi yevmî on altışar akçeye ve ırgad sekizer akçeye işleyüb ziyade taleb idenler her kimler ise isimleriyle yazup arz idesin ki haklarından gelinüb sayire mucibi ibret ola...» (54)

İstanbul'da bir yangın çıksa, örneğin zengin ermeniler kendilerine para verdikleri için tulumbacılar onların bulunduğu semtteki yangını söndürmeye gidiyorlar, yangının sardığı öteki yerlere uğramıyorlardı. (55) Kentteki fırınların sayısı sınırlandırılarak bunların sahiplerine zaten sağlanmış olan kazanç belirli bir düzeyde tutulmuştu. Fırınların bir bölümü devlet ricaline, bir bölümü de rumlarla ermenilere aitti. (56) Bu fırın sa-

(52) ERİNÇ, Orhan: 250 Yıl Önce İstanbul'da Gecekondu —Kaçak İnşaat— Sahil Yağması Sorunları ve Çareleri, B.T.T.D., C. II, sayı 10, s. 54

(53) SİVRİKAYA, İbrahim: XVIII. Yüzyılda İşportacılıkla İlk Mücadele, B.T.T.D., c. III, sayı 13, s. 70

(54) AHMET REFİK: On Altıncı Asırda..., s. 74, belg 13

(55) KOÇU, Reşad Ekrem: Yeniçeriler, İstanbul, 1964, s. 43

(56) AHMET REFİK: Eski İstanbul, s. 85

hipleri eksik gramajlı ekmek çıkararak bir de buradan haksız kazanç sağlamak istiyorlar ve halkı bu yolla da sömürmeye çalışıyorlardı. (57) Et satışlarında, eğer ortaya güçlü biri çıkarsa, fiyatların yükselmesini sağlayabilir, et satışını da tekeline alabilirdi: Ağalar Saltanatı denilen dönemde Arnavut Bektaş Ağa, ucuz et satan kasapların satışlarını kaldırmış, onların sekiz akçeye sattıkları eti, on beş akçeye satmış ve İstanbul'a koyun getirilmesini önlemiştir. (58) Ordunun veznesine de iki buçuk akçe narh konulmuştu, fakat halk odunu on dört akçeden ucuza alamazdı. Çünkü saray için alınan odun dışında kalanına nüfuzlu kimseler el koyarak yüksek fiyattan satarlardı. (59) 120 okkası, yerinden 50 akçeye alınan kömür ise, aracılar yüzünden İstanbul'da okkası bir akçeye satılır, ancak kış aylarında bu fiyata da zam yapılırdı. (60)

Görülmemiş sayıda isyana ve ihtilâle sahne olan İstanbul, işte bu kenttir

(57) AHMET REFİK: Hicrî On İkinci Asırda..., s. 4'deki 8 sayılı belgeye bkz.

(58) AHMET REFİK: Eski İstanbul, s. 89

(59) AHMET REFİK: Eski İstanbul, s. 100

(60) AHMET REFİK: Eski İstanbul, s. 102. Bu konudaki ferman için bkz. AHMET REFİK: Hicrî On İkinci Asırda... s. 129, belge 157.

— 2 —

KAPIKULLARI VE KAPIKULLARI AYAKLANMALARININ SINIFSAL NİTELİĞİ

I

Çıkarları bir yönde olanlar, örgütlenirse, ya da herhangi ve maddî gücü bulunan bir örgütü ele geçirirlerse, isteklerini etkili kılarlar. Osmanlı askeri gücü de böyle bir çıkar örgütü olmuştur. Çıkarları tümüyle halka ters düşen Kapıkulu Ocakları, öteki sömürgelerle birlikte halkın sırtından geçinip durmayı meslek edinmiş bir toplumsal gruptur. Osmanlı Devletinin egemen çevrelerinin bir güvencesi olması ve yaptığı bu hizmet karşılığında bir pay alması gereken kapıkulları, görev ve pay sınırını aşma eğiliminde bulunmuş, bizzat kendisi ticarete girişmiş, silâhlı güç olması nedeniyle de bu ticareti tek yanlı yapmış ancak bununla da yetinmemiş ve halkın elinden malını zorla almakta bir sakınca görmemiştir. Gelişmiş Osmanlı toplum düzeninden söz ederken, asker kişilerin Anadolu'daki bu tutumlarına değinmiştik. Ayrıca birçok «büyükçe» askerin bu askeri kişiliklerinin yanında gerçekte birer tacir ve toprak ağası olduklarını da görmüştük. İstanbul'da da aynı durum söz konusudur. Ancak, bu kentin, devlet yönetimindeki kararların alındığı yer olması, asker kişilerin gerek ekonomik ve gerekse maddî güçleri nedeniyle onların siyasal iktidara belirli ölçülerde ortaklığı sonucunu doğurmuştur. Bu grubun devlete karşı giriştiği mücadeleler, sömürüden payına düşeni arttırma amacına dönüktür.

İncelediğimiz dönem içinde, Osmanlı ordusu denilince akla önce yeniçeriler gelir. Nasıl bir yöntemle oluşturulduğunu daha

önce gördüğümüz bu silâhlı güç, Osmanlı Devletinin savaşlarda başarılı olduğu ve bu yolla elde edilen ganimetlerden bolca yararlandığı sürece, genellikle dışa doğru dönük bir güç olarak kalmış, doğrudan doğruya ülke-içi sömürü eylemlerine girişmek olanağını pek bulamamıştır. Gerçi bu dönem içinde de yeniçeri ayaklanmaları olmuştur. (1) Fakat bunların sonrakiler gibi kapsamlı ve etkili oldukları söylenemez. Savaşın kârlı bir iş olmaktan çıkması ile birlikte ve ayrıca «düşman»ın güçlenip bu savaşların Osmanlı Devletine pahalıya mal olması karşısında ve üstelik bu süre içinde sayıları, gereksinmeleri ve hırsları artan kapıkulları, «dışa dönük»lükten çıkarak, «içe dönük» bir nitelik almışlar, öteki egemen çevrelerle birlikte ülke halkını ezip bitirmeye koyulmuşlardır.

Bu askeri kitle mensuplarının sayısı, bu gücün askeri fonksiyonunu yitirdiği sürece ve ters orantılı olarak arttırmıştır. Ele aldığımız dönem içinde yeniçerilerin sayısındaki artış şöyledir:

1472'den

önce	8.000 - 10.000
1472	10.000 - 12.000
1567	12.798
1574	13.599
1595	26.000'i aşkın
1597	30.000'i aşkın
1609	37.627
1653	55.000
1687	70.394 (38.131'i İstanbul'da)
1715	100.000'in üstünde. (2)

Öteki kapıkulu ocaklarındaki asker sayısı ise ortalama olarak Cebeciler, 6.000 (3); Topçu Ocağı, 2.000 - 5.000 (4); Top Arabacıları, 400 (5) dür. Kapıkulu Süvarileri ise, Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümüne rastlayan yıllarda sayıları 5.885 iken, XVI. yüzyılın sonlarında 13.000, 1597'de 17.000, daha sonra da

(1) Bkz. aşağıda, III

(2) Bu tablo, UZUNÇARŞILI, İ. H. : Kapıkulu Ocakları, c. I, s. 612-618 arasında çeşitli kaynaklara dayanılarak yapılan açıklamalardan çıkarılmıştır.

50.000'e çıkmıştır. Ancak, Köprülüler döneminde Kapıkulu Süvarilerinin sayısı yeniden 15.000'e indirilebilmiştir. (6)

Bütün kapıkulu ocaklıları bir arada düşünülürse, sayılarının gerçekten kabarık olduğu anlaşılır. Osmanlılar da bu çokluğun sakıncalı olduğunu görmüşler ve sayısını azaltmak için çeşitli yollar düşünmüşlerdir. Fakat, bir kere güçlenip, örgütlenip, kendi çıkarını bağımsız olarak gözetmeğe başlayan askerî kitleyi sınırlandırıp azaltmanın pek de öyle sanıldığı gibi kolay olmadığı kısa zamanda görülmüştür. Örneğin Kâtip Çelebi'ye göre askerin «çokluğu» bir «belâ»dır. Kâtip Çelebi şöyle diyor: «... askerin çokluğu belâsı da... kısmakla, güzel tedbirler almakla ortadan kalkar.» (7) Ne var ki gene Kâtip Çelebi'nin kendisi bunun gerçekte olanaksız olduğunu da görmüştür: «İmdi aşikâr ve bellidir ki, kulu azaltup Sultan Süleyman asrı gibi bir kararda tutmak, mümkün değil, boşuna bir yorgunluktur.» (8) Osmanlı ülkesine gelen yabancılar da halkın üzerine çöreklenmiş bu kitlenin bu niteliğini görüp bunu kaydetmişlerdir. Nitekim uzunca bir süre Osmanlı ülkesinde kalmış bulunan Ricaut, sayıca kalabalık ve kendi özel gelirleri bulunan bir ordunun başkent içinde bulundurulmasının ne değin sakıncalı olduğuna değinmektedir. (9) Tarihsel gelişim de, her şeyden önce hazırlayıcı ve sonra da sahip olduğu maddî güce dayanarak sömürüyü kendi çıkarına etkileyen böyle bir kitlenin gerçekten bir «belâ» olduğunu açıkça göstermiştir.

II

Kapıkulu ocaklarının sayıca bu artışlarına koşut olarak, onların devletten istedikleri çıkarlar da artmıştır. Sayılarının

(3) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Kapıkulu..., s. 20

(4) UZUNÇARŞILI, İ. H. Kapıkulu c. II, s. 70-71

(5) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Kapukulu..., c. II, s. 107

(6) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Osmanlı Tarihi, c. III, Bölüm 2, s. 282

(7) KÂTİP ÇELEBİ : Düstürü'l-Amel-Li-slahi'l-Halel; Seçmeler, s. 161

(8) aynı yerde, s. 159

(9) RICAUT, P. : a.g.e., s. 369

artması, ödenen maaş toplamının salt bu nedenle artmasını gerektirdiği gibi, kapıkulları kendilerine fazladan da çıkarlar ister olmaya başlamışlardır. Bunlara ödenen para vergilendirme yolu ile halktan toplanan paradır. Bu nedenle kapıkulları bu yolla da halkın sömürülmesinden paylarına düşeni fazlası ile almışlardır. «Böylece ulufeli askerler çoğaldığı gibi ulufeli adamlar da çoğalınca, devlet hazinesi altından kalkılmaz, sıkıntı içinde karşılık bulmak için miri tekâlifi arttırıp mülk ve yerleşmiş insanların imar işleri ile ilerlemeleri ve zenginleşmeleri esasına dayanmayan vergi artışı ise, halka zulüm ve baskıdan başka birşey değildi. Bu da memleketin harab ve ahalinin bitap olmasına sebep oldu.» (10)

Kapıkullarının en çok kötüye kullandıkları yol «cülûs bahşişi» idi. Bu nedenle de sık sık padişah değişiklikleri yeniçeriler ve öteki kapıkullarının en çok işlerine gelen durumdu. Bunun için de her olanakta padişah değiştirmeyi amaçlamışlardır. Hattâ I. Mustafa'nın tahta çıkışından az bir süre sonra Genç Osman'ın I. Mustafa'nın yerine geçmesi, ancak Genç Osman'ın öldürülüp, I. Mustafa'nın yeniden padişahlığa getirilmesi, fakat bu kez de Mustafa'nın deliliği üzerine IV. Murat'ın padişah olması sırasında, asker kitlesi birkaç ay gibi kısa bir süre içinde dört kez cülûs bahşişi almış ve devlet hazinesi bu nedenle tümüyle boşalmıştır. Kapıkulları, hazinenin boşalmış olması karşısında IV. Murat'ın cülûsunda bahşiş istemeyeceklerine söz vermelerine karşın, bu sözlerinde durmamışlar, bu padişahın cülûsunda da zorla bahşiş almışlardır. IV. Murat'ın cülûsunda bahşişler şöyle dağıtılmıştır. (11)

Yeniçeri Ağası	100.000 akçe
Yeniçeri Kâtibi	9.000 akçe
Sekbanbaşı	30.000 »
Yeniçeri Kethüdası	7.000 »
Yayabaşıların herbiri	3.400 »
Yeniçerilerin herbiri	3.000 »

Maaş yolu ile ve böylece de devlet aracılığı ile halkı sömürmeyi iyice kurumlaştıran yeniçeriler, ulufe kâğıtlarını, yani maaş almaya hak kazandıklarını belirten belgeleri, bir süre son-

(10) CEVDET PAŞA : a.g.e., c. I, s. 143

(11) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Kapıkulu..., c. I, s. 341-342

ra birer «hisse senedi» durumuna dönüştürmeyi başardılar. 1739 tarihinden sonra bu «belgeler»in, yani «esame»lerin, alınıp satılması devletçe de «resmen» kabul edildi. Artık asker olarak devletten maaş alanlar, bu esameleri ellerinde bulunduranlardı.. Bazı kişiler ise birçok esameyi toplayarak, bu işi tam bir hisse senedi alış-verişine dönüştürmüşlerdi. Savaşa gidecek 10.000 yeniçeri bulunamazken, 40.000 kişi bu yolla maaş alıyordu. Bu işi yapanların başında da bazı yeniçeri ileri gelenleri bulunuyordu. Örneğin 1778'de Yeniçeri Ağalığından sadrâzamlığa getirilen Kalafat Mehmet Paşa, daha sonra görevden alınıp mallarına el konulduğunda günde 21.700 akçe gelir getiren esame ele geçirilmiştir. (12)

Yeniçeriler ve öteki kapıkullarının çıkarlarını kollamak ve arttırmakta başvurdukları en etkili yöntem, başkaldırmaktı. Enflâsyon dönemlerinde ise kapıkullarının başkaldırmaları olağan bir olaydı. Böylece maaşlarının değeri düşmüş olan para üzerinden değil, fakat yeni kurdan ödenmesini sağlamış oluyorlardı. İlk kez, II. Mehmet'in ilk tahta çıkışında yeniçeriler bu nedenle ayaklanmışlardır. Duruma el koyan II. Murad bu isyanı şiddetli bir yöntemle bastırmakla birlikte, yeniçerilerin ulufelerine buçuk akçe zam yapmak zorunluğunu da duymuştur. (13) Daha sonraları II. Mehmet'in Karaman seferinden dönüşünde yeniçeriler, «Pâdişahımızın evvel seferidür, şükrâne-i zafer, kullarına sîm ü zer gerek» (14) diyerek akçe istemişler ve kendilerine on kese verilmiştir. (15) II. Mehmet'in ölümünün duyulması üzerine de yeniçeriler, İstanbul'da yağmalarda bulunmuşlardır.

Osmanlı Devletinin en güçlü dönemlerinde görülen bu yeniçeri ayaklanmaları, egemen çevreler içinde bir gruptan da destek gördükleri takdirde, daha sonraları hemen her zaman padişahların, sadrâzamların ya da beğenmedikleri yöneticilerin

(12) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Kapıkulu..., c. I, s. 493-495; ayrıca bkz. AHMED CEVDET PAŞA: a.g.e., c. I, s. 136-137

(13) AKDAĞ, M. : Türkiye'nin İktisadî..., c. I, s. 352-353; İNALCIK, H. : Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar. C. I, s. 95-96

(14) İBN KEMAL : a.g.e., VII. Defter, s. 18

(15) İNALCIK, H. : Fatih Devri Üzerine..., c. I, s. 116

öldürülmeleri, sürdürülmeleri ile sonuçlanmıştır. Yeniçeri ayaklanmalarının bir çoğu, 1589 «Beylerbeyi Vakası»nda da olduğu gibi, enflasyon parası (= züyuf akçe) yüzünden çıkmıştır. Örneğin «Vaka-i vakvakiye» (= Çınar Vakası) diye bilinen isyanın çıkışını Naimâ şöyle anlatmaktadır:

> «Süleyman paşanın verdiği maaşların yarısı züyuf ve ayarı bozuk olup, sağlam olan paraların çoğunu dahi askerin zâbitleri züyuf akçaya bozub noksan ve geçmez her ne ise askere dağıtmışlardı. Asker neferleri çarşı esnafından bir şey alıp parasını o akçadan verdiklerinde esnaf almadılar:
>
> — Bu ne olmayacak şeydir. Aldığımız ulufe akçayı (ayarı tam akça) kanda (= nerede) bulalım?
>
> Deyüp kesesini tahta üzerine boşaltırdı. Sanat sahipleri istemeyerek karıştırup:
>
> — Bunda alınacak akça yok!
>
> Derlerdi. Askerlerden bazı gazablı ve gözü dumanlı kimseler bu hal karşısında kendini kaybedip tahtayı dükkân sahibinin kellesine vurur, dahi aldığı şeyin parasını o akçadan bırakıp söverek giderdi. Günde yüz yerden fazla böyle kavgalar meydana gelürdü.
>
> Yeniçeriler ortalarına (= bölüklerine) gelüp:
>
> — Bu ne olmayacak şeydir, Aldığımız ulufe akçasını bizden almıyorlar. Almayanları dövüp sövsek bize meydan okursuz.
>
> Deyu yer yer dedikoduya başlayıp halkın dili düşmanca sövmelerle ateş püskürmekle fitne ateşinin çıkmasına tam istidad hasıl olmuştu.» (16) (17)

Kapıkulu süvarilerine ilişkin daha yakın tarihli bir belgeden de devletin asker kitlesinin nasıl hiçbir iş yapmadan geçindiği çok açık bir biçimde anlaşılmaktadır. 7 Rebiulevvel 1227 tarihini ve Sadrâzam Laz Ahmed Paşanın imzasını taşıyan bu

(16) NAİMÂ: a.g.e., c. VI, s. 2637-1638

(17) Çeşitli yeniçeri ayaklanmalarının toplu ve kısa bir tarihçesi için bkz. UZUNÇARŞILI, İ. H. : Kapukulu..., c. I, s. 506 vd.

belgeye göre, sefere 100 tane bile kapıkulu süvarisi gelmemiş, ancak buna karşılık, sırf bunlar isyan etmesinler diye hepsinin maaşı verilmiştir. Sadrâzam şöyle diyor:

> «... Dergâh-ı âli sipah ve silahdar ocakları neferatının geçen sene evvel-i baharında ordûy-ı hümâyun isbât-ı vücut eylemek ve yoklama olunup nâmevcutlarının esamileri hazinemande ettirilmek üzere fermân-ı âli itâ olunmuşken neferât-ı merkumeden yüz adam gelmeyüp ocaktan denilen beş on çavuş ve zabitandan ibaret olduğuna binaen cümlesinin esamileri hazinemande olmak iktiza etmiş ise de mücerred kıl-ü kal olmamak içün zikr olunan ocaklar zabitanının rıza ve ihtiyariyle iki ocaktan sekiz bin akçe verilmek üzere rabıta verilmiştir.» (18)

III

Askerî kitle tarafından halkın bu «dolaylı» diyebileceğimiz sömürülmesiyle elde edilenler, onları doyurmamıştır. Bu yiyici kitle halkın üzerine çökmüş bir kâbus gibi yüzyıllarca günlük yaşantının hemen her köşesine el atarak, sahip olduğu kaba kuvvete dayanıp, halkın ekmeğine ortak olmuş; canına, ırz ve namusuna göz dikmiştir. Nitekim bu durumdan yakınan Koçi Bey, asker kitlesinin niteliğini şu sözlerle belirtmek zorunluluğunu duymuştur:

> «... asker taifesi itaatten çıktı. Zâbitlerde inzibat kalmadı. Nasihat ile asker zaptolunmaz. İltifat ile düzeltilmesi mümkün olmaz. Bu asrın askeri öyle bir askerdir ki aydan aya bütün maaşları peşin verilse, her birinin bütün levazım ve mühimmatı devlet tarafından görülse, her biri çeşitli lütuflara gark edilse, bütün bilginler ve şeyhler bir yere gelip, nasihat eylese... birinin de kulağına girmez ve zerre kadar faydası olmaz... Askerlik yeniçeri ve sipahilere kalıp herbiri birer dev oldu.» (19)

(18) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Kapıkulu..., c. II, s. 195

(19) KOÇİ BEY : a.g.e., s. 51

Bir başka Osmanlı kaynağında ise kapıkulu ocaklılarının davranışları «vasfa gelmez», anlatılamaz, olarak nitelendirilmektedir. Bu davranışlar şöyle özetlenmiştir:

> «O! zaman Kul'un (= Kapıkulu Ocaklarının) şol mertebe tuğyanı vardı ki, gündüz, hammâmdan peştemâl ile çıplak avrat çıkarmak ve gulâmiye aldıkları günde (Fatih) Sultan Mehmet camiinde duhân (= tütün) içmek ve müslümanların ırzın pâymâl etmek ve kûşelerde âşkâre (= açıkça) ayak üzre zina ve livata etmek (= kadın ve oğlanla münasebetle bulunmak) ve kan dökmek ve evler ve saraylar basmak ve bayram günlerinde salıncak kurup bi'z-zât pâdişâhı ve vâlidesini ve vüzerâ ve ehl-Divân-ı mumlar ile salıncağa okumak (= dâvet etmek) gibi ve bâ'husûs kahvehanelerde ve mey-hânelerde fi'il-i nâ-meşrû»' etmeleri gibi şol mertebe â'lem nizâm-u intizamdan çıkmışdı ki, vasfa gelmez.» (20) (21)

Çeşitli etnik gruplara mensup bu yeniçeriler, gerçi aralarında zamanla Türklerden karışanlar olmuş ise de, gene karışık

(20) MEHMED HALİFE : Târih-i Gılmânî : ÖZTUNA, Y. : a.g.e., c. IX, s. 38'den

(21) Cebecilerin de bu gibi davranışları hakkındaki 1585 tarihli hüküm, bu durumu kanıtlayacak resmî bir belgedir: «Cebeci başına hüküm ki, Âbây-i kiramım ve ecdâd-i izâmım enarallahü berahinehüm zamanından bu âne gelince cebeci taifesi mazbut olup bir vechile fesad ve şenaate kadir değiller idi. Hâlâ zapt ve rapt olunmakta ihmal ve müsahele olunmağla cebehane-i âmirem saray-ı hümayunum civarı iken cebeci taifesi fahişe avret getirüp, adam katl idüp enva-i fesad ve şenaat üzre oldukları ecilden cebeciler çavuşu ve kethüdaları ref olunmuşlardır. Yerlerine yarar ve müstakim hizmet uhdesinden gelmeğe tariklerince mahal ve münasip olanları arz eylemek ve bu makule fesad... taifesine ve ahur halkına ve sair tevaife sirayet idüp bir külli fesada bâis ve bâdi olmak ihtimalin olmağın dergâh-ı muâllam cebecilerini onat zapt ve rapt eyleyüp nizam ve intizam virüp ve beherhal o katilleri ele getirmek emir idüp buyurdum ki...» (UZUNÇARŞILI, İ. H. : Kapıkulları..., C. II, s. 26)

bir kitle olarak kalmışlardır. Kendilerine özel kahvehanelerde toplanan yeniçeriler üzerine gene bir yeniçerinin yazdığı bir şiirde bu yerlerin niteliğine değinilmekte ve denilmektedir ki:

Pek mükellef yapmış kalfası Balyan
Kahve değil kurmuş bir koca dalyan
İçinde cem olmuş peripeykerler
Türk, urum, ermeni, frenk, italyan
Çardak kahvesinde kaynar cezveler
Vasfı tükenmez de kâğıtlar biter (22)

Uzunçarşılı'nın belirttiği gibi, «yeniçerilerin gayret ve faaliyetleri harb meydanında olmayıp şehir ve kasabalarda idi.» (23) Gerçekten de örneğin 1772 yılının şubat ayında ikiye ayrılan yeniçeriler Galata'da kendi aralarında top ve tüfek kullanarak üç gün savaşmışlar ve buna kimse engel olamamıştır. (24) Öte yandan, kapıkulu askerinin bu tutumu, onun savaş alanındaki durumunu da kendiliğinden belirler. Örneğin Gelibolu deniz savaşında, düşmanın top atışından korkan Osmanlı askeri, bindikleri gemileri karaya oturtarak savaştan kaçmıştır. Bu olay üzerine halk arasında asker «baştan kara» adıyla anılmaya başlanmış ve bir de şu tarih düşürülmüştür:

Verdiler küffâra donanmayı bi-ceng ü cidal (25) Daha önceki bir tarihte ise, gemilere asker olarak verilen yeniçeriler hakkında, Kaptan Paşa, padişaha şu arzı yazarak askerin durumunu belirtmişti :

«yamak adıyla donanmaya koşulan yeniçeriler, fazla itaatsizlik edüp Haliç'in iki tarafını yağma ettiklerinden başka İstanbul'a ve her tarafa musallat olup, kürekçi fukarası ve askerin pek azı ancak gemilerde kalmıştır.» (26)

Netayic-ül vukuât'a göre ise :

«1718 tarihinden 1768 senesindeki Rus seferine kadar deniz muharebesi olmadığından kaptan paşalar her sene donanma ile Ege denizinde gezinip insaf derecelerine göre adalar ve sahil halkından zorla para alarak dönerlerdi. Birkaç hırsız gemisi tutabilirler ise bunu bir fetih sayarlardı.» (27)

(22) KOÇU, R. E. : a.g.e., s. 286
(23) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Kapıkulu..., c. I, s. 620
(24) Aynı yerde.
(25) NAİMÂ : a.g.e., c. VI, s. 2633
(26) NAİMÂ : a.g.e., c. V, s. 2045

İşte, «içe dönük» olarak bu yöntemlerle «doğrudan» sömürüde bulunan «kul taifesi» nin bundan da kazançlı saydığı bir sömürü yönetimi varsa, o da ticaretti. Hemen hemen bütün yeniçeriler ticaretle uğraşıyorlardı. Yalnız, bu ticaretin kapsamı içine bazan haraç almak da girebiliyordu. Gerçekten, yeniçeriler tacirlik ve esnaflık yapmalarının yanısıra, sahip oldukları kaba kuvvet sayesinde örneğin yük getiren gemilere «balta olmak» yolu ile bu malların sahiplerinden durup dururken zorla para alırlardı. Hattâ İstanbul'a getirilen meyvanın başka yere kaçırılmasını önlemekle görevli bir bölük yeniçerinin (56. Orta) kendileri bu malları yabancı ülkelere kaçırıyordu. Bununla birlikte yeniçeriler için en kârlı iş, kabzımallıktı ve bütün kabzımallar yeniçerilerdendi. (28) Bunlar zorla ucuza kapattıkları malları, fahiş fiyatlarla halka satarlardı. (29) (30) Bunlardan başka yeniçeri ocağının para işleri ve alışverişleri de ayrı bir sömürü konusuydu. Yeniçeri ocağının bu gibi işlerini babadan

(27) AHMED RASİM : a.g.e., s. 211'den
(28) UZUNÇARILI, İ. H. : Kapıkulu..., C. I, s. 500-501
(29) AHMET REFİK : Eski İstanbul, s. 117
(30) Kapıkullarının ticaretle uğraşmalarını konu alan 1584 tarihli hüküm le denilmektedir ki:

«Yeniçeri ağasına hüküm ki, halâ bazı yayabaşılar ve solaklar ve yeniçeri taifesi ve acemi oğlanları bey' -u- şiraya ve ehl-i sûka müteallik ümura karışup ve dekâkin tutup madrabazlık idüp ve bilcümle rencberliğe ve sair ehl-i sanayie mahsus ahvale karışup iskelelerde ve pazarlarda ve gemilerde metâ' ve keresteler tayin olunan es'ar üzre alınmayup eksüge alup kadı ve muhtesib anlara karışmamagla narh-ı cârî zabt olunmayup ve bazı odun ve yemiş gemilerine girüp odunı narh-ı cari üzre bey' itdirmeyüp kenduyi himayet idüp diledikleri üzre ziyadece bey' idüp fukaraya küllî zulm ve hayf eyledikleri ilâm olunmağın mınbaad eğer yayabaşılardan ve eğer solak ve sair

oğula kalmak üzere rumlar ve yahudiler görürler, bu yolla da büyük servetler kazanırlardı. (31)

Öte yandan yeniçerilerin bir bölümü müslümanlığı asıl müslümanlardan daha fanatik bir biçimde benimsemişlerdi ama bir bölümü de yalnızca görünüşte müslümandı. Bunlar eski dinlerine bağlıydılar ve müslümanlığı işlerine geldiği biçimde benimsemişlerdi. Nitekim, bu gibi yeniçeriler sofuluğu ile tanınan II. Bayezit'e bile kapatılmış olan meyhaneleri açtırmayı başarmışlardı. (32) Başka bir tarihte ise III. Murad kadırga ile deniz kenarındaki bir rum meyhanesinin önünden geçerken, bu meyhanede bulunan sarhoş yeniçeriler, padişaha doğru seslenerek onun sağlığına içtiklerini rahatlıkla söyleyebilmişlerdi. (33) Gerçekte, İstanbul'da en fazla içki içenler de yeniçerilerdi. (34)

Kısaca belirtecek olursak, kapıkulları, önce İstanbul'da, sonra da imparatorluğun başta Anadolu olmak üzere öteki topraklarında halkı soyup sömüren ve devletin daha önce gördüğümüz egemen çevreleri ile bu konuda işbirliği yapan örgütlü bir kitledir.

IV

Kapıkullarının bu davranışları yer yer halkın ve bazan esnaf ve tacirlerin tepkilerine yol açıyordu. Örneğin XVI. Yüzyılın sonunda İstanbul'daki dükkân sahipleri, kapıkullarının bu tutumlarına karşı bir protesto olmak üzere, asker sefere gidinceye değin dükkânlarını açmamışlardı. (35) Fakat temelde devlet egemen çevreleri kapıkulları ile aynı safta yer alıyorlardı.

yeniçeri ve acemi oğlanları kullarımdır eyyam-ı adalet-i hümâyunumda ulufeye mutasarrıf olup her biri tariklerince mertebeye çıkup riayet olunurken ırzların sıyanet itmeyüp sair şehiriu erazil-i has gibi bey' ve iştiraya karışup halk dahi anları saire kıyas itmekle anlara ihanet olunduğuna rızây-ı şerifim yoktur...» (UZUNÇARŞILI, İ. H. : Kapıkulu..., c. I, s. 695-696).

(31) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Kapıkulu..., c. I, s. 47, çeşitli örnekler için bkz. aynı yerde, s. 408-410

(32) LAVISSE, E. - RAMBAUD, A. I. : a.g.e., c. IV, s. 759

(33) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Kapıkulu..., c. I, s. 482

(34) AHMET REFİK : Eski İstanbul, s. 42

(35) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Kapıkulu..., c. I, s. 486-487

Onların kendi aralarında bir kavga çıkarsa bu, halkın artık-değerini paylaşmalarından doğan bir bölüşme sorunuydu. Yoksa, birbirlerinin alanlarına el atmadıkça halka karşı hep aynı saftaydılar. Nitekim kapıkullarına karşı Anadolu'daki ilk halk direnmesinin bastırılmasında, bu birlik, açıkça gözlemlenmektedir.

Tercan, Erzincan ve Erzurum, Osmanlı ordusunun kışlama bölgesiydi. Bu nedenle de bu yöre halkı, kapıkullarının yukarıda belirtilen davranışları ile sürekli olarak karşı karşıya geliyorlardı. Halk, bu duruma son verilmesi için İstanbul'a ardı ardına şikâyetlerde bulunmuştu ama hükümet bu yakınmalara, doğal olarak, bir karşılık vermiyordu. En sonunda 1590 yılında, Erzurum halkı yeniçerilerin bulundukları yerleri bastı ve bir bölümünü de öldürdü. Durumu açıklamak, nasıl haklı bir nedene dayanarak bu eyleme girişmiş bulunduklarını anlatmak üzere de İstanbul'a adamlar gönderildi. Ne var ki İstanbul'da Erzurum halkının bu temsilcilerinin yakınmaları dinlenecek yerde hem bunlar idam edildi ve hem de Erzurum'da halkın ileri gelenleri asılmak suretiyle öldürüldü. (36)

Halk, kapıkullarına karşı direnirse, Osmanlı Devleti, halkı böylece cezalandırıyordu. Fakat bu kapıkulları, kendi sömürü alanlarının dışına çıkmaya kalkışırlarsa, bütün kaba kuvvetlerine karşın, bu kez kapıkulları cezalandırılıyordu. Bunun bir yöntemi kapıkulu süvarileri ile yeniçerileri karşı karşıya getirmekti. Osmanlı tarihinde sipahilerle yeniçerilerin birbirlerine karşı giriştikleri mücadelelerin temelinde bu gerçek bulunur. Bununla birlikte daha önemli durumlarda daha kıyasıya mücadelelerin geçtiğini de belirtmek gerekir. 1688 yılında İstanbul'da yer alan bir yeniçeri ayaklanması bu söylediklerimizi kanıtlayacak niteliktedir. Bu tarihte Fâzıl Mustafa Paşa, yeniçerilere biraz olsun çeki düzen vermek isteyince yeniçeriler ayaklanmışlar, Fâzıl Mustafa Paşa görevden alınıp yerine Siyavuş Paşa getirilmişti. Ancak Siyavuş Paşa da, fazla ileri gitmiş bulunan yeniçerilere karşı girişimlerde bulununca, 2 Mart 1688'de yeniden ayaklanan yeniçeriler Siyavuş Paşanın sarayını basıp kendisini öldürdüler, mallarını yağmaladılar, ellerine geçirdikleri kadınların ırzlarına geçtiler ve üstelik bu sarayda bulunan Ayşe Hatun'un ellerini ve burnunu kestikten sonra, Köp-

(36) AKDAĞ, M. : Celâlî İsyanları, s. 145

rüllüler soyundan gelen iki kadını da sokaklarda çırılçıplak dolaştırdılar. (37) İşte, kapıkullarının bu tutumları, kendilerine tanınmış olan sınırın aşılması demekti. Kapıkulları ne değin güçlü olurlarsa olsunlar, gene de kapıkullarıydılar. Devletin tek egemen zümresi onlar olmadıkları gibi, ancak asıl egemen çevrelerin izni çerçevesi içinde ve onlara yardım etmek koşulu ile hareket edebilirlerdi. İşte bu durum karşısında önce ulema, kapıkullarına karşı cephe aldı. Süleymaniye Camii vâizi Osman Efendi, halkı kapıkullarına karşı harekete çağırdı. Bu sırada yeniçeriler Bedesten'den bir dükkândan zorla mal almışlardı. Bu tacir de halkı kışkırttı. Ulema ve tacirler bu işe son vermek istediklerini göstermişlerdi. II. Süleyman da sancak-ı şerif'i çıkarttı. Tutumları; ulemaya, tacire ve saraya ters düşen kapıkulları yalnız kalmışlardı. Kapıkullarının ayaklanmalarında başarılı olmaları için mutlaka bu üç zümreden birinden destek görmeleri gerekirdi. İşte, hemen ertesi gün, Yeniçeri Ağası başta olmak üzere isyancılar yakalanmış ve idam edilmişlerdi. Egemen çevrelerin kendi içlerindeki bir çatışma da böylece sona ermiş oluyordu.

Yeniçeri ve öteki kapıkulu ocaklarının kaldırılmaları da ileride göreceğimiz gibi, bunların Osmanlı Devletinin egemen güçlerine tümüyle ters düşmeleri, çıkarların çatışması sonunda olacaktır.

(37) ÖZTUNA, Y.: a.g. e., C. X, s. 105-106

GENÇ OSMAN OLAYI

Genç Osman olayı, kapıkullarının ve ilmiye sınıfının toplum içindeki ayrıcalıklı durumlarına Sultan II. Osman tarafından, Anadolu Türküne ve Türkmen boylarına dayanılarak son verilmek ve Türk halkına her yönüyle yabancılaşmış devleti, bir ölçüye kadar yeniden Türkleştirmek için yapılan girişimler üzerine patlak vermiştir. Özellikle, kapıkullarını ortadan kaldırmak ve bu yolla da aynı zamanda, bunlara dayanarak her istediklerini yaptıracak bir duruma gelmiş bulunan ulemaya bir çeki düzen vermek isteyen II. Osman'ın bu girişimlerinde padişahın kişisel gözlemlerinin rolü olduğu ölçüde, onu yetiştiren Ömer Efendi gibi kişilerin de etkisi olmuştur.

Genç padişah, tahta çıkmasından sonra, ordunun başında kendisi bulunduğu halde yapılan Lehistan seferinde, Osmanlı askerinin savaş alanından kaçtığını, kaçmayanların ise savaşta ne ölçüde korkakça davrandıklarını görmüştü. Hattâ sefer sırasında «'Yeniçerinin yarısı kalmadı' diye bir söz yayılmakta yarımşar kuruş bahşiş verilip (yeniçerililer) birer birer huzur'u hümayundan geçirildi». (1) Bu yoklama yeniçerilerinin katlanamayacağı ve onlara asıl fonksiyonlarının ne olduğunu hatırlatan bir şeydi. II. Osman, bundan başka, savaşta korkaklık gösterenleri de ağır bir biçimde cezalandırmıştı. İstanbul'a dönüşte ise,, II. Osman, kentte kendi yasalarını geçerli kılmış bulunan yeniçerileri birer birer cezalandırmaya başladı. Padişahın yakınları da kapıkullarının durumlarına değinerek II. Osman'a Mısır ve Şam Türkmenleri ile Anadolu halkından bir ordu oluşturmasını öneriyorlardı. Yeniçeri Solak Hüseyin Tuğî'nin yaz-

(1) NAİMÂ : a.g.e., c. II, s. 745

dığına göre II. Osman, yakınlarının «... yeniçeri taifesinin tüfenk atmakta ve sipah halkının cündilikte ve cenk günlerinde meharetleri meydandadır, bu kul yeniçeri ve sipahi kulluktan çıkmıştır. Kul olursa asker olursa Mısır ve Şam cündileri gibi ve tüfenk atmakda Anadolu sekbanı gibi olmalıdır. Hünersiz, marifetsiz, derinti, madrabaz ve erbab-ı maaş kul olur mu?» (2) gibi sözlerinin doğruluğuna inanmıştı.

Öte yandan, medreseden yetişen ilmiye sınıfı belirtildiği üzere, devlet yönetimini ele geçirmiş bürokratlardı. Kapıkulları ile ulema birbirlerini bütünlüyordu. İlmiye sınıfının sözünü geçirebilmesi için kapıkulları gerekli olduğu gibi, kapıkullarını desteklemek için de ilmiye sınıfı gerekliydi. Bu durum, bu iki zümre arasındaki çıkar birliğinin doğal bir sonucuydu. Yalnız bu nedenle dahi, kapıkullarına karşı II. Osman'ın bu girişimleri, ulemayı tedirgin etti. Bununla birlikte II. Osman'ın da bu iki zümre arasındaki ilişkiyi doğru olarak değerlendirdiği anlaşılıyor. Çünkü padişahın, kapıkullarına karşı bu tutumunun yanısıra onun ilmiye zümresinin yetkilerini kısıtladığını, onları devlet işlerinde söz sahibi olmaktan uzaklaştırdığını görüyoruz. (3) Böylece II. Osman, bu iki zümreyi de karşısına almış oluyordu.

Padişah gerçekte bu iki asalak zümreyi de ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Bu nedenle Anadolu, Suriye ve Mısır Türklerinden asker toplanması için gizlice harekete geçmişti. Bundan başka, Cezayir ve Tunus donanmalarına da haber göndermişti. (4) Tuğî'nin deyişiyle:

> «Velhasıl sadr-ı âzam Dilâver Paşa ve Hoca Ömer Efendi ve Süleyman Ağanın muradları üzre padişah da Anadolu'ya gitmeğe karar verdi ve sekban yazmak hususu da herkesin lisanına düştü ve sekban yazmak için Saray-ı Atik teberdarlarından Eski Yusuf isminde bir kimseyi zahire cem'i bahanesiyle sekban ve cündi yazmak için Şam ve Haleb'e gönderilmiş idi. Padişah raht ve taht ve cümle hazinelerini durmadan Üsküdar'a geçirmek üzre idi. Bunun için sarayın iç halkından bazıları taşradaki kul taifesine bu ahvali bildirüp 'bilmeyiz böyle etmekden padişahın fikri nedir' derlerdi.» (5)

II. Osman bu hazırlıkları yaptıktan sonra hacca gitmek bahanesiyle Anadolu'ya geçmek ve toplayacağı Türk askerlerle emellerini uygulama alanına koymak istedi. İşte bu noktada yeniçeriler harekete geçerek padişahı önce en yakın adamlarından mahrum etmek amacı ile, içlerinden bir grup kendileri ile işbirliği yapacağından kuşku duymadıkları Şeyhül İslâm Esad Efendi'ye gidip, «İslâm padişahını azdırıp beyt-ül-malin itlafına sebep olup padişaha hacca gitmek lâzım değil iken böyle fetret ve fitneye sebep olanlara ne lâzım gelir?» diyerek fetva istediler. Esad Efendi'nin fetvasının ne olacağı belli idi: «Fitne uyduranlara katil lâzımdır». (6) İşte Genç Osman ve yardımcılarının öldürülmeleri ile sonuçlanan yeniçeri ayaklanması 18 Mayıs 1622'de bu fetva ile başladı.

II

Bundan sonraki gelişim ve yeniçerilerin ne denli edepsizlik ve işkenceyle II. Osman'ı öldürdükleri ve yerine bir deli olan I. Mustafa'nın nasıl geçirildiği bilinen olaylardan olduğu için bunları yeniden anlatmayacağız. Burada yalnızca olayların niteliğini biraz daha kesin çizgilerle belirtmeğe çalışalım.

Yeniçeriler ayaklandıkları ve önce II. Osman'dan yardımcılarını öldürülmek üzere kendilerine teslim etmesini istediklerinde, padişahın yanında bulunan ulema onun bu isteğe uyması gerektiğini bildirmişlerdi. II. Osman bu isteği yerine getirirse, amaçlarına kısa yoldan ulaşacaklarını düşünüyorlardı. Ancak, tutumu açık ve kesin olan II. Osman, ulemanın bu davranışı karşısında onlara «... anların işi görülmüştür; anların haklarından geldikten sonra sizin dahi içinizde haklarından gelinecek-

(2) YENİÇERİ SOLAK HÜSEYİN TUĞÎ : İbretnüma — İkinci Sultan Osman'ın Şehadeti vak'asından bahseder; Yyn., Mithat Sertoğlu, T.T.K., Yyn., Ankara, 1947, (43 sayılı Bell.'den ayrı basım), s. 493

(3) ÖZTUNA Y. : a.g.e., c. VIII, s. 231

(4) ÖZTUNA, Y. : a.g.e., c. VIII, s. 249-250

(5) TUGÎ : a.g.e., s. 494

(6) TUGÎ : a.g.e., s. 494

ler malûmdur» (7) demekle giriştiği eyleme karşı kimlerin aynı safta cephe almış olduklarını açıkça belirleyerek, ulemayı da kesin bir tutum almaya zorlamış oldu. Tuği'nin deyişiyle:

> «Ulemâ padişahdan bu sözü işitince bir şey söylemeyüp dışarı çıktılar. Padişahı taşraya çıkmağa da koymadılar padişahı da koymadılar, şöyle durdular. Saray haricinde bulunanlar da cumhur-ı ülemânın gelüp haber götürmediklerini görüp bildiler ki söz geçmedi cümlesi bab-ı hümayuna yürüdüler.» (8)

Öte yandan en güç durumda bile, II. Osman hâlâ Anadolu'ya güveniyordu. II. Osman ulemanın ve kapıkullarının kendisine karşı birleşmiş bulunmalarına rağmen Anadolu halkının desteği ile durumun kendisinden yana döndürülebileceği kanısındaydı. Nitekim o, Hüseyin Paşa ile Pir Ahmed Ağaya «Eğer yalnız yeniçeri olaydı onlara söz geçerdi. Ulemâ ve sipah ve eşkıya bilediler. Hâlâ ki yüz kise bağlıdır; birkaç yüz tevabilimizle kayıklar müheyya edüp Anadolu'ya geçelim sonra taht-gâh-ı kadim Bursa'ya varalım. Kul yazalım, yığınak yapalım görelim ne zuhur eder.» (9) diyecektir.

Ama Genç Osman'ın kime karşı ne yapmak istediğini, onu en sonunda ele geçiren yeniçerilerin padişahı yollarda at üzerinde dolaştırırken söyledikleri sözler kesin olarak belirlemektedir. Yeniçeriler şöyle demişlerdi:

> «... ecdadın sekban ile mi vilayetler fetheyledi. Anadolu vilayetinde sekban eşkiyasının tugyanında vilâyet elden gidüp pederin Sultan Ahmet zamanında sekiz sene babanı uğraştıran Kalenderoğlu, Canbulat ve bunlara benzer eşkıya, sekban eşkıyası değil mi idi?» (10)

---

(7) TUGÎ : a.g.e., s. 497
(8) TUGÎ : a.g.e., s. 497
(9) TUGÎ : a.g.e., s. 500
(10) TUGÎ : a.g.e., s. 502

Kısaca özetlemek gerekirse, II. Osman'ın girişimlerinin bir halk hareketi olarak nitelendirilmesi olanağı bulunmamakla birlikte, kuşku yok ki, bu girişimler bir kül olarak Anadolu halkını kalkındıracak nitelikteydi. Bu nedenle de Genç Osman olayını ilerici bir olay olarak değerlendirmek gerekiyor.

BİR DÖNEMDEN BİR BAŞKA DÖNEME...

Osmanlı Devletinin çeşitli etnik grup mensuplarının ortaklaşa egemen oldukları bir örgüt olmasının tohumları daha bu devlet kurulurken atılmıştı. Kendi halkının toplumsal yapısı ve kültürü dışında ve ona karşı olarak gelişen Selçuklu Devletleri yönetim geleneği de, Osmanlı Beyliği yöneticileri üzerinde etkin olmuştu. Nitekim devletin maddî örgütünün biçimlendirilmesinde de Sulçuklu tipi örnek alınmıştı. Böylece Selçuklularda halkına yabancılaşan egemen kadro, Osmanlılarda bu yabancılaşmayı, başka etnik grup mensupları ile de birleşip pekiştirerek sürdürmüştür. Bu gelişim sonucunda Anadolu Türk halkı üzerinde, ona yabancı bir egemen güç, varlığını kesin olarak geçerli kılmıştır. (Kuşku yok ki, daha önce de değinildiği gibi, Osmanlı Devletinde öteki etnik grupların halk tabakası da sömürülenlerdendir. Ancak, konu Türk halkı açısından incelendiğinden, bu halkların durumlarını söz konusu etmemiş bulunuyoruz.) Bu nedenle de, bu gelişimin doğurduğu tepkiler, sınıfsal yapının yanısıra etnik alanda da kendisini göstermiştir.

Osmanlı tarihinde «Lâle Devri» diye anılan dönemle birlikte bu tarihsel niteliğe, bu kez bir de «batılılaşma» çabaları eklenmiştir. Batılılaşma, ikinci ciltte inceleyeceğimiz gibi, özellikle Tanzimat döneminde, sınıfsal bir oluşum olmasının yanısıra, bir bakıma etnik sorunları da Osmanlı hıristiyan uyruklarının yararına çözümlemek isteyen bir girişimdir. Başka bir deyişle, Osmanlı ülkesi içindeki hıristiyanlar, «fiilî» durumlarını «hukukî» alânda da güvenceli kılmak istemişler ve yabancı devletlerden de bu konuda destek görmüşlerdir. Ama asıl önemlisi, batılılaşma, bir yandan Osmanlı egemen çevrelerinin, değişen ekonomik koşullara ayak uydurabilmek için kendilerince buldukları bir çözüm, bir yandan da Batı egemen güçlerinin Osmanlı Devletini sömürgeleştirmekte onlara kolaylık sağlayan ve uygulanmasını teşvik ettikleri bir yöntemdir. Bu politikanın en ateşli savunucuları ise Osmanlı yöneticileri ile Osmanlı egemen çevrelerinin kendileri olmuştur.

Şu duruma göre halk çoğunluğunun karşısında yer alan bir kavram da batılılaşmaktır. Batılılaşma düşüncesi, halk yararına bir devrim yapma kaygısından değil, kendilerini zayıflamış gören Osmanlı egemen çevrelerinin, adına batılılaşma denen ve Osmanlı düzenini birtakım reformlarla sürdürmeyi amaçlayan bir «ıslahat» ın ideolojisidir. Bu ideoloji, bu niteliği nedeniyle halka karşı bir üst-yapı kurumudur.

Bu nedenle buraya değin incelediğimiz halk hareketlerinde görülmeyen «batıya karşı olma», 1730 tarihinden sonra hemen her ayaklanmada gözlemlenen bir eğilim olmuştur. Egemen sınıfın batılılaşması, halkın bu batılılaşmaya tepki göstermesine yol açmıştır. Konuya bu açıdan bakılınca «Lâle Devri» diye anılan dönemin, batılılaşmasının, Osmanlı tarihine ve dolayısı ile Türk halk hareketlerine yeni bir nitelik getirdiği açıktır. Bu dönemle birlikte Türk halk hareketlerini oluşturan unsurlara bir de batılılaşmaya tepki gösterme biçiminde beliren davranış biçimi bir unsur olarak eklenmiştir. Bu, yeni bir olgudur. Bu bakımdan da konumuz açısından yeni bir dönemin başlangıcıdır. Bu nedenle, incelememizin ikinci cildi, ilk batılılaşma girişimleri ile birlikte başlayacaktır.

Bununla birlikte, ilk batılılaşma girişimlerinin yepyeni bir dönemin başlangıcı olduğu sanılmamalıdır. Kendisi yeni bir olgu olmakla birlikte, batılılaşma aynı zamanda o ana değin olan olayların bir sonucudur, kökleri çok eskilere uzanan bir düşünce ve davranış biçimidir. Nitekim çalışmamızın sonunda bu olgu kanıtlanmış olacaktır. Söz konusu olan birinci perdenin kapanıp ikinci perdenin açılmasıdır. Yoksa Osmanlı'nın oynadığı oyun, aynı oyundur.

İKİNCİ KİTAP

İlk batılılaşma girişimlerinden günümüze

«Alem hayrette kalmış idi. Ehl-i mansıp olanların ekseri leyl ü nehar zevk u safa ve çeng ü cegane ile meclis areste idi. Memalik-i âl-i Osman harab olmak değil, canib-i erbasını düşmen neuzu billah zabteylemek sadedinde olsa belki biz zevkimizde olalım derlerdi.»

Abdi Tarihi'nden.

«... bazı yaramaz avretler... kefere avretlerine taklit serpuşlarında...»

III. Ahmet'in bir fermanından.

— 1 —

PATRONA HALİL İHTİLÂLİ ÖNCESİNDE BATICILIK VE HALK

I

Avrupa'daki kapitalist gelişim XVIII. yüzyılın başlarında büyük ölçüde tamamlanmış bulunuyordu. Osmanlı Devleti ise, Endüstri kapitalizmine geçmekte çeşitli nedenlerle başarısız olmuştu. Üstelik, Avrupa devletleri için zamanla bir açık pazar durumuna gelen Osmanlı ülkesinde küçük mal üretimi de, batının endüstri malları karşısında korunmadığı için, hızla gerilemekteydi. Buna karşılık Osmanlı taciri, Osmanlı ülkesinde elde edilen hammaddenin Avrupa'ya gönderilip Avrupa'dan bu malların işlenmiş olarak geri satın alınması ve birtakım tüke-

tim mallarının Osmanlı topraklarına sokulması işinde batı kapitalist çevreleri ile bütünleşmiş bulunuyordu. Bu gelişimin doğal sonucu, ülkeye bir tüketim ekonomisinin yerleşmesi olacaktı. Öte yandan, Osmanlı devletinin sömürgeleşmesi sürecini bütün güçleriyle hızlandırmaya çalışan batı devletleri, bu tüketim ekonomisinin kökleşip dalbudak sarması için ellerinden geleni yapmağa başlamışlardı.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Fransızlar ile kurulan ticari ilişki, kendi ülkesini de bir sömürge olarak gören Osmanlı egemen çevrelerinin katkısı ile de güçlenerek, Osmanlı ülkesinin sömürgeleşmesi sonucunu doğurmaktaydı. Nitekim 1783 yılında Fransa'nın en çok mal ihraç ettiği ülke 3.884.576 sterlin ile Osmanlı Devleti olacaktır. (1). Ayrıca, Fransız elçilerinin rapor ve anılarındaki Osmanlılar'a ilişkin yargıları bu devletin batıca nasıl değerlendirilmiş bulunduğunu belirlemektedir. 1763'de İstanbul'a elçi olarak gelen Saint-Priest'e göre, «... İstanbul'a kuvvetli bir devlet yerleşirse... kurulacak esaslı sanayi de Türkiye'nin hammaddelerini işler ve böylece Fransız sanayii bundan mahrum olur.» (2) Bir sonraki elçi Choisel-Gouffier ise, «Şu Türkler akıllı insanlar olsa, ipek, pamuk, yün, yağ gibi maddeleri ucuz satıp bizden kumaş, sabun gibi mamulleri yüksek fiyatlarla satın almağa razı olmaz, sanayii bizzat kurarlardı.» demektedir (3). 1796'da verdiği raporunda büyükelçi Descorches'da şöyle diyor: «Fransa'nın harbden sonraki refahını iade için bu imparatorluk mühim bir âmil olabilir.» (4) Verninanc'ın görüşü de şu: «Eğer Polonya taksiminden sonra Türkiye'yi Avrupa'dan atma projesi ele alınırsa, bizim ticaretimiz, rahatımız ve üstünlüğümüz, hattâ hürriyetimiz tehlikeye düşer.» (5) Batının bu emellerinin gerçekleştirilmesinde elverişli koşulları yaratmanın en başta gelen yöntemi birtakım batı-tipi kurumların Osmanlı ülkesinde kurulması olmuştur. Çıkarları batı egemen çevreleri ile bütünleşmiş olan Osmanlı üst-

(1) SOYSAL, İsmail: Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802); T.T.K., Yyn., Ankara, 1964, s. 43.

(2) SOYSAL, İ. : a.g.e., s. 43

(3) SOYSAL, İ. : aynı yerde.

(4) SOYSAL, İ. : a.g.e., s. 133

(5) SOYSAL, İ. : a.g.e., s. 136

sınıfı, bu alanda da batı ile özdeşleşmek isterken, bu kurumlar aynı zamanda düzenin ayakta kalmasını sağlayarak, sömürgeleşmenin devamını olanaklı kılmıştır. Geçmişte bir ara Türk egemen çevreleri islâmlığın kabulünde nasıl sünnî egemen çevrelerle bütünleşmişlerse, bu kez de Osmanlı egemen çevreleri halkı karşı olmak üzre batılı kapitalist çevrelerle bütünleşmekte ve batıya hizmet etmeğe başlamaktadırlar. İşte, batılılaşmanın temelinde bulunan olgu budur. Batılılaşmanın başlangıç noktası ise Lâle Devridir.

Yargısına katıldığımız Tevfik Çavdar'ın deyişiyle:

> «Batı kurumlarının taklidi, Osmanlı ekonomik yapısına uygun olmayan bir tüketim ve yaşam taklitçiliği doğurmuştur. Lâle devri, bu davranışın başlangıç noktalarından biridir. Ekonomik koşulların halk yararına geliştirilmeyişi, tüketim ekonomisini sağlayabilmek için sömürü mekanizmasının artan bir şiddetle işlemeğe başlaması, toplumda, özellikle Türk müslüman toplumda batıcı ve doğucu dediğimiz ikilemin kökünü atmış, ilerdeki olaylar da bu ikilemin etkisini güçlendirmiştir.» (6)

Bu bakımdan 1730 Patrona Halil isyanı, daha önceki isyanlardan kesin çizgilerle ayrılır. Gerçekten, Lâle Devri aynı zamanda bir «yenileşme» ve birtakım girişimler dönemidir. (7) Örneğin matbaa bu dönemde kurulmuş, çinicilik, dericilik, kumaşçılık alanında bazı girişimlerde bulunulmuş ve eğitim alanında bazı hamleler yapılmak istenmiştir. Fakat, ilk bakışta ileri bazı girişimler gibi görünse de, bu «yenileşme» halkın çıkarları ile ters düşüyordu. Matbaayı ele alalım. Batıda icadı ile birlikte matbaa bu ülkelerde aşamalı bir gelişim geçirmiş üstelik, ilk belirdiği anda basılı eserlere az olan gereksinme, matbaanın gelişmesine uygun bir biçimde artmış ve bu nedenle de batıda ekonomik bir sorun durumuna gelmemiştir. Bununla birlikte gene de yazı sanatı ile geçinenlerin yer yer tepkilerine yol

(6) ÇAVDAR, Tevfik : Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu; Ant Yyn., İstanbul, 1970, s. 33

(7) AKTEPE, M. Münir: Patrona İsyanı (1730); İ.Ü.Ed.F., Yyn., İstanbul, 1958, s. 181-182

açmış ve hattâ, bilindiği gibi, İngiliz parlâmentosunda matbaanın yasaklanması bile istenmiştir. Buna karşılık, Osmanlılara gelince, matbaanın kurulmamış olması, «kitap»a olan gereksinmeyi sınırlandırmamış, bu gereksinme ise el yazması kitaplarla giderilmiştir. Bu durumda şurası bir gerçektir ki, matbaanın batıda çalışmaya başladığı andaki ile Osmanlı Devletinde kurulduğu zamanki hattat sayısı bir hayli farklı idi. Üstelik, İstanbul'un, Ortadoğu'nun bir kültür merkezi olması nedeni ile de hattatlık bu kentte yaygın bir meslek durumunu almıştı. Marsilli 1700'lerde İstanbul'da 90.000 hattat olduğundan söz eder. Gerçi bu rakkamın abartılmış olduğu söylenmelidir, (8) ancak abartılmış da olsa gene de bir gerçeği yansıttığı kuşkusuzdur. Burada, bir yenilik girişiminin, batıdan getirilen bir kurumun, nasıl bir işsizlik tehlikesini de birlikte getirdiği kendiliğinden anlaşılır. Bu tehlike karşısında geniş hattat kitlesini yalnız bırakmayan, biraz olsun onun iş alanını koruyan din olmuştur. Nitekim, hattatlar vezir-i âzam Damat İbrahim Paşaya bu nedenle tepki gösterip cephe alırlarken, (9) Abdullah Efendi verdiği fetvasında dinsel kitapların basımına engel oluyordu. (10) Bu konuda değerlendirme yapanların bazıları, dinsel kitapların basılmasını engelleyen bu fetvayı bir gericilik olayı olarak görmüşlerdir. Ne var ki, bu engelleme gerçekte geniş bir kitleyi işsizlikten koruma amacına dönüktür. Hiç değilse, halkın değerlendirmesi budur. Şu halde; bir yenilik, işsizlik; bunu frenleyen bir fetva ise işsizliğe engel olmak anlamını taşımaktadır.

II

Patrona Halil ihtilâli başarıya ulaşır ulaşmaz, sadabat köşkleri yıktırıldı. Abdi Tarihi'ne göre:

> «Divan-ı hümayun çavuş ağaları Bab-ı hümayundan beri feryad ve nida ederek alay ortasından Sa'dabad'da köşkü olan bilsün ki şevketlü padişah hazretleri emr ü ferman eylediler. Bugünden sonra üç güne dek cümle mevcut olan köşk sahipleri köşkleri hedm edesiz deyü kol kol münadiler nida edüp Sa'dâbâd üç gün içinde harab oldu.» (11)

Patrona Halil ihtilâlinde, Lâle Devri sırasında yapılmış olan yapıların bile yıkılmış olması, bu ihtilâlin nedenlerinin açıklanmasında önemli bir gösterge olduğu gibi, halkın ekonomik sömürüyü bazı olgularla nasıl somutlaştırmak eğiliminde olduğunu da kanıtlayacı niteliktedir. Hiçbir ülkenin halkı soyut bir biçimde bayındırlık işlerine karşı olamaz. Fakat bu yapılan halka her gün sömürücülerden neler çektiğini hatırlatacak zulüm anıtları ise, bunları yok etmek ve böylece de acı anılarından halkın uzaklaşmak istemesini doğal karşılamak gerekir. Lâle Devri yapılarının, İstanbul kentini bayındırlaştırmak için değil, fakat asalak bir sınıfın sefahatına bir dekor sağlamak amacı ile yapılmış olmaları, bu sefahata son verilirken, dekorların da kaldırılmasını gerektirmiştir.

Bir tüketim ekonomisi çerçevesi içinde batıyı taklide kalkışan Osmanlı egemen çevrelerinin bugün bile bazılarınca hâlâ bir yenilik girişimi olarak nitelendirilen en önemli batıcılığı, Fransız saray ve bahçelerinin İstanbul'da kopyalarının yapılmasıdır. Fransa'dan 1721 yılının ekiminde İstanbul'a dönen Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin raporunun en önemli ve en geniş bölümü Fransız egemen çevrelerinin yaşantı biçimine, saray yapımına ve saray bahçelerinin düzenlenmesine ilişkindir. (12) Nitekim Sadâbâd, XIV. Louis Versailles'ının bir kopyası gibiydi. Üstelik bu saray Fransız elçisinin padişaha armağan ettiği portakal ağaçları ile süslenmişti. Paris'te yayınlanan «Mercure» gazetesi, Sadâbâd'ın yapılışına büyük yer veriyordu. (13) Batı kopyacılığı içinde girişilen bu tip bayındırlık işlerinin faturasını doğal olarak halk ödüyordu. Bayındırlık işlerin-

(8) ÖZTUNA, Y. : a.g.e., c. XI, s. 26

(9) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Osmanlı Tarihi, c. IV, Bölüm I, s. 159-160

(10) Matbaanın açılmasına ve basacağı kitaplara ilişkin fermanın metni için bkz. AHMET REFİK: Hicrî On İkinci Asırda... s. 89-91

(11) ABDİ EFENDİ: 1730 Patrona İhtilâli Hakkında bir Eser (Abdi Tarihi, T.T.K., Yyn., Ankara, 1943, s. 45

(12) AKTEPE, M. N. : a.g.e., s. 49

(13) AHMET REFİK: Lâle Devri, s. 34

de nasıl bir yöntem kullanıldığı hakkında da Damat İbrahim Paşanın Beşiktaş'ta yaptırdığı yalısının havuzu için getirilen mermere ilişkin şu buyruk bize bir fikir verebilecek niteliktedir:

> «Marmara naibine ve Marmara subaşısına hüküm ki
> Düsturu mükerrem müşiri efham nizamül âlem nâzımı menazımül ümem vezir-i âzım-ı mahmudüşşiyem ve damadı muhterem İbrahim Paşa damallahü tealâ iclâlihu ve zaafe iktidarihunun Beşiktaş'da vaki yalısında olan havuz için ikişer ve ikişer buçuk ve üçer zira mermer taşların lüzumu olup bu tarafta bulunmamakla Marmarada'dan nakli fermanın olmagin siz ki mumaileyhimsiz işbu emri şerifim vusulünde bostani hasekilerinden bu husus için münaşir tâyin olunan... zide kadrihu marifetile zikrolunan yahya kifayet mikdarı mermer taşı nakl itdirmeniz babında fermanı âlişanım olmuşdur. Buyurdum ki.» (14)

Bu belgeden de anlaşılacağı gibi batı kopyacılığı içindeki bayındırlık işleri halka dönük değil fakat egemen çevrelerin kendileri içindi. Dr. Münir Aktepe kamu için yapılan yapıların bile gerçekte gene kişiler için yapılmış olduğunu şu örneklerle kanıtlamaktadır: 1721-1722 yıllarında yapılan Ortaköy Camii, Vezir-i âzam Damat İbrahim Paşanın yalısının ve bahçesinin çevresinin düzenlenmesi ve 1722-1723 yıllarında yapılan Sadâbad Camiide bu semtteki kasırlar dolayısı ile; Bebek Camii ise Hümâyun-âbad kasrının bulunduğu bu bölgeyi değerlendirmek amacı ile; gene bunun gibi Hocapaşa'daki sebil, muallimhane, çeşme, hamam ve Süleyman Sübaşı mescidi İbrahim Paşanın oğlu vezir Mehmet Paşanın konağının bulunduğu bu bölgeyi değerlendirmek için onarılmış ve yapılmış; 1727-1728'de Fatma Sultan camiinin yapımına, Fatma Sultanın burada bulunan sarayının çevresini güzelleştirmek için başlanılmıştır. (15) Fakat asıl yapı işleri saray, köşk, konak ve kasırlarda kendisini göstermiştir. Yapılan kasırların sayısı yüzü geçmişti. Bu kasırların adları bile «Şevk-âbâd», «Kasr-ı-neşat», «Kasr-ı cihan», «Hurrem-âbâd», «Hayr-âbâd» ve «Nev-peyda» gibi Türkçe olmayan sözcüklerle konuluyordu. (16)

Tüketimsel bir ekonomik yaşantının dekoru işte böylece hazırlanıyordu. Burada gözden kaçırılmaması gereken önemli bir gerçek vardır: Batı kopyacılığına hevesle nitelenen bu toplumsal düzen halk kitlesini öylesine ezip bitirmiştir ki, sonunda halk cansız taş parçalarına dahi düşmanlık duymağa başlamış, bu yapıların ayakta durmasına katlanamamıştır. (17)

---

(14) AHMET REFİK: Hicrî On İkinci Asırda..., s. 64-65
(15) AKTEPE, M. : a.g.e., s. 48

(16) M. Aktepe, ayrıca şu bilgiyi vermektedir: «... yapılan bu binalar, umumiyetle saray ve bahçe nevinden olup, birçok şeyler dahi, halkın ihtiyacını karşılamaktan ziyade, bazı kimselerin zevklerini tatmin maksadiyle meydana getirilmişti. Nitekim bu devirde yapılan başlıca çeşmelerin ve sebillerin de, gene aynı gaye ile inşa edildiğini söyleyebiliriz. Meselâ Hicrî 1132 senesinde İbrahim Paşa tarafından yaptırılan sebil ve bunun yanındaki çeşme, kendi haziresi civarındaki külliyeyi süslemek için kurulmuştur. H. 1133 ve 1134 senelerinde, Çubuklu'da Havuzbaşı denilen mahalde inşa edilen havuz ve çeşme ise, Mustafa Paşanın sayfiyesi civarını tezyin ediyordu. Yine İbrahim Paşa tarafından 1136'da inşa olunan başka bir çeşme de, Ortaköy'de Kethüda Mehmet Paşa yalısı ve camii civarını şenlendirmek maksadiyle yapılmıştı. Nihayet 1135'de Sa'd-âbad kasrı civarında ve 1141'de Bâb-ı hümâyun önünde yapılan III. Ahmet'e ait çeşmeler, buralara ayrı bir revnak vermekte idi.» (a.g.e., s. 58-59).

(17) Hemen hemen bütün tarihçiler, halkın bu tutumunu haksız olarak eleştirmişlerdir. Örneğin yargıları ve çözümlemeleri çoğu zaman oldukça doğru olan Ahmet Cevdet Paşa bile, Damat İbrahim Paşanın, gelişme ve uygarlık yolunda işin temeline inmediğini, tersine öldürücü ayrıntılar ve özentilere takılıp kaldığını belirtmesine ve «o asırda devlet-i aliyyece uygarlık yoluna gidilmek ve eğitim görmüş asker yetiştirmek düşünceleri ortaya çıkmıştı. Lâkin işin başından başlamayıp, kuyruğundan tutulmuş ve binanın temeline bakılmayıp binanın işlemeli olmasına özenilmiş yani Frengistan'da olan fen ve sanayiin sayılmasına ve tutulmasına himmet olunmak lâzım gelirken, medeniyet okunun getirdiği çerçöp, israf ve sefahate aldanılmıştır.» demesine rağmen, yapıların yıkılmasına gelince Ta-

III

Bu yapı ve bahçelerdeki yaşantıya gelince, işte asıl bu alanda egemen çevrelerin halktan nasıl koptuğu, batılılaşma esintileri ile birlikte gelen yaşayış biçiminin sömürüyü nasıl yoğunlaştırdığı bütün çıplaklığı ile görülmektedir. Osmanlı reformcusunun, halkın sırtından sürdürdüğü rezilâne yaşantı, kuşku yok ki, halkın bu reformcudan nefret etmesi sonucunu doğuracaktı. Bu yaşantı karşısında, Abdî Tarihi'ne göre:

> «Âlem hayrette kalmış idi. Ehl-i mansıp olanların ekseri leyl ü nehar zevk u safa ve çeng ü cegane ile meclis areste idi. Memalik-i âl-i Osman harab olmak değil, canib-i erbasını düşmen neuzu billah zabteylemek sadedinde olsa belki biz zevkimizde olalım derlerdi.» (18)

Tarihlerde, ilk yenileşme girişimlerinin yapıldığı bu dönemin bir «ıslâhat» ya da «reform» dönemi olarak değil de bir çiçek adıyla «Lâle Devri» olarak anılması bile, egemen çevrelerin ne denli bir düzenden yana olduklarını yeterince belirler. Bu çevrelerin toplumsal sapıklığı «Lâle» ile simgeleştirilmiştir. Aslında, soğukkanlılıkla düşünülürse, halktan kopuk ve üstelik ona karşı girişimlerin böylece soysuzlaşmalarının doğal bir gelişim olduğu anlaşılır. Bu gelişim içinde de, toplumsal olduğu ölçüde düşünen bir varlık olan insan, toplumsallığından soyutlandığı oranda us - dışı davranışlar içinde bocalamaya ve sonunda da padişahın imzası ile «şükûfeperverlik» konusunda

rih-i Cevdet yazarı da olayın gerçek niteliğini kavrayamamakta ve «yeni biçim binalar bile bir kısım mutaassıp kimselerce yolsuz ve haksız yere yıkılıp yok (edilmiştir)» demekten kendisini alamamaktadır. (AHMET CEVDET PAŞA: a.g.e., c. I, s. 101-102). Gerçek olan bir şey varsa o da şudur: «İnşaat faaliyetinde olan seyr, adetâ halkın memnuniyetsizliklerinin tezayüdü kademelerini gösteren bir ölçü hissini veriyor ve bu faaliyet ile birlikte hoşnutsuzluk da artıyor. Nihayet öyle bir an geliyor ki, inşaat sahasındaki bu çalışmaların ayakta durmasına imkân kalmadığı için, müessislerini beraber sürüklemek şartiyle, hepsi birden yıkılıp gidiyor.» (AKTEPE, M. : a.g.e., s. 53).

(18) a.g.e., s. 26

fermanlar yayınlamaya başlar. (19) Halk açlıktan kıvranırken (20) 839 çeşit lâle yetiştirilir, lâle karaborsacılığı başlar, en önemli devlet görevlerinden biri serşükûfecilik (= başlâlecilik) olur, bu göreve de Şeyh Mehmed-i Lâlezârî getirilir. (21) Bu dönemin gözde kişisi Vezir-i âzam Damat İbrahim Paşa (22) ise «halkı aldatacak şey lâzımdır deyu» her olanakta İstanbul'un çeşitli semtlerinde dolaplar, beşikler, atlı-karıncalar ve salıncaklar kurdurmaya başlar ve yetişkin insanlar buralarda eğlenmekle vakit öldürürler.

(19) Türk tarihinin değerlendirilmesinde ibret verici bir belge olan bu ferman aynen şöyledir:
«İstanbul kadısına hüküm ki
Ahalii darüssaltanatül aliyyem iktizai letafeti abü heva ile öteden beru şükûfe perverliğe meylü rağbet ve kudreti ilâhiyyeyi nazarı ibret ile temaşa ve müşahede için lâlei rumî terbiyesini zemane kadimden beru âdet idinüb ricali devleti aliyyemden dahi niceleri meşguf ve me'lûf ve behası vechi itidal üzre muayyen ve malûm olub devletü ikbal ve Âsitanei saadete teşrifi hümayunumdan mukaddem cümle beyninde olvechile beyiü şira ve bazı şükûfe kesret buldukca behası dahi tedenni ve tenezzül bulmağla gün begün behai rahis ile ahzü i'ta olunagelmişken cenabı hilâfetmeabım darüssaltanai seniyyeme saye endazı iclâl ve bihamdillâhil melikil müteal her taraf karini asayiş ve müreffehül hal ve sayei adaletmayei devleti aliyyemde cümlenin aramiş ü istirahatleri residei rütbei kemal olmağla bu hilâli meymeney iştimalde tarafı hümayunumdan dahi bazı mertebe rağbet olunmagin şükûfe dadü sitedine me'lûf ve mu'tad olan tayifei bi insafı tama' itiyad bu haleti mahzâ fırsat ad ve sene besene beherine terakki zam iderek haddi itidal ve insafı tecavüz ve içlerinde muhtekirler peyda olub vaktile bulunan mahallelerden rahis beha ile devşirüb muzayaka vaktinde zı'fı ile füruhtuna kanat itmeyüb behai lâyuhsâ ve lâyuad mutalebesile tekdiri naısn izalesine ve hususâ ricali devleti âliyyemden ve gayriden terbiyesine me'lûf olanların bivecih masarifi zayideleri izalesiyçün birer behayi mutedile ve nerhi kayime takvim ve tâyin olunmak iktiza itmegin bu ahdi karbide alınub satıldığı minval üzere her vechi itidal bir defter tertib ve fileri vaz'olunmağla senki mevlânayi ser şükûfeciyan olan Şeyh Mehmed zide salâhuhu marifetile cümle şukûfecileri huzuruna getürüb

Bu soysuzlaşma aynı zamanda bir ahlâk düşüklüğünü de birlikte getirecektir:

> «... ricâl ü nisâ mahlût ve kadıncıklar salıncağa binüp inerken hubbaz yiğitler kadınları kucağına alup salıncağa koyup çıkarup kadınların salıncakta uçkurları meydanda hoş sadâ ile şarkılar çağırttığında nakısatü'l-akl nisvan tâifesi mâil olup kimi zevcinden izin, kimi izinsiz, izn-i âmdır diyerek seyrâna gidüp ve cebren seyr akçesi alup olmaz ise talâk talep eder... tatlik avratların ye'dinde gibi olup ehl-i ırz diyecek her mahallede beş hatun kalmadı... halkın nizamında olan ezvacını ve ta'am ve libaslarını baştan çıkardı.» (23)

---

lâle envaından her bir nevin defteri merkumda mastur olan filerini birer birer kendülere tefhim ve fimabaad tayinü takvim olunan behalarından bir akçe ziyadeye füruht olunmamak üzre tenbih ve te'kid ve nerh defterine tespit ve işbu emri şerifimin mazmunu münifi düsturül amel kılınmak üzre bir suretin sicilli mahfuza kayıd ve bir süretin dahi baş muhasebe kaleminde hıfz olunmak üzere kalemi merkuma irsal ve ilâ maşallahü tealâ mucibile amel ve serimu hilâfından begayet ictinab ve hazer olunmak üzere ihtimamı tam eyleyesin. Bu husus sırren ve alenen tecessüs olunmak mukarrer ve muhakkak olmağla şöyleki tâyin ve takvim olunan behalarından bir akçe ziyadeye beyi iden olur ise şükûfeleri canibi miriden zabt ve kendüleri bilâdı baideyeye nefrü tağrip ile te'dıp olunacakları musammen olduğun cümleye ilân ve sen dahi bu hususu üzerine olup gereği gibi tetebbü ve tecessüsle mukayyed ve her kim fermanı vacibül imtisalime mugayir hareket ider ise deri devletmedarına arz u ilâm eyleyüp ihmal ve müsamahadan gayetül gaye tehaşi ve mücanebet olunmak babında fermanı âlişanım sadır olmuşdur. ki.» (AHMET REFİK: Eski İstanbul Hayatı, s. 94-95).

(20) Bkz. aşağıda s.

(21) Bkz. not 19'daki metin ve ayrıca AHMET REFİK: Lâle Devri, s. 40-41

(22) Damat İbrahim Paşa'nın kimliği için bkz. UZUNÇARŞILI, İ. H. : Osmanlı Tarihi, c. IV, Bölüm I, s. 147

(23) ŞEM-DÂNÎZÂDE SÜLEYMAN EFENDİ: Müriyü'ttevarih; AKTEPE, M. : a.g.e., s. 24'den.

Bu duruma koşut olarak, kadınların bir de açık bir biçimde giyinmeğe başladıkları görülmektedir. Burada dikkat edilecek nokta, kadınların açık giyinmelerinin çağa ayak uydurma kaygusundan değil, fakat bir toplumsal bozukluğun sonucundan ileri geldiğidir. Üstelik bu giyiniş biçimi halka değil, fakat egemen çevrelere özgüdür. Ne var ki, halkın bu duruma karşı gösterdiği tepki üzerine «zarafeti arttırarak, güzelliği parlak bir şekilde ortaya koymak isteyen» (24) kadınların sorumsuz davranışlarının kısıtlanması yoluna gidilmesi de kaçınılmaz oldu ve «kefere avretlerine taklit» giysi giymeleri engellenmek istendi. Buna ilişkin padişah buyruğunda şöyle denilmektedir:

> «... bazı yaramaz avretler intihazı fırsat ve sokaklarda halkı idlâl kasdına izharı sibü zinet ve libaslarında gûna gûn ihdası bid'at ve kefere avretlerine taklit serpuşlarında u'cube hey'etler ile nice üslûbu ma'yub ibda, ve adabı ismet bilkülliye mezlûb olacak mertebe kıyafetler ihtira etmeleri ile... hetki perdei namusdan tehaşi itmeyüb dürlü dürlü hey'eti şenia ve kıyafeti fazıhaya mütasaddi ve birbirini görerek bu halet ehli ismet olanlara da âdet olmak mertebelerine müeddi olmağla ümmeti Muhammedi idlâlü ifsada sebep ve ehli ırz ve sahibei ismet olanlara dahi ittihadı kıyafetten naşi şenaatleri sirayetine bâdi olduğundan... badelyevm nisvan taifesi bir şibirden (= karıştan) ziyade kebir yakalu ferace ve üç değirmi mıkdarı haddi itidalden ziyade yemeni ile sokağa çıkmayub...» (25)

Bu buyruğun bir başka yerinden ise, kadınların bu tutumunun bir tüketim ekonomisinin sonucunda oluştuğu hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak bir biçimde anlaşılmaktadır:

> «... nisvan kocalarına teklifi hâm ve muhilli edep olan bid'ati seyyieleri üzre elbisei nevzuhur tedarike ikdam ederek zi kudret olanları zükûrü nisaye haram olan ısrafı mal ve itlâfı emval ile günehkâr ve kudreti olmıyanlar ve olup bu halete rıza virmiyen-

---

(24) AHMET REFİK : Lâle Devri, s. 79-80

(25) metin, AHMET REFİK : Lâle Devri, s. 86-87

ler eyyamı mübarekede zevcelerinden müfarakat idecek rütbelere vardığı zahir ve aşikâr ve kari kadim olan elbise ve akmişe kâsidü bir itibar olduğundan ehli sukda ve sair ehli beldede zarureti ihtiyac vukuuna bais olacağı bedidar olub...» (26)

Gerçekte ise, padişahın bu buyruğunun uygulanmasının olanağı yoktu. Çünkü, zaten padişahın kendisi bu yaşantının baş oyuncusu durumdaydı. Öte yandan batıyı her alanda kopya etmek isteyen de gene kendisiydi. Fransız saraylarındaki yaşantı biçimi Osmanlı saraylarında da geçerli kılınmalıydı. Örneğin Fransız soyluları resimlerini yaptırıyorlarsa, Osmanlı ileri gelenleri de aynı yolu izlemeliydi'er. Nitekim Flandr'lı ressam Van Mour, kısa süre içinde bir Osmanlı saray ressamı olarak III. Ahmet ve öteki saraylıların portrelerini yapmaya başlayacaktı. (27) (28)

Lâle Devri egemen çevrelerinin eğlenceli yaşantısı, helva sohbetleri, üzerlerine mum dikilmiş kaplumbağaların lâleler arasında dolaşmaları, çırağan âlemleri v.b. gibi olaylar herkesçe bilinegelmiştir. Bunları yeniden anlatmayacağız. Buna karşılık, çılgın bir tüketim içinde çığırından çıkmış bu yaşantının, halkın yoksulluğu ile birleşince, geniş kitleleri, tutunacak sağlam, kararlı ve güvenceli saydıkları, uzun süredir kaynaştıkları için de yabancılık duymadıkları dine karşı nasıl iteklediğini bilmek gerekir. «... muhakkaktır ki, bu teceddüt ve inkılâp hareketlerini başarmayı üzerlerine alanların, kendilerini sefihane bir hayatın zevklerine kaptırmaları, iktisadi zorluklar içinde perişan bir halde bulunan halkın gayz ve kinini mucip olmuştur.» (29) Bu duygu içinde, halkın tepkisel bir davranış göstermiş bulunması en doğal sonuçtur. Halk kitleleri için bu soysuzlaşmış yaşantı, belki de bir dinden çıkmadır. Egemen çevrelerin yoksul insanı hiçe sayan bu yaşayış karşısında, halk, ideolojik plânda onların yaptıklarına karşı çıkarak kendi «kişiliğini» korumak istemiştir. Yoksul halk böyle bir düşünceye sarılmasaydı, hiçbir yolla ve ne yaparsa yapsın erişemeyeceği bu yaşantı düzeyinin doğruluğunu ya da gerçekliğini kabul etseydi, içinde bulunduğu koşullar nedeniyle, bu kez kişisel gerçekliğini yadsımış olacaktı. Bu nedenle «teceddüt» sözcüğü onda olsa olsa bir nefretin simgesiydi. Böyle «teceddüt» (= yenileşme) gerçekte bir sömürünün, buna karşılık, bu yenileşmeden yana olanların «irtica» olarak nitelendirdikleri halkın toplumsal davranışları, onun son sığınağının bir ifadesidir. Şunu da unutmamak gerekir ki, bu kavram karışıklığını ortaya çıkaranlar, niteliği belirtilen bu «teceddüt» çülerdir. Nitekim 1726 yılında ramazan ayının geldiğinden habersiz, içki masalarında «işaret»te bulunanlar bu yenilikçiler, batıcılar, onlara ramazanın geldiğini haber verenler ise «gerici» denilenler olmuştur. Lâle Devrinin ve buna bağlı olarak da daha sonraki yıllarda halka karşı olan aydınların maskotu olmuş bulunan Şair Nedim Efendi, ramazanın gelmesine şu dizeleriyle isyan ediyordu:

Bilmem bendeki şahidde mi takvimde mi
Hele bir kizb var ortada budur sıdk-ı kelâm
Ehl-i keyfin birisi der ki be-hey sultanım
Aydın ay bellü hisab olmadı şa'ban tamâm
Bir iki meblâğ-ı berş ile vurup öldüricek
Geldiler eylediler böyle cihânı sersâm.

Küçük Çelebizâde İsmail Asım Efendi ise ramazanın geldiğini bildiren Ayasofya camii kayyımbaşısı ile ramazan hilâlinin göründüğünü söyleyenlere bakınız nasıl hakaretler yağdırıyor:

«... İstanbul kadısı Şeyh-zâde Mehmet Efendi tarafından Ayasofya-i kebirin kayyım başısı olan mürâiy-i merdûd mutaasıb Arnavud'un nik ü bed akvâlini tasdika mu'tad olan bir iki ırgat ile hilâl-i ramazan göründü deyü esnay-i tarikde işaat ve rical ü etfâlden gürüh-ı cnbuh ile varup kadı efendinin huzurunda şahadet etmeleri ile ramazan sabit oldu. Hemen şimdi kanâdil iş'âl ve namaz-ı teravihe iştigal olunsun deyü her kafadan bir sada ve

(26) Aynı yerde.

(27) AHMET REFİK: Lâle Devri, s. 73

(28) Batıya dönük bir padişah olarak Fatih II. Mehmet'in portresini yaptırmasından sonra III. Ahmet'in de aynı yolu izlemesi ilginç olsa gerektir.

(29) AKTEPE, M. : a.g.e., s. 182

her dehandan bir nida zuhur (etti)...» (30) (31)

Nedim Efendi ise, bir başka şiirinde ramazan ayının gelmesini çaresi bulunmayan, elden gelmeyen bir olay olarak görüyor:

Olacak oldu: hemen çâre ne şimden sonra?

IV

Bu çılgın soysuzlaşma karşısında yoksul halk, «zulm ü cevrinden perişan olmuştu» (32). Yazarı bilinmeyen ancak bu dönemde yazılmış bulunan bir yabancı kaynağın belirttiğine göre de yiyecek sıkıntısı ülkeyi kaplamış, her şeyin fiyatı olağanüstü artarak hayat pahalılığı alıp yürümüştü. (33) İstanbul'daki Venedik balyosu Francesco Gritti de 25 Mart 1726 ve 16 Haziran 1726 tarihli raporlarında halkın işsizlikten ve hayat pahalılığından yakınmakta bulunduğunu bildirmektedir. (34) Nitekim bu koşullar içinde, Nedim'e karşılık, şair Taib, kömürün ise hiç bulunmadığını, kömürün tozu bulunsa halkın bunu sürme diye gözüne çekeceğini, kahve yerine ancak nohut kavrulup içilebildiğini belirtmektedir. (35) 1725 yılında açıkça beliren enflasyonla birlikte ekonomik durum halk için daha da güçlenmişti. (36) İstanbul'da yaşayan yoksul halkın ne güç koşullar altında yaşam kavgasını sürdürmeye çalıştığına birinci kitapta değinmiştik. Halkın bu durumunu, bu kez Lâle Devri egemen çevrelerinin sonsuz israfı ile birlikte düşünürsek, bu koşulların ne denli daha ağırlaşmış bulunduğu kendiliğinden anlaşılır. Bir ülkede üretilen değerler sonsuz değildir; israf ve tüketim artınca, bunun yükünü emekleriyle geçinenler çekecektir.

Bu nedenle de Lâle Devri egemen çevreleri her gün biraz daha artan israflarını karşılamak için en kestirme yol olarak vergileri arttırmaya girişmişlerdir. Sonuç olarak karşımıza çıkan görünüm şudur: «Halk artık vergilerini ödeyecek vaziyette değildir. Yaşayabilmek için yerlerini yurtlarını bırakmakta, büyük şehirlere ve birçok vergi muafiyetleri olan İstanbul'a hicret etmekte; hükümet de bütün vergileri, yerlerinde kalan reayadan almağa çalışmaktadır. Memlekette başgösteren fakr ü zaruretten mütevellit hicretleri hükümetin önlemeye kalkışması dahi matlûb neticeyi vermemiş, İstanbul'da işsiz güçsüz birtakım insanların sayısı gün geçtikçe artmıştır.» (37) Bu dönemde, imparatorluğun çeşitli yerlerinden İstanbul'a doğru olan göçler, toplumsal bünyeyi etkileyen bir olgu olarak belirmektedir. İstanbul halkı birçok vergi bağışıklıklarından yararlandığı ve bu nedenle de İstanbul'a göçen halk da bu arada bu bağışıklıktan yararlanmaya başladığı için, Damat İbrahim Paşa vergi kaybını önlemek amacıyla İstanbul esnafını da, vergilendirme alanı içine almaya kalkışmıştır. Oysa küçük mal üretimi aşamasını geçememiş bulunan esnaf, batılı kapitalist ülkelerin rekabeti karşısında zaten yaşamını sürdürmekte güç koşullar içinde bulunuyordu. Ayrıca bu dönemde çeşitli el işçilikleri de esnaflık kapsamı içinde düşünülüyordu Başka bir deyişle «esnaf teşkilâtı» içine turşuculuk, çorbacılık, çamaşır yıkayıcılığı da girmekteydi. (38) Gelişen ekonomik koşullar ve özellikle üretim alanındaki yetersizliği sonunda dar anlamı içinde bile esnaflık, yoksulluğa mahkûm olmaya başlamıştı. Bu durum karşısında geleneklerine sıkı sıkıya sarıldığı takdirde varlığını koruyabileceği kanısına kapılmış bulunan esnaf zümresinin de, Lâle Dev-

(30) AKTEPE, M. : a.g.e., s. 65'den

(31) AHMET REFİK, Lâle Devri adlı eserinde bu sahneyi şöyle canlandırmaktadır: «Gece, çırağan eğlenceleri yapılmağa, lâleler karşısında kadehler dönmeğe, def, tanbur ve keman Ferah-âbâd korularını inletmeğe başladı. Kimsenin bir şeyden haberi yoktu. Yatsıya doğru idi. Devlet ricalinin içki arzusiyle sarhoş bakışları, birdenbire hayretler içinde kaldı Minarelerin kandilleri tamamen yanmıştı. İstanbul ramazan neşeleri içinde idi. Meclise anî bir soğukluk geldi. Baharın en safalı bir gününde, devlet ricalini ansızın bastıran bu ramazan, kimseyi memnun etmedi.» (s. 56)

(32) ABDİ EFENDİ: a.g.e., s. 26

(33) «İSTANBUL'DA 1730 VE 1731 SENELERİNDE VUKUUBULAN KIYAMLARA DAİR MALÛMAT» (Graf Marsilli'nin adı geçen eserinin sonunda tam metin olarak yayınlanmıştır), s. 297

(34) AKTEPE, M. : a.g.e., s. 41-42

(35) TÖKİN, F. H. : a.g.e., s. 55

(36) AKTEPE, M. : a.g.e., s. 23

(37) AKTEPE, M. : a.g.e., s. 9

(38) bkz. AKTEPE, M. : a.g.e., s. 27

rinin «yenilikleri» ile kendi durumunun ters düştüğü yargısına ulaşması da kaçınılmaz bir sonuç olacaktı. (39)

Öte yandan, ekonomik yaşantıda aracı zümrenin artık iyice kök salıp budaklanmış olması da bu döneme rastlamaktadır. Bu zümrenin işe karışmasının pahalılığı bir kat daha arttırmış bulunduğu herhangi bir yoruma gerek göstermeyecek ölçüde açıktır. (40)

Halkın ve esnafın içinde bulundukları bu güç koşullar, 1730 yılında İran üzerine sefer yapılmasına karar verilip bunun hazırlıklarına başlaması ile daha da ağırlaştı. Üstelik ordunun bütün hazırlıkları bitirildiği halde, bir türlü harekete geçilmemesi bardağı taşıran son damla oldu. Daha önce sözünü ettiğimiz ve olaylara çağdaş yabancı kaynağın belirttiğine göre, sefere katılacak olanlar, bunun uzun süreceğini düşünerek dükkânlarını kapayıp eşyalarını satarak silâh v.b. gibi şeyler almışlardı. Bu nedenle günlük kazançlarından da olmuşlardı. (41) Öte yandan

(39) Esnafın şu iki yakınması, bu zümrenin geleneklerini savunarak varlığını korumak istediğini ve bunun kapsamının ne değin geniş anlaşıldığını kanıtlayacak niteliktedir: «... mezbur Bedros hirfet-i mezbûre erbabından olmadığından maade mu'temedün aleyh kefili dahi yoğiken hâlâ nizamımıza ve ferman-ı âliye mugayir Vâlide-hanı'nda sâkin bazı kimesnelerin çamaşırlarını tathir (etmektedir)...»; «... mezbûr Halil kat'a ustaya şâkird olmayup sanatımızdan asla haberi yoğiken suuk-ı mezbûrda olan kadîmî turşucu dükkânına karib bir dükkân isticâr ve içinde turşuculuk etmek murad etmekle nizâm-ı kadimimize halel ve ibadullahı ızrar eder...» (AKTEPE, M. : a.g.e., s. 28-29)

(40) Örneğin, «... balmumcu esnafı, meclis-i şer'e müracaat ile çok eskiden beri, Galata gümrüğüne gelen balmumunun, hükümete lâzım olanı ayrıldıktan sonra, geri kalan kısmı, kendi aralarında taksim edilmekte iken, 1726 senesinde dellâl esnafının bunları toplayıp bahalıya sattıkları bildirilmiş ve bundan sonra gene eski usulün tatbik edilmesini istemişlerdir. Aynı zamanda muhtekir taifesi ve muhaddes dellâllar diye vasıflandırdıkları bu zümrenin ortadan kaldırılmasını talep ediyorlardı.» (AKTEPE, M. : a.g.e., s. 32

(41) İstanbul'da 1730 ve 1731 Senelerinde Vukuubulan Kıyamlara Dair Malûmat, s. 297

ordu sefere çıkacağı sırada devlet tarafından her esnaf birliğine ordugâh içinde ayrı bir yer kiralanır ve bu esnaf birliği bu yerde malını ordu mensuplarına satardı. Ancak, bunun için o esnaf birliğinin önce bir para ödemesi gerekiyordu. Bu sefer için de aynı yönteme başvurulmuş ve bu kez istenen paranın toplamı 3.168.800 akçeyi bulmuştu. Bu parayı güçlükle bulup ödemeye çalışan esnaf, böylece binbir güçlükle ödedikleri paraların yerlerine ulaşamadan «zimmet» e geçirildiğini de görüp duymaktaydı. Bir de üstelik bir gösteriş olarak düzenlenmiş bulunan bu hazırlanma işi, gerçek bir sefere dönüşemediği için, esnafın bu değin masrafa girmelerine karşılık zararlarını çıkarmak olanağı bile ortadan kalkmıştı. (42) Bir de bütün bunlara ek olarak sırf bu sefer için halktan ayrıca bir vergi alınmıştı. Şimdi ise seferden vazgeçiliyordu.

İşte, Patrona Halil ihtilâli, bu sosyo-ekonomik koşullara karşı beliren toplumsal tepkiden başka bir şey değildir. Bu nedenle yalnız kökeni yönünden bile halkçı bir eylemdir.

(42) AKTEPE, M. : a.g.e., s. 35-38

İHTİLÂLİN GELİŞİMİ

I

Patrona Halil'in adıyla anılan bu ihtilâlin sınıfa karşı yapılmış olduğunu yukarıda yeterince açıklamış bulunuyoruz. Öte yandan, ihtilâlleri yapanların, yönetenlerin ve ihtilâllere katılanların kimlikleri de gene aynı biçimde bu eylemlerin sınıfsal yapılarını belirler. Bu açıdan bakılınca, Lâle Devri düzenine karşı ilk direnme Patrona Halil olayından tam dürt yıl önce kendiliğinden oluşan bir halk tepkisi olarak görülmektedir. Nitekim, 1726 yılının ağustos ayında İstanbul halkı padişahın, vezir-i âzamın ve öteki ileri gelenlerin saraylarını birkaç kere taşlamıştır. Böylece halk, bu asalak sınıfın sömürüsüne karşı nefretini artık saklamayacak bir duruma geldiğini, bıçağın kemiğe dayandığını açıkça göstermiş oluyordu. Atılan bu taşlar dahi bu sınıfa gereken dersi vermemiş, düşünülen şey yalnızca bu kişilerin yakalanmalarını istemek olmuştu.

III. Ahmed, Damat İbrahim Paşaya buyurmuştu ki:

> «Benim vezirim,
>
> Çukadalardan ve sayirlerden beş on âdem tebdil edüp Saray-ı Hümayun etrafında olan yerler ve bayırlar üzerinde bulunan evlere gezdirüb avretlerden ve uşaklardan ve erkeklerden gözleri kesdikleri âdemlere, atılan taşın sohbeti yollu sözler ile sual ederek ve bazı korkutucu sözler ile konuşulursa, belki bir söz alalar, yolu hatırıma geldi. Faideden hali

kadrosu da tümüyle «halk»tandır. (4) Başka bir deyişle 1730'da sömürülenler, sömürücülerine karşı isyan bayrağını açmaktadırlar. Artık, Şair Nedim Efendi'nin 1726 yılındaki taşlama olayı için dediği gibi, halk meyveli ağaca taş atmakla kalmamakta, o ağaca, bahçeye sahip de olmak istemektedir. (5)

II

İhtilâl için oluşmuş bulunan koşulları ihtilâlcilerin değerlendirerek eylemi başlattıkları 28 Eylül 1730 perşembe, tatil günüydü. İhtilâli henüz başlangıç aşamasında bastırabilecek yetkililerin her biri bir köşedeydi. Abdi Tarihi'nde belirtildiğine göre:

> «... ol-yevm-i hamis tatil günü, Asitane-i saadette Kayimmakam Paşa ve Yeniçeri Ağası Hasan Ağa'dan gayri kimse yoktu. Ordu-yı hümayunda dahi Sadrazam-ı Asaf-perver ve kethüdası ve sair ehl-i divan tatil sebebiyle herkes zevk u sefada. Kayimmakam Paşa dahi bahçesinde lâle dikmede, şehr-i İstanbul hâli...» (6)

Bu nedenle, padişah ve adamları ihtilâlcilere karşı ilk tedbirleri almakta geciktiler. Padişah Üsküdar'da bulunduğu için İstanbul'da kaymakam olarak görev yapan Mustafa Paşa da, padişahtan herhangi bir buyruk almadıkça harekete geçmekten yana değildir. Bu düşünceyle Üsküdar'a geçerek yalnızca durumdan padişaha bilgi vermekle yetindi. Üsküdar'da ise toplantı üzerine toplantı yapılarak, nasıl davranılması gerektiği düşünülüyor, fakat gereksiz tartışmalardan daha öteye gidilemiyordu. Buna karşılık başlangıçta yalnız halkın katıldığı bir eyleme, yavaş yavaş esnaflıkla uğraşan yeniçeriler de katılmaya başlamışlardı. Burada olayların ayrıntılarına girmeyeceğiz. (7) Şunu belirtmekle yetinelim ki, sancak-ı şerif çıkarıldığı, bütün müslümanların Patrona Halil ve adamlarına karşı harekete geçmeye çağrıldığı ve üstelik bu çağrıya uyanlara para verileceği bildirildiği halde, halktan hiç kimse, böyle bir girişimde bulunmamıştır. Böylece hemen hemen hiçbir direnme görmeyen ihtilâlciler, 30 Eylül günü başarıya ulaşmış bulunuyorlardı.

İhtilâlin bu döneminde başta Damat İbrahim Paşa olmak üzere bazı vezirler öldürülmüş ve III. Ahmet tahttan indirilmiştir. Bu arada Lâle Devrini kişiliğinde simgeleştirmiş bulunan İbrahim Paşa mallarına da el konulmuştur. Destarî Salih Tarihi'ne göre, Damat İbrahim Paşa, «... henüz teslim-i can etmezden evvel malına sual eylediklerinde (Hazinedarımda on iki bin keselik Zolota ve iki sandık altın ve yalıda dahi iki sandık altın ve derun-ı hazinemde mazmûn olan taş odada bakırdan mebnî on iki sandık altın vardır)» (8) diyerek servetini gizlediği yeri söylemiş ve buralardan bu para elde edilmiştir. Bu paraların hazineye teslim edildiği ruznâmecibaşının bir defter halinde düzenlediği makbuzlardan anlaşılmaktadır. (9) İhtilâlcilerin böyle büyük bir servete hiç el sürmeyerek bunu devlet hazinesine almaları, buna benzer öteki olaylarla birlikte düşünü-

(4) Ancak, olayların gelişimi içinde ulemanın bir bölümünün de ihtilâlcileri desteklemeye başladıkları görülecektir.

(5) Nedim'in bu kıtası şöyledir:

Sarây-ı şehriyârî, bir aceb bağ-ı meserretdir.
Kurulmuşdur esâsı izz ü câh u iftihâr üzre.
O bâğın her dirahtı, miyve-dâr-ı izz ü devletdir.
«Atalar taşı elbette dirahť-ı miyve-dâr üzre»

(6) s. 29

(7) Olayların ayrıntılı gelişimi için bu kesimde adı geçen kaynaklara bakılmalıdır.

(8) DESTÂRÎ SALİH EFENDİ = Destârî Salih Tarihi (Patrona Halil Ayaklanması hakkında bir kaynak) Yyn. Bekir Sıtkı Baykal, D.T.C.F., Yyn., Ankara, 1962, s. 16

(9) BAYKAL, Bekir Sıtkı: Patrona Halil Ayaklanması ile İlgili Kaynaklar Hakkında; IV. Türk Tarih Kongresi, (1948), Kongreye Sunulan Tebliğler, T.K.H., Yyn. Ankara, KARAMURSAL, Ziya: Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler (T.T.K., Yyn., Ankara, 1940, s. 56) adlı eserinde şu bilgiyi vermektedir: «Damat İbrahim Paşanın... gerek kendisinin, gerek ailesinin menkul ve gayrimenkul malları, Sadrazam kâhyası ile defterdarın nezareti altında müsadere edilerek satılmış ve bunun yekûnu 29.529 kese 340 kuruşa baliğ olarak bundan 27.005 kese 968 kuruşu Enderun hazinesine ve 2.522 kese 565 kuruşu da Taşra Hazinesine teslim olunmuş idi.»

lürse, bu ihtilâlin, yeniçeriler de buna katılmış olmakla birlikte, çoğu kez öne sürüldüğü gibi bir yeniçeri ayaklanması olarak başlayıp gelişmediği kendiliğinden anlaşılır.

Her şeyden önce, ne olursa olsun bir ihtilâl süresinde olması olağan karşılanabilecek birtakım çapulculuk ya da buna benzer olayların oluşmasına bile ihtilâlciler kesin olarak karşı çıkmışlar ve kamu düzenini hiçbir aksamaya yer vermeksizin sağlamaya çalışmışlardır. İhtilâlin önderlerinden Musli'nın halka hitaben söylediği şu sözler, Patrona Halil ihtilâlinin bir yeniçeri ayaklanmasından ne ölçüde farklı olduğunu açıkça belirlemektedir. Musli şöyle demişti:

> «Sizlere izin gece ve gündüz her kim gerek bayrak ile ve gerekse bayraksız yağma için her kimin mahallesine varup bir zarar eylemek isterse, hemen varup helâk edesiz, anlar bizden değildir.» (10)

Nitekim, halka zarar vermeye kalkışan birkaç ihtilâlci cezalandırılarak derhal idam edilmişlerdir. (11) Abdi Tarihi'nde belirtildiğine göre:

> «... Çarşularda ve sokaklarda ve pazarlarda ve mahalle aralarında münadiler nida ederdi, kim, her dellâl yanında bir serdengeçti ağası, yanında beş on nefer bile münadiler böyle nida ederler kim (Serdengeçti ağalaır tarafından kimse nâ-hak yere döğerse, cebren ve kahren dükkândan ve evden ve elinden bir şey alursa veya kendi için akça talep eder ve şey isterse, zinhar ve zinhar vermeyesiz. Eğer alur ise alsun) deyü ol gün akşama dek sokak sokak feryad ü figan ederlerdi.» (12) (13)

(10) ABDİ EFENDİ: a.g.e., s. 33

(11) İstanbul'da 1730 ve 1731 Senelerinde Vukuubulan Kıyamlara Dair Malûmat, s. 305 vd.

(12) s. 50

(13) Ali Usta adlı bir ihtilâl önderinin bile bu kuralı bozamayışı da şöyle anlatılıyor: «Ali usta namında bir pelit alesseher gümrüğe varup sandık emini Ağa'ya birkaç yumruk vurup ve yakasından kapup yere vurup önünde olan miri sandığını şikest ve içinde müctemi olan miri akçayı gasb ve semmur

Gene bu aşamada, ihtilâlcilerin İstanbul'daki yiyecek sıkıntısına ve açlığa bir son vermek için çaba harcadıkları da görülmektedir (14)

III. Ahmet'i tahttan indiren, yerine I. Mahmut'u geçiren Patrona Halil ve arkadaşları, gerçi kamu yönetimi fiilen ellerine geçirmişlerdi, ama resmen bir görev almıyorlardı. Sonradan ne ölçüde çarpıtılarak yansıttırılmış ve aktarılmış olursa olsun, Osmanlı hanedanının savunucuları ve Osmanlı egemen çevrelerinin yazarlarınca ne denli kötüye yorumlanmış olursa olsun, ihtilâlin başarıya ulaştığı ilk aşamada yönetici kadronun, bu eyle-

kürkü ve gümrük emini Ivaz Mehmet Ağa'nın kethüdasının bir pâk mükemmel atını ve iki serv-kad on üç on dört yaşlarında devlet külâhı başında kiraz dudaklı, dürdâne dişli, sırma saçlı, ahu gözlü gürcü gulâmını dahi cebren ve kahren alup olduğu, makama götürdü. Gümrükte olan bunca âdemlerden bir âdem bulunmadı ki, dört beş nefer köpeğe hoşt diye.. Bu ahvali Patrona Halil ve Musli ve Çınar Ahmed'in malûmları oldukça, Ağa kapusuna varup gümrüğü kim varup garet eylemiş diye sual eyledikte, meğer Ali usta hazır imiş. Demiş kim, ben varup aldım, evvelden gümrük emini Mehmet Ağa'ya garazım vardı. İcray-ı garaz eyledim, dedikte amma şimdi gümrük emini Yeğen Mehmet Ağa değildir dedikte, (Ey bundan muradımız nedir? Eğer alınan eşya içinse cümlesi mevcut, zayi olmuş bir şey yoktur. Hemen şimdi irsal edelim varup teslim eylesin) dedikte anda hazır olanlar böyle cevap eylediler kim, (dahi biz üç gün olmadı hüccet verdik. Bir türlü şimden gerü bizim tarafımızdan ev basılmaya ve Sadırazam ve Defterdar ve Şeyhülislâm kapılarına varup üzerimize lâzım olmıyan yolsuz şey için elbette şu şöyle olsun bu böyle olsun deyü ibram olmamak üzerine ve âdem gönderip bir kimseden akça istememek için. Eğer içimizden birisi bu nizama muhalif ise veyahut bir nâhemvar hareket ederse ahz olunup cezası her ne ise vermektedir. Sen ise aklı başında âdem olasın, böyle işte bulunmak münasip midir?) Hele beyinlerinde çok söz oldu, kürk ve akçayı ol saat irsal eyledi. Ancak gulâm-ı binazirleri vermedi, hemen gayri andan konağına gelüp tedarikini her ne ise görüp ve kararı firara tebdil eyleyüp nâ-bud ve nâpeyda oldu. Bir dahi İstanbul'da durmadı...» ABDİ EFENDİ: a.g.e., s. 49-50).

(14) AKTEPE, M. : a.g.e. s. 157,

min bir halk kareketi olduğunu kesin olarak kavradıkları ve ancak halka dayanarak başarılarını sürdürebileceklerinin bilincinde bulundukları tartışmasız bir gerçektir. Nitekim, I. Mahmut, Patrona Halil'i çağırıp dileklerini öğrenmek istediğinde, Patrona Halil kendisi için önerilen görev ve ödülleri hiç söz konusu etmeyerek, yükü altında halkın ezildiği vergilerin kaldırılmasını ve kamu topraklarının özel kişilere devredilmesine bir son verilmesini istemiş (15) ve bu arada eninde sonunda nasıl olsa öldürüleceğini bildiğini de sözlerine eklemiştir. (16) Bundan başka, Patrona Halil, yeniçeri ağası aracılığı ile kendisine yepılan 100,000 altın karşılığında herhangi bir yere gitmesi yolundaki öneriyi de geri çevirmiş (17) ve halk adına davrandığını her hareketiyle kanıtlamak çabasında bulunmuştur. Örneğin, 6 Ekim 1730'daki kılıç alayı töreninde padışahın önünde sürdüğü atına ayakları çıplak olarak binmiştir. (18) Ne var ki resmen görev kabul etmemekle birlikte ihtilâlciler, devlet yönetimine ortak olmuş bulunuyorlardı.

Osmanlı Devletinin başkentinde oluşan ayaklanmaları, padişah ve vezir değişikliklerini sağlayan ve onların kişiliklerine bağlı basit birer olaydan başka türlü değerlendirmeye alışık olmayanlar, bu durumu yadırgamakta ve Patrona Halil ile arkadaşlarının devlet yönetimine karışmalarını «şımarıklık», «haddin bilmezlik» v.b. gibi kavramlarla adlandırmaya çalışmaktadırlar. Bu arada, ihtilâlin hangi nedenlerle başarıya ulaştığı unutulmaktadır. I. Mahmut ve adamları Patrona Halil ve arkadaşlarını kendilerini işbaşına getirdikleri için ödüllendirmeyi istemelerine karşılık, ihtilâlcilere, savundukları fikirler yönünden düşmandırlar. Oysa, ortada bir gerçek varsa o da bir halk hareketinin gerçekleştirilmiş bulunmasıdır. Bununla birlikte yönetim halkın eline geçmemiş, saltanat değişikliği ile ihtilâlci kadronun birtakım işlere karışabilmesi ilk ağızda yeterli bir sonuç olarak görülmüştü.

Bu gelişimin kaçınılmaz bir sonucu olarak, divan kasım ayı içinde yaptığı bir toplantıda ihtilâlcileri ortadan kaldırmaya karar verdi. Ancak, bu karar öğrenildi. Bunun üzerine Patrona Halil ve öteki ihtilâlciler, devlet yönetimindeki paylarını arttırmayı kararlaştırdılar. Fakat artık geç kalınmış ve koşullar değişmişti. İhtilâlin patlak vermesine yol açan toplumsal birikim küllenmişti. Buna karşılık Osmanlı sarayı, ihtilâlcileri birtakım vaadlerle oyalamağa devam ediyordu. İşte bu ortamda, Patrona Halil ve arkadaşları ülke sorunlarının tartışılacağının bildirildiği bir divan toplantısına çağırıldılar. Divan 25 Kasım 1730'da toplanacaktı. İhtilâlin önderleri Osmanlı egemen çevrelerinin bu kadar süratle kendilerini toparlayabileceklerini düşünememişlerdi. Oysa, padişah ve adamları yeniden kendi aralarındaki birliği sağlamlaştırmışlar ve ihtilâlcileri ortadan kaldırmak için gerekli planları yapmışlardı. Bu planın bir sonucu olarak, divanın toplanacağı odada gerekli hazırlıklar yapılmış ve dolaplara, ocak içlerine, kapı aralarına silâhlı adamlar yerleştirilmişti. İşte burada ansızın baskına uğrayan Patrona Halil ihtilâlin öteki önderleri ve koruyucuları öldürüldüler. (19) Böylece de yalnız sömürüye son vermek amacı ile değil, fakat bunun yerine bir halk yönetimini geçirmek gerektiğinin bilincine ve sınıfsal gerçekliğine varamamış olan ihtilâlciler, bu yanılgılarının bedelini canları ile ödemiş oluyorlardı.

Ne var ki, ihtilâl bu sırada ilk günkü coşkunluğunu yitirmiş bulunmakla birlikte, birkaç kişinin öldürülmesiyle tepkiler sona eremezdi. Çünkü, 1730 ihtilâli beş on kişinin değil, fakat halkın kendi eseriydi. Bu nedenle de 1731 yılının Mart ve Eylül aylarında iki kalkışma daha görülmektedir. Fakat, belirtildiği gibi, artık koşullar değişmiş ve en önemlisi Lâle Devri son bulmuştu. Ancak gene bu nedenle, işin içine yeniçeriler de katılmış olmakla birlikte, 1730'da başlayan ihtilâlin bir halk eylemi olduğu kanıtlanmaktadır.

III

Burada üzerinde durulması gereken nokta, Patrona Halil ihtilâlini değerlendirir ve Türk tarihinin gelişim çizgisi içindeki yerini saptarken bu eylemin kime karşı ve ne için yürütülmüş olduğunu gözden uzak tutulmaması gerektiğidir. Bu ya-

(15) AKTEPE, M. : a.g.e., s. 159
(16) AHMET RASİM: a. g. e., s. 193
(17) AKTEPE, M. : a.g.e., s. 160
(18) AKTEPE, M. : a.g.e., s. 161

(19) Bu olayın ayrıntıları için bkz. DESTARÎ SALİH: a.g.e., s. 28-31

pılmazsa, bizi tarihsel bir yanılgı bekleyecek ve bu toplumsal gelişmeyi bir gericilik olayı olarak düşünmek olasılığı belirecektir. Gerçek yönleriyle ortaya koymağa çalıştığımız ve asalak, soysuzlaşmış bir sınıfın acımasız sömürüsüne karşı başkaldıran halkın bu eylemini bir «gericilik» olayı olarak nitelendirmenin olanağı kesinlikle yoktur. Osmanlı'nın bütün reform ve batıcılık aldatmacaları arkasında, «gericilik» sıfatının asıl sahibi III. Ahmet, Damat İbrahim Paşa ve Şair Nedim Efendi gibi kişilerde simgeleşen Lâle Devri zihniyeti ve bu zihniyetin temelini oluşturan sosyo-ekonomik düzendir. (20) İşte, tek başına bu gerçek dahi, bu ihtilâli yeniçeriler tarafından yaygınlaştırılmış olmasına karşın, eylem bir yeniçeri ayaklanması niteliğinden soyutlanmakta ve onun halk tabanına oturtulmasının doğruluğunu kanıtlamaktadır. Bununla birlikte, bu ihtilâl, tarihimizdeki bundan sonraki olayların ikili yapısının da tohumlarını atmaktadır. Bu ikili yapı şudur: İlerde özellikle Kabakçı Mustafa olayında göreceğimiz gibi, halk hareketlerinin bütün ilerici niteliklerinin yanısıra aynı zamanda belirli oranlarda «tutucu» bir karakter taşımasıdır. Kuşkusuz, bu tutuculuk bu halk hareketlerinin tepkisel bir toplumsal olay olmasından ileri gelmektedir. Gerçekten de, «Ulusların düşünce tarihi içinde gelenekçilik, hemen her vakit, bir saldırma ve baskının, bir kültür baskısının, millî olan şeyleri yıkan, millî değerleri ortadan kaldırmak tehlikesi gösteren bir tesirin söz konusu olduğu yerde ortaya çıkar.» (21) İşte, bu ikili karakter, Patrona Halil İhtilâli diye anılan bu olayla birlikte ilk filizlerini vermektedir. Bu tarihten sonra ortaya çıkan ve tepkisellik yönünden ağır bastığını belirttiğimiz halk hareketlerinin bu ikili karakterinin «tutucu» yönünden birtakım «gerici» çevrelerin yararlanmaya kalkıştıklarını ve bunda bir ölçüye değin başarılı olduklarını da göreceğiz.

Patrona Halil İhtilâlinin, değerlerine karşı çıktığı ve Lâle Devri olarak anılan bu toplumsal düzen tarafından tohumları atılan batıcılık ideolojisinin ve bu ideolojiyi temellendiren sosyo-ekonomik gelişimin, Tanzimat dönemi ile birlikte Türk halkı için «etnik» yönden de, bu halkın varlığını devam ettirebilmesi alanında nasıl bir sorun doğurduğunu çalışmamızın ilerdeki bölümlerinde inceleyeceğiz. Gerçi, incelediğimiz yönleriyle Patrona Halil İhtilâli, Türk halkı bakımından özel etnik bir sorundan kök almayan, başka bir deyişle de etnik bir temele dayanmayan bir «halk» hareketidir. Kuşkusuz, Osmanlı devletinin egemen kadrosunun kozmopolit niteliği bu dönemde söz konusudur. Fakat, bu niteliğin, 1730 ihtilâlinde, olayları harekete geçirici bir ağırlık kazandığı, ihtilâl süreci içinde bir motif olduğu söylenemez. Buna karşılık, gelişmeye başlayan batı kopyacılığı, batı hayranlığı, zaten halkından kopmuş bulunan Osmanlı devletini, bu kez batılı emperyalist güçler ve Osmanlı uyruğu olan hıristiyan ve musevilerle, Türk halkına karşı işbirliği yapma durumuna düşürmüştür. Türk halkının yurdu Anadolu, Osmanlı devletinin aracılığı ve yardımı ile Batı devletlerinin sömürgesel bir pazarı yapılmak istenmiştir. İşte bu açıdan da, Lâle Devri'nin iyi bilinmesi konumuzun gereğince kavranması için gerekli bulunmaktadır. Nitekim, Osmanlının batılılaşmasının ne olduğu yeterince kavranmadıkça ve bu sürecin bütün Anadolu'yu sömürgeleştirme yönsemesinde bulunduğu anlaşılmadıkça, ulusal kurtuluş savaşında Anadolu halkının «yek vücut» olarak batılı emperyalist güçlere karşı koymasındaki ve inanılmaz başarısındaki sır da anlaşılamayacaktır. Son Osmanlı padişahının bir **«düşman»** gemisine binerek ülkeyi terketmesi ve bu geminin bir **«batı»** ülkesinin gemisi olması tarihsel bir rastlantı değil, fakat Osmanlı'nın batıya gördüğü hizmetin bu padişahın kişiliğinde bu batılı güçler tarafından ödenen küçük bir karşılığıdır.

(20) Günümüzde de Nedim'i yüce bir şair olarak nitelendirilenlerin kendilerinin nasıl bir toplumsal düzenden yana oldukları hatırlanmalıdır.

(21) BİRAND, Kâmuran: Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri, Ankara, 1955, s. 9

İKİNCİ BÖLÜM

NİZAM-I CEDİT VE TEPKİLERİ

«Canım Efendim,

Paris'de abur cubur ufak tefek şeyler buldukça bendenize gönderin. kimi hediye olur, kimi bahasiyle alınıp sarrafa havale buyurulur. Ezcümle kerametpenah hoca efendiniz yeşil taşlı gözlük ister. Altmışından yukarısında kullanılacak gözlüklerden taraf-ı müşarünileyhe irsal buyurun. Evvelki tahriratta bir kutu yazmıştım, bir kadem akdem irsaline himmet buyrun... Göndereceğiniz şeyleri ben sayamıyorum. Siz irsal buyurmalısınız. Bahaları pahası peşin sarrafa teslim olunur. İki yüzlü çuha dahi matlubumuzdur. Bizim bir dede vardır. O da saniyeli saat ister...»

III. Selim döneminde Paris'de elçi olarak bulunan Halet Efendi'ye İstanbul'dan gönderilen bir mektuptan (KARAL, E. Z. : Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 136)

— 1 —

YENİ DÜZEN VE TOPLUMSAL YAPI

I

«Nizam-ı Cedit», yani «Yeni Düzen» dönemi, gerek Osmanlı İmparatorluğu, gerekse bu imparatorluğun geniş halk çoğunluğu açısından ve özellikle bu yeni düzene karşı olunacak tepkilerde belirginleşen ve ilk bakışta çok yönlülük gösteren bir dönemdir.

Gerçekten de Nizam-ı Cedit'e hem yoksul halk kitleleri ve hem de «âyân» denilen «mütegallibe» tepki göstermiştir. Toplumsal çerçeve içinde çok ayrı ve birbirlerinden çok uzak yerlerde bulunmaları gereken bu iki sınıfın ve ayrıca bunlara ek olarak bir de yeniçeri ocağı ile ulemanın Nizam-ı Cedit'e ortaklaşa olarak karşı çıkmaları ve bunda da yeni düzene son vererek başarı kazanmaları, Türk halk hareketlerinin Patrona Halil olayında belirmeğe başlayan ikili yapısının tarihsel gelişim içindeki doğal sonucundan başka bir şey değildir. Bu nedenle «Kabakçı Mustafa İhtilâli»ne yol açan koşullar ve ihtilâlin gelişimi gerçekçi bir biçimde ve kesin çizgilerle belirtilmelidir.

Nizam-ı Cedit'in dar ve geniş olmak üzere iki anlamlı olduğu söylenegelmiştir. Dar anlamda Nizam-ı Cedit, askerî alanda batı yöntemlerinin uygulanması, geniş anlamda ise toplumsal alanda batılılaşmak olarak anlaşılmaktadır. (1) Ne var ki, ister dar anlamda olsun, ister geniş anlamda olsun, Nizam-ı Cedit'in bir tek temel amacı vardır: O da, çökmekte olan Osmanlı Devletini bu çöküşten kurtarmaktır. Yenileşme girişimleri, halka dönük değildir, bu girişimler halkı kalkındırmayı amaçlayan kaygılardan doğmamıştır. Başka bir deyişle yenileşme, ya da batılılaşma, devletin «insan» unsuru ile ilgili değil, fakat devletin «devlet» olarak yaşatılması ile ilgilidir. Nizam-ı Cedit'in kurucusu III. Selim'in, taht'a çıktığı ilk günlerde Osmanlı ileri gelenlerine yazıp gönderdiği, «Bana beyan edin Allahaşkına, devlet elden gidiyor, sonra faide vermez; ben bildiğimi size ifade ettim. Siz de devlette hissemendsiniz» (2) sözleri Nizam-ı Cedit'in başlangıç noktasının «halk» değil, «devlet» olduğunu kanıtlar. Kavram olarak «devlet», soyut bir kavramdır; somut olarak devlet, ancak gerçekleştirilen siyasal ve kamusal düzen ile birlikte belirir. İşte bu nedenle Nizam-ı Cedit girişimi, Prof. Dr. Enver Ziya Karal'ın belirttiği gibi, «... herşeyden önce bir disiplin ıslahatıdır. Yani devletin sarsılan otorite ve itibarı, eski kanunnâmelerin ruhuna uygun olarak yeniden kaleme alınan kanunnâmeler veya emirlerle tekrar kurulmak istenmiştir» (3) Şu halde, Nizam-ı Cedit'ten beklenen, Osmanlı devlet düzeninin korunmasıdır. Bu kitabın, Osmanlı devlet düzeninde Türk halk çoğunluğunun ne gibi dayanılmaz yaşam koşulları içinde bulunduğuna ilişkin bölümleri hatırlanırsa, Nizam-ı Cedit'in, halkı değil, fakat devleti amaçlamakla daha çıkış noktasında, halka ters düştüğü kendiliğinden anlaşılacaktır.

Öte yandan, Osmanlı Devletinin bir çöküş dönemine girmesi de bir tarihsel gelişimin sonucuydu. Osmanlı yöneticileri ise bu sonucu doğuran nedenleri göremiyor, yalnızca çöküşün dış belirtilerini görebiliyorlardı. III. Selim ve onun gibi düşünenler için ortada elle tutulur, gözle görülür bir gerçek vardı: Avrupa devletleri, Osmanlı Devletini çok gerilerde bırakmışlardı. O halde, yapılacak iş batıyı kopya etmekti. Batı devletlerinin ulaştıkları bu aşamalara nasıl geldikleri, bu aşamanın ne gibi ekonomik koşulların sonucu olduğu hiç düşünülmüyordu. Önce batının askerî yöntem ve teknikleri, sonra da birtakım toplumsal ve yönetimsel kurumları ithal edildiğinde Osmanlı devlet düzeni varlığını sürdürmüş olacaktı.

Batının ne olduğunu bilmeyen, yalnızca üstünlüğünün etkisinde kalan III. Selim, daha şehzâdeliğinde Fransa kralı ile gizlice mektuplaşmış ve ondan «Fransa'nın, Türklerin bu kara günlerinde yardıma koşmasını» istemişti. (4) (5) Kısa bir süre

(1) Örneğin Enver Ziya Karal şu açıklamayı yapmaktadır: «Nizam-ı Cedit, şimdiye kadar dar ve geniş mânada olmak üzere, iki şekilde tarif edilmiştir:

Dar mânada Nizam-ı Cedit: Selim III devrinde Avrupa usulünde yetiştirilmek istenen talimli askeri anlatır.

Geniş mânada Nizam-ı Cedit ise, Selim III'ün yeniçerileri kaldırmak, ulemanın nüfuzunu kırmak, Osmanlı Devletini Avrupa'nın ilim, sanat, ziraat, ticaret ve medeniyette yaptığı ilerlemelere ortak yapmak için giriştiği yenilik hareketlerinin bütünüdür. (KARAL, Enver Ziya: Osmanlı Tarihi, C. V, «Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri» T.T.K., Yyn., 3. Baskı. Ankara, 1970, s. 61)

(2) Bkz. KAYNAR, Reşat: Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, İstanbul, 19, c. I, s. 2

(3) KARAL, Enver Ziya: Selim III'ün Hat-tı Hümayunları — Nizam-ı Cedit; T.T.K., Yyn., Ankara, 1946, s. 168

(4) SOYSAL, İ. : a.g.e., s. 57

(5) III. Selim'in kişiliğinin bir çözümlenmesi için bkz. AKÇURA, Yusuf: Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda); T.T.K. Yyn., İstanbul, 1940 s. 155 vd. Bu kitabın genel bir eleştirisi için de bkz. KERİM SADİ: Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Devri ve Tarihî Maddecilik, İstanbul. 1962

sonra, kapitalizmin gelişmesi sonucunda tarihin en kapsamlı burjuva devrimini yapacak bir ülkeden böyle bir yardım isteyen III. Selim'in batının ne olduğunu gerçekten hiç bilmediği hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak bir biçimde anlaşılmaktadır. Nitekim, Napoleon orduları Mısır'da Osmanlı topraklarına saldırdığı zamana kadar III. Selim ve çevresi Fransa'yı Türk dostu sanacaklardır. Ancak, batının üstünlüğüne hemen ulaşmak isteyen devlet reformcusu III. Selim, Ebubekri Ratip Efendi'yi, Avrupa'daki üstünlüğü görüp, bunları bildirmesi için elçi sıfatı ile 1791'de Viyana'ya gönderdi. (6) Ayrıca çeşitli üst-kademe bürokratlarından ıslahat konusundaki görüşlerini istedi. (7) Önerilen çeşitli görüşler içinde, III. Selim'in de yanlısı olduğu «batılılaşmak» ağır bastı. Örneğin daha önce elçi olarak Avrupa'ya gönderilmiş olan Rasih Efendi'nin önerisi şuydu:

> «Fününu harbiyeden düveli efrenciyenin tertip ve tedvin ettikleri kitapları tercüme ve efrençten fününu harbiyede mahir üstatlar celp ile bizim askerimize sanayii harbiye talim (ettirilmelidir)» (8)

Öteki bazı görüşler ise şöyleydi: (8-a)

> «... Mekûlât ve melbusatlarına (kurulacak yeni ordunun), harekât ve sekanatlarına düveli efrenciyede olduğu gibi rabıta verip hazır âmede olalar...» (Defterdar Şerif Efendi).
>
> «... Neferatı merkumenin tertibi aynı ile düşmanlarımızın tertibi gibi olması, sureti aharda asıl olmak gerektir. Zira taifei efrenç birkaç yüz seneden beri katî çok tecrübe ile bu sureti intihap etmişler. Talim hususu beher hal Prusya'dan vesair devletlerden üstad ofiçiyaller celbine mütevakkıftır...» (Reisülküttap Abdullah Efendi).

(6) KARAL, E. Z. : Selim III.'ün Hat-tı Hümayunları..., s. 31

(7) III. Selim'in isteği üzerine kendisine verilen layihalar hakkında ayrıca bkz. KAYNAR, R. : a.g.e., c. I, s. 18 vd.

(8) AKÇURA, Y. : a.g.e., s. 42

(8 - a) YAMAN, Talât Mümtaz: Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi; İdare Mecmuasının 138-142 inci sayılarından ayrı basım; İstanbul, 1940, s. 43-44, not 1'den.

> «.. Eğer mevcut olan askerden terbiye olunup da tiz hasıl olması irade olunur ise mevcut olan asakirin dairesi itaate idhali bir veçhile tasavvur olunmayıp binaenaleyh mutabassır âdem Avrupa'ya gönderilerek askeri hususta dekayıkı üzerine vâkıf olmaya muhtaçtır.» (Kethüdayı sadrıâli Mustafa Reşit Efendi).
>
> «... Taifei efrenç levazımı harbiye ve eslâhai seferiyelerinde masariften kaçmıyarak askerinin tayinat ve melbusat vesair levazımatlarında kemali dikkat ile ihtizar ederler.» (Suduru ızamdan Veli Efendizâde).
>
> «... Evvel be evvel berrî ve bahrî asakiri mualleme tedariki ehem ve elzem olması ile hemen masrafına bakılmayıp düveli nassarânın hurubu berriye ve bahriyeye dair müellefatı cedidileri ve sanayii hendesiyeleri tedarik ve bervehçi istical tercüme ettirildikten sonra... İngiliz ve Fransız üstadını fenni bahrileri kezalik itma isticalet ile celp...» (Tatarcık Abdullah Efendi).

Bu nedenle, «Talimli askerden mürekkep bir ordu yetiştirilmesi, askeri eğitim ve öğretimde Avrupa usul, bilgi ve tekniğinin kabul edilmesi, siyaset ve diploması alanında Avrupa metodlarının alınması Nizam-ı Cedit'in öz karakterini teşkil eder. Bu ıslahat ile Osmanlı İmparatorluğunda garplılaşma hareketi şekil bakımından olduğu kadar ruh bakımından da başlamış sayılabilir.» (9)

Bu durumda, bu kapsamlı reform girişiminin, gerçekte, yıkılmaya başlayan Osmanlı düzenini, çağa ayak uydurarak sürdürmeğe çalışmaktan başka bir anlamı yoktur. Ve Nizam-ı Cedit'in bu niteliği, halkın onu önce desteklememesinin, sonra da eylemli olarak ona karşı çıkmasının temel nedenini oluşturacaktır.

II

Nizam-ı Cedit'in halk kitlelerince benimsendiği tartışmasız bir gerçektir. Kitlelerin bu karşı çıkışlarının yukarıdaki genel açıklamasının dışında, somut nedenleri de vardır.

(9) KARAL, E. Z. : Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, s. 188

III. Selim, saltanatının ilk dönemlerinde sadaret kaymakamına yazdığı bir hat-tı hümayunda bu halk kitlelerinin durumunu bizzat kendisi şöyle tanımlamıştı:

> «Kesreti mezalimden âlem harab oldu. Reayada takat kalmamıştır. Kadılar ve naibler ve voyvodalar ve ayanlar ve cizyedarların etmedikleri zulüm yok.» (10)

III. Selim'in taht'a çıktığı yıllar, gerçekten de halkın en çok sıkıntı çektiği bir döneme rastlıyordu. (11) Oysa Avrupa'dakine benzer yeni bir askeri örgüt kurmak herşeyden önce para işiydi. Yeniçeri ocağına da dokunulamıyordu. Bu nedenle Nizam-ı Cedit askeri için birtakım yeni kaynaklar bulmak gerekiyordu. Bu yeni gelir kaynakları yeni vergilerden başka bir şey olamazdı. Nitekim birtakım yeni vergiler konularak, bunlar için «İrad-ı Cedit Hazinesi» adıyla bir de hazine kuruldu. Bu hazine için bulunan gelir kaynakları şunlardı: Rakının okkasından üç, şarabın okkasından dört, tütünün okkasından bir, kahvenin okkasından sekiz, her baş hayvandan bir para vergi alındı. Mora'da yetişen bir çeşit üzümün kıyyesine de iki paralık bir vergi konuldu. Ayrıca her yıl yenilenen ferman ve beratlardan da bir miktar harç alınmasına başlanıldı. Faizi on keseden fazla olan miri mukataalardan mahlul olanların gelirleri ise irad-ı cedit hazinesine verildi. (12)

Bu vergilerin halkta birtakım tepkilere yol açacağını Nizam-ı Ceditçiler çok iyi biliyorlardı. Bu tepkilere önceden bir cevap olmak üzere irad-ı cedit hazinesi ile ilgili kanunnâmede, eğer «halkta geçinecek hal kalmadı» gibi eleştirilerde bulunulacak olursa, bu gibi eleştirileri yapanların devletin «izmihâl»ini isteyen kişiler olacakları bildiriliyor ve peşinen suçlanıyorlardı. (13) Ancak, bu suçlama bir işe yaramayacak ve daha sonra ayaklanan halk Et Meydanı'nda toplandığında ilk iş

(10) BARDAKÇI, C. : Anadolu İsyanları, s. 32

(11) Bu konuda ayrıca bkz. : BERKES, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma, Bilgi Yyn., evi, Ankara, 1973, s. 101-102

(12) KARAL, E. Z. : Selim III'ün Hatları, s. 87; KARAL, E. Z. Nizam-ı Cedit ve Tanzimat, s. 70; KARAMURSAL, Z. : a.g.e., s. 76-77, ayrıca bkz. JUCHEREAU: a.g.e., c. II, s. 20-21

(13) KARAL, E. Z. : Selim III'ün Hatları, s. 88

olarak Nizam-ı Cedit için alınan vergilerin kaldırılmasını isteyecektir. (14)

Ne var ki, tek başlarına bu vergiler dahi halkın yaşam koşullarını daha da ağırlaştırmış ve onun tepkisine yol açmışken bu vergilerin toplanmasındaki ve harcanmasındaki yolsuzluklar, irad-ı cedid'i bir zulüm kaynağı durumuna getirmekte gecikmedi. Öyle ki, III. Selim bile yazdığı bir hatta:

> «Benim vezirim,
>
> İrad-ı cedit kanununa İbrahim Efendi hiç dikkat eylemezmiş. Mukataat iltizamından çok akçeler kazandığını tahkik eyledim. Zabt fermanları bir iki sene evvel çıkarup sarraflar elinde dolaşıp her fermana yapışan birer miktar akçe kaparak irad-ı cedid'in senevi bin kesesi telef oluyor. Bu lâyıkı insaf mıdır; biz ise devlete irad deyu ibadullahın mekûlatına bidat ihtası ve fukaraya zulm irtikâp ediyoruz. Devletin iradını halk ekliyor. Şu irad-ı cedid'in fimabat bir akçesini kimesneye kaptırmayasın...» (15)

demek zorunda kalmıştır. Öteyandan, Nizam-ı Cedit için toplanan şunun bunun eline geçtiği söylentileri halk arasında her geçen gün daha da yaygınlaşıyordu. (16) Nizam-ı Cedit işine girişenler ve onu yönetenler, gerçekten de, yolsuzluk üstüne yolsuzlukla irad-ı cedit'i kişisel bir gelir durumuna dönüştürmeği başarmışlardı. Örneğin Nizam-ı Ceditçilerden İbrahim Kethüda, evinde yalnız mutfak masrafı olarak ayda bugünün parası ile 150.000 liranın üstünde bir para harcayabiliyor ve ahırında altmış at besleyebiliyordu. Servetini yirmi yedi demir kasada saklayan Hüseyin Paşa ise Bohemya'dan getirttiği kristal kadehlerde, Fransa ile Macaristan'dan getirdiği şarabı içebiliyordu. (17)

Günlük yaşantıda, varlıklı sınıflar, Lâle Devrini andıran bir biçimde gösteriş merakına düşmüşler ve bu harcamalarını irad-ı

(14) JUCHEREAU: a.g.e., c. II, s. 142-143

(15) KARAL, E. Z. : Selim III'ün Hatları, s. 91-92

(16) AKÇURA, Y. : a.g.e., s. 157-158

(17) ÜNAL, Tahsin: Kabakçı İsyanında Islahatçıların Kabahati; R.T.M., c. VII., sayı 83, Kasım 1956, s. 679

cedit'ten sağlamaya başlamışlardı. Halktan vergilendirme yolu ile elde edilen paraların bir bölümü bu aşırı tüketim ve Avrupa'dan getirilen süs eşyası için sanki bir ödenek durumuna dönüştürülmüştü. Oysa imparatorluk birkaç cephede birden savaş durumundaydı ve bu savaşın mali yükünü gene halk çekiyordu. Halkın doğrudan doğruya uğradığı haksızlıklar karşısındaki yakınmaları ise Nizam-ı Cedit gereğince yapılan işlerde itiraz yeri yoktur gerekçesiyle dinlenmiyordu. (18) Kısacası, «devletin dahili ve harici birçok sıkıntılarına rağmen, İstanbul rical ve küberasının Boğaziçi mehtap safaları, Lâle Devri'nin Sa'dabad gecelerini hatırlatacak hale gelmişti.» (19) Özellikle III. Selim'in kızkardeşlerinin Avrupa biçimi saraylarda «zevk u sefa» da bulunmaları, bu ortam içinde, halkın tepkisine yol açmıştı. (20) Halk ekonomik sıkıntı içinde iken bu arada hıristiyan ve musevî bazı Osmanlı tacirleri de Avrupa devletlerinin himayesine girerek vergi yükümlülüğünden kurtuluyorlardı. (21)

Bu gelişimin karşısında halkın tepkileri çeşitli biçimlerde dile getirilmiştir. Örneğin bu döneme ilişkin bir belgede şöyle denilmektedir:

> «Ol vakit adlü dadı Osmanî, zümrei kâfirini şerefi islâm ile müşerref ettiği misillü, şimdi zulmün firavanî ve peyrevi rahı dalâli Selim Hanî, zümrei müslimini mesleki kâfiriyle sülûk ettirip nefreti âli Osmanî ile cümle halkı âlem mütefikulkelim olmuştur. Neuzübillâh!» (22)

Bir başka yerde ise şöyle deniliyor:

(18) EREN, Ahmet Cevat: Selim III.'ün Biyografisi; İstanbul, 1964, s. 17-18, 61-62

(19) AKÇURA, Y. : a.g.e., s. 160-161

(20) ÖZTUNA, Y. : a.g.e., c. XI, s. 129

(21) Örneğin, İstanbul'un en zengin sarraflarından Simiyon bu yola başvurduğu gibi, Edirne'de Artin adlı tacir de Odiç adını takınarak Avusturya taciri olduğunu öne sürmüştür. Bu konuda bkz. : KARAL, E. Z. : Selim III.'ün Hat-tı Hümayunları, s. 141-142

(22), (23) Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Yıl XV, sayı 89'da yayınlanmıştır.

> «Elbette bir alay facire ve sahire avretlere ve ulema zeylinde olan cahil bedtıynetlere ve ricali devlet ve hademei enderuni pür mezelletlere farize olup beytülmali müslimini yağma ve itlaf eden devlet...» (23)

III. Selim döneminden sonra kaleme alındığı anlaşılan bir başka eleştiri de şu:

> «... Evliyayı umur ve âra ve perişanküni ahvali ümem ve beraya olan birtakım mecanini aakıl nüma ki iptidai cülüsü Selim Haniden hengamı üfulü hal'a kadar herbiri yedişer başlı birer ejderha olarak herbiri bir taraftan ve ekseri kadın kucağından fürceyabı fırsat olup ferden ferda umuru devlete istilâ ile kâffei bilâdı ibadı harap ve berbat ve hikâyatı mezalimi Haccacı efsane menziline tenzil ile mel'unu merkumu bayağı hayrile ya da bâdi olacak mertebelerde teferrüt eden zevatı Nemrudi mücazat...» (24) (25)

Şu halde, tıpkı Lâle Devri'nde olduğu gibi, bir batılılaşma girişimi daha, halkın gözünde sefahat, sömürü ve yolsuzluk kavramları ile özdeş bir anlam kazanmaya başlamış bulunuyordu. Kaldı ki, Nizam-ı Cedit düzgün bir biçimde işletilmiş olsaydı bile, bunun yükünü gene halk çekecekti. Öteyandan, bu sömürünün en göze çarpan yönü, sömürücülerin batılılaşmış, ya da daha doğrusu batılılaşmak isteyen kimseler, başka bir deyişle ve halkın deyimiyle «gâvurlaşmış» kişiler olmalarıydı. (26)

(24) Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, Yıl VII, s. 173'de yayınlanmıştır.

(25) Bu belgeler, AKÇURA, Y. : a.g.e., s. 161-162, not 1'den alınmıştır. Akçura, belgelerin yazarlarının kim olabilecekleri konusunda da bilgi vermekte, bir ve ikinci yazının Canikli Tayyar Paşa'ya, üçüncü yazının ise Tarihçi Asım Efendi'ye ait olabileceğini bildirmekte ve bunlara benzer birkaç örnek daha vermektedir.

(26) Islahatçılardan bazıları Kabakçı Mustafa isyanı sırasında bu suçlamaları haklı çıkarırcasına hıristiyanların ve musevilerin yanlarına kaçıp saklanmışlardır. Örneğin İbrahim Kethüda, bir kasa mücevher ile birlikte bir Yahudinin, bir başka İbrahim Efendi ise bir hıristiyanın evine kaçıp saklanmış-

Olayların bu gelişimi bize bir gerçeği kesin olarak kanıtlamaktadır: Halkın Nizam-ı Cedit'e tepkisinin nedeni, onun askeri ve toplumsal alanda reform yapılmasını şu veya bu nedenle istememesinden değil, fakat bu yeni düzenin, Osmanlı egemen çevrelerinin sömürüleri için yeni bir ortam oluşturmuş olmasından ileri gelmiştir. Zaten, Nizam-ı Cedit gerçekten Osmanlı düzenini canlandırmak, ona yeni bir güç vermek amacıyla tezgâhlanmış olduğundan, başka bir sonuç da beklenemezdi. Bu konuya, öteki olayların gelişimlerini de inceledikten sonra yeniden döneceğiz. Nizam-ı Cedit'e «âyân» denilegelmiş bir sınıf ve ulema tarafından gösterilen tepkinin incelenmesine geçmeden önce, buraya değin söylediklerimizi Ahmet Cevdet Paşa'nın sözleriyle özetleyelim. Cevdet Paşa bu gelişimi şöyle açıklıyor:

> «İşte Nizam-ı Cedit'i tervic eden rical-i devletin hali bu vechile olub kendüleri celb ve iddihar-ı emvâl ile meşgul oldukları gibi her birinin etbâ ve müteallikatı dahi ale'd-devam kesb-i servet ve gınaya ikdam etmekte olmalarına nazaran Nizam-ı Cedit maslahatı güya halktan birçok paralar toplayıp da müteneffizan-ı zamana bol bol sarf ile sefahat etmek için imiş gibi bir surete girdi. Halkın meluf olmadığı nizamat-ı cedidenin icrasına ise fedakârane hareket etmek ve menafi-i zâtiyeyi terk ile sâire hüsn-i misal göstermek lâzım gelüb yoksa ser-i kârda bulunanlar bir taraftan kenduleri ve bir taraftan hademeleri ber vech-i bâlâ ihtişam ve sefahate daldıkları halde ocaklu dahi mek'el edinmiş oldukları ulufe ve tayyarâtın ellerinden gitmemesi için Nizam-ı Cedit aleyhine bulunmaları emr-i tabii idi...
>
> Binaenaley Nizam-ı Cedit taraftarı olanların dahî çoğu atabekân-ı saltanat aleyhine döndü ve meskukât-ı mağşuşeden ve rüsûmat-ı muhdeseden dolayı erzak ve eşyanın bahaları ziyadeleşti. Bir taraftan dahî sefahat ve ihtişamatın tekessürü cihetiyle herkesin masrafı arttı ve herkes emr-i taayyüşde düçar-ı müzayaka oldu. Halkın bu vechile ıstırabı vükelâya mahremâne olarak ifade olundukça asla ehemmiyet vermeyip kimi temam halkı işgale bundan âlâ vesile olmaz, taayyüşleri gailesine düşsünler de devlet umûruna karışmasınlar derler ve kimi burası ağniyâ beldesidir, buraya fukara kısmı yakışmaz ve devletmendân arasında müflis gürûhu sığışmaz deyu cevap verirler idi... ve atabekân-ı saltanatın servet ve ihtişamı halkın diken gibi gözlerine batıyordu...
>
> Taşralarda dahi müceddeden ihdas olunan vergi ve rüsûmat zaten ehaliye ağır geldikten başka suret-i istifasında zuhura gelen su-i istimâlât müstelzim-i envâ'ı taadiyât olmağla taşra ehalisi de bu halden şâki idi. Lâkin şikâyetleri müfid ve müessir olmazdı; zira Nizam-ı Cedit'te müteferri olan şikâyetlere kat'an kulak asılmazdı.» (27)

tır. Ne var ki, her ikisi de ev sahiplerince ele verilmişlerdir. (JUCHEREAU: a.g.e., c. II, s. 124-125).

III

Nizam-ı Cedit'in genel batıcı yönünü değilse bile, Avrupa biçimi askeri örgüt kurulmasını çıkarlarına uygun bulmayan bir sınıf daha vardı: «âyân», ya da «derebeyi»ler...

Osmanlı İmparatorluğunda merkezi devlet otoritesinin zayıflama sürecine koşut olarak, geniş imparatorluk toprakları üzerinde birtakım yerel, fiilî otoriteler oluşmuş ve bu otoriteyi ellerinde bulunduran kişilere genellikle «âyân» denilmiştir. Âyânlar merkezi otoritenin eksikliği ile ters orantılı olarak güçlenmişler ve devlet ile halk arasında bir yer tutar duruma gelmişlerdir. Çapanoğulları, Karaosmanoğulları, Tirsiniklioğlu, Pazvantoğlu, Âlemdar Mustafa Paşa, bu gibi âyânların Nizam-ı Cedit yıllarındaki ünlülerindendir. (28) Daha çok Rumeli'nde güçlü bir durum kazanan bu âyânlar sözde Osmanlı Devleti'ne bağlı, fakat gerçekte yarı-bağımsız, ya da en azından özerk bir siyasal otoriteye sahip bulunuyorlardı. Burada yeniden belirte-

(27) a.g.e., c. VIII, s. 143 (KAYNAR, R. : a.g.e., c. I, s. 20-21'de).

(28) Âyânların devlet ve halk karşısındaki durumları için bkz. : AVCIOĞLU, Doğan: Türkiye'nin Düzeni — Dün, Bugün, Yarın; Cem Yyn., evi., İstanbul, 1973, s. 64-68.

lim ki, âyânların böylece türemelerinin nedeni Osmanlı merkezi siyasal denetiminin güçsüzleşmesinden başka bir şey değildir.

Halk kitlesi yönünden Nizam-ı Cedit'i incelerken gördüğümüz gibi, yeni düzen girişiminin amacı Osmanlı devlet düzenini canlandırmak, ona yeni bir güç kazandırmaktı. İşe öncelikle askeri açıdan başlanması da bu amacı gerçekleştirmeye yönelikti. Durum bu olunca, bu «mütegallibe»nin, Nizam-ı Cedit'i kaygı ile izlediği kuşkusuzdur. Osmanlı Devletinin merkezî otoritesinin güçlenmesi, yerel otoriteleri kendiliğinden ortadan kaldıracaktı. Kaldı ki, III. Selim ve çevresinin Nizam-ı Cedit'i geliştirmekte izledikleri tutum da, devletin öncelikle bu amaca yönelmiş olduğunu açıkça gösteriyordu.

Nitekim, Nizam-ı Cedit askerinin Anadolu'da çoğalması yoluna gidilerek, Karaman Valisi Kadı Abdurrahman Paşa, bu işle görevlendirildi. Abdurrahman Paşa, bu görevinde başarılı oldu ve kısa sürede 20.000 kişiye varan oldukça büyük bir ordu oluşturdu. (29) Rumeli âyânı böyle bir ordunun Rümeli'nde de kurulması halinde durumlarının tehlikeye gireceğini düşünürlerken, Abdurrahman Paşa ordusu ile birlikte İstanbul'a çağrıldı ve kendisine Rumeli'nde aynı yolla bir ordu derlemesi buyuruldu. Bu arada Edirne'deki bostancıların Nizam-ı Cedit askeri için bir başlangıç olmak üzere yeniden örgütlendirmeleri yoluna da gidilmiş ve ayrıca Tekirdağ'da da Nizam-ı Cedit biçimi ordu düzenlenmesi istenmişti. Abdurrahman Paşa'nın Rumeli'ye geçmesindeki gerçek amacı gizleme için ise, bu ordunun Sırp isyanını önlemek amacı ile hareket ettiği öne sürüldü. Şurası ilginçtir ki, 1000 süvari, bir miktar topçu ve çoğunlukla piyadeden oluşan bu orduya âyânlardan önce, Silivri'de halk karşı çıktı ve direnişe geçti. Bu direniş bastırılıp ordu ilerlemeye başlayınca bu kez, Çorlu halkı aynı biçimde isyan etti. Bu isyan da bastırıldı. Bu arada Sadrâzam İsmail Paşa, Rumeli'deki âyânlara «Kadı Abdurrahman Paşa, cümlenizi kılıçtan geçirmeye geliyor» diye gizlice haber salmıştı. Ancak, görüldüğü gibi, âyânlardan önce, Rumeli'de halkın genel bir direnişi ile karşılaşılmıştı. Asım Efendi, âyânlardan başka asıl «Bosna, Arnavutluk ve İstanbul derunu birunu halkın ekserisi ve tamamen Anadolu, müstevliyan-ı Devlet-i aliyye mezaliminden bizar olmaları ile bu bapta ehl-i cemiyet ile manevî müttefik» olduğunu belirtmektedir. (30) İstanbul'da da ayaklanma belirtileri görülünce Kadı Abdurrahman Paşa'ya Silistre'ye dönmesi bildirildi (1806). (31)

İstanbul'da ayrıca ulema da, kişisel çıkarları tehlikeye girdiği ve etkinlikleri azaldığı için Nizam-ı Cedit'in karşısında yer almıştı. Nizam-ı Cedit konusunda kendilerine danışılmaması onların düşüncelerine değer verilmemeye başlanması, ulemanın böyle bir tutum içine girmesine yol açıyordu. Ulema, Nizam-ı Ceditçilerin bu gibi davranışlarından «heyetlerinin zevaline çalışıldığını istintaç» ediyorlardı (32) Gerçekten de Prof. Dr. Niyazi Berkes'in deyişiyle, «Lâle Devrinde başlamış olan çağdaşlaşma (33) akımı III. Selim zamanında kısa vâdeli sonuçlarını vermeğe başlamıştı. İlk defa olarak devlet himayesinde ve çevresinde daha önce bulunmayan bir tip, eskinin ulema ocağının yerini almak üzere olan aydın tipi, daha sonra değişecek olan modern intelligentsia'nın öncüleri olarak doğmak üzere(ydi)». (34)

İşte, Kabakçı Mustafa ayaklanması, toplumsal sınıfların bu karşılıklı durumları arasında patlak vermiştir. Yaptığımız açıklamalar, bu ayaklanmanın kaçınılmaz olarak ikili bir yapıya sahip bulunduğunu yeterince kanıtlamış olsa gerektir. Görüldüğü gibi, hangi sınıfın görüş açısını benimseyip bu görüşle durumu değerlendirirsek, «devrimcilik» ya da «ilericilik-gericilik»

(29) Burada hemen belirtmek gerekir ki, bu orduya asker alınırken yapılan zulüm ve haksızlıklar da Anadolu'da Nizam-ı Cedit'e karşı bu yönden de bir tepkinin doğmasına yol açmıştır. Asım Efendi, bu askerin yazılmasında çeşitli yolsuzluklar yapıldığını belirtmekte ve «... bunların ekseri zoraki muharrer olmakla bu hususta dilhah üzere yârlık ve yararlık etmiyecekleri emri mukarer» di demektedir. (Bkz. AKÇURA, Y. : a.g.e., s. 140).

(30) AKÇURA, Y. : a.g.e., s. 140'da

(31) Bu konuda bkz. KARAL, E. Z. : Nizam-ı Cedit ve Tanzimat s. 80-81 ve AKÇURA, Y. : a.g.e., s. 136-140

(32) AKÇURA, Y. : a.g.e., s. 160

(33) Biz, Niyazi Berkes'in «ıslahat» için kullandığı «çağdaşlaşma» teriminin geçerliğini kabul etmiyoruz. Bunun nedenleri, çalışmamızdan açıkça anlaşılmaktadır. Gene de, bu gibi konuların tartışmasını özellikle «Sonuç» bölümünde son olarak bir kez daha yapacağız.

(34) Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 90

sorununda değişik bir sonuca ulaşırız. Bu yanılgıya düşmemek için, olayları bir bütün olarak ele almak gerekmektedir. Ne varki, bugüne değin çoğu kez yapıldığı gibi, halkın Nizam-ı Cedit'e gösterdiği tepkiyi bir «gericilik» olayı olarak sergilemenin hiç olanağı yoktur. Âyân-ulema ve merkezî devlet otoritesinin kendi aralarındaki çekişme ise egemen sınıfların bir iç çelişkisidir. Bu alanda halk açısından tek bir değerlendirme kıstası vardır: egemen sınıfların bu iç-çelişkisinden halk yararlanabilmiş midir yoksa yararlanamamış mıdır? Bunun dışında Osmanlı egemen çevresinin batılılaşmak isteyip istememesinin halk için onun sırtına yeni yükler yükleyip yüklememesinden başka bir anlamı yoktur. Konuyu bu noktaya indirgediğimizde, halkımızın Nizam-ı Cedit'e başkaldırmasının saygıyla karşılanacak bir davranış olduğu açık ve kesindir. Kabakçı Mustafa olayı, bu ikili yapının bir sonucudur. Nitekim, isyanın gelişiminin izlenmesi bunu kanıtlayacaktır.

— 2 —

KABAKÇI MUSTAFA OLAYI

I

Kabakçı isyanının nedenlerini bundan önceki kesimde belirtmiş bulunuyoruz. Oysa bakınız, «Kabakçı Mustafa İsyanı» adlı bir kitabın ilk cümlesi nasıl: «Kabakçı Mustafa İsyanı, âdi ruhlu, kendisinden başka kimseyi düşünmeyen birkaç seciyesiz ve ahlâksızın eseridir». (1) Ahmet Rasim ise «Tarih»inde şöyle diyor: «Galata'dan, Üsküdar'dan ne kadar kayıkçı, hamal, işsiz, serseri güruhu varsa İstanbul'a geçtiler. Bunlara birkaç yüz kalyoncu da iltihak etti. Dikkat ediliyor mu, bizde ihtilâlcilerin kimler olduğunun farkına varılıyor mu? Cehalet ve taassubun hükmettiği yerlerde kuvvet, daima ayak takımında bulunur.» (2)

Gerçekte ise, bu hareketlere lâyık görülenler bizim halkımızdır. Ne var ki bu gibi egemen sınıf tarihçilerinin bu ve buna benzer sözleri bu isyanın bir halk tabanına oturduğunu, yoksul kitlelerin bu olaya ağırlıklarını koymuş olduklarını da kanıtlamaktadır. Tarihçi Asım da ihtilâlci kitlenin, bunlara «... İstanbul şehrinde ne kadar hamal, tellak, ırgat ve Türk makulesi, anlayıştan yoksun, pis ve rezil boş gezen» lerin katılması ile büyüdüğünü belirtmektedir. (3)

Konuya daha gerçekçi bir açıdan yaklaşan Yusuf Akçura ise şu yargıya varıyor:

(1) BAYDAR, Mustafa: Kabakçı Mustafa İsyanı; Millî Tesanüt Birliği Yyn., İstanbul. 1954, s. 3

(2) a.g.e., s. 317

(3) BERKES, N. : Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 113'de.

«Vakayınüvisler, vakanın mesuliyetini birkaç kişinin iğvaatına hamletmek isterlerse de doğru olmasa gerektir. Bununla beraber, vakayınüvislerin bu tarzda yazışları kolay anlaşılır: padişahların hükümran olduğu zamanlarda, hal'inden bahsetmek, en nazik meseleye temas eylemekti. Vakayınüvisler, bu nevi vakalarda, mümkün olduğu kadar padişahı ve halkın ekseriyetini kusursuz göstererek, vakanın mesuliyetini mahdut adamlara yüklemeye çalışırlar... Fakat Selim III. ün kusur ve hataları bir çok vüzera ve ulema ile İstanbul ahalisinin belki ekseriyetini kendi aleyhine çevirmişti. Ve bu takdirde de Köse Musa ve Topal Ataullah'ın hareketleri; yalnız şahsî iğbirar tesiriyle değil —zaten Ataullah Efendinin iğbirarına ciddî bir sebep gösterilemiyor— belki halk ekseriyetinin arzusunu yerine getirmek maksadı ile olduğu iddia edilebilir.» (4)

Bununla birlikte, ulemanın isyanı desteklemesinin temel nedeni, bir önceki kesimde değindiğimiz gibi, Nizam-ı Cedit kadrosu tarafından kendilerinin ortadan kaldırılacağı, bu kadronun tümüyle ulemanın yerini alacağı korkusuydu. Üstelik, ulemanın bir bölümü, gene devlet açısından olmakla birlikte, batılılaşmayı Osmanlı düzeni bakımından sakıncalı görüyorlardı. Böyle düşünenlere göre batılılaşma yoluna sapmadan da devleti kurtarmak olasılığı vardı. (5)

(4) a.g.e., s. 152, not 1

(5) Yusuf Akçura bu konuda şu açıklamayı yapıyor: «Selim III.'ün hal'ini ve birtakım müşavirlerinin katlini intaç eden 1807 irticaının bizce en mühim sebebi, birkaç asırdan beri uyuşamayan şark ve garp medeniyetlerinin müsademesidir... Bu ağır vaziyetin (= imparatorluğun içinde bulunduğu güç koşulların) önünde Osmanlı Devletini idare edenler çok ağır bir meselenin halline mecbur idiler: devleti muhafaza için ne yapmalı? Vakayiden anlaşılabileceğine nazaran, devlet adamları ve memleket mütefekkirleri bu hayatî meselenin hallinde ikiye ayrıldılar: 1 — Şark medeniyetinin hususiyetlerini tamamen muhafaza ederek garba tefevvukun kabil olduğuna inananlar:

İhtilâlcilerin bir başka zümresi de, bilindiği gibi, Nizam-ı Cedit askerinin örgütlendirilmesinin sonucunda kendi ocaklarının kapanacağını sezen yeniçerilerdi.

Şu halde; ihtilâlciler, bir yandan sömürülen yoksul halk kitlesi, bir yandan da ulema ve yeniçerilerden oluşuyor ve bu ihtilâl âyânlardan da destek görüyordu. (6) Bu duruma göre bu ihtilâl, gerek nedenleri ve gerekse ihtilâlcilerin kimlikleri yönünden ikili bir yapıdadır. Patrona Halil olayı ile başladığını belirttiğimiz ve ilerde daha da kökleşeceğini göreceğimiz bu ikili yapısal karakter, Kabakçı Mustafa olayında artık iyice belirginleşmiştir.

II

Nizam-ı Cedit'e son veren ihtilâl'in başlaması, daha doğrusu ilk kıvılcım da, bu ihtilâlin ne gibi bir birikimin sonucunda belirdiğini göstermesi bakımından ilginçtir. Gene Akçura'nın sözleriyle:

«.. uhdesine Karaman eyaleti tevcih olunan Ragıb Paşa namında Şamlı bir dalkavuk, padişah ve murakkiplerine hulûs çakmak için maiyetindeki kavaslarına Nizam-ı Cedit elbisesi giydirmeye kalkışır, bu kavaslar, bu 'gâvur elbisesini' giymek istemediklerinden, Boğaziçi kalelerine gidip, orada bulunan hemşerilerine, yamaklara, topçu yamaklarına (yani top kullanan neferlere) paşanın bu emrini haber verirler... Bu vak'a üzerine, yamaklar arasında bir sürü şayialar deveran etmeye başlar; padişah, bütün dünyayı Nizam-ı Cedit etmek için, Ragıp Paşaya tuğ vermiş... Paşa şimdiden nişan koymağa başlamış... Mahmut Raif Efendi de yamaklara Nizam-ı Cedit elbisesi giydirecekmiş. Macar tabyası zabiti

2 — Devletin vücudunu muhafaza, ancak garp medeniyetini temsil ile mümkün olabileceğine kani olanlar. Bu iki noktai nazar, Osmanlı rical ve mütefekkirlerini birbirlerine muhalif ve hattâ iki fırkaya ayırdı.» (a.g.e., s. 153-154).

(6) Juchereau'ya göre İstanbul hıristiyan ve musevileri herhangi bir tarafı tutmuyorlardı. (a.g.e., c. II, s. 141)

Halil Haseki de bunun tatbikini taahhüt etmiş imiş... İşte Ragıp Paşanın maiyetine Nizam-ı Cedit elbisesi giydirmek teşebbüsü ile bundan türeyen şaiyalar ve filhakika Mahmud Raif efendiye yamakların Nizam-ı Cedit şeklinde ifrağı için verilmiş olan emir, yamaklar isyanının vasıtasız sebebi olmuştur.» (7)

Yamaklar, Haseki Halil Ağayı, Mahmut Raif Efendiyi öldürdüler ve başlarına Oduncu Süleyman, Bekir, Ali, İbiş, Memiş ve Kabakçı Mustafa adlı kişileri geçirerek İstanbul'a doğru yürümeğe başladılar (13 Mayıs 1807). (8) Rumeli Hisarı Ortaköy ve Beşiktaş üzerinden kente yaklaşıldıkça halkın da katılması ile kalabalık büyüyordu. Zaten halk çoğunluğu, nizam-ı cedit zulmüne son verecek bir hareketi beklemekteydi. (9) İsyancılar öncüleri ve adamları ile halka amaçlarını şöyle açıklıyorlardı:

«Ey ümmet-i Muhammed agâh olunuz ki bizim ancak garaz ve maslahatımız nizâm-ı cedidin ref'i ve ferk-ı ibâd-ı müslümininden mezalimin refidir. Yoksa kimsenin iyâl ve evlâd ve emvâl ve agraz-ı saireyi mealleri olmayup içimizden gasb-ı mâl ve hetk-i namus-ı iyâl kasdında oluru olur ise derhâl vücud-ı mefsedet âlûdını binnefs idam ve paymâl eylemek câygir-i mâfilbâlimizdir, cemiyetimizi fâsid hayâl ile masalihinizi iptal itmeyüp cümleniz dükkânlarınızı kâşâdîrle ahz-ü itâlarınıza kemâkân mübaderet ve yeniçeri olanlarınız refakat idin.» (10)

İhtilâlciler böylece Et Meydanı'na geldiler. On bir Nizam-ı Ceditçi'nin adı bir liste halinde Şeyhülislâm ve ulema aracılığı

(7) a.g.e., s. 144-145

(8) ANDREASYON, Hrand D. : Selim III ve Mustafa IV Devirlerine Dair Georg Oğulukyan Ruznâmesi; İ.Ü.Ed.F. T.D., c. XII, sayı 16, Eylül 1961, s. 65

(9) AKÇURA, Y. : a.g.e., s. 162

(10) UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Kabakçı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe; Bell., c. VI, sayı 23-24, 1942, s. 253-261.

ile III. Selim'e gönderildi ve bunların idamları istenildi. (11) Bu arada Şapçı Musi Çelebi Todoraki, Ekmekçi Artin ve Düzoğlu Ohannes Çelebi gibi gayrimüslimlerin de cezalandırılmaları istenilmişse de, ihtilâlcilerden bazıları bunların yalnızca kendilerine verilen buyrukları yerine getirdiklerini söyleyerek buna engel olmuşlardır. (12)

Bu listenin padişaha verilmesinden sonra, Şeyhülislâm Ataullah Efendi, yanında Rumeli ve Anadolu kazaskerleri olduğu halde, ihtilâlciler ile buluştu. Öteki ulema da bu toplantıya katıldılar. Böylece ulema, resmen ihtilâle karışmış bulunuyordu. (13) Olaylar bundan sonra hızla gelişti. Bilindiği gibi, «Sultan Selim'in saltanatta istiklâli yok. Hükümeti birtakım zalimlerin eline verdi. Kendisi zevk ü sefa ile meşgul. Devlete getirdikleri de fukaraya ve reayaya zulüm yapıyorlar; böyle bir padişahın hilâfeti sahih midir?» (14) gerekçesiyle ve Şeyhülislâm Ataullah Efendi'nin verdiği fetva üzerine III. Selim tahttan indirildi ve yerine IV. Mustafa geçirildi. (15)

III

İhtilâlin başarıya ulaşması ile Nizam-ı Cedit kaldırıldı. Buna ilişkin fermanda şöyle deniliyordu:

«... Nizam-ı Cedid askeri Der-i saadetten külliyen kaldırıldığı ve bad-el-yevm olmaması matlûb-ı hümayunum olmağla haklarında lânet olunduğu cümlenizin malûmu oldukta dahil-i hükümet ve idarenizde Nizam-ı Cedid askeri var ise bil-ittifak kaldırılması...» (16)

(11) ANDREASYAN, H. D. : ... Georg Oğulukyan'ın Ruznâmesi, s. 65

(12) ANDREASYAN, H. D. : Georg Oğulukyan'ın Ruznâmesi, s. 65-66

(13) AKÇURA, Y. : a.g.e., s. 149

(14) KARAL, E. Z. : Nizam-ı Cedit ve Tanzimat, s. 83

(15) Olayların gelişimi için ayrıca bkz. JUCHEREAU: a.g.e., c. II, s. 103 vd.

(16) YAMAN, Talât Mümtaz: Nizam-ı Cedit'in Lağvına Dair Bir Vesika; Tarih Vesikaları, c. II, sayı 12, Nisan 1943, s. 433

Bundan sonra ise, ulemanın hazırladığı bir hüccet, padişaha imzalattırıldı. Bu hüccette, Nizam-ı Cedit'in bir zulüm aracı olduğu, halkın yoksullaşmasına yol açtığı ve ayrıca devlet yönetiminin hıristiyan yönetimlerine göre biçimlendirilmek istendiği, bunun ise şeriata aykırı olduğu belirtiliyordu. (17)

Bu iki belge de, yoksul sınıflar ile ulema ve Yeniçeri zümrelerinin bir uzlaşma içinde bulunduklarını göstermektir. Ulema ve kapıkulları varlıklarını korumakta, buna karşılık halkın yoksulluğunu arttırmış ve yeni bir sömürü ve zulüm kaynağı olmuş bulunan Nizam-ı Cedit için konulan vergiler kaldırılmakta ve batıcı tüketimsel toplum yaşantısına son verilmektedir. Ancak, işte gene bu uzlaşma nedeniyledir ki, bu andan başlayarak Kabakçı Mustafa İhtilâli, bir halk eylemi olmak niteliğini de tümüyle yitirmekte ve egemen çevrelerin bir iç çatışması durumuna dönüşmektedir. Bu olayın bir devamı olarak göreceğimiz «Sened-i İttifak», «Âlemdar Mustafa Paşanın öldürülmesi» ve «Yeniçeri ocağının kaldırılması» olayları, bu çevrelerin kendi iç çekişmeleri, sömürüden daha fazla pay almak kavgalarıdır. Kabakçı Mustafa isyanın başarıya ulaşması ile Nizam-ı Cedit vergileri kaldırılmış fakat halkın durumunda bir değişiklik olmamıştır. O, toplumsal sıralamadaki eski yerine konulmuştur. İhtilâlin başarıya ulaşmasından bir yıl sonra, 1 Mayıs 1808'de bir Cuma günü İstanbul'daki görünüm şudur: Açlık ve sefaletten bunalan Türk kadınları kitle halinde ve ellerinde sırıklarla «İstanbul Efendisi»nin konağını basmakta ve ona şöyle demektedirler: «Papaz herif, sen böyle seyrekler taam eyle, biz ise açlıktan ölelim ve bir ciğeri yirmibeş paraya alalım» Bundan sonra bu kalabalık, o gün Cuma olduğu için Beyazid camiine selâmlığa giden IV. Mustafa'nın yolunu kesmekte ve uçlarına mum ve ciğer parçaları takılmış sırıklarla gösteride bulunarak, «Efendimiz, uyan ve bizi düşün, pahalılığa dayanamıyoruz, aç kaldık» diye bağırmaktadırlar. (18)

Sınıflararası güç dengesi, yoksul halkı, saydığımız öteki güçlerle işbirliği yapmağa zorlamıştır. Ne var ki, bu işbirliğinden halk değil, fakat gene Osmanlı çevreleri kazançlı çıkmıştır. Bunun da nedeni, halkın objektif ve ekonomik açıdan sınıfsal bir bütünlük göstermesine karşın, sınıfsal bilincinin gelişmemiş bulunması, ekonomik ve siyasal planda değerlendirme yapacak bir duruma erişmemiş olmasıdır. İncelediğimiz olay, temelinde, halkın sömürüye karşı gösterdiği kendiliğinden bir tepkidir. Olaylar önceden tasarlanmamış bir halk eylemi olarak gelişmiş, bu eksiklikleri nedeniyle bu eylem, amacından saptırılmıştır. Şu halde Kabakçı Mustafa olayını değerlendirir ve onun günümüz olaylarındaki yerini saptarken, önce Nizam-ı Cedit'in nasıl bir amaca yönelik bulunduğunu, geniş ve yoksul halk kitleleri için bu yeni düzenin neyi ifade ettiğini ve halkın bu düzene neden cephe aldığını düşünmek gerekmektedir. Halkımız, bu yeni düzeni değiştirmek istemiştir, ama kuşkusuz ki ulaşılan sonuç yönünden değil!

(17) KARAL, E. Z. : Nizam-ı Cedit ve Tanzimat, s. 84

(18) ANDREASYAN, H. D. : ... George Oğulukyan'ın Ruznâmesi, s. 68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. MAHMUT DÖNEMİNDE REFORMLU OSMANLI DÜZENİ

«... Böyle hayale dalmıştım ki tam bu sırada sarhoş rum kayıkçıların şarkılar söyleyerek, daha doğrusu kafa patlatırcasına bağırarak, sarayın deniz tarafının pek yakınından geçtiklerini gördüm. Şaşkınlıkla rehberimin yüzüne bakmışım, o maksadımı anladı:

— ... Daha yirmibeş yıl önce burada yeniçeri askerleri kaynaşırdı, (Dedi.) Sultan Mahmut yalnız Yeniçerileri ortadan kaldırmadı, onlarla birlikte taassubu da öldürdü. Vaktiyle bir müslümanı bile dehşetten donduran bu duvarların yanından şimdi görüyorsunuz ki sarhoş rumlar ve ermeniler, şarkılar çağırarak nasıl pervasız geçiyorlar.»

OBICINI : İstanbul'dan Görüntüler; «Bu Şehr-i İstanbul ki», s. 88'den.

— 1 —

OSMANLI MERKEZİ OTORİTESİNİN GÜÇLENDİRİLMESİ

I

Osmanlı devlet düzenini canlandırmak için Lâle Devri yöneticilerinin ve daha sonra da Nizam-ı Ceditçilerin batıcı giri-

şimleri başarısızlığa uğramıştı ama Osmanlılar bu düzeni ne pahasına olursa olsun yaşatmak istiyorlardı. 1807 ihtilâlinin amacından saptırılmasından sonra bir süre için bu reformcu girişimler dönemi kapanmış oluyordu. Ne var ki, gelişen iç ve dış güçler karşısında, bu düzenin yaşatılması için mutlaka bir atılım yapılmalıydı. Devletin durumu bunu gerektiriyordu. Bir zamanlar bu devletin çekirdeğini oluşturmuş olan Türk halkı ile Osmanlı arasındaki bütün bağlar — birinci kitapta gördüğümüz gibi — kopmuştu ve Anadolu Türkü Osmanlıyı yalnızca bir düşman olarak görüyordu. Bu nedenle Osmanlı devleti Anadolu'dan alacağı güçle bu atılımı yapamazdı. Öte yandan, Osmanlı devletinin kuruluş sürecinde bu devleti çeşitli hıristiyan etnik grupların egemen çevreleri bir araya gelerek oluşturmuşlardı, fakat şimdi zaman değişmiş, üretim koşulları başkalaşmış, siyasal denge yeni bir duruma ulaşmış ve Osmanlı Devleti bu unsurlar için içinde bulunduğu durumu ile yetersiz bir örgüt niteliğini almaya başlamıştı. Kaldı ki, Avrupa'nın üstünlüğünü artık iyice duyuran ekonomik gelişimi karşısında, imparatorluğun müslüman olmayan unsurları batıyı yeğ tutmak üzere bulunuyorlardı. Bu durumda çözülüşü önlemek, düzeni korumak için yeniden birleştirici olmak gerekiyordu. Kuşku yok ki, birleştirilip bir arada tutulması gerekenler, beşikteki çocuklarına varıncaya değin öldürüle öldürüle artık kapsamlı bir direnme gücü kalmamış ve ekonomik bir gelişim gösterememiş olan Anadolu Türk halkı değil, fakat batıya eğilimli «gayrimüslim» unsurlardı. İşte, II. Mahmut döneminin bu özelliği Tanzimat döneminde kesin bir görünüm kazanacaktır.

Öte yandan, daha önce de yeri geldikçe değindiğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının Avrupa için bir pazar durumuna gelmesi ile, batıcı reformların kapsam ve temposunun gelişmesi de, bir koşutluk göstermektedir. Avrupa devletlerinin Osmanlının batıcı reformlarını desteklemesi, ve hattâ bu reformları zorla yaptırmak istemesi boşuna değildir. İlerde Tanzimat dönemini incelerken bu konunun işlenmesi daha aydınlatıcı olacağı için bu soruna şimdilik bu kadar değinmekle yetiniyoruz. Şunu belirtelim ki, kendi varlıklarını ancak Avrupa için ülkelerini bir sömürge durumuna getirmekle koruyabilecekleri sanısına kapılan Osmanlılar, dış siyasal koşulların zorlaması ile de olsa, imparatorluk topraklarının bütün kaynak, olanak ve servetini son çözümlemede, kendi elleri ile yabancılara peşkeş

çekmişlerdir. Osmanlı'nın batıcı reformculuğu bu sömürgeleşmenin kolaylaştırılmasını sağlamaktan başka bir anlam taşımaz.

Ne var ki amaç ne olursa olsun, «Mahmut II. tarafından yapılan yeni düzen, padişah ile halk arasında yeni münasebetler kurmak gibi bir maksatla yapılmadı. Padişah, devletin sarsılan otoritesini yeni tedbirler ve yeni kurallarla kuvvetlendirmek istedi. Fakat devletin dayandığı temeller önceki padişah devrinde nasılsa öyle kaldı. Batının kuralları ve kurumları padişah otoritesinin kesin ve tartışmasız yürütülmesine yardım eder düşüncesiyle alındı.» (1) Bu yol üzerinde bulunan engeller de birer birer kaldırıldı ya da hiç olmazsa dirençleri kırıldı. Şu halde halk çoğunluğu açısından âyânların nüfuzunun azaltılması, Yeniçeri ocağının kaldırılması bir yandan onu ferahlatırken, bir yandan Osmanlı Devletinin merkezî otoritesi ile karşı karşıya kalması sonucunu doğuracaktır. Başka bir deyişle hemen hemen herkesçe mutlu bir olaymışçasına kutlanan örneğin Yeniçeri ocağının kaldırılması olayı uzun vâdede halk açısından fazla bir anlam taşımamaktadır.

Kısacası, II. Mahmut dönemi, gene çağa ayak uydurarak Osmanlı devlet düzenini sürdürmek için devlet otoritesinin güçlendirilmesi, bunu sağlayabilmek için de Türk halkının aleyhine batılı devletlerle işbirliği yapılması ve bu nedenle de devletin halkına büsbütün yabancılaşması dönemidir.

II

Bilindiği gibi, Kabakçı Mustafa eylemine son verilmiş fakat bu arada III. Selim, IV. Mustafa tarafından öldürtülmüş, IV. Mustafa ise tahttan indirilerek yerine II. Mahmut geçirilmiş ve kendisi de bir «âyân» olan Âlemdar Mustafa Paşa sadrâzam olmuştur.

Âlemdar Mustafa Paşa'nın, kısa süren sadrazâmlığı sırasında Yeniçeriliğin kaldırılması için esame kâğıtlarının alışverişinin yasaklanması, Sekban-ı Cedit Ocağının kurulması gibi Osmanlı tarihi bakımından birtakım önemli girişimleri varsa

(1) KARAL, E. Z. : Nizam-ı Cedit ve Tanzimat..., s. 143

da, (2) konumuzu bunlardan, bugüne değin çoğu kez yanlış değerlendirilmiş olan «Sened-i İttifak»ın hazırlanması, imzalanması ve II. Mahmut'un buna cephe alışı doğrudan doğruya ilgilendirmektedir. Burada bu yanlış değerlendirmeler üzerinde durmadan önce Sened-i İttifak'ın hükümlerini belirtelim.

Âlemdar Mustafa Paşa, devlet işlerine el attıktan sonra İstanbul'da, Anadolu ve Rumeli Âyânlarının, Osmanlı yöneticilerinin ulemasının katıldığı ve «Meşveret-i âmme» denilen bir toplantı düzenlendi. Âyânların yanlarında çok sayıda silâhlı askerleri ile gelip katıldıkları bu toplantı Sadrâzam Âlemdar Mustafa Paşa'nın bir söylevi ile açıldı. (3) (4) Söylevden sonra

---

(2) Âlemdar Mustafa Paşa'nın bu gibi girişimleri çeşitli çevreleri aleyhine çevirmekteydi. Örneğin esame kâğıtlarının yarı pahasına geri alınmasına ilişkin karar yeniçerilerden başka asıl bunların spekülâsyonunu yapan gayrimüslim sarrafları etkiliyordu. (ANDREASYAN, H. D. : Georg Oğulukyan'ın Ruznâmesi, s. 69). Âlemdar, ilmiye zümresini de çeşitli nedenlerle karşısına almıştı. «Hattâ bir gün bir huzur mahkemesinde vekâyi kâtibi dâvayı yazıp tasvir ettikten sonra kadıasker efendinin: 'İşi hükmettim' dediğini işitince: «Asıl işi şu küçük efendi görüyor, o büyük efendinin ne hükmü var?» demiş ve bu dikkatinden ilmiye erbabı kuşkulanarak fiilî hizmet şartının kendilerine de teşmil edileceği korkusu ile paşa aleyhine dönmüşlerdi.» (AHMET RASİM : a.g.e., s. 335).

(3) Bu söylevin metni için bkz. JUCHEREAU: a.g.e., c. II, s. 201-207 ve KARAL, E. Z. : Nizam-ı Cedit ve Tanzimat..., s. 91-92.

(4) Bu söylevin sonunda Âlemdar Mustafa Paşa, ayrıca, Yeniçerilerle ilgili olarak şu önerilerde bulunmuş ve bunlar toplantıya katılanlarca benimsenmiştir: «1 — Yeniçeri subaylarının gediklilerinin kaldırılması, 2 — Bekâr Yeniçerilerin kışlalarda oturmaya zorlanması, 3 — Askerlik yapan Yeniçerilerden başka hiç kimseye yeniçeri ulufesi verilmemesi, 4 — Kendilerine boş yere ulufe verilmekte olanların tasfiyesi, 5 — Kanunnâmelerinde işaret edilmiş olan öğretimin yeniçerilere yaptırılması, 6 — Avrupalıların ileri harb tekniği ve silâhlarının Şeyhülislâm fetvası ile Osmanlı ordusuna alınması.» (KARAL, E. Z. : Nizam-ı Cedit ve Tanzimat... s. 92).

âyânlar, merkezî otorite ile aralarındaki ilişkileri şöylece düzenlediler: Padişah ve onun vekili sayılan sadrâzamın buyruklarına hiçbir biçimde karşı çıkılmayacak ve bunlar aynen uygulanacak; buna karşılık sadrâzam da bu sözleşme ve yasa dışında herhangi şey buyurmayacak, buna aykırı davranırsa âyânlar hep birlikte bu buyruğun uygulanmasını engelleyecekler; âyânlar üzerlerinde söz sahibi oldukları bölgelerden devletçe asker toplanmasına ve vergi alınmasına ve bu sözleşmenin uygulanmasına karşı gelmeyecekler; karşı gelen âyân olursa, öteki âyânlar birleşerek o âyâna karşı harekete geçecekler; İstanbul'da bir ayaklanma olursa âyânlar bir çağrı beklemeksizin birlikleri ile gelerek bu isyanı bastıracaklar... (5) İşte bu «senet», toplantıya katılanlarca «ittifakla» imzalandı ve adına da bu nedenle «sened-i ittifak» denildi. (6)

Bu «ittifak» uygulanamamıştır. Fakat uygulanabilseydi, siyasal iktidarın, merkezî Osmanlı otoritesi ile âyân ve beyler arasında paylaşılmasından başka bir anlam ifade etmeyecek olduğu açıktır. Sened-i İttifak'ın halkımızın ekonomik durumuna ya da onun özgürlüğüne bir katkısı yoktur. Bununla birlikte, bu konuda yapılan çeşitli yorum ve değerlendirmeler, konuyu soyut olarak ele almakta ve daha değişik sonuçlara varmaktadırlar. Örneğin değişik değerlendirmelerden biri şudur: «Sened-i İttifak, hukukçularımız ve müelliflerimiz tarafından âmme hukukumuzda hukuk devleti istikametinde atılmış ilk adım olarak kabul edilir... Tanzimatın ilânı tarihine gelinceye kadar yani tam 30 yıl boyunca memleket sened-i ittifakın imzasından evvel olduğu gibi tam bir istibdat ve tahakküm rejimi altında keyfî bir şekilde idare olunmuştur.» (7) Prof. Dr. Sıddık Sami Onar ise şu yargıya varıyor: «Bu ittifaknâmenin bizi alakadar edecek cihati padişahın ve hükümetin iradesi üstünde bir hukuk kaidesi yaratmaya matuf olmasıdır. Bu senede Âyân ne derecelerde riayet mecburiyetinde iseler Makam-ı Sadaret-i Uzmâ da aynı suretle riayete mecburdur. Görülüyor ki,

---

(5) KARAL, E. Z. : Nizam-ı Cedit ve Tanzimat..., s. 92, ayrıca bkz. ARSEL, İlhan: Türk Anayasa Hukuku, Ankara, 1959, s. 15-16.

(6) Kimlerin bu toplantıya çağırıldığı ve kimlerin geldiği hakkında bkz. JUCHEREAU: a.g.e., c. II, s. 198-200

(7) ARSEL, İ. : a.g.e., s. 16-17

Osmanlı imparatorluğunun ilk âmme hukuku kaidesi Rumeli âyânının hem kendilerini ve hem de memleketi muhafaza kaygusundan doğmuş ve adli bir şekilde tecelli etmiştir.» (8) Bu görüşleri eleştiren Doğan Avcıoğlu ise, «Padişah, kudreti elinde tutan Âlemdar'ın baskısiyle, derebeylerin zorba yönetimini meşrulaştırmayı istemeye istemeye kabullenmiştir. Ne var ki, bazı hukuk otoritelerimiz, herhalde Batı örneklerinin etkisiyle, sened-i ittifak'ı, despot padişahın yetkilerini sınırlayan Türkiye'de ilk âmme hukuku kaidesi saymaktadırlar. Kanımızca, bu belge için 'eşkıyalığın meşrulaştırılması' deyimini kullanmak, hiç de aşırı bir görüş değildir.» (9) demekte ve bu ittifaknameyi bir «utanç belgesi» (10) olarak nitelendirmektedir.

Hiç kuşku yok ki, Avcıoğlu'nun da belirttiği gibi, bu Sened-i İttifak'ı yüceltmenin ve onu kamu özgürlükleri yolunda atılmış bir adım olarak değerlendirmenin olanağı bulunmamaktadır. Fakat Sened-i İttifak'a karşı çıkan II. Mahmut'un bu alandaki çalışmalarının da «devrimcilik» ya da «ilericilik» ile bir ilgisi yoktur. D. Avcıoğlu şöyle diyor: «Türkiye'de ilk önemli reform hareketine girişen II. Mahmut'un ele aldığı ilk işlerden biri de derebeyiliğin ortadan kaldırılmasına çalışmak olmuştur.» (11) II. Mahmut'un kendi reromlarının ve özellikle temellerini attığı Tanzimat'ın Türk halkı için sömürünün yoğunlaştırılmasından, elinde avucunda kalan son ekmek parçasına göz dikilmesinden ve hattâ yabancılarla işbirliği içinde bulunan hıristiyan ve musevi Osmanlıların malvarlıklarının bekçiliğini yapmak için Anadolu Türk köylüsünün yıllarca cephelerde canını vermesinden başka hiçbir anlamı yoktur. Buna karşılık ağa, derebeyi ya da âyân denilen kişilerin halkla olan ilişkileri ayrı bir araştırma konusu olduğu gibi bu ilişkinin halkın, Osmanlı merkezî otoritesi ile olan ilişkiden belki daha ılımlı olduğu da ileri sürülebilir. Avcıoğlu, Sened-i İttifak için 'eşkıyalığın meşrulaştırılması' deyimini kullanırken, Çağatay Uluçay'ın âyân ve mültezimlerin halka yaptıkları zarar ve zulmün eşkıyalarınkinden farksız olmadığı görüşüne dayanmaktadır. (12) Fakat Çağatay Uluçay aynı zamanda şunu da söylüyor: «... halkın eşkıyalara kolaylık ve hatta yardım etmesini ilave etmek gerektir. Halkın, eşkıyaya yardımı ondan korkusuyla, idare ve idarecilerden nefret etmesiyle; onlardan maddî ve manevî yardım görmek düşüncelerinden ileri geldiği şeklinde ifade ve iyzah olunabilir.» (13)

Biz, daha birtakım araştırma ve incelemelerle kanıtlanması gerekmekle birlikte, Prof. Dr. Faruk Sümer'in şu düşüncelerinin doğru olabileceğine inanmıyoruz:

> Esasen, derebeyler de uzun ve yorucu harbler yüzünden devlet otoritesinin sarsılması ve dahilî idarenin bozulmasından faydalanarak ortaya çıkmışlardı. Uzun bir zamandan beri devlet memurlarının şiddetli ve sert idarelerinden bıkmış, usanmış olan halk, kendi aralarından çıkan bu insanları onlara tercih ediyorlar ve birer hami olarak kabul ediyorlardı. Derebeylerini, idareleri altında aldıkları halkı zulüm ve istibdatları ile ezen ve onlara her türlü fenalığı yapan insanlar olarak telâkki etmek, daima gerçek olduğu iddia olunamayacak bir fikirdir. Herşeyden önce, onların arasından çıktıkları halkın görüş ve anlayışına göre, bir hareket tarzı takibetmelerini tabiî görmek gerekir. Saniyen kendilerini her an ortadan kaldırmak için fırsat gözleyen devlet

(8) ONAR, Sıddık Sami: İdare Hukuku, İstanbul, 1945, 141
(9) a.g.e., c. I, s. 70
(10) aynı yerde s. 68
(11) aynı yerde, s. 71

(12) a.g.e., c. I, s. 70-71 Doğan Avcıoğlu tarafından, Çağatay Uluçay'dan alınan pasaj şudur: «Okuyucuların hatırına eşkıyalarla âyân ve idareciler arasından münasebet olmadığı sorusu gelebilir. İdareci ve âyânların hükûmete kafa tutmaları isyanla ifade edilse daha iyi olurdu, gibi bir fikir ortaya atılabilir. Fakat idareci, âyân ve mültezimlerin halka yaptıkları — kullandıkları vasıtalar başka başka olmakla beraber — aynı olduğu kitap okununca açıkça görülür. Yaptıkları zarar ve zulüm eşkıyalarınkinden farksızdır. İşte bu hal göz önünde tutularak idarecilerin ayaklanmalarına ve yolsuz hareketlerine eşkıyalık denildi. Hele âyân ve mültezim kapılarının bir eşkıyalık yatağı olması, kitaba bu adı vermek hususunda bize cesaret verdi.» (ÇAĞATAY, Uluçay: XVIII. ve XIX. yüzyıllarda... s. XV).
(13) ULUÇAY, Ç. : XVIII. ve XIX. yüzyıllarda..., s. 56

karşısında halkı kendilerinden hoşnut edecek bir idare tarzı tatbik etmeleri, menfaatleri icabından:... Şayan-ı dikkat bir keyfiyet olarak şunu da kaydedelim ki, halk şiirinde beyler ve ağa'lardan ekseriya metih ve sitayişle bahsedilmektedir. Bu cümleden olarak derebeyi ailelerinin devlet tarafından ortadan kaldırılmasından ötürü hüzünlü şiirler yazılmıştır.» (14)

Bu nedenlerle, II. Mahmut'un Sened-i İttifak'a karşı çıkışının Türk halkına bir yararı olduğu söylenemeyeceği gibi, Osmanlı merkezi siyasal iktidarının böylece güçlendirilmiş olması da, bir süre sonra Osmanlı düzeninin halkımız üzerinde eskisinden daha yoğun bir biçimde bir kâbus gibi çökmesi demek olacağını hatırdan çıkarmamak gerekmektedir.

III

Lâle Devri ve Nizam-ı Cedit döneminde olduğu gibi, batılılaşma girişimlerinin bu kez de kesintiye uğramaması için, bir engelin daha kaldırılması gerekiyordu: Yeniçeri Ocağı! II. Mahmut uzun bir hazırlıktan sonra bunu da başardı. Öte yandan

(14) SÜMER, Faruk : Osmanlı Devrinde Anadolu'da Derebeyleri; R.T.M. c. V, sayı 59, Kasım 1954, s. 3465, Prof. Dr. Halil İnalcık da bu konuda şu bilgiyi vermektedir: «Birçok bölgelerde valilerin keyfi vergi toplama teşebbüslerine karşı âyânın karşı koyduğunu ve halkın bunda kendilerini desteklediğini hatırlamalıyız. (Münir Aktepe: Tuzcuoğulları İsyanı, Tarih Dergisi, II, 5-6, 1951-52), s. 21-52; Ç. Uluçay. 18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul, 1955, A. Slade, Records of Travels in Turkey, London, 1833, I, 219-20. G. Perrot, Souvenir d'un Voyage, Paris, 1867, s. 388-98). Ziya Gökalp Türkiye'de derebeylik devrinin. milletin hiç olmazsa bir kısmında padişaha karşı reaya ve kulluk hisleri yerine hürriyet ve asalet duygularını uyandırdığını bu zâdeler devrinin halk hâkimiyeti devrini hazırladığını iddia eder. (Yeni Mecmua'dan naklen Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umûm-i Belediyye, I, İstanbul, 1922, s. 1662-63). (İNALCIK, Halil : Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu; Bell., c. XXVIII, s. 607).

Yeniçeri Ocağının halk çoğunluğu ile çatışma durumunda bulunmasının da bu başarının elde edilmesinde etkin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim sancak-ı şerif çıkarılıp da halk bunun altına çağrıldığında halk kitleler halinde bir araya gelip toplanmış ve bu mücadeleye katılmıştır. (15) Bilindiği gibi, halkın da desteği ile Yeniçeri Ocağının varlığına son verildi ve yeniçeriliğin kaldırılmasına ilişkin fermanda şöyle denildi:

> «... bir vakitdanberu bilâkis yaramazlık ve şekâvete mübeddel olarak hasılı yeniçerilik nâmı ve yoldaşlık ünvanı bayağı eşkıyalığa melce dimek suretine varup ve yaramazı ehl-i ırzına galebe idüp hattâ bu defa tutulup mele-i nâsda siyaset olunanların içlerinde kefereden koluna bem yetmiş beş nişanı (= yetmişbeşinci cemaat ortasının nişanı) ve hem gâvur hacı bulunarak işte içlerinde ecnas-ı muhtelife karışmış ve daime içlerinde bu makule kefereden ehl-i islâm kıyafetinde casuslar bulun(muştur)...» (16) (17)

Artık, Avrupa biçimi bir ordu kurulduktan başka, kesintisiz ve hızlı bir batılılaşma için II. Mahmut'un önünde bir engel kalmamış oluyordu.

(15) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Kapıkulu Ocakları..., c. I, s. 552-554

(16) UZUNÇARŞILI, İ. H. : Kapıkulu Ocakları..., c. I, s. 669

(17) Yeniçeri ocağının kaldırılması ile ilgili olarak Keçecizâde İzzet Molla'nın söylediği kıtayı hep yapıldığı gibi biz de burada tekrar edelim:

> Tecemmû eyledi meydân-ı lahme
> İdüp küfrân-ı nimet nice bâği
> Koyup kaldırmadan ikîde birde
> Kazan devrildi söndürdü ocağı.

— 2 —

TANZİMATA DOĞRU

I

Tanzimet, Abdülmecit döneminde Gülhane Hattı ile resmen başlanmıştır, fakat Tanzimat'ın temellerinin II. Mahmut tarafından atıldığı tartışmasız olarak kabul edilegelmiştir. Gerçekten de Tanzimat, II. Mahmut'un sakalını kısa kestirmesi ve Avrupa biçimi giysilerle bürünmesiyle başlar!... II. Mahmut'un yapmak istediği en başta ithal malı değişik giysi biçimlerini, imparatorlukta geçerli kılmak ve böylece de Avrupalı'nın Osmanlıya yadırgamadan bakmasını sağlamak ve sonra da batı emperyalistlerini onların gözlerini artık yormayacak olan ülkeye çağırmak, onlara imparatorluk topraklarını sömürmeleri için siyasal ve ekonomik olanaklar sağlamaktır. II. Mahmut reformlarının sonucu budur. (1)

Ekonomik alanda emperyalizm bir ülkeye girerken, sömürüsünü kolaylaştırmak için başvurduğu en etkili araç kültür emperyalizmidir. Kültür emperyalizminin en başta gelen görevi ise, yabancı emperyalist güçleri gözlere hoş göstermek, bu güçlerin üstünlüğünü âdeta erişilmez olduğu kanısını yaymak, kısacası sömürülen ülke halkında bir aşağılık duygusu yaratmak ve imrenilecek toplum modeli olarak batı modelini onun

(1) «Mahmut II.'nin ıslahat teşebbüsleri» için bkz. OKANDAN, Recai G. : Âmme Hukukumuzun Ana Hatları, Birinci Kitap, Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İnkırazına Kadar, 3. Baskı, İ.Ü.H.F. Yyn., İstanbul, 1959, s. 59-62. Ayrıca bkz. KARAL, E. Z. : Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, s. 142-164

zihnine işlemektir. Emperyalist devletlerin ülkelerinde yetiştirilip düşünceleri koşullandırılan, başka bir deyişle Avrupa'ya gönderilen öğrenciler ve yerli kültür işbirlikçileri emperyalizmin yayılmasını sağlayan ortamı hazırlayıcı unsurlardır. İşte II. Mahmut döneminde bu ortam Osmanlılar tarafından kendi elleriyle oluşturulmuştur. Ne Mısır valisi Mehmet Ali Paşa ve ne de Rus tehlikesi, bu davranışı, bazan öne sürüldüğü gibi haklı gösteremez.

II. Mahmut dönemi reformlarının bir başka özelliği, hıristiyan Osmanlıların devlete bağlanmasını sağlamaktır. Hıristiyan unsurları devlete bağlamak çabası ile batılılaşmanın aynı dönem içinde yer alması bir raslantı değildir. Bir yandan Avrupalıya şirin gözükmek, bir yandan da batılılaşmayı gerçekleştirecek bir «aydın» kesimi yetiştirmek için Avrupa'ya gönderilecek öğrencilerin tümünün hıristiyanlardan seçilmesini bile düşünebilecek bir padişahın (2) ülkesini kendi eliyle böylece Avrupa'ya armağan etmeyi tasarlayabilmesi ne Türk ve ne de İslâm bir toplumun bağışlayabileceği bir şey değildir. «Takvim-i Vekayi» nin sürekli olarak rumlara, ermenilere ve musevilere pek güzel davranıldığını belirtmesi, birinci sayısında en önemli haber olarak Beyoğlu'nda çıkan bir yangın sırasında rumların ve ermenilerin evlerinin yanması üzerine bunlara çeşitli yardımlar yapıldığının yazılması, aynı sayıda ayrıca Galata'ya yeni bir katolik kilisesinin yapılacağının ve bu yapı için padişahın bir arsa bağışladığının bildirilmesi, dördüncü sayıda ise rum İstefenaki (Buğdan kaymakam), ermeni Artin (darphane müdürü) ve Simon'a (Baruthane müdürü) nişan verildiğinin özenle anlatılması (3) v.b. gibi olaylar bu çerçeve içinde değerlendirilmelidir. Gene bunun gibi III. Mahmut'un müslümanları yalnız camide, hıristiyanları yalnız kilisede ve musevileri ise yalnız havrada ayrı unsurlar olarak gördüğünü, yoksa tümünün eşit statüde Osmanlılar olduğu yolundaki sözleri de aynı biçimde yorumlanmalıdır. (4) Engelhardt, II. Mahmut'un, Deli Petro'yu izleyerek ülkesini batılılaştırmayı düşündüğünü öne

(2) KARAL, E. Z. : Nizam-ı Cedit ve Tanzimat..., s. 162

(3) BERKES, N. : Çağdaşlaşma, s. 177-178. Ayrıca bkz. not

(4) ENGELHARDT : La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des Reformes dans L'Empire Ottoman — Depuis 1826 jusqu'a nos jours; Paris, c. I, 1882, s. 91

sürer, ancak Petro'nun zaten hıristiyan bir ülkede bu reformlara giriştiğini ve bu yüzden başarılı olabildiğini, II. Mahmut'un ise bir islâm toplumunda aynı şeyi yapmak istediği için çeşitli güçlüklerle karşılaştığını belirtir. (5) E. Z. Karal ise, «İslâmlık zihniyeti ile batılı düşünceyi bağdaştırmak güçlüğü yüzünden Mahmut II. düzen çalışmalarında özden çok, şekle önem verdi. Böyle olduğu için de düzeni, kendi yapısında yetersizdir.» (6) demektedir. Oysa, bizce, II. Mahmut istenilen amaca ulaşmış, hiç olmazsa Tanzimat'ın gerçekleştirilmesi olanağını sağlamıştır. Her şeyden önce, hıristiyan Osmanlıların bu devletin ekonomik gücünü ellerinde tuttuklarını, çeşitli etnik unsurların katılması ile kurulan ve Türk unsurunu bir kenara iten, devşirme hıristiyan ve musevi yöneticilerce geliştirilen ve ayrıca ekonomik iktidarı da hıristiyan ve musevilerin, yani rum, ermeni ve yahudilerin elinde bulunan Osmanlı Devleti, (7) Avrupa devletlerinin güçlenip bu gayrimüslimlerle devşirmelerin soyundan gelen Osmanlı yöneticilerine destek olması ve bunların da ekonomik ve mali çıkarlarının batıya bağlanmış bulunmasıyle kendisini gerçek çehresi ile göstermeğe başlamaktadır.

(5) ENGELHARDT : a.g.e., c. I, s. 23

(6) Nizam-ı Cedit ve Tanzimat..., s. 144

(7) Tanzimat döneminde bu konu üzerinde ayrıntılı olarak duracağız. Burada «İstanbul'un sosyo-ekonomik yapısı» ile ilgili olarak birinci kitapta söylenenleri hatırlatalım ve bir örnek olmak üzere Hüsrev Paşaya bir ermeni sarrafın, oğlu hakkındaki idam cezasını kaldırmak için bir defada 500.000 kuruş rüşvet verebildiğini belirtelim. (WHITE, Charles: Three Years in Constantinople; Or, Domestic Manners of the Turks in 1844; 2. Basım, c. I, London, 1846. s. 55-56). Darphane müdürlüğüne 1819'da Bezciyan Artin Efendi getirilmişti. Bu Artin Efendi hakkında Çark adlı ermeni yazarı şu bilgiyi veriyor: «Türk—Rus harbinden sonra Türkiye harb masrafı olarak üç taksitte ödemesi lâzım gelen bir para meselesi vardı. Birinci kısım güya Rus İmparatoru tarafından hibe edilmiş. İkinci kısmın vâdesi bitince Bâb-ı Âli indinde olan sefir bu meblağın bir an evvel ödenmesini talep etmiş. Fakat, devlet hazinesi bu borcu veremez derecede bulunduğundan, vezirleri büyük telâş içinde kalmışlar. Bezciyan Artvin, sultana giderek bu paranın birkaç günde ödeneceğini vaadetmiş. Bezciyan yerli ve yabancı tüc-

II

Genel planda bu söylediklerimizi kanıtlamak için II. Mahmut dönemi reformlarından ilk nüfus sayımı ile askerlik konusunu ele alıp bunların Anadolu müslüman-Türk halkı için somut olarak ne gibi bir anlam taşıdığını belirtelim.

Tarihimizde ilk genel nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır. Bu nüfus sayımının halka hizmet götürmek için onun gerçek durumunun saptanması ile ilişiği yoktur. Bu sayımın iki amacı vardır: 1 — Yeniçeri ocağı kaldırıldığı için yeniden ordu düzenlenirken bu ordu için gerekli kaynakların saptanması, 2 — Vergilendirilecek yeni alanların bulunması. (8) Halkın bu iki amaca da tepki göstereceğini bilen reformcu Osmanlılar (neden tepki gösterildiğini biraz aşağıda göreceğiz) sayımın özellikle ilgili yönünü halktan gizlemişler ve birtakım dolambaçlı sorularla durumu öğrenmeğe çalışmışlardır. Yeni vergi kaynaklarının bulunması da bu askerlik işi ile ilgiliydi: Yeniçeri ocağının kaldırılması ile kurulmak zorunda kalınan Avrupa biçimi ordu için para gerekiyordu. Bu nedenle bu sayımda nüfus, önce, İslâm ve İslâm olmayan diye ayrılıyordu. İslâm nüfus ise; yaşa, sakala ya da «matlubu âliye» uygunluğuna göre sınıflandırılmıştı. İslâm nüfusunun bu biçimde sınıflandırılmasının nedeni, hıristiyanların cizye verip askerlik etmemelerine karşılık, müs-

carlarını çağırıp kendilerinden faiz mukabili lâzım olan parayı istemiş. Tüccarlar bir olup derhal öderler ve ertesi gün Ruslara olan borç tamamen ödenir. Bundan gayet memnun olan Sultan Mahmut bittabi ermenilere karşı itimadını ve emniyetini arttırmış ve Bezciyan eliyle istenilen her şey ihsan olunmuş. Sözü geçen hadise pek de ihtimal dışında bir vaka olmasa gerek... Şu hakikattır ki Sultan, Bezciyan'a, yapılan hizmetlere mukabil Tasviri Hümayun yüksek nişanını verdi. Onun zamanında birçok kiliseler inşa ve tamir edildi, mektepler açıldı, hastaneler yardım gördü ve fakirlerin yüzü güldü... Bezciyan Artin 1828 senesinde İngiltere'den 350.000 kuruşa satın aldığı Swift isimindeki vapuru Sultan Mahmut II.'ye hediye olarak vermiştir» (ÇARK, E. : a.g.e., s. 66-67, s. 67 not):

(8) KARAL, Enver Ziya: Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı — 1831; T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yyn., Ankara, 1943, s. 10-11.

lümanlar için askerlik görevinin zorunlu olması ve böylece de hangi müslümanların askere alınabileceklerini saptamaktı. Müslüman olmayanlar ise «cizyeye müstehak olan» ve «cizyeye müstehak olmayan» biçiminde gruplandırılmışlardı. (9) Yaş yerine sakal ve bıyık tespiti ya da (matlub-u âliye» uygunluk kıstası ile) gerçek amacı gizlenen 1831 sayımının askerlikle ilgili olduğu bu sayıma ilişkin «hülâsa defteri»nden de anlaşılmaktadır. Örneğin, sayım memurlarından Halim Molla'nın bu defterdeki bir kaydı şöyledir:

> «Cezirei mezkûrede bulunan nüfusu islâmın hini tahrirde askerliğe elverecekleri reyülayn müşahade oldukca şahsı vahide ifşa olunmayarak hafi işareti gayri mütebeyyine ile hıfz ve badehu Yusuf Paşa bendelerine müslimini mezkûreden topçu ve kal'a neferatı tayin olunmuşları ve mıdır deyu sual olundukta bedel istidlâ cemi nüfusu mevcude tahrir ve işe yarayanların topçu tayin olunması sayei seriri saltanatı ülyayi arz mucibince sakız kalesine topçu tayin olunmakla icmali aklamı hümayunladır, deyu cevap vermiş olduğu ve nüfusu mevcudei mezkûreden Asakiri Mansurei Mahmudiyyeye şayan olanların esamileri zirine mim işaret kılınmış idügi.» (10)

İşte, bu nedenlerle, yani sayım halk için yalnızca yeni vergi yükü ve askerlik görevi anlamını taşıdığı için, halk buna tepki göstermiş (11) ve gerçek nüfus saklanmaya çalışılmıştır.

Vergilendirmenin, yoksul halk için ne gibi bir anlam taşıdığına daha önce sık sık değinmiş bulunuyoruz. Burada bir de Osmanlı ordusunda askerlik yapmanın ne demek olduğunu belirtirsek, ilk nüfus sayımının halk için hiç de iyi gözle bakılacak bir reform olmadığı hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak bir şekilde anlaşılır.

Her şeyden önce unutulmasın ki askerlik yalnız müslümanlara yükletilen bir görevdir. Ne var ki, müslümanlar derken bu

(9) KARAL, E. Z. : İlk Nüfus Sayımı, s. 11, 18, 19.

(10) KARAL, E. Z. : İlk Nüfus Sayımı, s. 18

(11) DAVISON, Roderic H. : Reform in the Ottoman Empire 1856-1876; Princeton University Press, New Jersy, 1963, s. 414

terime Araplar da girer fakat Araplardan asker alınmadığından ve ayrıca Arap toprakları bu dönemde yarı-bağımsız bir duruma geldiklerinden uygulamada «müslüman» sözünden «Türkler»in anlaşılması gerekmektedir. Şu halde, hıristiyanların ve musevilerin ve «lövantenler»in Osmanlı devleti için burunları bile kanamazken, sürekli olarak savaş içinde bulunan bu imparatorluğu korumak Türklerin görevidir. Öte yandan, bu imparatorluk korunurken gerçekte korunan şey bu gayrimüslimlerin mal ve mülkleridir. Öte yandan askerlik süresi hemen hemen ömür boyudur. Osmanlı ordusunda kurmay yüzbaşı olarak bulunmuş olan Von Moltke bu askerlik süresinin «bir ömür boyu» sürdüğünü bildirmektedir. (12) Mustafa Nuri Paşa da «Alınan neferlerin hizmetleri gayr-i muayyen olduğundan halk, askere giden evlâtlarına ölmüş nazarıyle bakardı. Bu yüzden askerlikten kemal-i mertebe nefret gösterirlerdi.» (13) demektedir. Enver Ziya Karal da bu konuda şu bilgiyi veriyor: «Asakir-i Mansûre... geliştikten sonra Nizamiye ismi verilen bu yeni orduya asker alma usulü çok sert ve kaba idi. Evli olsun, bekâr olsun, milletin gençleri vilayetlerde yakalanıp elleri kelepçeleniyor ve en yakın kasabaya sürükleniyorlardı; orada başkalarının da kendilerine katılmasını beklerken pislik içinde hapis hayatı geçiriyorlardı. Sonra deniz kıyılarında kasabalara götürülerek gemilere bindiriliyorlar ve deniz hastası olarak ve vatan hasreti çekerek perişan bir durumda İstanbul'a çıkarılarak hayatları müddetince hizmet etmek üzere ordu alaylarına ve harb gemilerine gönderiliyorlardı. Bu şekilde askerlik hizmeti, bir dereceye kadar kürek mahkûmiyetini andırmakta idi.» (14)

Halk, onu soyan ve çürümüş, kendisine yabancı bir düzeni korutmak için evlâtlarını elinden alan Osmanlı'dan kopmuştur. II. Mahmut döneminin reformları, onun için yeni bir zulüm kaynağıdır. Türk halkı, bir zamanlar Osmanlı'yı Anadolu'dan defetmek için savaş üstüne savaş vermiş, ama ne çare ki Os-

(12) VON MOLTKE, Feldmareşal H. : Türkiye Mektupları, Çev. Kemal Vehbi Gül, Varlık Yyn., İstanbul, 1967, 115, Mektup III.

(13) BERKES, N. : Çağdaşlaşma, s. 169'dan,

(14) KARAL, E. Z. : Nizam-ı Cedit ve Tanzimat... s. 178

manlı'ya yenilmiştir. Onun eskisi gibi direnme gücü kalmamıştır artık. Fakat aldatılmayı ve boyun eğmeyi de kabul etmemektedir. Ya onun zulmünün yeni yöntemleri olan reformlarına sessizce karşı koymakta ya da Osmanlıya hizmet etmemek için kaçmaktadır. Nedenlerini sezemeyen fakat bu durumu gözlemleyen Von Moltke şaşkınlıkla şöyle yazıyor:

> «Bu insanlar cetlerinin savaşçı seciyelerini sanki tamamen yitirmişler. Birkaç gün önce, altı nöbetçiyi nöbetten ayırıp yanına alan ve bu karışıklıktan yararlanarak askerden kaçmış olan bir çavuşu kurşuna dizdik. Diğerleri bunu ibretle seyrettiler ve 'zavallı adam' diye acıdılar. Paşa, getirilen her asker kaçağı için 250 kuruş mükâfat veriyor. Kendi ifadesine göre; bu iş için Ekim ayından bu yana 100.000 kuruş ödemiş. Her gün, kolları arkalarına bağlanmış iki üç insan görüyorum. Bunlar, Kürtler tarafından bir yularla bağlanıp sürüklenerek getiriliyorlar...» (15) (16)

II. Mahmut döneminin ne ilk genel nüfus sayımı ne de yeni kurduğu Avrupa biçimi ordusu halkımız için bir reform değil, fakat onun yaşam koşullarını daha da ağırlaştıran, Osmanlı düzenini sürdürmeyi amaçlayan birer Osmanlı girişimidir. (17)

(15) VON Moltke. H. : a.g.e., s. 134, Mektup 12

(16) Türk halkına bu ölçüde ters düşen Osmanlının padişahı, yabancılara karşı, Avrupalı cenbazları ordusuna subay yapacak kadar da cömerttir. WANDA, «Souvenirs Anecdotiques sur la Turquie 1820-1870» (Paris, 1884) adlı eserinde şöyle bir olay anlatır: 1835'de İstanbul'a bir Fransız sirki gelir. Sirkte vahşi bir at üzerinde gösteriler yapan, Paul Szymanski sultanın dikkatini çeker. Sultan ona kendi atı üzerinde de gösteriler yaptırır. Paul Szymanski bunu da başarınca, II. Mahmut ona para verir ve subay olarak Türk ordusuna katılmasını önerir ve bunda ısrar da eder. Paul Szymanski ise ömründe silah kullanmış değildir. Bu öneriyi reddetmek ister, fakat Sultan hiddetlenir. Bunun üzerine bir ara yol bulunur. Paul Szymanski baytarlık yapmak üzere subay olarak Osmanlı ordusuna girer ve uzun yıllar hizmet eder. (s. 45).

(17) Aziz Nesin'in «Üniversite Heyetinin Bir Köyde Sosyolojik İncelemesi» adlı hikâyesi (AZİZ NESİN: Sosyalizm Geliyor Savulun; Tekin Yayınevi, İstanbul, 1968, 2. Basım, s. 163-177), incelediğimiz bu gerçeğin, günümüzdeki görünümünü sanat planında anlatmaktadır. Bu hikâyede, bir üniversite heyetinin bir köye sosyolojik bir araştırma yapmak için gelmek istemesi üzerine köylünün nasıl yerini yurdunu terkederek dağa çıkıp saklandığı anlatılmaktadır. Hikâyenin bir yerinde şöyle denilmektedir: «Hüseyin Ağa 'Şimdilik gözünüzü ve kulağınızı dört açıp beni iyicene dinleyin' dedi. 'Yaşlılar bilir, benim çocukluğumda köyümüz ovada yol üstündeydi. O zaman atalarımız bize köyün eskiden daha bir gözel ve uğrak yerde olduğunu, velâkin rüşvetçi kadılar ve imamı yok aşarcılar ve de zalim zaptiyeler belâsından oraya göçüldüğünü söylerdi. Benim çocukluğumda da candarma ve tahsildar belâsına köyü işte bu kaya sivrisine göçtürdük. Burdan öte bulutlardan gayri bi sığınağımız kalmamıştır hemşeriler. Karlı dağa varsak, orda biz dayansak da, mal davar dayanmaz, hep kırılır. Ondan ötürü gelecek ünüfersetenin suyuna gitmek ve her ne derse he demek ve de gayetle hoş görünmek boynumuza borç oldu. İyi dinleyin: bu ünüfersete köyde ne kadar çok baş görürse o kadar vergi keser, keser ve de başımıza olmadık belâ sarar. O sebepten, yarın sabah gün doğarken köy boşalacak ve de davarı, sığırı dağa kaçıracağız ve köy boşalıp burda bi tek canlı kalmayacak. Yalnız üç fedai kalacak köyde ve üç fedai ünüferseteyi gayetle gözel ağırlayacak.» (s. 167). Hikâyenin son cümlesi ise şudur: «İzimizi bulduklarından şimdi köyü göçtürmek için daha yukarı tepelerde sapa bir yer aramaktayız.» (s. 177)

III

II. Mahmut dönemi «devrimciliği» nin niteliğini bütün yönleriyle belirtebilmek için, Osmanlı Devletinin servetlerinin kaynaklarının ve ekonomisinin batıya nasıl peşkeş çekildiğini de belirtmek gerekmektedir.

Şurasını kabul etmek gerekir ki, Mısır valisi Mehmet Ali Paşanın isyanı ve bu isyandan yararlanmak isteyen Rusya'nın Osmanlı Devletinin üzerinde Hünkâr İskelesi antlaşması ile bir vesayet kurması, Osmanlı Devletini güç duruma sokmuştu. Osmanlı yöneticileri bu güç durum karşısında İngiltere'den «iane»

sözcüğünü kullanarak yardım istediler ve bunun «kadr u kıymetini» bileceklerini de belirttiler. Gerçekten de, hariciye nazırı Mustafa Reşit Paşanın Lord Ponsonby'ye verilmek üzere kaleme aldırdığı yazıda şöyle deniliyordu:

> «Devleti-Aliyye İngiltere Devleti gibi dost-ı hâlisi tarafından bir iâne-i bahriyeye talib olarak bu usûl-i dostânenin nezd-i meâli-vefd-i cenâb-ı kadr ü kıymeti bilineceği dâhi derkâr olarak bu hususdan dolayı saltanat-ı seniyye İngiltere ve Fransa devletleriyle gösterilen şerait-i erbaa üzerine tanzimat-ı mukteziye'nin icrasına hazırdır.» (18)

Başka bir deyişle, Devlet-i Âliyye, yapılacak yardımların karşılığını vermeğe hazır olduğunu böylece bildirmiş oluyordu.

Oysa, İngiltere, kendisine bir karşılık ödenmese bile, Rusya'nın ilerlemesini ve Osmanlı toprakları üzerinde egemenlik kurmasını önlemek için Osmanlılara yardım etmek zorundaydı. Fakat İngiltere aynı zamanda çağın en büyük ve en güçlü kapitalist-emperyalist devleti de olmuştu. Güçsüz ve ne yaptığını bilmeyen bir Osmanlı devletinin geniş topraklara sahip bulunması, ona pazar sağlaması yönünden İngiltere için gerekliydi. Bununla birlikte, İngiltere'nin Osmanlı hammaddelerini dilediği gibi sömürmesini ve ürettiği malları bu ülkeye satmasını az da olsa engelleyen bazı aksaklıklar da yok değildi. Bunların en başında geleni Osmanlı toprakları üzerinde yabancıların iç ticaret yapamaması, başka bir deyişle ülke-içi ticarette bulunamamaları, Osmanlı topraklarına ihraç edilen malların ülke içindeki satışının Osmanlı uyruklarınca yapılmasıydı. Bir başka engel ise «yed-i vahit» denilen tekel yöntemiydi. Buna göre bazı malların alım-satım hakkı yerli tacirlere bir tekel olarak verilmekte ve bu da doğal olarak İngiliz çıkarlarını baltalamaktaydı. Ayrıca İngiltere gümrük resimlerinden de yakınıyordu.

İşte, İngiltere'nin baskısı ve Mustafa Reşit Paşa'nın çabaları ile, 16 Ağustos 1838 günlü ticaret antlaşması imzalandı ve İngiltere'nin bütün bu istekleri kabul edildi. Kısa bir süre içinde öteki Avrupa devletleri de antlaşmanın tarafları durumunu elde etmeyi başardılar. (19)

(18) KAYNAR, R. : Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, C. I, s. 142

Berkes'in de belirttiği gibi, bu antlaşma «tarihimizdeki ilk satılık memleket vesikası»dır. (20) Prof. Dr. Yusuf Kemal Tengirşek ise, II. Mahmut, Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşlarının «... bu muahedenin neticede memleketin sanayiini belini doğrultamaz hale getireceğini, devletin başına Düyûn-u Umûmiye idaresi gibi bir belâ musallat edeceğini» sezememiş olduklarını öne sürmektedir. (21) Öte yandan Mustafa Reşit Paşa'nın kendisi ise, onu suçlandıran «Confidence sur la Turquie» adlı esere hazırladığı cevap taslağında şöyle demektedir:

> «Yed-i vâhid usulünü vaktiyle bazı adamlar hazine-i devlete menfaatli zannedüb bazıları dahi bundan zaten istifadeye alışmış oldukları cihetle ol usul-ı muzırranın beka ve muhafazasına bütün eshab-ı nüfuz sa'y etmekde iken bu takım adamlar uğraşarak devr-i Mahmud Hanide İngiltere ile tanzim olunan ticaret muahedesini imza eden dahi bu âcizdir ve yed-i vahid usulünün esasını hedm eden ancak bu muahede olup iptida husema kazanmağa başladığım tarih dahi bu muahedenin imzası günüdür; elhasıl mukataât-ı mîriyyeden olan memlehalar ve sülük saydiyesinden mâada şeylerde hükümet yed-i vâhid usûl-ı kerihesinden tamamı ile beriyyü'z-zimme olup ba'zı erbab-ı ihtikâr hiylekârâne tarikle ve hususiyle şu bakt-i buhrandan istifade ederek kendulerine hasr-ı ticaret etmekde ise bunda benim bir gûna medhal ve menfaatım olmadığını her vechile isba-

(19) Bu antlaşmanın nasıl hazırlandığı ve hükümleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. : Osmanlı — İngiliz İktisadî Münasebetleri, c. I, 1580-1838, T.K.A.E., Yyn., Ankara, 1974, s. 92-125: CEM, İsmail: Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, Cem Yayınevi, İstanbul, 1970, s. 175-177, AVCIOĞLU, D. : a.g.e., c. I, s. 100-106

(20) BERKES, Niyazi : Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler... Yön, 5 Mart 1965, s. II

(21) «Harici Ticaret Siyaseti», Tanzimat Kitabı, c. I, s. 319

ta muktedir olduğumu ve o makule gaddarları la'net ile yâd eylediğimi ilân ederim.» (22)

Ne var ki, Tanzimat Fermanının artık resmen ilân edilebilmesi için gerekli maddî - manevî koşullar hazırlanmış ve görüldüğü gibi 16 Ağustos 1838 «Balta Limanı» antlaşması ile Mustafa Reşit Paşa da olaylar içindeki yerini almaya başlamıştır. Nitekim Tanzimat ve Mustafa Reşit Paşa sözcükleri hep birlikte anılagelmişlerdir.

(22) KAYNAR, R. : a.g.e., c. I, s. 129

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLET DÜZENİ VE TÜRK HALKI

«... Amma İstanbul'da Hacı Ahmet Efendi ve Hasan Ağa bulunacağına Müsyü Laurant ve Müsyü Merton otursun; bundan ne zarar gelir? Devlet yine devlettir, Sultan Abdülaziz Han yine sarayında oturup maaşını alır, Âli ve Fuat Paşalar dahi Sadaret ve Hariciye Nezaretinde devam edip eteklerini aceze ye öptürürler ve bununla beraber İstanbul'un o murdar sokakları bozulup Paris'deki bulvarlar gibi kırk elli arşın arzında vâsi caddeler açılır ve iki taraflı kâgir ve muntazam konaklar yapılır. Sokaklarda sabaha kadar gazler yanar. Müteaddit tiyatrolar yapılıp geceler eğlenilir. Kâğıthanenin yolları düzelip omnibüsler ile âmed-şüd kolaylaşır. Boğaziçinin iki tarafına rıhtım çekilip eşçar dikilir ve gazlar ile donatılıp geceleri cennetmisal olur. Ve bunları Ahmet Efendi ile Hasan Ağa yapamaz, ancak Avrupa'nın ehli serveti yapar, bu kadar muhassenat da feda olunur mu denirse biz bunların hepsi güzel şeyler olduğunu itiraf ile beraber İstanbul'u bizim âba ve ecdadımız kanlarını dökerek almış olduklarından biz onu beş on kuruşa satıp kalın ayak çocuklarımızın ellerinden tutarak Anadolu kırlarına çekilmek halini düşünürüz ve biz bu hallere girdikten sonra İstanbul'un kesbedeceği ne istifade ve ne telezzüz edeceğiz orasını anlamıyoruz... Eğer İstanbul o sureti kesbederse arasıra biz de odun kömür satmak için

İstanbul'a geldiğimiz vakit ayniyle o yolda teessür ve şu kadar ki bir vakit bu memleket bizim iken birkaç zatin muhafaza-i ikbali için ittihaz ettikleri sui tedbir ve idare belâsiyle elimizden çıktığını tahattur ile eşkriz-i nedamet ve tahassür oluruz...»

Ziya Paşa; Hürriyet Gazetesi, 29 Recep 1285, sayı 21.

— 1 —

TANZİMATIN NEDENLERİ

I

Namık Kemal'in deyişiyle, Tanzimat, «Vakıa zahirde bakılsa herkesin hayatına, malına, ırzına kâfil olmak için yapılmış zannolunur fakat hakikatı halde devletin hayatını temin maksadı ile ilân olunmuş idi.» (1) Namık Kemal'in bu yargısı, bu incelemede Tanzimat öncesi reform girişimlerine ilişkin olarak söylenenlerin Tanzimat'a uygulanmasından başka bir şey değildir. Gerçekten de, Tanzimat, «... temel müesseseleri bozulmuş olan Osmanlı İmparatorluğunu, yepyeni bir medeniyetle yükselen ve taarruza geçen bir Avrupa'nın ezici üstünlüğü karşısında yeniden teşkilâtlanma teşebbüsünün kati safhası» (2) dır. Lâle Devri ile başlayan batılılaşma, Nizam-ı Cedit ile ülkeye biraz daha yerleşmiş ve II. Mahmut döneminde ise artık iyice kök salmıştır. En sonunda, 1839 Gülhane Hat-tı Hümayunu ile de zaferini belgelemiş olmaktadır.

Kuruluşundan kısa bir süre sonra âdeta bir sömürü «şirketi» niteliğini almış olan Osmanlı Devletinin egemen sınıfı, başka bir deyişle de devletin ortakları, ya da III. Selim'in sözleriyle «hissemend»leri arasındaki bağlar ya zayıflamış, ya ortaklardan bazıları paylarına düşenle yetinmez olmuşlardı. Bu nedenle devletin «hayatının temin edilmesi» için, yeni bir düzenleme yapılması gerekiyordu. Öte yandan, III. Mahmut dönemi incelenirken görüldüğü gibi, emperyalist güçler, ekonomik alanda olduğu ölçüde, kültürel alanda da Osmanlı Devletini ele geçirerek, kendileri için daha elverişli bir ortamın oluşturulmasını gerekli buluyorlardı. Osmanlı yöneticileri ise, «Avrupalı» olmayı kendileri için bir onur sayıyorlar, ülkeleri yabancılar ve Türk olmayan Osmanlı uyruklarınca sömürülür ve halkımızın emeğinin ürünü onun elinden alınırken, onlar da bir Avrupalı olarak bu yağmadan paylarına düşeni kaçırmak istemiyorlardı. Osmanlı'nın Türklük ile bir ilgisi kalmamıştı, bu nedenle Osmanlı Devleti, ülkesinde yaşayan öteki etnik grupları kalkındırırken, onların Anadolu halkını sömürmeleri için de elinden geleni gene kendisi sağlıyordu.

İşte, Tanzimat ile birlikte, Osmanlılar, Türk halkının yaşama hakkını bile tanımadıklarını ilan etmişler ve bunu bir ferman ile de belgelemişlerdir. İsmet İnönü'nün 21 Mart 1934'de verdiği «İnkilâp Dersi»nde belirttiği gibi Osmanlı toplum düzeni en sonunda, «Türk milletini ecnebi istilâsına ve esaretine kadar sürükledi. Kendi sevk ve idaresinin neticesi olarak ecnebiler Türk milletinin bütün varlığına el koydukları vakit boyun eğdi. Osmanlı nizamı, kendisinin Türk milletini kurtarmağa iktidarı olmadığına inanmış idi. Asırlarca bocalıyarak, nihayet en sert kayaya çarptıktan sonra, tabiî hedefine varmış gibi rıza ile ve alıştığı miskin tevekkül ile teslim oldu. Artık ecnebilerin elinde Türk milleti aleyhine vasıta olmak rolüne alışmış idi. Osmanlı nizamı, ecnebilerin emrettiği bu son rolü benimsemiş, yeryüzünde kaybolmadan, son enerjisini toplayarak, ecnebilerle birlikte Türk milleti aleyhinde savaşmıştır.» (3) Osmanlı düzeninin Türk ulusuna karşı yabancılarla birlikte yürüttüğü bu savaşın sözleşmesinin imza tarihi ise Tanzimat'a değin geriye gitmektedir. Tanzimat ile birlikte, Türk halkı için bir sömürgeciden başka bir şey olmayan Osmanlı Devleti, kendisine ortak olarak bir de Avrupalıları almıştır.

---

(1) NAMIK KEMAL: «Tanzimat», İbret Gazetesi, 4 Ramazan 1289, sayı 46, (KAYNAR, R. : a.g.e., c. I, s. 195'den);

(2) İNALCIK, Halil: Tanzimat ve Bulgar Meselesi (Le Tanzimat et la Question Bulgare); D.T.C.F., Yyn, Ankara, 1943, s. 2

(3) BİLSEL, Cemil: Tanzimat'ın Harici Siyaseti; Tanzimat Kitabı s. 699'dan.

II

Avrupa devletlerinin Osmanlı Devletinin iç işlerine el atabilmelerini ve Osmanlı siyasal iktidarına ortak çıkabilmelerini kolaylaştıran nedenlerden başta gelenlerinden biri de XIX. yüzyılın başında bu devletin içine düştüğü devletlerarası siyasal ve ekonomik durumdur. Bilindiği gibi, Tanzimat öncesinde Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devletine karşı başkaldırmış ve Osmanlı ordularını arka arkaya yenilgiye uğratmıştı. Mehmet Ali Paşa ordularının Osmanlı topraklarında ilerlemesi karşısında paniğe kapılan Osmanlı yöneticileri ise, Fransa'nın Mısır'ın yanında olması, İngiltere'nin ise başlangıçta kayıtsız kalması üzerine Ruslar ile Hünkâr İskelesi antlaşmasını yaparak Mehmet Ali Paşa karşısındaki güçsüzlük ve yalnızlıklarını gidermek istemişler, ancak bu kez de Ruslar'ın Boğazlar'a inmesi tehlikesine düşmüşlerdi. Osmanlı Devleti, ne Mehmet Ali Paşa ile ve ne de Ruslar ile başa çıkabilecek güçte değildi. Türkler, devletten kopmuşlar ve küsmüşler, müslüman olmayan Osmanlı uyrukları ise bu devleti kendileri açısından görevini yitirmiş olarak görmeğe başlamışlardı. Osmanlı Devletinin izlediği politikanın onu getirdiği son nokta işte buydu. Bu durumda, Osmanlı yöneticileri, Mehmet Ali Paşa ve Rusya'ya karşı, başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin işbirliğini sağlamaktan başka bir çare göremiyorlardı.

Buna karşılık, Avrupa devletleri de Osmanlı devletinin çöküp yıkılmasını kendi çıkarlarına aykırı buluyorlardı. Burada, Lâle Devri'ni incelemeğe başlarken Fransız elçilerinin bu konuda neler düşündükleri ve Osmanlı ülkesini hangi gözle gördükleri hakkında bu elçilerin o kesime alınan kendi sözlerini hatırlatmak isteriz. İngiliz Elçisi Canning de 19 Aralık 1832 tarihinde Palmerston'a verdiği raporunda şöyle demektedir:

> «Osmanlı İmparatorluğu çöküş yolunda, ya yeniden canlanıp refaha ulaşmak için yeni bir döneme başlama ya da ortadan tümüyle yok olma konusunda en kritik noktaya gelmiştir. Büyük Britanya için bu imparatorluğun kaderi kayıtsız kalınacak bir şey değildir. Avrupa'daki göreli gücünün devamı ile bağıntılı olmasa bile, böyle bir durum ülkemizin ticari çıkarlarını ve Doğu Hindistan sömürgelerimizi etkileyebilecektir.» (4)

İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston da, Mustafa Reşit Paşa kanalı ile II. Mahmut'a şunları yazıyordu:

> «... Osmanlı Devleti Rusya'nın hilelerine ve korkutmalarına aldırış etmeksizin, askerine nizam vermeğe, ziraat ve ticaretini geliştirmeğe, memleketini imar etmeğe devamlı olarak dikkat etmelidir...» (5)

Gerçekten de, «... Devlet-i Aliyyeyi harab etmek Avrupa'nın mukteyaz-i menafiinden değildi...» (6) Bu nedenle burada Tanzimat'da en etkili devlet olan İngiltere'nin, Osmanlı Devletinin yaşatılmasında ne gibi çıkarları bulunduğunu kısaca belirtirsek, Tanzimat'ın gerçek çehresini daha iyi göstermek olanağını sağlamış oluruz.

Bu dönemde İngiltere yeryüzünün en ileri endüstri ve ticaret devletidir. 1825 ile 1853 yılları arasında İngiltere'nin ihracaatı eskisine göre 185.000.000 ithalatı ise 79.000.000 sterling artmıştır. İthalat artışı başlıca hammaddeler ile ilgilidir: 1825 yılında 1.829.379 libre ham ipek ithal eden İngiltere'nin bu ithalatı otuz yıl sonra 6.618.862 libreye ulaşmıştır. Yün ithalatı aynı dönemde % 50 artmış, pamuk ithalatı ise 1825'de 226.052.135 libre iken 1855'de 907.676.094 libre olmuştur. Bu dönemde ithalat en sonunda her yıl için % 6'lık bir artış hızına yükselmiştir. 1853 yılında, buna karşılık, ihracaat ithalattan 119.000.000 sterling fazladır. Bu hızlı gelişim karşısında İngiliz Dışişlerinin en başta gelen görevi, İngiliz mallarına pazar bulmak, ticari engelleri kaldırmak ve tacirlere yardımcı olmaktır. (7) (1838 Balta Limanı Antlaşması işte bu politikanın bir sonucudur).

---

(4) BAILEY, Frank Edgar: British Policy and the Turkish Reform Movement — A Study in Anglo — Türkish Relations 1826 - 1853; Harvard University Press, Cambridge, Mass. USA, 1942, s. 237. Tam metin için bkz. s. 237-246.

(5) KARAL, Enver Ziya: Gülhane Hat-tı Hümayununda Batının Etkisi; Beli., c. XVIII, s. 594

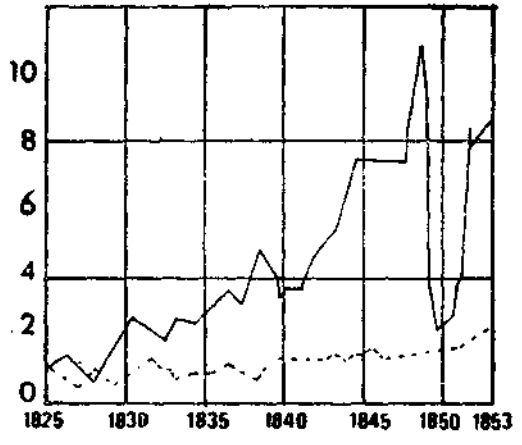
(6) NAMIK KEMAL: Hürriyet Gazetesi, 10 Zilkade 1285, sayı 35

(7) BAILEY, F. : a.g.e., s. 71-72

Bu gelişim süresi içinde Osmanlı Devleti, İngiltere'nin endüstri mallarının en iyi alıcısıdır. Gerçekten de 1850 yılına ilişkin bir değerlendirmeye göre İngiltere'den öteki ülkelere ihracaat durumu şöyledir (8)

Hanse Birliği'ne	6.755.000	Sterling
Hollanda'ya	3.542.000	»
Osmanlı İmparatorluğu'na	2.811.000	»
İtalya'ya	2.791.000	»
Fransa'ya	2.401.000	»
Rusya'ya	1.455.000	»
Avusturya'ya	607.000	»

1825-1853 yılları arasında İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki ticaretin gelişimi ise toplam değer üzerinden şöyledir. (9)

..... Türkiye'ye ihracat
..... Türkiye'den ithalat

(8) BAILEY, F. : a.g.e., s. 38

(9) BAILEY, F. : a.g.e., s. 75. Bu konuda geniş bilgi için bkz. aynı yerde, s. 84-128. 1825-1856 yıllarına ilişkin ve iki ülke arasındaki ithalat-ihracaat durumunu gösteren tablolar için de bkz. s. 247-270.

Ubicini de, 1855'de yayınlanan «La Turquie Actuelle» adlı eserinde Osmanlı Devletinin ithalat ve ihracatı ile ilgili olarak şu rakkamları vermektedir: (10)

	İthalat	İhracaat
İngiltere ve dominyonları	58.000.000 fr.	30.000.000 fr.
İngiltere (İran vasıtası ile transit)	50.000.000 »	50.000.000 »
Fransa (11)	25.000.000 »	53.000.000 »
Avusturya	26.000.000 »	42.000.000 »
Rusya	22.000.000 »	47.000.000 »
Hollanda	6.000.000 »	2.000.000 »
Belçika	1.000.000 »	460.000 »
Sardunya	8.00.000 »	2.300.000 »
Yunanistan	4.000.00 »	4.000.000 »
İran	25.000.000 »	1.500.000 »
İsviçre, Amerika v.b...	21.000.000 »	14.000.000 »
	225.200.000 »	216.260.000 »

(10) UBUCİNİ, A. : La Turqie Actuelle, Paris, 1855, s. XXVI

(11) Örneğin, Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki bu alışverişte Osmanlı Devletinin ithal ettiği maddeler şunlardır:

Pamuklu dokuma	6.270.538 fr.	Metal eşya	438.321 fr.
Kahve	3.376.506 »	İplik	387.768 »
Yünlü dokuma	3.291.080 »	Mobilya	218.611 »
Şeker	2.271.069 »	Mücevherat ve süs eşyası	213.900 »
İpek dokuma	1.753.711 »	Parfüm	195.349 »
Tabaklanmış deri	1.239.280 »	Saat	182.624 »
Kitap ve gravür	564.927 »	Başka çeşitli maddeler	3.573.362 »
Kristal ve seramik eşya	551.316 »		
Boya	460.920 fr.	**TOPLAM:**	24.989.287 »

(ROLAND, Charles: La Turqie Contem poraine — Hommes et Choses — Etudes Sur L'orient, Paris, 1854, s. 414)

Şunu da unutmamak gerekir ki, 16 Ağustos 1838'de imzalanan ve 1 Mart 1839'da yürürlüğe giren daha önce sözünü ettiğimiz Balta Limanı antlaşması ile Osmanlı ülkesinde serbest ticaret hakkını elde eden İngiltere ve öteki batı ülkeleri için bu ticaret, gerçekte, çok kârlı bir sömürüden başka bir şey değildi. İşte bu nedenle Osmanlı Devletinin bütünlüğü, Osmanlı yöneticilerinden daha çok İngiltere'yi ilgilendirmekte ve onun dış politikasının temelini oluşturmaktadır. (12) İsterse o dönemde Türk dostu sayılan Davit Urquhart gibi kişilerin olsun, ya da İngiliz Elçisi Ponsonby'nin olsun, bütün istedikleri Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki bu ticarî ilişkiyi geliştirmekten ibarettir. (13) Kaldı ki ürettikleri malları pazarlamak olanağını bulamayacak bir İngiltere, bir Fransa için, bu durumun bu üretim alanlarında olumsuz etkilerini duyuracağını bu devletler pek iyi bilmektedirler. Nitekim, 1853'de Osmanlı pazarı Rusya tarafından tehdit edildiğinde İngiltere ve Fransa, Rusya ile üç yıl sürecek olan Kırım savaşını göze almakta hiç tereddüt etmeyeceklerdir. Bu nedenledir ki, «evvelce Osmanlı Devletini, zaman zaman nispeten kolaylıkla parçalamak fırsatını bulmuş olan şimal komşularımız Avusturya ve Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa, Türkiye'yi iktisaden istismar etmek siyasetini güttüklerinden, veya İngiltere'nin işgal ettiği müstesna coğrafi mevki dolayısiyle bu devletin kendi rıza ve muvaffakatleri olmaksızın taksimini istemediklerinden, hülasa siyasî muvazenenin kendi aleyhlerine dönmesi ihtimali ve korkusuyle mevki ve vaziyet almışlar, ister yeni devletlerin teşekkülü, ister bazı arazinin mevcut devletlerden birisi tarafından istila edilmesi şeklinde düşünülecek her siyasî kombinezonla müessir olmağa başlamışlardır.» (14)

Bu durumda gerek İngiltere'nin ve gerekse Fransa'nın Osmanlı Devletinin bütünlüğünü korumak zorunda oldukları açık olduğu halde, Osmanlı yöneticileri, bir yanda İngiltere-Fransa ve bir yanda da Avusturya - Rusya'nın oluşturduğu siyasal dengeyi kendi yararlarına etkilemek ve Fransızlar ile İngilizleri kendilerine daha çok «ısındırmak» için, bu devletlerin «güvenliğini çekecek bir düzen» (15) kurulması yoluna gitmişler ve bunu sağlamak için de Tanzimat dönemini açmışlardır. Yukarıda belirttiğimiz nedenlerle de özellikle İngiltere, böyle bir düzenlemenin, «Tanzimat»ın, Osmanlı Devletini bir süre daha ayakta tutabileceğini plânlamış bulunuyordu. Osmanlı merkezî siyasal otoritesini güçlendirecek herhangi bir girişim, İngiliz ticaretinin de güvenliğini sağlayacaktı. Öte yandan, İngiltere, Osmanlı Devletini açıkça desteklediğinde de, Osmanlı Devletinin «Avrupalılaşmasını» kendisi için bir gerekçe olarak Rusya ve Avusturya'ya karşı kullanabilecekti. Ama belki de en önemlisi, Tanzimat ile, ticaret hayatının gerektirdiği «istikrar» ve «güvenlik» de sağlanmış olacaktı. Şu halde Osmanlı Devletinin bu siyasal ve ekonomik durumu, İngiltere'nin bu ülkede Tanzimat'ın ilân edilmesindeki zorunlu etkinliğini gösterir. Nitekim Abdülmecit, 1840 yılında Meclis-i Valâyı Ahkâm-ı Adliye binasının açılış töreni ile ilgili olarak yayınladığı hat-tı hümayunda şöyle diyecektir:

> «... devlet-i âlimizin dost ve muadil olan devletler tarafından vaki olmakta olan tebligatı dostane ve tevsikatı halisaneye nazaran derbest olan bazı mevaddın dahi bitevfiki taalâ kariben rehini hüsnü hitam olmasını memul etmekteyim...» (16)

Burada hemen belirtelim ki, Tanzimat ve ondan sonraki bütün reformlar öncelikle dış siyasal koşullar ile ilgili bulunmuştur. Nitekim 1856 Islahat fermanı, Kırım Savaşı. 1876 Anayasası, Balkanları sarmış bulunan ayaklanmaların, bu halkların temsilcilerinin bir meclis içinde toplanarak ve onlara birtakım haklar tanımarak önlenmesinin düşünülmesi ile ilgilidir. Barkan'ın da belirttiği gibi, «Bu hususta nazar-ı dikkati celbeden en mühim meselelerden biri, Osmanlı İmparatorluğunun sırf kendi bünyesinin deruni zaruretlerinin icabı olarak yeni bir nizam yaratmak ihtiyacını duymuş olmasını ileri sürmekteki müşkülattır. Filhakika, bu hususta siyasi tazyik şeklinde olmasa bile, haricî âlemde vukua gelen derin ve köklü değişmelerin tesir hisselerine ehemmiyetli bir mevki ayırmadan Tanzimat

(12) BAILEY. F. : a.g.e., s. 177

(13) BAILEY, F. : a.g.e., s. 230

(14) ONGUNSU, A. H. : Tanzimat ve Âmillerine Umumî Bir Bakış, Tanzimat Kitabı, s. 4-5

(15) KARAL, A. Z. : Nizam-ı Cedid ve Tanzimat, s. 170

(16) YAMAN, T. M. : a.g.e., s. 94, not 1

hareketlerini izah etmek imkânsızdır.» (17) Şurası bir gerçektir ki, Tanzimat'da dış etkilerin rolleri son derece büyüktür. Bu nedenle de Tanzimat reformlarının, zorunlu olarak, halkın gereksinmeleri ile hiçbir ilgisi olamamıştır. (18) Tanzimat, Türk halkının gereksinmeleri göz önüne alınarak ilân edilmiş değildir. Tanzimat, en başta, Avrupalıların Türkiye'yi sömürmelerini kolaylaştıracağı için batıdan destek görmüş ve Osmanlı Devletini Avrupa devletlerinin ortak vesayeti altına sokmuştur. (19) Tanzimatın en başta gelen amacı emperyalist devletlere, bu devletlerin Türkiye'de faaliyet gösterecek kapitalistlerine ve birazdan göreceğimiz gibi bu devletlerle ve kapitalistleri ile işbirliği içinde bulunan gayrimüslim Osmanlılara, liberalizmin gerekli kıldığı ortamı —can ve mal güvenliği gerekçesiyle— sağlamaktır.

III

Tanzimat'ın ilânını gerektiren bir başka önemli neden, «bilâ tefrik-i cins ü mezhep» eşitliğin sağlanması, başka bir deyişle müslüman olmayan Osmanlı Devleti uyruklarının müslümanlarla güya eşit duruma getirilmesidir. Oysa, biz gerek birinci kitapta ve gerekse bu kitabın daha önceki sayfalarında yeri geldikçe inceledik ve gördük ki, «gayrimüslimlerin, müslüman Türklerden daha güç toplumsal ve ekonomik koşullar içinde bulunmaları şöyle dursun, asıl onlar servet sahibidirler, refah içindedirler. Buna karşılık Anadolu halkı içinde bulunduğu sefalet karşısında yitip tükenmek üzeredir. O halde hıristiyan ve musevi Osmanlı uyruklarının Türkler ile «eşit» duruma gelmeleri, kendilerini sefalete mahkûm etmeleri demek değil midir? Ne var ki, onlar, Osmanlı Devleti topraklarını «karşılığında ödev yüklenmeksizin yalnız hak edinerek yaşanacak topraklar»

(17) BARKAN, Ö. Lütfi : Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler; İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, c. II, Birinciteşrin 1940, sayı 1'den ayrı basım, İstanbul, 1941, s. 317

(18) İNAN, Âfet: Türk—Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış; İstanbul, 1937, s. 9

(19) ONGUNSU, A. H. : Tanzimat ve Âmillerine Umumi Bir Bakış, s. 9

(20) olarak görüp değerlendirmişlerdir. Zaten Türk halkı karşısında Osmanlılık kavramı da bundan başka bir şey değildir. Buna bir de Avrupa devletlerinin, Osmanlı Devletinin içişlerine karışmak için her olanağı değerlendirdiklerini de eklersek, Osmanlı Devletine karşı bu gayrimüslimlerin ne değin güçlü bir duruma ulaştıklarını kavramak güç olmayacaktır. Gerçekten de, «... 'bilâ tefrik-i cins ü mezheb'... siyaset (1) esasen garplılaşma hareketi ile de sıkı sıkıya bağlıdır... Böylece imparatorluğun bütünlüğünü korumak, yeniden teşkilâtlandırmak isteyenlerin en ziyade güvendikleri esas, reayaya verilecek hukuk müsavatı ile imparatorluğun ruhunu teşkil edecek bu vahdetçi Osmanlılık zihniyetini yaratmaktır. Reaya meselesinin imparatorluğun esas meselesi olduğunu, hattâ ekseriya Avrupa istismar ve istilâ siyasetinin bile onun arkasına gizlendiğini düşünürsek, Tanzimat'da Osmanlılığın neden birinci plâna geldiği daha kolay anlaşılır.» (21) Bu nedenle, müdahale olanakları yaratmak ve müslüman olmayan Osmanlı uyruklarının durumlarını daha güçlü kılmak için, zaman zaman, bunların ezilen unsurlarmış gibi gösterilmelerine çalışılmıştır. (22)

Gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti içindeki toplumsal ve ekonomik durumları hakkında çalışmamızın bu kesimine değin söylediklerimizi toparlamak bakımından bu konu üzerinde kısaca duralım

(20) BERKES, N. : ... Çağdaşlaşma s. 191

(21) İNALCIK H. : Tanzimat ve Bulgar Meselesi, s. 4

(22) Buraya aldığımız şu iki belge bu durumu kanıtlayacak niteliktedir:

> «Mukaddemce Eflak, Buğdan ve Sırbistan taraflarına gidüb avdet itmiş olan Fransalû Offiçiyallerin Ceneral Aupick (= Fransa'nın İstanbul elçisi)e vermiş oldukları takrirlerin tercümesidir:
>
> .....

Bulgaristan'da hıristiyanlar gerek vülât-ı memurin ve gerek ahali-i islâm taraflarından mazhar-ı zulm ü taadi oldukları cihetle adem-i hoşnudi derece-i nihayeye reside olmuşdur. Çünkü şer'u mecubince cizye itası on yaşından itibar olunmak lâzımgelür iken bazı memurlar beş yaşındaki çocuklardan dahi cizye matlûb itmektedirler. Her nevi mahsulâtın öşrünü almak

Uzun yıllar Türkiye'de kalan Macar beylerinden K. Mikes'in «Türkiye Mektupları» müslüman olmayan Osmanlı unsurlarının bu devletteki durumlarına değinirken demektedir ki:

lâzımgelür iken tahsildarlar adem-i istikamet ve tama'larından naşi âşar rüsumatını daima arttırub ve bunların ef'al ve harekâtlarına dikkat ve nezaret olunmadığından meselâ yüz kile mikdarı olan zehâirde yüz otuz vardır, diyerek bu hesabdan tahsil iderler. Biçare hıristiyanlar tazalûm-ı hale cesaret idemeyüb memurin dahi o misillü ef'al-i kabîhadan hissemende olmaları hasebiyle eshab-ı şikâyet bunların dahi tekrar mazhar-i muamele-i zulmiyeleri olacağı aşikârdır. Rivayet olunduğuna göre Bulgaristan'da resm-i otlak senede hayvan başına takriben dört kuruştan iken memurların mütevaliyen kâr ve temettüleri için sahibinden tahsil iden kimesneden teslim — Hazine iden kimesneye gelinceye kadar devlete hiç faidesi olmıyarak resm-i mezkûr iki katını tecavüz itmişdir...» (1849) (İNALCIK, Halil: Tanzimat ve Fransa; Tarih Vesikaları, c. II, sayı 8'den ayrı bası, İstanbul, 1942, s. 3).

«Fransa Umur-ı Hariciyesi tarafından 1848 senesi kânunusanisinin alafranga on altısı tarihiyle sefarete varid olan tahriratın hülâsası tercümesi:

«Mevzu-ı bahs Sırbistan ve Bulgaristan ve Bosna havalisine gelince, meşhud olduğuna göre Devlet-i Aliyyeyi belki ihafe itmiş olan muhatara şimdiki halde Avusturyalu memalikinden neş'et itmeyüb belki bu üç eyaletlerin yine kenduleri ve bir de oraların isyana istidadlarından istifadeye fırsat-bin olan Rusyalu tarafından olmak lâzımgelur. Bu ahval üzerine Devlet-i Aliyyenin dikkatini celb itmeğe cenabınızı memur eylediğim sırada havali-i mezkûre ehalisinden olan hıristiyanların mevadd-i şikâyetlerinin istimâiyle bir mukaddeme-i hoşnudî irae olunarak ve mümkin mertebe muhataranın önü alınması hususuna Devlet-i Aliyyeyi sevk ve tahris eylemenizi tavsiye etmişdim. Bu nasayihimiz dahi mücerred kendi menafii hakkında derkâr olan sa'y ü gayretimizin asarı dimek olub hatta Devlet-i Aliyyenin ilkaâtı tesiratiyle Mösyö Fabriye iş'arınız olan mütalâat Devlet-i Aliyyenin ez her-cihet zeval ve inhilâline bütün bütün muhalif olan politikamızı mumaileyhe ihtar etmişdir.» aynı yerde, s. 9-10).

«... bu şimdi bizim bulunduğumuz yerlerden evvelce kadınlar ve kızlar gündüz bile geçmeye korkarlarmış, akşamları ise sokakta bulduklarını alır götürürlermiş, ne halde bıraktıklarını da artık siz düşünün. Hattâ adam öldürdükleri de olurmuş ve bu işleri yapanlar da yeniçerilerle Rumlar ve Ermenilermiş...» (23)

«... Ya o Rum ne azgın millettir...» (24) «... ya bir de işimiz şu azgın Rumlara kalsaydı burada durabilir miydik...» (25)

«... («Yaş») Gerçi Türk idaresi altında bulunuyorsa da yine de Rumların boyunduruğunda oldukları muhakkak. Yüksek, kârlı, büyük küçük bütün memurluklar hep Rumların elinde, voyvoda daima Rumlardan olduğu için kendi milletini tutar, onlara inanır ve asılzâdelere istediğini yaptırır. Şimdi bile burada bütün orduya kumanda eden baş hetman kimdir? Zengin bir kürkçünün oğlu ki önünde bütün kişizâdeler baş eğerler.» (26)

1829-1831 yıllarında ülkemizde bulunan Adolphus Slade tarafsız bir gözlemci olarak aynı durumu gene Rumlar açısından şöyle belirtiyor: İstanbul'da Rumlar, Türklerinkini gölgede bırakan konfor ve lüks içinde bulunmaktadırlar. Rum zenginleri ve soyluları Tarabya'da en güzel bahçelere sahip, nefis saraylarda yaşamaktadırlar. Ancak padişah ve ailesinin sarayları bunlardan daha güzeldir. (27) Fransız Devriminin yol açtığı savaşlar, Akdeniz ticaretinin tümüyle Rumların eline geçmesi sonucunu doğurduktan başka, İngiltere'nin Avrupa ile ticaretinin engellenmesi üzerine özellikle buğdayın ve ipeğin Türkiye'den

(23) MİKES, K. : Türkiye Mektupları: Çev. Sadettin Karatay, M.E.B., Yyn., Ankara, 1944, c. I, s. 83, mektup XXXVII

(24) MİKES, K. : a.g.e., c. I, s. 100, Mektup XLII

(25) MİKES, K. : a.g.e., c. I, s. 155, Mektup LVIII

(26) MİKES, K. : a.g.e., c. II, 1945, s. 175, Mektup CL

(27) SLADE, Adolphus: Records of Travels in Turkey, Greece, etc. and of A Cruise in the Black Sea Withe Capitan Pasha, in the Years 1829, 1830 and 1831; London, 1832, c. I, s. 128-129

sağlanması gerekmiş, bunun ulaşımını da Rumlar yapmışlar, bu yolla da son derece zenginleşmişlerdir. Leipzig Fuarında sık sık görülmeye başlanan Rumlar, III. Selim'in verdiği izinle birçok kentlerde çeşitli okullar açmışlar, zenginleri ise çocuklarını okutmak için Avrupa'ya göndermeğe başlamışlardır. (28) Öte yandan Osmanlılar, Rumları çeşitli devlet görevlerine getirmişler, ne var ki Rumlar Osmanlı Devletine yöntemli olarak ihanet etmekten geri kalmamışlardır. Bütün bunlara karşın, gene de her türlü ayrıcalığı elde edebilmişlerdir. Kaldı ki, Rumların halk tabakası da, yerel yöneticiler karşısında «cemaatleri» tarafından korunmaktadırlar, buna karşılık Anadolu Türk halkını bu gibi yöneticilere karşı koruyabilecek bir kurum yoktur. (29) Ama Rumlar kendilerine zulüm yapıldığını öne sürerek feryat etmekten geri kalmamaktadırlar. Bu feryatları Avrupa'yı etkilemektedir de! Eğer Osmanlı düzeninde halka zulüm yapılıyorsa, belirtmek gerekir ki, bundan en az zarar görenler Rumlar olmuşlardır ve yakınmaya en az hakkı olanlar da gene onlardır. Osmanlı Devletinin Avrupa topraklarındaki herhangi bir bölgeyi ziyaret ederseniz, Rum köylüsünün iyi giyimli ve karnı tok olduğunu, malının mülkünün, karısının ve kızının her türlü tecavüzden uzak bulunduğunu görürsünüz. Rumların durumu her bakımdan Osmanlı Devleti'nde yaşayan öteki unsurlardan daha üstündür. (30) (31)

Daha sonraları, Ermeni Patriği Nerses Varjabetyan ve dokuz Episkopos da 1-12 Şubat 1878'de Rus Prensi Garçakof'a yazıp gönderdikleri muhtırada kendi toplumları için aynı gerçeği kendi sözleriyle itiraf edeceklerdir:

> «Türklerde olduğu gibi Ermenilerde vesair Hıristiyanlarda da en büyük idare adamları bulunuyor. Ulûm ve maarif Ermenilerde Türklerden daha ziyade münteşirdir.» (32)

(28) c. I, s. 235-237

(29) c. I, s. 299-301

(30) c. II. s. 302-303

(31) Ermeniler için de aynı yerde bkz. c. II, s. 309

(32) ESAT (Amasya Mebusu) : Berlin Kongresine Kadar Ermenilerin Vaziyeti; «Türk Tarihinin Ana Hatları» eserinin müsveddeleri, İstanbul, (Tarihsiz), s. 9

Daha önce sözünü ettiğimiz Ermeni yazar Çark da bize şu bilgiyi veriyor:

> «İstanbul'da bulunanların (= Ermenilerin) vaziyeti nispeten daha iyi olmasının sebebi devlet makamlarını işgal eden Ermeni vatandaşların kendileri ile yakından alâkadar olmalarına atfedebiliriz. Bunlar elbette ki, cemaatlerinin rahatlığı ve refahı için ellerinden geleni esirgemiyor, nüfuzlarını kullanıyorlar ve çok defa nazlarını geçirebiliyorlardı. Birçok Ermeni müesseselerine saray tarafından senelik yardım bağlanmış olması hatırlardadır.» (33)

Gerçek, gene bir yabancı yazarın deyişiyle şudur: Osmanlı Devletinde yapılan haksızlıkların etkilerinin yalnızca hıristiyanlarda görülebileceğini, müslümanların bunlardan etkilenmediklerini öne sürmek olanaksızdır. Örneğin bütün idarî mekanizmasının bozuk olduğu bir vilâyeti ele alalım, burada bu bozukluğun yalnızca hıristiyanlar yönünden bir anlam taşıdığı saçma bir iddia olacaktır. Ne var ki, hıristiyanlar bu gibi haksızlıklara müslümanlardan daha az maruzdurlar. Çünkü müslümanlar, kendileri ile yöneticileri arasında onları koruyacak herhangi bir kuruluşa sahip değillerdir, oysa hıristiyanlar kendilerine tanınmış bulunan birtakım ayrıcalıklardan yararlanırlar ve ayrıca dinsel şefleri de yönetime karşı bir ağırlık oluşturur. (34)

Şu halde «bilâ tefrik-i cins ü mezheb» eşitlik neden istenmektedir? Bu sorunun karşılığı Osmanlı Devletinin bu dönemdeki nüfus dağılımı ile de doğrudan doğruya ilgilidir. O halde, önce nüfus dağılımı üzerinde kısaca durmak gerekiyor.

Bu döneme ilişkin kaynaklar Osmanlı Devletinin nüfusunu 21.000.000 ile 35.000.000 arasında değişik olarak göstermektedirler. Örneğin Hanri Mathieu'nün «La Turquie et ses Differents Peuples» adlı ve 1857'de basılan araştırmasında şu rakkamlar verilmektedir: (35)

Osmanlı Devletinin Avrupa Toprakları

Türk	1.000.000
Rum	2.540.000

(33) ÇARK, Y. : a.g.e., s. 240

(34) LE DUC, Leouzon: La Turquie — Est-elle incapeble de Reformes?. Paris, 1876, s. 15

(35) C. II, s. 44-45

Bulgar	2.800.000
Arnavut	850.000
Boşnak	840.000
Yahudi	300.000
Tatar	30.000
Çingene	80.000
Lövanten (36)	60.000
Toplam:	8.900.000

Asya Kıtasındaki Topraklarda

Türk	5.000.000
Rum	1.600.000
Ermeni	1.950.000
Gregoryen	50.000
Acem	150.000
Kürt	1.500.000
Arap	900.000
Yörük	150.000
Lövanten	25.000
Keldanî (Chaldeen)	130.000
Lübnan şileri (Metvalis)	175.000
Yahudi	350.000
Çingene	60.000
Toplam:	12.300.000

(36) «Lövanten»i, A. Slade şöyle tanımlıyor: «Lövanten diye doğduğu ülkeyi tümüyle terkederek Türkiye'de yerleşen Franklar'a denir. İlk görüşte tanınılır. Türk Rum ve Frank karışımı olup; birincisinin bıyığı, ikincisinin uzun saçı ve favorileri, üçüncüsünün de giysileri ile ilk şeklinden ayrılmıştır ki, bu giysiler genellikle Avrupa'da giyilmeyen ve yarım yüzyıl öncesi modalarının bir karışımıdır. Bu nedenle de doğuluların bunların yakışmadığı yolundaki kanılarına şaşmamak gerekir. İyi olmamakla birlikte birçok yabancı dilden anlar...» (a.g.e., c. I, s. 91)

Afrika Kıtasındaki Topraklarda

Türk	120.000
Arap	350.000
Yahudi	30.000
Toplam:	500.000
GENEL TOPLAM:	21.700.000

35 000.000 nüfus olduğunu belirten bir başka kaynak ise şu rakkamları veriyor: (37)

	Avrupa	Asya	Afrika	Toplam
Türk	1.300.000	10.700.000	—	12.000.000
Slav	7.000.000	—	—	7.000.000
Romen	4.000.000	—	—	4.000.000
Arnavut	1.500.000	—	—	1.500.000
Rum	1.000.000	1.000.000	—	2.000.000
Ermeni	400.000	2.000.000	—	2.400.000
Yahudi	70.000	100.000	—	170.000
Arap	—	900.000	—	900.000
Mısırlı Arap ve Koptik	—	—	3.800.000	3.800.000
Kürt	—	1.100.000	—	1.100.000
Suriyeli, Kedani, Dürzi	—	260.000	—	260.000
	15.270.000	16.060.000	3.800.000	35.130.000

Aynı kaynağa göre, bu nüfusun din bakımından ayrışımı da şöyle: (38)

	Avrupa	Asya	Afrika	Toplam
Müslüman	3.800.000	12.950.000	3.800.000	20.550.000
Ortodoks	11.140.000	2.370.000	—	13.510.000
Katolik	260.000	640.000	—	900.000
Musevi	70.000	100.000	—	170.000
	15.270.000	16.060.000	3.800.000	25.130.000

(37) ROLAND, C. : a.g.e., s. 283
(38) s. 384

Ubicini ise bu konuda şu bilgiyi veriyor: Türklerin sayıları 12.000.000 veya 13.000.000 dolayındadır. Bunun Avrupa'da yaşayanı, yalnız 2.000.000'nudur. Geri kalan nüfus Rumlar (2.000.000), Arnavutlar (1.500.000), Ermeniler (2.400.000); Slavlar (6.200.000); Romenler (4.000.000); Araplar; (4.700.000) ve Kürtler'den (1.000.000) oluşmaktadır. Bunlar içinde Müslümanlar 21.000.000, Ortodokslar 13.000.000, Katolik, 900.000, Museviler 450.000 kişi kadardır. (39)

Şimdi; değişik de olsalar bu rakkamların değişmeyen ortak yönleri bulunmaktadır. Örneğin, Henri Mathieu'nün 21.700.000 olarak gösterdiği genel nüfus içinde Türklerin sayısı 6.120.000; Charles Rolland'ın 35.000 000 olarak gösterdiği genel nüfusta ise 12.000.000'dur. Demek ki her ikisinde de Türk nüfusun genel nüfusa oranı yaklaşık olarak 1/3 dolaylarındadır. Din yönünden ayrışım ise C. Roland müslüman nüfusun 20.550.000, müslüman olmayan nüfusun 14.540.000 olduğunu bildirmektedir. Her şeyden önce bu müslüman nüfusun 3.800.000'i Afrika Araplarıdır. Bu durumda geriye kalan müslüman nüfus 16.350.000'dir. Ancak bunun içinde Türkler dışında kalan öteki müslüman unsurlar da bulunmaktadır. Aynı rakkamlar Ubicini için de söz konusudur. Şu duruma göre, Osmanlı İmparatorluğunda, Türkler sayıca da bir azınlık durumundadırlar.

Bu durum karşısında Osmanlı «gayrimüslim» unsurlarının eşitlik istemeleri bir azınlık hukukunun kendilerine tanınmasını arzulamalarından ileri gelmektedir. Öte yandan ekonomik alanda bu nüfus, gördüğümüz gibi, Türk nüfusu ile kıyaslanmayacak bir biçimde iyi koşullar içinde bulunmaktadır. Bu nedenle durumun gerçek yönüyle kavranabilmesi için burada Osmanlı Devletinin kuruluş sürecindeki aşamaları gözönünde tutmamız gerekmektedir. Osmanlı Devletini kuruluş sürecinde, müslümanlığın, çeşitli etnik grupların egemen çevreleri için nasıl birleştirici bir nitelikte bulunmuş olduğunu okuyucu hatırlayacaktır. Ne var ki XIX. yüzyılda, Avrupa kapitalizmi ve bu kapitalizme bağlı batı ideolojisi, bu birleştirici olmak rolünü üzerlerine almış durumdadırlar. Bu gelişimin karşısında Osmanlı Devletinin ülkesel bütünlüğünü sürdürebilmek için, bu etnik guruplara fazla çıkarlar sağlamak gerekmektedir. Bu gerçeği kavramış bu-

(39) UBICINI, A. : La Turquie Actuelle, Paris, 1855 s. VII-VIII

lunan hıristiyan Osmanlı uyrukları, ellerine geçirdikleri bu olanağı değerlendirerek, toplam gelirden paylarına düşeni daha da arttırmak istemektedirler. Üstelik, ulaştıkları ekonomik ve siyasal güçlü statü nedeniyle de, isterse sözde geçerliliği bulunuyor olsun, islâmî devlet ilkelerini bir yana itmeği amaçlamaktadırlar. Devşirmeler ve onların çocukları, hıristiyanlar, lövantenler fiilen egemen sınıftırlar, fakat onlar fiili egemenliklerini artık hukuki terimlerle de açıkca ifade edebilecek güce erişmişlerdir. Kaldı ki batılı kapitalist çevrelerin ortakları da olmuşlar ve bu ortaklık aracılığı ile Avrupa devletlerinin bu konuda kendilerine yardımcı olmalarını kolaylaştırmışlar, batılı devletler ise, kendi ekonomik çıkarlarını gerçekleştirmek ve gerçekleştirdiklerini de güvenceli kılmak için «gayrimüslim» uyrukların önerilerini hemen benimsemişlerdir. İşte bu nedenle «Avrupa umumi efkârını tatmin etmek ve güya azınlıkları memnun etmek için, Türklere hakaret teşkil eden fermanlar, hattı hümayunlar» (40) kaleme alınmış, Tanzimat fermanının ilânından sonra bu «azınlıklar» iyice şımarmışlardır. (41) En sonunda günümüzde bile rahatlıkla denilebilmiştir ki: «Bu ilerleyişi (= Tanzimatı) hazırlayanları Ermenilerin de desteklediğini söylersek hata etmiş olmayız sanırım. Bahusus ki Reşit Paşa Londra ve Paris'de sefir iken Ermeni olan kâtiplerinin Tanzimatın hazırlıklarından da haberdar oldukları muhakkaktır.» (42) Hiç kuşku yok ki, Tanzimat'ın en çok ilgi uyandırdığı çevre hıristiyanlardır. Örneğin, Tanzimat Hattının okunması ile ilgili olarak yayınladığı yazıda Le Siecle gazetesi, Mustafa Reşit Pasanın hizmetinde bulunan Blaque, Barahcin ve özellikle Cor adlı Fransızların bu sonucun elde edilmesi için çaba harcadıkları belirtilmekte ve «Garp medeniyetinin bu zaferini haber almaktan mütevellit memnuniyetimiz, bu zaferin umumiyet itibarı ile bazı vatandaşlarımızın himmetiyle kazanıldığını öğrenmemizle bir kat daha artmıştır.» denilmektedir. (43)

Tanzimat ile birlikte Türkler dışındaki etnik grupların gerçekten de nasıl daha da zenginleştiklerini «Tanzimatın Gefirdikleri» başlığı altında inceleyeceğiz. Ancak, bu zenginleşme,

(40) ÖZKAYA, İ. C. : a.g.e., s. 30
(41) WANDA : a.g.e., s. 182
(42) ÇARK, Y. : a.g.e., s. 11
(43) KAYNAR, R. : a.g.e., c. I, s. 187

onları doyurmamıştır. Osmanlı Devletinin biçimsel olarak bile islâmlığa yer vermesine — Türklük zaten söz konusu değildir — katlanamamışlardır. Örneğin «Les Reformes de l'Empire Byzantin» adlı kitabın yazarı Pitzipios Bey, (44) kitabın doğrudan doğruya Sultan Abdülmecit'e hitap eden bölümlerinde özetle demiştir ki, Osmanlı hanedanını kısa bir gelecekte bekleyen tehlikelerden biri de, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarında yaşayan ve sayıları müslümanlardan dört defa daha çok olan hıristiyanların başkaldırma olasılığıdır. Ancak, Abdülmecit'in kendi kişiliğinde bulunan iyilik duygusu, onun hıristiyan uygarlığından alınan reformları yapmasını sağlamıştır. Buna karşın, Sultan'ın çevresindekiler, gene de son gelişmeleri ondan gizlemektedirler. Fakat, eğer Abdülmecit hıristiyanlığı benimseyecek olursa, devletin birliği de sağlanmış olacaktır. Genel yarar, islâmlığın siyasal üstünlüğüne son verilmesini, ancak Sultan Abdülmecit ve hanedanının egemenliğinin devam etmesini gerektirmektedir. (45) Pitzipios kitabına şöyle devam ediyor: «Şark Meselesi»nin çözüme bağlanmasının tek bir yolu vardır, o da yasaları, yönetimi ve devlet başkanını hıristiyanlaştırmaktır. Bu çözüm, tek olanaktır. Eğer Abdülmecit, hanedanını kurtarmak istiyorsa, ister istemez, er geç, bu yolu seçmek zorunda kalacaktır. (46) Majesteleri Abdülmecit için daha şimdiden dış yönünü kabul etmiş olduğu, ancak hareketleri ile uymadığı bu değişikliği temelden olduğu gibi kabul etmekte ne güçlük vardır? Bu büyük eserin gerçekleşmesi sultandan büyük bir fedakârlık da beklememektedir. Acaba sultanı, Abdülmecit yerine, Constantin ya da herhangi bir hıristiyan adını almak gibi ufak bir değişiklik mi korkutmaktadır? Osmanlı hanedanını kuran Abdülmecit'in ataları da XI. yüzyılda aynı biçimde islâmlığı kabul etmiş ve sonra da kabilelerine kabul ettirmiş değiller midir? (47)

Hıristiyan Osmanlı uyruklarının ve benzerlerinin amaçları gerçekte ne olursa olsun, «Tanzimatın sırf Avrupa'yı oyalamak için başvurulmuş tedbirlerden ibaret olmadığı, daha ziyade, isteyen, isyan eden geniş reaya (müslüman olmayan) kitlelerinin tatmini maksadı ile ortaya atıldığı» (48) kesin bir gerçektir. *Tanzimat, Osmanlı Devletinin kuruluş ve gelişim sürecinin, bu devletin çöküşü sırasında ortaya çıkan doğal sonucudur.*

(44) PITZIPIOS-BEY, J. G. : Les Reformes de L'Empire Byzantın, Paris, 1858

(45) s. V, XII

(46) s. 93-94

(47) s. 156

IV

Selçuklu devletlerinde yönetici kadronun Türk halkına karşı başlayan yabancılaşmasının Osmanlılarda nasıl gelişip yerleştiğini kanıtlamış bulunuyoruz. Osmanlı, her şeyden önce ve en fazla Türk halkına yabancıydı. Türkçeyi bir yana itmiş, ulusal değerleri hiçe saymıştı. Kültürel alanda artık ne o Türk halkını, ne de Türk halkı onu anlıyabiliyordu. Osmanlı'nın edebiyatı Arap-Acem edebiyatının bir uzantısıydı. Müziği Arap-Acem-Ermeni-Bizans v.b. müziğinin bir karışımıydı. Bestecilerinin çoğu Ermeni, Rum ve Yahudiydi. Örneğin Hüseyni ve Rast makamındaki peşrevleri ile tanınan Aaron Hamon (= Yahudi Harun), Saziklar ve Şedaraban makamlarındaki peşrevleri ile ünlü Haham Moche Faro (= Musi), başlıca Gülizar makamındaki bestesi, Beyati ve Isfahan makamlarındaki peşrevleri ile bilinen İshak Fresco Romano (= Tanburi İshak) ve Haham Chemoel Mendil (= Haham), İssaak Varon, İbrahim Levi Hayat (= Mısırlı İbrahim), Haham Nissim Sevilla... hep yahudidirler. Bu kozmopolit devletin kültürel yapısı da aynı biçimde oluşmuştu. Osmanlı yöneticiler daha Yıldırım Bayezit döneminden başlayarak, öteki etnik grupların yalnız kurumlarını değil, biçimsel görünümlerini ve günlük yaşantıya ilişkin ayrıntılarını da benimseye gelmişlerdir. Lâle Devri, bu taklitçiliği alevlendirmiş, Nizam-ı Cedit dönemi geliştirmiş, II. Mahmut'un saltanat yılları ise onu kökleştirmişti. Bunun da temel nedeni, Osmanlının Türk'ten tümüyle kopmuş bulunmasıydı. Osmanlı uygarlığı, ulusal bir nitelikten yoksundu. Bu nedenle de dış kültürel etkilere açıktı. Askeri üstünlüğünü de zamanla yitiren Osmanlı, batı ülkelerinin ekonomik koşulların sonucunda gelişen burjuva ideolojisi, burjuva kültürü karşısında, bu üst-yapı kurum ve davranış formlarını ekonomik temellerinden soyutlayarak, bir küçüklük, bir eziklik duygusuna kapılmıştı. Osmanlı,

(48) İNALCIK, H. : Tanzimat ve Bulgar Meselesi, s. 4

batının üstünlüğünü öylesine benimsemişti ki, gördüğümüz gibi, Paris'den getirilecek «abur cubur ufak tefek şeyler»e büyük değer vermeye ve Avrupalı bir sirk canbazını ordusuna komutan yapmaya kalkışmaya başlamıştı. Ancak, Tanzimat ile birlikte, bu taklitçilik ve bu küçüklük duygusu, resmen tesçil edilmektedir. Çünkü «Tanzimat, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde, İmparatorluğun, Batı Dünyası tesirlerine resmen açıldığı, bu tesirlerin devlet eliyle ve kanun yoluyla resmen yerleştirilmesine çalışıldığı devirdir.» (49) Öte yandan Wanda, Abdülmecit'in batı kültürü ile yetiştirilmiş bulunmasının Tanzimat'ın ilânını kolaylaştırdığını kendi gözlemlerine dayanarak bildirmektedir. (50)

Daha sonraları, bu kendini hor görme duygusu bir Türk gazetecisinde bakınız nasıl yankılanacaktır:

> «Biz o zaman sanıyorduk ki Avrupa devletlerinin bize gösterdiği düşmanlık bizim kurunu vüsta tarzında yaşayışımızdan çıkar. İdaremizin bozukluğundan ve saray ile Babıâli'nin köhne düşüncesinden doğar. Son asırda Avrupa emperyalist devletleri, başta İngiltere bulunmak şartıyle Türklük aleyhinde durmadan dinlenmeden neşriyatta bulunurlardı. Meşhur Gladestone İngiliz parlamentosunda eline Kuran'ı alıp: — 'Türkiye bu kitapla yürüdükçe medeniyete muzırdır.' demişti. Bu sözle adliyemizin ve içtimaî hayatımızın medeniyetle uyuşamayacağını anlatmıştı. Ve biz gençler yanlış görüş, yanlış inanışla ona hak vermiştik.» (51)

Gerçekte, Osmanlılık bunu gerektiriyordu. Nitekim, Mekteb-i Tıbbiye öğretim görevlilerinden Mehmet Kâil Efendi 1275'de yayınladığı «Melceût - Tevvahin» adlı yemek kitabının önsözünde, artık eski yemeklerimizin yetersiz kaldığını öne sürüp batılılardan yeni bir «cuisine» almamız gerektiğini yazarak

(49) BİRAND, K. : a.g.e., s. 5

(50) WANDA : a.g.e., s. 4

(51) AHMET İHSAN : Matbuat Hatıraları, İstanbul, 1931, s. 57 (FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri : Tanzimatta İçtimaî Hayat, Tanzimat Kitabesi, s. 657'den)

(52) Osmanlılığın bu dönemde nasıl bir «aşağılık kompleksi» içinde bulunduğunu pek veciz bir biçimde kanıtlamış bulunmaktadır. (53)

Bu konuda şu yargının gerçeği yansıttığına inanıyoruz:

> «Tanzimat, aynı zamanda bir cemiyetin felsefî edebî kıymet hükümlerinin sarsıldığı bir devrenin ismidir. Fikir ve sanat hayatı, şiirinin şekil ve kafiyesi, cümlenin tarzı ve teşekkülü, düşüncesinin rengi ve kaynağı başka olan yeni bir fikrî ve edebî nizam istiyor. Şüphesiz Tanzimattan hayli zaman evvel Türkiye Avrupa tekniği ile temasa geçmiş bulunuyordu. Fakat diyebiliriz ki Tanzimat sıralarında gelinceye kadar, kollektif Türk ruhiyatında, imparatorluk ideolojisinin ve edebiyatının madûnluğu hissi henüz vâzıh olarak belirmemişti. Tanzimattan önceki kanaat, yalnız teknikte üstün bir Avrupa ile karşılaşıldığı merkezinde idi. Tanzimatla beraber ve daha sonraları hem teknikte, hem de tefekkür ve tahassüs tarzında üstün ve yukarı bir Avrupa'nın hayali, gittikçe büyüdü ve genişledi. Bu hayal karşısında bir 'parmak ısırma' haleti ruhiyesi de kendini gösterdi. İşte edebî ve fikrî Tanzimat diyebileceğimiz bir devre, bu haleti ruhiyeye yeni bir nizam vermek endişesi ile başladı. Tanzimatın psikolojisi üzerinde yapılacak ikinci teşhis, edebî ve fikrî madûnluk duygusunun mevcudiyetini göstermektedir.» (54)

Şu halde Tanzimat'ın bir nedenini de Osmanlı egemen çevrelerinin içine düştükleri bu duyguda aramak gerekir.

(52) ÜLKEN, Hilmi Ziya: Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri, Tanzimat Kitabı, s. 759

(53) Buna karşılık daha önce sözünü ettiğimiz İngiliz Adolphus Slade, Türk yemeklerinin nefis olduğunu, Fransız mutfağından hiç geri kalmadığını, hele koyun eti ile pişen yemeklerin eşsiz olduklarını hayranlıkla belirtmektedir. (a.g.e., c. I, s. 156).

(54) FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri : Fransız İhtilâli ve Tanzimat, İstanbul, 1939 (?), s. 103

FERMANLAR

I

Bilindiği gibi Tanzimat dönemine renk veren başlıca iki ferman vardır: 1839 Gülhane Hat-tı Hümayunu ve 1856 Islahat Fermanı. Bunlardan Gülhane Hattı'nın birtakım ıslahatın yapılacağını bildirmesinin yanı sıra, ilk bakışta en önemli yönü can ve mal güvenliği ile vicdan özgürlüğünün devletçe tanındığını ilân etmesidir. Gülhane Hattı'na göre «dünyada candan ve ırz-ı nâmusdan eazz bir şey» yoktur. (1) Öte yandan «herkes emvâl ve emlâkine kemâl-i serbestiyle mâlik ve mutasarrıf olarak ona bir taraftan müdahale olunmamak» gerekmektedir. Bu güvencelerden bütün Osmanlıların, müslüman olsunlar veya olmasınlar, eşit olarak yararlanacakları da şöyle belirtiliyor:

> «... tebaay-ı saltanat-ı seniyyemizden olan ahâli-i islâm ve milel-i saire ve müsaadât-ı şâhânemize bilistisna mazhar olmak üzere can u ırz ve nâmus ve mal maddelerinden hükm-i şer'i iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrusamız ahalisine taraf-ı şâhânemden emniyet-i kâmile verilmiş (tir).»

Bu fermanda belirtildiğine göre, eski düzenin değiştiğine, Osmanlılara yeni haklar tanındığına yabancı devletlerin elçileri tanık olmaktadırlar. Bu nedenle bütün elçilere bu ferman resmen bildirilmelidir.

(1) 1839 Fermanı'nın metni için bkz. KARAL, E. Z. : Nizam-ı Cedit ve Tanzimat, s. 255-258

> «... düvel-i mütehabbe dahi bu usûlün inşallah-u Taalâ ilelebed bekasına şâhid olmak üzere Dersaadetimizde mukim bilcümle süferaya dahi resmen bildirilsin.»

Fermanın güvencesi ise şu sözlerle belirtilmektedir:

> «Hemen Rabbimiz Taalâ Hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavânin-i müessesenin hilâfına hareket edenler Allah-u Taalâ Hazretlerinin lânetine mazhar olsunlar ve ilelebet felâh bulmasınlar âmin.»

1856 Fermanı'nda ise, 1839 Fermanı'nda belirtilen konular daha bir açıklığa kavuşturulmuş ve söylenmek istenenler daha açık bir biçimde anlatılmıştır. Örneğin yabancı devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki etkinlikleri hiçbir sakınca görülmeksizin açıkça itiraf edilmektedir:

> «Devlet-i aliyyemizin şanına muvafık ve milel-i mütemeddine arasında bihakkın haiz olduğu mevki-i âli ve mühimme lâyık olan hâlin kemale isâli için şimdiye kadar vaz' ve tesisine muvaffak olduğum nizamat-ı cedide-i hayriyenin ez ser-i nev tekit ve tevsii matlub-ı âdelet mashûb-ı pâdişahanem olduğu halde umum tebea-i şâhânemizin mesaiy-i cemile-i hamiyetkâraneleri ve müttefik-i hass-ı bahir-ül-ihlâsımız olan düvel-i mufahhamanın himmet ü muâvenet-i hayrhâhaneleri eseri olmak üzere Devlet-i aliyyemizin bu kerre biinâyetillâhi Taalâ haricen hukuk-ı seniyyesi bir kat daha teekküt eylediğine ve bu cihetle şu asr devlet-i aliyyemiz için bir zamân-ı hayriyet iktiranın mabadi olacağından dahilen dahi saltanat-ı seniyyemizin tezyid-i kuvvet ve meknetini ve revâbıt-ı kalbiyye-i vatandaşî ile birbirine merbut olan nazar-ı madalet-eser-i müşfikanemede müsavi bulunan kâffe-i sunûfı tebea-i şâhânemin her yüzden husûl-i temamî-i saadet-i hâl ve memalik-i şâhânemizin mamuriyetini müstelzim olacak esbâb-ı vesâliin anbean ilerlemesi murad-ı merhamet itiyad-ı mülûkânem iktizasından bulunduğuna binaen hususat-ı atiyet-üz-zikrin

icrasına irâde-i mâdelet ifade-i pâdişâhanem şeref-sudur olmuştur.» (2)

Hıristiyan Osmanlı uyruklarına tanınmış olan ayrıcalıklar da yeniden ancak bu kez daha geniş kapsamlı olarak belirtmekte bir de üstelik hıristiyanlara ve musevîlere devlet içinde ayrıca örgütlenme hakkı verilmektedir:

> «... memâlik-i mahrusa-i şâhânemde bulunan hıristiyan vesair tebea-i gayr-i müslime cemaatlerine ecdâd-i izamım taraflarından verilmiş ve sinin-i âhirede îta ve ihsan kılınmış olan bilcümle imtiyazat ve muafiyat-ı ruhaniye bu kere dahi takrir ve ibka kılınıp fakat hıristiyan ve tebea-i gayr-i müslime-i sairenin her bir cemaati bir mehl-i muayyen içinde imtiyazat ve muafiyyat-ı hâzıralarının rüyet ve muayenesine ibtidar ile olbabda vaktin ve gerek âsâr-ı medeniyet ve malûmat-ı müktesibenin icap ettirdiği ıslahatı irade ve tensib-i şâhânem ile Bâb-ı âlîmizin nezareti tahtında olarak mahsusan patrikhanelerde teşkil olunacak meclisler mârifetiyle bilmüzakere cânib-i Bâb-ı âlîmize arz ve ifade eylemeye... ve patriklerin elhaletü hazihi câri olan usûl-i intihabiyeleri ıslah olunduktan sonra pratiklik berat-ı âlîsinin ahkâmına tatbiken kayd-ı hayat ile nasb ve tâyin olunmaları usulünün tamamen ve sahihen icra... patriklere ve cemaat başılarına varidat-ı muayyene tahsis ve rühban-ı sairenin dahi rütbe ve mansıblarının ehemmiyetlerine ve bundan sonra verilecek karara göre kendilerine bervech-i hakkaniyet maaşlar tâyin olunup... hıristiyan vesâir tebea-i gayr-i müslime cemaatlerinin milletçe olan maslahatlarının idaresi her bir cemaatin rühban ve avamı beyninde müntehap azadan mürekkep bir meclisin hüsn-ü muhafazasına havale kılınmasına...»

Öte yandan, bu örgütlenmiş hıristiyan v.b. gibi etnik grup üyelerinin «..... tebea-i Devlet-i Aliyyemin cümlesi hangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum hakkında mer'iyy-ül-icra olacak nizamata imtisalen memuriyetlerde istihdam olunmaları» da öngörülmektedir.

(2) 1856 Fermanının metni için bkz. KARAL, E. Z. : Nizam-ı Cedit ve Tanzimat, s. 258-264

II

Görüldüğü gibi, fermanlarda Türk halkı ile ilgili bir tek söz yoktur. Fermanlarda söz konusu edilen en önemli sorun «teba'a-ı gayri müslimenin imtiyazatı meselesi» (3) dir. Tanzimat'ın en başta gelen amacı Osmanlı Devletinin müslüman olmayan uyruklarının devlete daha fazla sahip çıkmalarının sağlanmasıdır. Gerek 1839 ve gerekse 1856 fermanları, çoğu kez gerçekler bir yana itilerek, bunlar sanki Türklerin uygarlık ve özgürlük yarışındaki en büyük atılımı gibi gösterilmiştir. Oysa, 1856 Fermanının okunmasını o günün koşulları içinde değerlendirip bir vakanüvis olarak kaleme almış bulunan Ahmet Cevdet Paşa, acı gerçekleri gözler önüne sermektedir. Örneğin fermanın okunmasının oluşturduğu hüzünlü havayı, buna karşılık da bazı Osmanlı yöneticilerinin hıristiyanlara tanınan ayrıcalıklara ilişkin art-niyetlerini şu satırlardan okuyup öğreniyoruz:

> «Binâenaleh ol gün hava nasıl puslu ise arz-odasında Ferman okunur iken hazır olanların ekseri abûs'ül-vech idi. Ancak bizim ziyy-i islâmda bulunan birtakım alafranga çelebilerin yüzlerinde eser-i beşaşet görülüyordu ve bu makulelerden birtakım yâdgârlar dahi 'Teba'ai gayr-i müslime ehl-i islâm içine yayılıp mahalleler mahlût olıcak emlâkımızın fiatı terakki ve medeniyet tevessü eder' dedikleri ve bu vechile izhar-ı memnuniyyet ettikleri işidildi ve görüldü.» (4)

Gerçekte, «ıslâhat» isteyen yabancı devletlerin elçileri bile Osmanlı'nın fermanlardaki cömertliğine şaşmışlardı. Elçiler,

(3) (AHMET) CEVDET PAŞA: Tezakir; Yayınlayan Cavid Baysun, T.T.K., Yyn., Ankara, c. I, 1953, Tezkire no. 10, s. 67

(4) AHMET CEVDET PAŞA : Tezakir, c. I, Tezkire no. 10, s. 68

Osmanlı yöneticilerinin, Türk halkının haklarını hiç olmazsa bir parçacık olsun koruyacaklarını sanmışlardı herhalde. Şöyle demişlerdi elçiler: «... İşte vükelây-i hâzıra matlub ve me'mulümüzün öte tarafına geçtiler.» Fransız elçisi ise, «Devlet-i aliyyenin bu kadar fedakârlık edeceğini me'mul etmez idik. Canning ne dediyse vükelây-i Devlet-i aliyye kabul etti. Eğer biraz dayanılmış olsaydı ben bazı mertebe kendilerine yardım ederdim.» (5) diyordu. Ahmet Cevdet Paşa'nın sözleriyle, «... vükelây-i hâzıra Avrupalılara hoş görünmek için bol doğradılar ve tedricen vakt-u zaman ile yapılacak şeyleri def'aten ilân ettiler. (6) Gerçekte gayrimüslimlere o ölçüde haklar tanınmıştı ki, Mustafa Reşit Paşa bile, Tanzimat'ın sonucundan yakınacak ve diyecektir ki:

> «Hıristiyanlar bir şey yapmamış iken bu kadar imtiyazata nâil oldukları halde ben bu Millet'ten ve Devlet-i aliyyenin bunca senelik vükelâsından bulunduğum halde efkârımı serbest söyleyecek kadar imtiyazım olmasın mı?» (7) (8)

Mustafa Reşit Paşa bu yakınmasında hiç haksız değildir. Nitekim, örneğin Sadri Maksudi Arsal, Tanzimat fermanları açısından Osmanlı Devletindeki Türk ve öteki etnik grupların durumlarını karşılıklı olarak belirtirken Türkler'in «resmen» de ikinci sınıf vatandaş durumuna indirilmiş bulunduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Her şeyden önce Türkler için vicdan özgürlüğü diye bir özgürlük yoktur. Müslüman olmayan Osmanlı uyrukları istedikleri dine ve mezhebe girebilirlerken, Türklere böyle bir hak tanınmamıştır. Müslüman olmayan etnik gruplara örgütlenmek ve kendi işlerini bu örgütler içinde çözümlemek olanağı verilmiştir. Türklerin ise karşılarında doğrudan doğruya devlet vardır. Rumlar, Ermeniler v.b. gibi gruplar,

(5) AHMET CEVDET PAŞA : Tezakir, c. I, Tezkire, no. 10 s. 70

(6) AHMET CEVDET PAŞA : Tezakir, c. I, Tezkire no. s. 74

(7) AHMET CEVDET PAŞA : Tezakir, c. I, Tezkire no. s. 72

(8) KAYNAR, R. : Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat adlı eserinde Gülhane Hattının okunuşuna tanık olan yazarların olayı anlatışlarını metinler halinde yayınlamıştır. Bkz. s. 174 vd...

birer «ulus» olarak Osmanlı Devletince tanınmışlardır, buna karşılık Türklerin bir «ulus» olarak Osmanlı Devletine karşı ileri sürebilecekleri hiçbir hakları yoktur. Öte yandan fermanlarda yapılacağı bildirilen ıslâhatın hemen tümü hıristiyan ve museviler ile ilgilidir. Fermanların Türklere getirdiği bir şey yoktur. İşte bu gerçekleri belirten Arsal'a göre, «Onun için biz tereddütsüz vicdan hürriyeti ve laikleşme bakımından Tanzimat Türklere hiçbir şey vermemiştir, diyebiliriz. Gayrimüslimlere karşı oldukça laikliğe yaklaşan devlet müslümanlara karşı tamamiyle teokratik mahiyetini muhafaza ediyordu.» (9) Cemil Bilsel de Tanzimat'ı yargılarken Tanzimat'ın Osmanlıca olduğunu belirtmekte ve «bu itibarla on dokuzuncu asrın en kuvvetli cereyanı olan milliyetçilikten tehaşi etmiş; halbuki dini teşkilâtını himaye ettiği ve Paris muahadesiyle de teyit ettiği gayrimüslim cemaatlerin milliyetçiliğini ve gelişimini âdeta kendi temin etmiştir. Milliyyet asrında Türk milleti varlığını ve sesini bu sebeple duyuramamış ve buna hazırlanamamıştır.» (10) (11)

III

Şurası bir gerçektir ki, Tanzimat Fermanlarında belirtilen hak ve özgürlük, Türkler bakımından hiçbir anlam taşımamış, tam tersine, durumlarını daha da kötüleştirmiştir. Bunun da temel nedeni, müslüman olmayan Osmanlıların ekonomik ve

(9) ARSAL, Sadri Maksudi : Teotriatik ve Laik Devlet, Tanzimat Kitabı, c. I, s. 92

(10) BİLİMSEL, c. : a.g.m., s. 697

(11) Örneğin, «Berlin Kongresine Kadar Ermenilerin Vaziyeti» adlı eserde bu açıdan Ermeniler için şöyle deniliyor: «Şu halde Ermeni meselesini, ıslahat teşebbüslerini, tetkik ve mütalaa ederken gözönünde bulundurulması lâzım gelen en mühim nokta, Osmanlı hükûmetinin ıslahat fermanları ile, hatları ile, kanunu esasi ile bütün tebaasına şamil olacak bir tarzı siyaset ve idare takip ederken Ermenilerin ötedenberi istiklâl, yahut en az siyasi ve idarî muhtariyet için çalıştıkları ve bütün hareketlerinde bu gayeye vüsul için uğraştıklarıdır.» (ESAT: a.g.e., s. 4)

ticarî gelişmişliklerine karşın, Türklerin Osmanlı İmparatorluğu içinde bulundukları ekonomik perişanlıktır.

Hemen belirtelim ki, ıslâhat fermanlarında XVIII. yüzyıl Avrupası'nın liberal düşünce ve felsefesinin etkileri yer yer görülmektedir. Bu fermanların insan hakları beyannâmesinden de izler taşıdıkları anlaşılmaktadır. (12) Bu nedenle, bazıları, fermanların bu özelliklerine bakıp Tanzimat döneminin, kişi hak ve özgürlüklerinin tanındığı bir dönem olduğu sonucunu çıkarırlar. Gerçi, bir bakıma, yani hıristiyanlar v.b. için bu düşünüş doğru olduğu da söylenmelidir. Fakat Türk halkı bunlardan ne kazanmıştır, daha doğrusu aslında herhangi bir şey kazanmak olanağına sahip miydi? Malı mülkü bulunmayan, yalnızca emeği ile geçinebilen bir Anadolu Türk köylüsü için mal dokunulmazlığının bir anlamı olabilir miydi? Buna karşılık ülkeyi sömüren hıristiyan-musevî Osmanlı uyrukları, Avrupalı tacirler ve yatırımcılar için böyle bir hak ve dokunulmazlık ne gibi bir anlam taşır? Bu soruların karşılıkları kendiliğinden açıkça ortadadır. Şunu da unutmamak gerekir ki, 1839 fermanı, 1838 Balta Limanı ticaret antlaşmasını izlemiş; 1856 fermanı ise, Osmanlı Devleti ülkesinin tam bir açık pazar haline geldiği tarihe rastlamış ve üstelik, Fransa ve İngiltere'nin bu pazarı korumak için Rusya ile yaptıkları savaşın bitiminde ilân edilmiştir.

Bu konuda, fermanlarda etkisini duyuran bu felsefenin batıda hangi siyasal ve ekonomik gelişimin ürünü olduğunun da sorulup cevaplandırılması gerekmektedir. Fermanı etkileyen siyasal felsefe, Avrupa'da gelişen burjuvazinin Feodal-Aristokrat devlet anlayışına karşı önce kendi sınıfsal varlığını korumak, daha sonra da burjuva ekonomik düzenin üstünlüğünü güvenceli kılmak için geliştirdiği bir düşüncedir. Osmanlı Devletinde ise Türk halkının onu burjuvalaşmaya götürecek ekonomik gelişime ulaşmak şöyle dursun, ancak boğaz tokluğuna yaşayabildiğini — ya da kıtlık yıllarında olduğu gibi açlıktan öldüğünü — biliyoruz. Buna karşılık, Osmanlı ülkesinde gerek ekonomik durumları ve gerekse günlük yaşantıları yönünden «burjuvazi»ye yaklaşanlar hıristiyan ve musevîlerle lövantenlerdir. Kuşkusuz, Osmanlı ülkesindeki veya bu ülke ile ilişkili Avrupalı tacirler ve yatırımcılar, bunların kaynaştıkları bir topluluk olduğu gibi, kendileri de toplumsal düzeni etkileyen bir zümredirler. Şu halde, fermanlarda etkilerini duyuran devlet felsefesi yalnızca bunlar için bir anlam taşır.

Öte yandan, burjuvazinin liberal ekonomik düzenin felsefesi olan bu düşünce, felsefe planında da, bu liberal ekonomik düzen son çözümlemede bir azınlık için geniş halk kitlelerinin zararına işleyen bir sistem olduğuna göre, halk ile çıkarları çatışan bir sınıfın ideolojisidir. Bu bakımdan, fermanların Türk halk kitlesine hiçbir şey getirmemiş olmasını doğal karşılamak gerekir. Fermanlar, ancak bir Türk burjuvazisi gelişme yolunda olsa idi Türkler açısından bir anlam taşıyabilirdi. Şu halde, fermanlarda etkisini duyuran bu ideoloji, hıristiyan-musevî Osmanlı uyruğu kapitalist ve tacirlerin, Avrupalı kapitalist ve tacirlerle birlikte, devlete ideolojik planda da kesin olarak egemen olmaları demektir.

(12) KARAL, E. Z. : Gülhane Hat-tı Hümayununda Batının Etkisi, s. 598 ayrıca bkz. BİRAND K. : a.g.e., özellikle s. 21 vd..

TANZİMATIN GETİRDİKLERİ

I

Ülkelerini Avrupa için bir açık pazar durumuna getiren Osmanlılar, Tanzimat ile birlikte, bu gelişimin doğal sonucu olarak devletin dış ve içişlerine yabancı devletlerin karışmaları ile karşı karşıya gelmişlerdir. Ne var ki, bu dış müdahaleyi engelemeye çalışacakları yerde, Osmanlı yöneticileri, kendileri, Avrupa devletlerinin bizim içişlerimize karışmalarını sağlamak için ellerinden geleni yapmışlardır. Bu dış müdahale başlıca iki alandadır: Batılılar ya kendi ekonomik çıkarlarını sağlamak, ya da Türkler dışındaki Osmanlı uyruklarına daha çok ayrıcalık verdirmek için Osmanlı Devletinin iç ve dış politikasını belirlemişler, beğenmedikleri devlet adamlarını işbaşından uzaklaştırmışlar, kendilerine bağlı kişileri ise istedikleri görevlere getirmişlerdir. Tanzimatın, Osmanlı Devletini Avrupa devletlerinin ortak vesayeti altına koymuş bulunması karşısında, bu durum kaçınılmaz bir sonuç olmuştur.

Tanzimat döneminde yabancı devletlerin Osmanlı Devletinin işlerine nasıl ve ne ölçüde karıştıkları ilkönce özellikle Mısır sorununda görülür. Bu sorunun çözümünde İngiliz elçisi bir Osmanlı devlet yetkilisi gibi davranmış, Osmanlı Devletinin ne gibi bir yol izlemesi gerektiğini belirtmiş ve bu yolun izlenmesi için de Osmanlı yöneticilerini zorlamıştır. (1) Lübnan sorununda da aynı durum gözlemlenmektedir. (2) Böylece başlayan dış müdahale, yukarıda belirttiğimiz biçimde gelişmiş ve en sonunda İngiliz elçisi Lord Redcliffe'e halk «Küçük Padişah» demeye başlamıştır. (3)

(1) Bkz. KAYNAR, R. : a.g.e., c. I, s. 317 vd.

(2) Bkz. KAYNAR, R. : a.g.e., c. I, s. 408 vd.

Tanzimat döneminde yabancıların Osmanlı Devleti üzerindeki etkinliğine bir örnek olmak üzere, Tanzimatın ünlü kişisi Mustafa Reşit Paşanın birkaç kez görevden alınıp yeniden göreve getirilmesini gösterebiliriz. Bu konuda İngiliz kaynakları, Mustafa Reşit Paşanın 1841 yılında görevden alınmasında İngiliz elçisi Ponsonby'nin, 1846'da yeniden Hariciye Nazırlığına getirilmesinde de o tarihteki İngiliz elçisi George Canning'in rolü olduğunu belirtiyorlar. (4) Ahmet Cevdet Paşa ise, Canning'in Mustafa Reşit Paşa'nın yeniden Hariciye Nazırlığına getirilmesini istediğini, bu arada Osmanlı devlet adamlarının kendilerinin elçilerin Osmanlı Devletinin işlerine karışmalarını istediklerini şu satırlarla belirtiyor:

> «Dersaâdet'de azl ve nasb hususuna sefirlerin müdahale etmemeleri için Fransa ve İngiltere devletleri tarafından sefaretlerine akdemce talimat gelmiş olduğu işitilmiş idi. Bu kere Thouvenel Dersaâdet'e geldikte 'Ben zatiyet ile uğraşmayı zaten sevmam. Hele bu kere talimatım İngiltere elçisiyle bilittifak maslahata bakmaktır. Yoksa azl ve nasb gibi şeylere ibtidar olunamaz. İngiltere ile Devletimin ittifakı ol merkezdedir ki bir veçhile inhilâli kabil değildir' dedi. Rıza Paşa takımı ise Fransa sefir-i cedidinin vücudunda meydana çıkmak ümidinde bulunduklarına binaen bundan hoşnud olmadılar ve bir de Girid'e gitmek üzere olup ta Hariciye nezareti gibi ol vaktin hükmünce uhdesinden gelemeyeceği manasib-i celileden birine neyl ile İstanbul'da kalmak üzere ayak sürüyen ve bu babda Fransa elçisinin himmetine muntazır olan Veli Paşa dahi bu usulden hoşnut olmadı. Reşid Paşa'yı tesahub eden Canning dahi bu hâlden çendan memnun değil idi.» (5)

Mustafa Reşit Paşa ile ilgili olarak, «On Üçüncü Asrı Hicri-

(3) WANDA : a.g.e., s. 153

(4) Bkz. BAILEY, F. E. : a.g.e., s. 202-205, 214 vd..

(5) AHMED CEVDET PAŞA : Tezakir, c. I, Tezkire no. 7 s. 51

de Osmanlı Ricali» adlı yazısında Mehmed Galip Bey de şu bilgiyi vermektedir: Rusya tarafından olağanüstü elçi olarak İstanbul'a gönderilen Prens Mençikof, Sadrazam Mehmet Ali Paşa ile hariciye nazırı Rifat Paşadan bunlar diploması dili olan Fransızcayı bilmiyorlar diye yakınmış ve Kudüs sorununun çözümünün bu nedenle güç olacağını söylemiştir. Bu sırada bir toplantıda Mustafa Reşit Paşanını, eğer kendisi hariciye nezaretinde bulunsa idi, bu sorunun çözümünün çok kolay olacağını söylemesi üzerine, bu sözler Mençikof'a iletilmiş, Mençikof da sultana Mustafa Reşit Paşa'nın hariciye nazırlığına getirilmesini istediğini söyleyince, Giritli Mustafa Naili Paşa sadarete, Mustafa Reşit Paşa'da Hariciye nezaretine getirilmişlerdir. (6) Yabancı devletlerin işi nereye değin götürdüklerine ilişkin olarak Hürriyet gazetesinin 2 rebiülahir 1286 (12 Temmüz 1869) günlü sayısında Ziya Paşa da şöyle yazıyor:

> «... bir tercümanın saray'ı hümayuna gidüp birkaç söz söylemesi ile bir sadrazamın azledildiği ve diğerinin bir ifadesi ile aherinin Hariciye Nezaretine tayin olunduğu defat ile vukubuldu. Bir tercümana Hariciye Nazırının yazı tepsisi üzerinden kalemi alup nazırın eline vererek istediği kelimeyi yazdığı ve bir sefir sadrazamla görüşmek için Babıâli'ye gelerek sadarete mahsus olan sandalyanın üzerine kurulup oturduğu ve sadrazam olan zat anın karşısındaki misafir sandalyasında ecnebi gibi büzülüp durduğu nice kere görüldü...»
> (7) (8)

(6) Peyam - Sabah, 5 Kânunusâni 1336, (PÂKALIN, Mehmet Zeki: Tanzimat Maliye Nazırları, c. I, İstanbul, 1939, s. 104 - 104'den).

(7) SUNGU, İhsan: Tanzimat ve Yeni Osmanlılar, Tanzimat Kitabı, c. I, s. 791'den.

(8) Bu tercümanların Osmanlı devlet adamlarını nasıl yıldırdıklarına ilişkin şu fıkra aydınlatıcı niteliktedir: «Maliye Nazırı Nevres Paşa yemek yerken nasılsa bir kemik yutar.Mideden aşağı inerse de def olmayarak iltihab yapar. Paşa, yatağa serilir. Doktor, parmağını sokup muayene ettikten sonra 'Burada ecnebi bir cisim var' demesiyle paşa '... baş tercemanı gerek' cevabını verir,» (PAKALIN, M. Z. : a.g.e. c. - s. 221).

Yabancı etkinliğinin hıristiyanlarla ilgili bölümünü ve bunların Tanzimat döneminde elde ettikleri de Hürriyet'in 12 Safer 1236 (24 Mayıs 1869)günlü sayısından gene Ziya Paşanın yazısı ile görelim :

> «İstanbul ve taşralar ahali-i gayrimüslimesinden nice bin erbab-ı servet ve yesar ecnebi tabiiyetine girdi ve dünkü gün matlabının is'afı için arzuhal ler veren ve bin türlü tenezzül ve tabasbus eden meselâ Samatyalı Kasbar bugün başında bir siyah şapka ve yanında bir Rusça tercümanı ile hariciye nazırının yanına gelüp üst yanındaki sandalyaya oturdu. Ve cebinden tütün kesesini çıkarup cığaracağını yaktı ve bunu Nazır Paşanın burnuna üfleyerek ayaklarını birbiri üstüne koydu, işini de istediği gibi yürüttü...» (9)

II

Gerçekten de Tanzimat'ın önemli nedenlerden birinin Türk olmayan Osmanlıların, Osmanlı Devleti içindeki en ayrıcalıklı etnik grup olduğunun tartışmasız olarak kabul ettirilmesi olduğunu görmüş bulunuyoruz. Bu «neden» üzerinde daha çok kurumsal planda durduk. Burada, bu etnik grupların Tanzimat döneminde ne gibi sosyo - ekonomik koşullar içinde yaşadıkları belirlenirse Osmanlı Devletinin egemen sınıfının kimlerden oluştuğuna ilişkin olarak buraya değin söylediklerimiz kanıtlanmış olacaktır.

Sözde dahi olsa artık «harac»a bağlı «zımmî» kavramı silinmiştir. Ekonomik alanda zaten güçlü olan Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Lövantenler... kesin olarak batı ticaretinin Osmanlı Devletindeki temsilcileri, batının bu ülkede kullandıkları yerli işbirlikçileridir. Bu temsilcilik ve işbirlikçilik durumları, yabancı devletlerin onları daha da fazla korumalarını gerektirmiştir. Bir «yahudi - ermeni - rus - frenk çetesi» gibi işgören bu Osmanlılar gerçekte, «ticarî - sinaî» sınıf olarak kesin biçimi alıyordu. (10) «Eskiden harac'a bağlı olan zümre, şimdi İstanbul'

(9) SUNGU, İ. : a. g. m., s. 788'den.

(10) FINDIKOĞLU, F.: Tanzimatta İçtimaî Hayat, s. 624-625, 642.

un Beyoğlu ve Galatası'nda, İzmir'in Kordon'unda ve frenk mahallesinde... ilâh, dikbaşlı yürümeye başlamıştı. Fransa sermayesinin Fransa haricinde vaziyetini düşünen bir Fransız maliyecisi, Beyoğlu'nun bu hususta Fransız müstemlekelerinden daha emin bir yer olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmişti.» (11) Buna karşılık Türk halkı derin bir yoksulluk içinde bulunuyordu. Bu nedenle de Tanzimat, bu karşıtlığı belgeleyen bir olaydır. Öte yandan, Tanzimat döneminde yapılan bütün «ıslâhat» emperyalist devletlerin istekleri çerçevesinde yapılmıştır. (12)

Bu gelişimi daha somut örneklerle belirtmek istersek, Osmanlı «iş çevreleri»nin kimlerden oluştuğuna kısaca bir göz atmak yetecektir. Örneğin, Manchester ile ticari ilişkiler kurmuş bulunan Tokatyan ve Kapamacıyan kardeşler, bu alandaki büyük girişimlerin başına geçmişler, ayrıca, Kapamacıyan kardeşler İstanbul piyasasının ve devletin toptan demir ve manifatura gereksinmesini karşılayacak duruma gelmişlerdir. Gümrük işlerinde ve devlete müteahhitlik yapan Cezayirli Mıgırdıç Efendi, İngiltere'den getirttiği bir ticaret gemisiyle Karadeniz limanları arasındaki ticareti de eline geçirmiştir. Ermeniler hükümetten de yardım görerek bir sarraflar cemiyeti kurmuşlardır. 1851 yılında birliğin Anadolu şubesinin başında Hacı Nişan Şirinyan Efendi bulunmaktadır. Mali bakımdan son derece güçlenen Ermeniler, valilere ve paşalara «borç» vererek onları bu yönden etkilemektedirler. Valilerin atanmalarında Ermeniler onlara mali yönden saraya karşı kefil olmaktadırlar. (13) Bize bu bilgileri veren Ermeni yazarımız, sözlerine ayrıca şunları da ekliyor: «Ermeniler servetleriyle birçok taraftar kazanmış, nüfuslarını genişletmiş, hattâ sadrazamın tâyinini dahi temin edebilmek vaziyetine girmişlerdir. Bundan maada vazife başında bulunan Türkler, sarrafların bu gibi müşkülatlarını zaruret icabı olarak telâkki ederler ve bu sayede kendileri de servet sahibi olurlardı. Sadrazam dahi sarrafını esirgemekte menfaati vardı. Zira himayesine karşılık başkalarına olan borcu silinirdi. En zengin sarrafın serveti takriben bir milyon sterling'e baliğ olurdu. Vilâyetleri teftişe çıkan valinin müşaviri ve maslahatgüzarı bu sarrafların akrabalarından olurdu. Bütün para muameleleri bunlar tarafından olur. Bu maslahatgüzar vilâyetin gelirlerini toplar ve mecmuundan ondalık alır. Bu itibarlı paşaya refakat eden yardımcıdan ayrılmak, balığın derisinden ayrılamadığı gibi, imkânsızdı.» (14) 1852'de, getirttiği vapurlar çalışmaya başlayan Şirket-i Hayriye'nin vapurları İngiltere'den Manolaki aracılığı ile getirilmiş, bir süre sonra şirketin yönetimine Antuan Kılıçyan ile Agop Bilezikçiyan geçmiştir. Andon Bey, Boğos Mısırlı, Köseoğlu Agop, Düzoğulları, Senekerim Manukyan, Demircibaşı Asadur, Artin Yerganyan, Kürkçühanlı Bedros, Misak, Maksud, Gelgelyan Artin, Apraham Allahverdi, Ohannes Tıngır, Osep Davutyan v.b... dömeni en başta gelen servet sahibi kişilerdir. (15) (16) Şurası bir gerçektir ki, Osmanlı Devleti'nde ne kadar kapital varsa bunun hemen hemen tümü müslüman olmayan Osmanlılar'ın ve Avrupalılar'ın elinde bulunuyordu. (17) Nitekim gene İzmir'de kurulan ve 1000'e yakın işçi çalıştıran bir halı fabrikasının en büyük yatırımcısı Aliotti adlı biriydi. Konya yöresinde bir başka halı fabrikası ise «Guistiani Müessesesi»nce kurulmuştu. Boğaziçi'nde Fransız, Kartal'da İngiliz - İsviçre kapitali ile sırası ile mum ve steain ve konserve fabrikası, ayrıca Beykoz'da 7.500.000 frank İngiliz kapitalli bir kâğıt fabrikası kurulacaktır. (18)

Tanzimat'ın liberal ekonomik politikası işte yalnızca bu çevrelerin işine yarıyordu. Toprak ürünleri üzerindeki spekülasyonlar da gene batılılar ve Türkler dışında kalan Osmanlılarca yapılıyordu. Barkan'ın deyişiyle, «... Türkiye'de toprak üzerinde spekülasyon yapmak ve siyasi maksatlarla toprak satın almak isteyen ecnebilerin ve ecnebi ajanlığı ve sermayesi sayesinde zenginleşen bir kısım gayrimüslim vatandaşların tahakkukunu talep ettikleri yeni hürriyetperver nizamdan bekledikleri büyük kârlar vardı.» (19) Kuşku yok ki, beklenen bu kâr-

(11) FINDIKOĞLU, Z. F. : a.g.m. s. 643

(12) Aynı yerde, s. 644

(13) ÇARK, Y. : a.g.e., s. 47-49

(14) ÇARK, Y. : a.g.e., s. 50

(15) ÇARK, Y. : a.g.e., s. 243-244

(16) Ayrıca bkz. GALANTE, A. : a.g.e., c. II, s. 35

(17) BLAISDELL, D. C. : a.g.e., s. 98

(18) SARC, Ömer Celâl : Tanzimat ve Sanayiimiz, Tanzimat c. I, s. 438

(19) BARKAN, Ömer Lütfi: Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi, Tanzimat c. I, s. 419

lar pek de namuslu yollardan elde edilecek değildi. Örneğin Tınğıroğlu Ohannes Efendinin, Saffeti Paşa ve Mahmud Nedim Bey ile gizlice bir ortaklık kurarak Beyrut ve İzmir Gümrüklerini kapatmış bulunduğu söylentileri halk arasında yaygındı. (20) Kâzım Paşa'nın bir hicvinde ise şu satırları okuyoruz:

> Yekvücud idi Mığırdıç'la Reşidü Nafiz,
> Haps olup şimdi Mığırdıç teresi kesti sesi,
> Güyya gir idi ol...ni zebellâya girip,
> ... asa baka kaldı geri yandan ikisi. (21)

1849 Haziranında kurulan «İstanbul Bankası»nın yöneticileri de Fransız Alleon ile İtalyan Baldazzi'dir. Devlet bu bankaya kapital olarak 25.000.000 kuruş yatırmıştı. Ne var ki iki yıl sonra bankanın açığı 35.000.000 kuruştu. (22) 1859'da ise, Osmanlı Devletinin Londra elçisi Kostaki Efendi, kurulacak yeni banka için Hariciye Nezaretine şöyle yazıyordu:

> «İkinci nazırlığa (bankanın) kardeşim Pavlaki Efendi kulları tayin olunduğu surette sahip olduğum elçilik sıfatı dolayısı ile Londra ahalisince iyi karşılanacağı ve kardeşim ikinci nazır olursa çok memnun olacağım aşikârsa da bu hususta ferman padişahımızındır.» (23)

---

(20) AHMET CEVDET PAŞA : Tezakir c. I, Tezkire no. 6, s. 26

(21) PÂKALIN, M. Z. : a.g.e., c. I, s. 27. Cevdet Paşa da şu bilgiyi veriyor: «İşte ol esnada Reşid Paşa'nın sarrafı olan ma'hûd Mığırdıç'ın odası kapandı, defterleri alındı. Lede'l-mütâlâ'a Reşid Paşa müte'allikaatından bir hayli zevatın iltizâmâttan hissemend-i temettü'ât-ı kesire oldukları görül(dü).. Bu defterde ismim yazılı olmaması ile müftehir oldum.» (TE ZAKİR, c. IV, Tezkire no. 40, s. 63

(22) KARAMURSAL, Z. : a.g.e., s. 17

(23) IŞIKSAL, Cavide : Türkiye'de İlk Bankacılık Hareketi ve Osmanlı Bankasının Kurulması, B.T.T.D., c. II, sayı 10, s. 76

Tümüyle yabancı kapital ile kurulacak bankanın yalnızca birinci nazırı Türk'tü, onun da bir tek ünvanı olup herhangi bir yetkisi yoktu, bütün yetkilileri gayrimüslim Osmanlı ya da yabancıydı. Bankanın İstanbul'daki yöneticileri Jak, Kalaroni, Hambesfazi, Horasancıoğlu Efendi, Pişmişoğlu Efendi, Mavra Kardato, Hanson, Kirilas Pavla, Rali, Rodelaki, Vlaskio, Vilkin; Londra'daki yetkilileri ise Agono ile Atnos Corciyadi idi. (24) (25)

Öte yandan, Wanda'nın belirttiğine göre, İngiltere, spekülasyon nedeniyle yoksullaşmış bulunan kendi vatandaşlarına konsolosluk, konsolos yardımcılığı ya da kâtiplik gibi bir görev uydurarak Osmanlı Devletine göndermekteydi. Bunlar kısa sürede «vurgun» yaparak yeniden zenginleşiyorlardı. (26) Bunlardan başka, birtakım Avrupalılar da aynı amaçla Türkiye'ye gelmiş bulunuyorlardı. Bunlar genellikle serseri tipte insanlardı. Avrupa'daki vatandaşları ile birlikte hareket eden bu yabancılar, kapitülasyonlardan yararlanarak çeşitli ayrıcalıklar ve haklar elde ediyorlar, Avrupa borsalarındaki komisyonlar, garantiler, işlemler... sayesinde, ülkeyi sömürerek büyük kârlar elde ediyorlardı. (27) Hangi yöntemle olursa olsun, yabancıların tek amacı bu ülkeyi sömürmekti. Örneğin, devlete ait bir kumaş fabrikasını yönetmekle görevli bir Fransız, Fransa'dan getirttiği kumaşları uzun süre bu fabrikada yapılmış gibi göstermiş ve bu dolandırıcılığı anlaşılınca topladığı bütün parayla Avrupa'ya kaçmıştır. (28)

Bu görünümün yanıbaşında, gayrimüslim Osmanlıların en yüksek devlet memurluklarını aralarında kapışmaya başladıklarını görüyoruz. Kallimaki Beyi, Viyana; Muzurus Beyi, Londra;

---

(24) IŞIKSAL, C. : a.g.m. s. 76

(25) «Bankanın açılmasının durdurulduğu anlaşılmaktadır. Bütün bunlardan devletin, yabancıları mali işlere sokmanın sakıncalarını sezdiği ve bundan ıraklı olarak endişe ettiği anlaşılmaktadır. Fakat içte ve dışta borçlu olan ve yeni borçlar almak isteyen devlet nihayet 1863 yılında 'Osmanlı Bankası' adıyla bir bankanın açılmasına müsaade etti.» (IŞIKSAL, C. : a.g.m. s. 77).

(26) WANDA : a.g.e. s. 284-285

(27) DAVİSON, R. : a.g.e., s. 73

(28) SARC, Ö. C. : a.g.m., s. 436

(29) Kostaki Efendiyi, gene Londra (30) Yetvart Zohrab Efendiyi, gene Londra; Diran Aleksanyan Beyi, Brüksel elçisi, Diran Tınğır Beyi, Berlin elçiliği müşaviri olarak görüyoruz. (31) Gerçekte Mustafa Reşit Paşa döneminin sonuna değin dışişleri memurlarının on beşte biri Ermenilerden oluşurdu. Ancak, daha sonraları bununla da yetinilmemiş, Ali ve Fuat Paşalar döneminde Osmanlı Devletinin dışişleri hemen hemen tümüyle Ermenilerin eline geçmiştir. (32) (33) Bir devletin dışişlerinin bu durumu karşısında, öteki devlet görevlilerinin nasıl dağılmış olduğu kendiliğinden anlaşılır.

1876 yılında İstanbul'da 47 gazetenin yayınlanmakta bulunduğunu, bunlardan 9'unun Rumca, 9'unun Ermenice, 7'sinin Fransızca, 3'ünün Bulgarca, 2'sinin İngilizce, 2'sinin İbranice, 1'inin Almanca, 1'inin Arapça ve ancak bu yabancı dillerde yayınlanan 34 gazeteye karşılık Türkçe olarak yalnızca 7 gazetenin yayınlandığını belirtirsek (34) durum bir başka açıdan daha aydınlığa kavuşmuş olacaktır.

Devletin, Tanzimat ile birlikte var gücüyle ve Anadolu'yu hiç düşünmeksizin, hıristiyan uyruklar için çalışıp didinmesi de, halkımızın gözünden herhalde kaçmamıştır. Osmanlı hıristiyanlarının Avrupa devletlerini etkilemesi, bu devletlerin de Babıâli üzerindeki etkinlikleri ve bu unsurların ayrıca içte de bir baskı grubu olmaları sonucunda Silistire, Vidin ve Niş'de yapılan «ıslâhat» gerçekten ibret vericidir. Osmanlı Devleti, bu üç eyaleti birleştirip hepsine birden «Tuna Eyaleti» adını verdikten sonra buralarda yapılacak ıslâhat için Mithat Paşayı görevlendirmiştir. Anadolu Türk halkı yoksulluk içinde kıvranırken Tuna Eyaletinde üç yıl içinde Osmanlı Devletinin yaptıklarına kısaca bir göz atılırsa, halkımızın talihsizliği ve onun için neler

(29) AHMET CEVDET PAŞA : Tezakir, c. I, Tezkire no. 10, s. 84

(30) IŞIKSAL, C. : a.g.m., s. 70

(31) ÇARK, Y. : a.g.e., s. 151

(32) GÜRFIRAT, Baha: II. Abdülhamit'in Ermeniler Hakkındaki Düşünceleri, B.T.T.D., c. II, sayı 8, s. 33

(33) Osmanlı Devletinde dışişlerinde çalışan ermenilerin genişçe bir listesi için bkz. ÇARK, Y. : a.g.e., s. 127 vd...

(34) AHMED EMİN, ... Development of Modern Turkey as Mea... its Press, New York, 1914 s. 41

yapılabilecekken bunlardan yoksun bırakıldığı daha iyi belirlenecektir. Tuna Vilâyetinde, vergiler aylık taksitlere bağlanmış ve toplanması işi vergi yükümlüleri yararına yeniden düzenlenmiş, bir yardımlaşma sandığı kurulmuş, bu sandıklar her ilçe merkezinde örgütlendirilecek köylülere tarımsal kredi verilip, faizcilerden kurtarılmışlardır. Rusçuk'da bir matbaa kurulmuş, bir Türkçe ve bir de Bulgarca gazete çıkarılmıştır. Vilâyet sınırları içinde toplam uzunluğu 3.000 km. olan karayolu ile 1420 adet köprü yapılmıştır. Tuna üzerinde Vidin ile Bosna arasında çalışan bir vapur ulaşım sistemi oluşturulmuş, bunun sayesinde de Tuna kıyılarında yeni yeni ticaret merkezleri geliştirilmiştir. Ayrıca bir araba ateliyesi ve bir de araba ile ulaşım şirketi kurularak düzenli bir biçimde yolculuk yapılması sağlanmıştır. Niş, Rusçuk ve Soyfa'da kimsesiz çocuklar için yurtlar, ıslâhaneler kurulmuştur. İlçe merkezlerinde hükümet konakları ve belediyeler yapılmıştır. Vilâyet merkezinde bir «mekteb-i sultani», yedi sancağın tümünde de birer «mekteb-i idadi-i mülkiye» açılmıştır. Bu arada çeşitli hastahaneler ve bir tarım çiftliği faaliyete geçirilmiştir. (35) Bütün bunlara karşılık, bu dönemde, Türklerin çoğunluk olarak bulundukları Anadolu'da acaba neler yapılmıştır? Anadolu'daki Türk halkı hangi koşullar altında yaşamaktadır? Bu sorunların karşılıklarını da Osmanlı egemen çevrelerinin öteki zümrelerini ve Osmanlı yöneticisinin ulusal bilinç yoksunluğunu gördükten sonra inceleyeceğiz.

III

Gayrimüslim Osmanlılara bu ölçüde olanaklar sağlayan Osmanlı Devletinin egemen sınıfının bunlar dışındaki iki zümresi de gene Osmanlı saray çevresi ve Osmanlı bürokrasisidir. Tanzimat dönemi bürokratı, eski Osmanlı yöneticisinden belirli noktalarda değişiklik gösteren yeni bir tiptir. Osmanlı padişahı ve saray çevresi ise, temelde eskisinin bir devamıdır. Bununla birlikte, elbette bunlara da Tanzimat'ın getirdiği bir şeyler vardır. Bu çevreye Tanzimat'ın kazandırdığı şey her şeyden önce borçla yaşamasını öğretmek olmuştur. Bu arada Tanzimat, Os-

(35) YAMAN, T. M. : a.g.e., s. 158-173; LA DUC, L. L. : a.g.e., s. 19, 23

manlı'nın Lâle Devri ile batıcı tüketimsel yaşantısını daha bir geliştirmeyi de başarmıştır. Gene Lâle Devrinde olduğu gibi bu yaşantının kaçınılmaz sonucu ve o günkü Türk halkının toplumsal değerlerinde yeri bulunmayan bir ahlâk düşüklüğü de Tanzimat ile birlikte biraz daha belirginleşmiştir. Nitekim Ahmet Cevdet Paşa, «Millet-i İslâmiyyede her şeyden ziyade ırz u namus meselesine dikkat ve itina olunageImiş iken bir vakitten beri gerek saraylılar ve gerek İstanbul'un moda meraklısı hanımları atlas ferace giymek ve gayet ince yaşmaklar kullanmak gibi hal ü hareketlerde bulunup bu ise millet-i islâmiyyeye pek ağır görünürdü.» (36) demektedir.

Halkın bu tepkisi, onun tutuculuğundan ileri gelmiyordu. Her toplumda olduğu gibi, Türk toplumunda da o gün için — birazdan inceleyeceğimiz olayda olduğu gibi bugün de — geçerli bulunan normatif değerlerin hiçe sayılmasından doğuyordu. Nitekim anlatacağımız şu olaya tepki gösterilmesini yadırgamamak gerekir: Abdülmecit döneminde, Tarabyalı genç bir Ermeni sultanın sarayındaki kadınlarla ilişki kurmuştu. Öte yandan, sultanın gözdelerinden Serfiraz Hanım da, «küçük fesli» diye anılan bir Ermeniye âşık olmuştu. Serfiraz Hatun, bu küçük fesli için büyük paralar harcayarak, o kadar da borca girmişti. İşte bu Ermeni delikanlısının ailesi Serfiraz'dan uzaklaştırmak için onu Adalar'a götürmüşler, ancak bu Ermeni genci İstanbul'a döndüğünde kimliği bilinmeyen kişilerce öldürülmüş, bunun üzerine yakınları durumu İngiltere, Fransa ve Rusya elçiliklerine bildirerek bu cinayeti Serfiraz Hanım'ın düzenlediğini öne sürmüşlerdir. «Saraylıların bu rezaletleri millet-i islâmiyyeye mucib-i ar u hacelet olduktan başka bir sene zarfında ettikleri borçlar iki yüz seksen sekiz bin keseye baliğ olup bunun

(36) Tezakir, c. II, Tezkire no. 15, s. 87. Hattâ bu durum halkın tepkisine yol açtığı için bu konuda bir «ilânnâme» yazılmış ve bunda bu ilânnâmeye aykırı davranan kadınların feracelerinin yakalarının kesilmesi ve kocalarının cezalandırılması gibi birtakım cezalar da öngörülmüştü. Ancak Abdülmecit, bunun yayınlanmasına engel olmuştur. Bunun yerine çok daha ılımlı bir ilânnâme çıkarılmıştır. (Bkz. AHMET CEVDET PAŞA: Tezkire, no. 15, s. 87-88. Bu ikinci ilânnâmenin metni için de bkz. aynı yerde, s. 88 vd...).

yüz yirmi beş bin kesesi Serfiraz Hanım'ın idi.» (37) Saray kadınlarının bu ve buna benzer davranışları sarayın giderlerini de arttırıyordu. II. Mahmut döneminde saray için ayrılan para 1.000 kese iken, bu dönemde bu rakkam 20.000 keseye çıkarılmıştır. Oysa yalnız Serfiraz Hanım'ın bir yıl içinde yaptığı borcun tutarı 120.000 keseydi. (38) Öte yandan, Abdülmecit usandığı kadınları, yerlerine yenilerini almak üzere yüksek ödenekler vererek saraydan uzaklaştırırdı. Saraya mensup kadınların davranışlarını anlatırken Ahmet Cevdet Paşa, «... bu karılar artık zaptolunmaz oldu ve etmedikleri rezalet kalmadı.» (39) demektedir.

Tanzimatın batıcılığı kendisini gene tüketimsel taklitçilikte gösteriyordu. Her şeyde bir «alafrangalık» modası başlamıştı. Abdülaziz'in cülûsu ile işlerin düzelmesi şöyle dursun, her şeyde aşırılık daha da artmıştı. Oysa Abdülaziz taht'a çıkışında demişti ki, «Ben birader gibi (= Abdülmecit gibi) karı ve oğlan ile eğlenemem. Beni işe alıştırın...» (40)

Ahmet Cevdet Paşa, Tanzimat döneminin bu niteliklerini şöyle özetliyor:

> «Ancak derbest-i inşa olan ebniyye-i hassa için şehriye sekiz bin kesesi tahsis olunup bakisi dahi düyunun güzeştesine karşılık olmağla saray-ı hümayunun idaresine bir şey kalmıyordu. Ihlamur köşkleri henüz hitam bulmadan Çırağan Sarayı yıkılıp müceddeden kargir olarak yapılmak üzere idi. Geçen sene hitam bulan Küçüksu Kasrına nazire olarak ayniyle bir kasır dahi Göksu'da yapılıyordu. Fındıklı'da Ethem Paşa ile Mahmut Paşa'nın sultanları için bir kargir saray yapılmakta ve itmamı için istical olunmakta idi. Ve Fındıklı'da Adile Sultan sarayı müceddeden inşa olunmakta olduğu gibi Fatma Sultan için dahi müceddeden bir şitaiye ve Bâbü's-saâde derununda muhterik olan mahaller inşa kılınmakta idi. Bu ebniyenin inşası ile beraber düyunun

(37) AHMET CEVDET PAŞA : Tezakir, c. II, Tezkire no. 13, s. 4

(38) Aynı yerde, s. 8

(39) Aynı yerde, Tezkire no. 17, s. 131

(40) Aynı yerde, s. 151

tevsiyesine bir çare bulunsa bile saray kadınlarının ısrafat-ı fevkalâdelerine bir böyle daha olsa tahammül edemeyeceği derkar olduğundan vükelay-ı devlet düçar-ı endişe ve hayret idiler.» (41)

Bu gelişim kaçınılmaz olarak devletin Avrupalılara borçlandırılması ile sonuçlanmıştır. Gerek bu ısraf ve gerekse kötü yönetim yüzünden Abdülmecit döneminde 16.540.700, Abdülaziz döneminde 97.708.820 olmak üzere toplam olarak 114.249.520 Osmanlı lirası borçlanılmıştır. (42) Bu paranın nerelere harcanmış bulunduğunu da şöylece belirtebiliriz: (43)

Emisyon zararı	% 50
Bahriye	% 2
Saraylar	% 5
Borçların faizleri ve Resülmal taksitleri	% 10
Avans olarak alınan borçların faizleri	% 5
Komisyon	% 1,5
Sigorta v.b.	% 0,5
Demiryolu	% 14
Hazineye kalan	% 12

İşte, Düyun-u Umumiye'nin temeli de böyle atılmış olmaktadır.

Burada, Hürriyet Gazetesinin 2 Şaban 1285 (26 Teşrinisani 1868) günlü sayısında bu borçlanma konusunda yayınlanan bir «protestonâme»den söz etmek konunun daha iyi anlaşılmasında yararlı olacaktır. «Babıâli'nin akdedeceği istikrazı ümmet-i Osmaniye'nin kabul etmiyeceğini havi İstanbul'dan yüz iki imza ile aldığımız protestonâmedir» başlığı altında yayınlanan bu yazıda denilmektedir ki:

(41) Aynı yerde, Tezkire no. 14, s. 36

(42) KARAMURSAL, Z. : a.g.e., s. 99

(43) KARAMURSAL, Z. : a.g.e., s. 100. Ayrıca, borçların bir listesi için bkz. SUVLA, Refii-Şükrü: Tanzimat Devrinde İstikrazlar, Tanzimat, c. I, s. 271-275

«... şimdiye kadar aktolunan istikrazların her birinde yollar yapmak ve maarif ilerletilmek ve ağır şartlı yapılmış müstakrezatı ve sergileri ortadan kaldırmak ve sair bunlara mümasil menafi-i mülkiye ve milliye için sarfolunacağı ilân edildiği halde bunlardan hiçbiri yapılmayıp adeta vükelaya ihsanlar ve konaklar ve köşkler ve saraylar gibi mülk-ü millete asla nef'i olmayan mahallere sarf ile heba edilmektedir... olunan istikrazat katiyen milletin reyi ve malûmatı ile olmayıp yalnız sadrazam ve hariciye nazırı gibi birkaç mütegalliban-ı devletin karar-ı hafileri üzere aktolunup aradaki komisyonlardan onların bendegânı ve mensubatı müstefit olurlar... Millet-i Osmaniyenin bu teşebbüse rızası olmayıp protesto ettiğini gazeteniz vasıtasiyle Avrupa'ya ve cümle âlleme ilân ediniz...» (44)

Aynı gazetenin bir sonraki sayısında ise «İstikraz-ı Cedit üzerine Yeni Osmanlılar Cemiyetinin Mütaleatı» başlığı altında Ziya Paşa da şöyle yazmıştır:

«... Bir taraftan mülke giren nukud-u hariciye harc-ı müsrifane ve mübayeat-ı harbiye saikasiyle pek az zaman içinde Avrupa'ya avdet etti. Bir taraftan dahi... yeni bir define bulunmuş tarzında usul-ü sefahet bir kat daha hızlandırıldı... Alınan istikraz... vükelâ haremlerine elmaslar ve vükelâ hazeratına murasa kutular ve nişanlar ve seyfler masrafına ve Çırağan sarayı ebniyesine ve Harem-i Hümayun borçlarına verildi, mahvoldu...» (45)

IV

Saray çevresinin bu durumunun yanı sıra bu çevreye ortak olan, ve Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerden yararlanan bir zümre daha vardır. Tanzimat ile birlikte bugünkü ve dar anlamı ile bir «bürokrasi» de oluşturulmuştur. Nizam-ı Cedit dönemini incelerken kısaca değinmiş bulunduğumuz ve yeni geliş-

(44) SUNGU, İ. : a.g.m., s. 829-830

(45) SUNGU, İ. : a.g.m., s. 830-831

meye başlayan bir yönetici kadro, II. Mahmut'un reformları ile yerini sağlamlaştırmış ve Tanzimat ile birlikte devlet yönetimini tümüyle eline geçirmiştir. Bu kadro kısa sürede yönetici bir «elit» niteliğini kazanarak (46) devlet yönetimine kendi damgasını basmakta gecikmemiştir. II. Mahmut döneminin merkezi devlet otoritesini güçlendirme politikası, yerel otoritelerin etkilerinden uzak ve merkeze bağlı bir yönetici kadronun oluşturulmasını gerektirmiştir. Tanzimat'da da gerek aynı nedenle ve gerekse Tanzimat ilkelerinin uygulanmasını sağlamak için aynı yol izlenmiş ve hükümete bağlı bürokratlardan oluşan çeşitli meclisler, daireler v.b. ile kamu yönetimi sürdürülmüştür. (47) Bu tür memur yetiştirmek amacı ile eğitim kurumları kurulması da bu döneme rastlar. «Tercüme Odası», Fransızca bilen memur yetiştirmek için açılırken, öteki alanlar için bürokratik eleman sağlanması için de «Mekteb-i Maarif-i Adliye» kurulmuştur. 1858 yılında «Mülkiye Mektebi», 1868'de «Galatasaray Sultanisi» açılmıştır. Açılması düşünülen «Dar-ül-fünun»a, dönüşlerinde öğretmen yetiştirmeleri için de Selim Sabit Efendi ve Hoca Tahsin Efendi Paris'e eğitim için gönderilmişlerdir. (48) (49)

Bu döneme gelinceye değin Osmanlı yöneticileri, bilindiği gibi, devletten bir aylık almazlar, bunun yerine kendilerine gelir getirecek bir arazi verilirdi. Daha önce de değinildiği üzere

(46) LEWIS, Bernard: The Emergence of Modern Turkey, 2. Basım, Oxford University Press, London, 1968, s. 150-151

(47) İNALCIK, H. : Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu, s. 616

(48) ANTEL, Sadrettin Celâl: Tanzimat Maarifi, Tanzimat, c. I, s. 448

(49) Galatasaray Sultanisi'ne alınan öğrenciler ve bu okulun öğretmenleriyle yöneticileri, konumuzu bir başka açıdan daha ilgilendirmektedir. Nitekim okula 150 müslüman öğrenciye karşılık, 150 de hıristiyan ve musevi alınmış, öğretmenler başlıca Ermeni, Rum, Fransız, İngiliz ve İtalyan, okulun ilk yöneticisi ise Fransız, ikincisi Ermeni, üçüncüsü ve dördüncüsü Rum olmuştur. Bu yöntemle Osmanlılık bilinci geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde kurulan Robert Koleji, Fransız, İngiliz, Alman ve İtalyan Okulları da aynı amacı gerçekleştirmeye yaramışlardır. (BERKES, N. : Çağdaşlaşma, s. 214-215).

bunların bir bölümü ticaretle de uğraşırlardı. Bu nedenlerle de Osmanlı yöneticilerinin büyük toprak sahibi ya da tacir olmak nitelikleri ağır basmaktaydı. Bu bakımdan, halk ile aralarındaki çıkar çatışmalarında, bu durumun ortaya koyduğu karşıtlık ön planda gelmekteydi. Bu açıdan bakılınca da, bürokrat-halk çelişkisi daha geri planda kalan bir olguydu. Tanzimat ile birlikte işte bu durum değişmekte ve bürokrasi öncelik almakta ve daha kesin bir anlatımla halk-bürokrat çelişkisinden söz etmek olanaklılık kazanmaktadır.

Bu açıklamanın da gösterdiği gibi bürokrasinin oluşturulmasının birinci koşulu «ayni» ödeme yerine, «nakdî» ödeme yönteminin geçerli kılınmasıdır. Bu nedenle Tanzimat döneminde ayni ödeme yöntemi kaldırılarak, yerine nakdî ödeme, başka bir deyişle de «maaş» yöntemi konulmuştur. (50) Bu değişiklikle birlikte de bürokrasi hızla gelişmeye başlamıştır.

Bu maaş tutarlarını Ahmet Cevdet Paşa «Tezakir» de saptamış bulunmaktadır. Örneğin Vüzeradan olan vükelâya 60.000 ile 100.000 kuruş arasında maaş verilmeğe başlanmış, ayrıca «mükemmel tayinatları» olmuştur. Bâlâ rütbesine sahip olanların maaşları ise 30.000 - 50.000 kuruş arasındadır. Bunlara ayrıca durumlarına uygun et ve ekmek tayinleri verilmektedir. Şurasını da belirtelim ki, bu dönemde 1.000 kuruş 20 dirhem altın değerindedir. «Rütbe-i ûlâ sınıf-ı evvel»inde bulunan memurların baaşı 12.500'den 20.000 kuruşa kadar, aynı rütbenin «sınıf-ı sânî»sinde bulunan memurlar 6.000'den 11.000 kuruşa kadar maaş almaktadırlar. Bunlardan çoğunun durumlarına göre et, ekmek tayinleri ve harcırahları bulunmaktadır. Bir bölümüne de ek görevler verilmiştir. Bu ek görevler nedeniyle de ka-

(50) FINDIKOĞLU, Z. F. : Tanzimatta İçtimaî Hayat, s. 645. Fındıkoğlu bu gelişimin olumsuz sonuçlarına da değinmektedir: «... halk arasında eski arpalık, paşalık, dirlik sistemini yeni maaş ve ücretle ödeme sistemine bağlayan haklı bir telâkkiye meydan verdi. Gittikçe sayısı artan orta ve yüksek tahsil müesseselerinin gayesi 'kalem' için 'efendi' yetiştirmekten ibaret kaldı. (aynı yerde). Fındıkoğlu'nun belirttiğine göre, «Halk arasında 'Salla başı, al maaşı', 'Allahtan sağlık, devletten aylık', 'ay sonu', 'miri malı'... gibi söz ve ifadelerin doğuşu, işte bu memurin tabakasının doğuşu ile beraberdir.» (aynı yerde, not 1).

zançları 1.000 - 2.500 kuruş arasındadır. (51) Ahmet Cevdet Paşa şöyle diyor, «Me'murin-i Devlet böyle müstevfa maaşlar ile güzel geçinmek kabil iken günden güne sefahat artıp bu cihetle bazıları medyun ve bazıları dahi hane ve sahil-hane tedarüküne muhtaç olmak hasebiyle arasıra bazılarına atâyây-i seniyye dahi verilirdi. Müteneffizîn ve müntesibîne şuradan buradan haylice hedaya dahi gelirdi.» (52)

Aylıkları bu ölçüde yüksek olan bürokratlar, sayıca da hızla gelişmişlerdir. Bürokratların sayıca bu artışlarını, Fethiye adlı kalyonun denize indirilişi sırasında yapılan törene, İstanbul'daki bürokratların çok fazla olmaları nedeniyle ancak en yüksek dereceli olanlarının çağrılmış bulunmalarından açıkça anlıyoruz. Maliye Nazırı Nafiz Paşa da bürokratların çoğalmasının bütçeye nasıl bir yük olduğunu Mustafa Reşit Paşa yazdığı bir yazıda belirtmektedir:

> «Biddefeat arz ve ifade olunduğu veçhile hazinei maliyenin maazzallahü taali hali buhrana düşmesi böyle filan meclise lüzum vardır diyerek birtakım meclisler küşadı ile, karşılıksız maaşlar verilmesile hâsıl olacağından...» (53)

«Takvim-i Vekayi»nin «84. sayısında ise şu satırları okuyoruz:

> «Bundan akdem sühulet mütaleasile her biri müstakil memurlar marifetile idare olunan menasıbın bazısı birleştirilmiş ise de, kesbi cesamet ederek hüsnü idareleri zımnında memurları rütbei vezarete isal ve bununla dahi matlup hâsıl olamıyarak mahsus müsteşarlar ve müteaddit memurlar tayinine muhtaç olunmuş velhasıl eski usulden sonraki ittihaz olunan meslekten menafii görülememiş (tir)... (54)

(51) AHMET CEVDET PAŞA: Tezakir, c. I, Tezkire no. 6, s. 18. Öteki memurların maaşları için de bkz. s. 18-19.

(52) Aynı yerde, Tezkire no. 13, s. 7.

(53) PÂKALIN, M. Z. : a.g.e. c. I, s. 12-13

(54) PÂKALIN, M. Z. : a.g.e., c. I, s. 4

Anlaşılacağı üzere, Tanzimat bürokrasi hızla büyümekte ve egemen çevrelere gördüğü hizmete karşılık sömürüden payına düşeni almaktadır.

Bu görevin yapılması da «bürokratça» birtakım düzenlemelerin gerçekleştirilmesine bağlıdır. Örneğin, 24 Şevval 1277 (5 Mayıs 1861) günlü bir tüzükle bir evrak odası kurulmuş, evrakın gidiş ve gelişinin bu oda tarafından düzenlenmesi öngörülmüştür. (55) Böylece Osmanlı Devletinde, batı tipi bir bürokrasi de yaratılmış olmaktadır.

Bu bürokrasinin halkımıza ne değin yabancı olduğu, kimin için çalıştığı, buraya değin söylenenlerden açıkça anlaşılmış olsa gerektir. Bazı özelliklerine daha kısaca değinirsek, bu zümrenin tanımlanması bitirilmiş olacaktır.

Osmanlı bürokrasisi, bütün bürokratik örgütlenme çabalarına karşın, Osmanlı Devletinin yapısına koşut bir «acz» içinde bulunmuştur. Ziya Paşa, Hürriyet'in 1 Zilhaçge 1285 (15 Mart 1869) günlü sayısında verdiği bir örnekle Osmanlı bürokrasisinin «hizmet» biçimini anlatır:

> «Sadr-ı esbak Mehmet Rüştü Paşanın ikinci defa seraskerliğinde Tophanece lüzumu olan toparabazı ağaçlarına dair Babıâli'ye bir takrir yazılır. Birkaç aylardan sonra mezkûr takrir serasker-i müşarünileyhin eline geçip meğer Babıâli'den Maliye'ye ve Maliye'den Babıâli'ye ve oradan Tersane'ye ve Tersane'den Maliyeye Maliye'den Defterhane ve Evkaf'a ve onlardan Maliye'ye ve Maliye'den Babıâli'ye birkaç defa muhabereler cereyan ettiğinden tekrir varakasına birtakım daha kayıt varakaları yapıştırılarak ağaç kalınlığında bir tomar şekline girdiğini görüp taaccüp eder. Andan sonra işin yeni bir daireye havalesi gösterilmekle yine müşarünileyhin elinden çıkıp birkaç ay aradan sonra eline geçer. Ve mezkûr tomarın iki kat kalınlaştığını görür ve sonra bir defa daha elinden çıkıp kendisi dahi seraskerlikten infisal eder. Bedehu üçüncü defa seraskerliğinde yine mahut tomar bir

(55) YAMAN, T. M. : a.g.e., s. 153. Bu dairenin yaptığı işlemler için de aynı yere bakınız.

aralık evrak-ı cariye ile gözüne ilişir ve açtığında muhaberelerin kesretinden asıl toparabası maddesi bütün bütün unutulup son varaka-i munzamede ormanlar nizamatına müteallik bir cevap yazıldığını görür ve tomarı tutup karşısında yanan sobaya atar ve eklâmı meşagil-i beyhudenin birinden bu veçhile kurtarır. Müşarünileyn bu fırkayı bizzat nakledderken bizim devletin nizamatı ve devairin vezaifi o kadar muhtel ve müşevveştir ki bu çarh-ı devvarın içine düşen bir varaka-i maslahat başı kıçına uygun olarak çıkıp kurtulsa bahtiyar addolunmalıdır. Ve ben ki serasker olduğum ve şu toparabası maddesini bizzat ilzam idüp arkasını araştırdığım halde bu kararı bulursa artık mesalih-i sairenin hali andan kıyas edilmelidir deyip izhar-ı kemal-i hüzün ve teessüf eder.» (56)

Bütün bu beceriksizliğine karşın, Osmanlı bürokratı padişahına ve padişahının kişiliğinde anlatımını bulan Osmanlı Devletinin egemen sınıfına bir zarar gelmemesi için gene de elinden geleni yapmağa çalışır. Örneğin Fransa'da Paris Komün Yönetimi olayı üzerine Ali Paşa 6 cumadelûlâ 1289 (25 Temmuz 1871) günlü emirnâmeyi yayınlayacaktır:

«... Komün takımının Paris şehr-i şehrini giriftar eyledikleri hâl-i mesaibiştimâl dahi meydanda bulunduğundan maadâ cemiyyet-i beşeriyeyi bir hâl-i vahşet ve behimete irca ve idhal eylemek âdeta haydutluk fiil-i fazihini bir kaide ve tertip altına alarak ibahe eylemek demek olmağla ve bu heyet-i muzirrenin daire-i mefsedetini memâlik-i mahruse-i şahaneye kadar tavsie çalışması baid anilihtimal olmamağla... bu fikr-i fâsid erbanının tervic-i mekasıd ve âmâl etmelerine kat'â fırsat ve ruhsat bulmamaları için tekayyüdât-ı lâzımanın icrası mütahattem-i zimmet-i hükümet olduğuna ve keyfiyet vilâyat-ı saireye de bildirildiğüne binaen bu bapta taraf-ı devletlerinden dahi icab edenlere

(56) SUNGU, İ. : a.g.m., s. 818-819

lây-ı vesâyâ ve talimat buyurulması tavsiyesiyle şukka-i mahsusa-ı senaveri terkin olundu efendim.» (57)

Fuat Paşa ise, kendisine Maliye Nazırı Nafiz Paşa tarafından yöneltilen ve frenk sahtiyanından 150 kuruşa parlak potin giyerek israfa yol açtığına ilişkin bir eleştiri üzerine, Padişaha, «Evet efendim, kulunuzun izzet-i nefsim olduğundan frenk sahtiyanından yüz elli kuruşa potin giyerim, Nafiz Paşa kulunuz ise, gayret-i nefsten mahrum bulunduğundan, Kayseri sahtiyanından otuz kuruşa mest giyer.» (58) diyerek «izzet-i nefis» anlayışını ortaya koyacaktır. Fakat bir başka yüksek Osmanlı bürokratı, Maliye Nazırı Nevres Paşa, Sultan Abdülaziz'in Heybeliada'ya vapurla giderlerken onu denize attırıp şişman nazırın denizde debelenmesini seyrederek eğlenmesini «izzet-i nefsine» aykırı bulmayacaktır. (59) Öte yandan, Avrupa gazeteleri, Osmanlı topraklarının paylaşılması için planlar yaparlarken Osmanlı bürokratlarının başlıca uğraşları birbirleri aleyhine çalışmaktan, «yekdiğeri aleyhinde şikak ve nifaktan» öteye geçemeyecektir. (60) Kaldı ki, Tanzimat bürokratları bir yandan da «irtikâp ve irtişa ile medlul» (61) olmuşlardır. Örneğin birtakım bürokratlar, Sayda gümrüklerinin Tımgırzade Ohannes Efendi'ye peşkeş çekilmesi karşılığında paylarına düşeni almakta bir sakınca görmemişlerdir. (62) Avrupa devletlerinden alınan borçlar ile ilgili işlemleri yapmakla görevlendirilmiş olanlar ise bundan kişisel olarak da yararlanmakta gecikmemişlerdir. (63) (64)

(57) BALADUROĞLU, Kayahan: 1871 Olayları ve Namık Kemal; Yön, 15 Ağustos 1962, sayı 35'den.

(58) PAKALIN, M. Z. : a.g.e., c. I, s. 23

(59) PAKALIN, M. Z. : a.g.e., c. I, s. 211

(60) AHMET CEVDET PAŞA : Tezakir, c. I, Tezkire no. 7, s. 45

(61) LÜTFİ TARİHİ, C. VII, s. 99 (PAKALIN, M. Z. : a.g.e., c. I, s. 66'dan).

(62) LÜTFİ TARİHİ, C. VII, s. 42 (PAKALIN, M. Z. : a.g.e., c. I, s. 66'dan).

(63) AHMET CEVDET PAŞA : Tezakir, c. I, Tezkire no. 6, s. 22

(64) Yüksek Osmanlı bürokratlarının adlarının karıştığı bir rüşvet olayının açıklanması için de bkz. Tezkire no. 14, c. II, s. 32-33.

Ülkeyi en başta birkaç paşa ile otuz-kırk murabahacı soyup durmuş, halk âdeta yalnız bunlar için çalışmıştır. (65) Burada gayrimüslim Osmanlı uyruklarının Tanzimat'dan sonraki durumlarına değindiğimiz yukarıdaki bürokratlarının adlarının karışmış bulunduğu da hatırlanırsa üst-kademe Osmanlı bürokratının kişisel portresi tamamlanmış olacaktır. Şimdi bir de bu Osmanlı'nın Türk halkına nasıl ihanet etmiş olduğunu daha somut olarak görelim.

V

«Tasvir-i Efkâr» gazetesinin 20 Eylül 1283 (1867) günlü sayısında Namık Kemal imzası ile bir yazı yayınlandı (66)

> «Beyoğlu'nda Tepebaşı'ndaki çalgı takımı pazar akşamları (Ey keskin kılıcım, Türkleri şöyle kes; ve, ey ateşli tüfeğim, zalimleri böyle öldür) yollu Yunanistan fesadının cenk ve ahengi makamında ol vakit

(65) BLAISDELL, D. : a.g.e., s. 23. Yazar, yolsuzluklara örnek olarak ayrıca Mustafa Reşit Paşanın 500.000 İngiliz lirası değerinde bulunan Boğaziçi'ndeki yalısını, burası açık arttırma ile satışa çıkarıldığında yalnız 30.000 İngiliz lirasına satın almış olduğunu (s. 24, not 5), bu iş için nüfuzunu kullandığını ve devlet harcamaları için kullanılan havalenâmelerde iskonto ve ciro yolları ile yolsuzluklar yapıldığını (s. 28) belirtmektedir. Ahmet Cevdet Paşa da şu bilgiyi veriyor «Bundan başka Reşid Paşanın defa-i ûlâ sadaretinde âşar ve rüsumat iltizamatından dahi ol devrin müteneffiz ve müntesipleri mebaliğ-i külliye kazanırlardı. Şöyle ki mülteziminden biri bir sarraf vasıtasiyle bir sancağın ya da bir kazanın iltizamını şu kadar bin kuruşa kabul edeceğini eshab-ı nüfuzdan bir zate ifade edip beyinlerinde pazarlık kesildikten sonra ol iltizamın şu kadar yüz yahut şu kadar bin kese noksanıyla ihalesini rica eder ve Sadrazâm muvafakat ettiği halde Maliye Nazırı ile söyleşerek icra ettirir ve bu tariyk ile külfetsizce külliyetli akçeler kazanılırdı..» (Tezakir, c. I, Tezkire no. 6. s. 19).

(66) KUNTAY, Mithat Cemal: Namık Kemal — Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında, c. I, İstanbul, 1944, s. 59-60.

> şöhret bulmuş olan bir şarkıyle alâmeleinnâs nağmesaz olarak perde birunluğa içtisar etmekte, ve, başına birtakım edepsizler toplanıp türkü bittikçe tekrarı arzusiyle tepinmekte olduğu ve bunların ekserisi tab'a ve hattâ hademei devletten bulunduğu Tasvir-i Efkâr'a suret-i mahsusada haber verilmiştir... Hele aldığımız mamulamata göre mezkûr çalgı takımı icrai ahenk için bir resm-i cüz'î mukabelesinde daire-i belediyeden ruhsat almıştır... bizim de çengi harbimiz onlar hakkında bazı manzumelerle etrafa gulgule vermişti. Hattâ Mora'nın fatihi âhiri olan Şehit Ali Paşa namına tanzim olunmuş bir muhammes ki, hatırda kalan bir bendi şudur:
>
> «Bu cihangirâne etvâryle her bir askerin,
> Mahveder nuvânını, dârâtını İskenderin;
> Hışım ile meydana çıksın tig-i âteşgüsterin.
> Kışver-i Yûnân'ı yekser eylesin zîr ü zeber,
> Nâre yaksın ehlini, versin cehennemden
> haber.»

Ne var ki, Osmanlı hükümeti, Tasvir-i Efkâr'a bugün tekzip diyebileceğimiz bir «tembihnâme» gönderdi. Bu, «Babı Zaptiyeden matbaamıza gönderilen tembihnâmedir» başlığı altında gazetenin 27 Eylül 1283 günlü sayısında yayınlandı. Bu tekzip, Osmanlı bürokratının kişiliğinin bir sonucu, Osmanlı'nın da Osmanlılığının açık bir belirtisiydi. Tekzipte denilmekteydi ki:

> «Beyoğlu'nda bir gazinoda memnu olan rumca türküler söylenip ve çalgı çalınıp tahriki ezhan olunduğu, ve bu da Altıncı Daire-i Belediyeden verilen ruhsat hasebiyle olduğu Tasvir-i Efkâr'ın 425 numarasında hikâye olunmuş ve mukabele bilmisil maksadiyle Şehit Ali Paşanın fütuhat neşidesi dahi tekrar kılınmıştır. Beyoğlu'nda Tepebaşı meydanındaki gazinoda çalgı çalınırken birkaç sarhoşlar vakıa o misüllü türküler söyledikleri zabıta memurları tarafından haber alınarak derakap menedilmiş ve gazinocu ve çalgıcılara tembih kılınmıştı. Ruhsat bahsine gelince... hükümetçe mevzu usul ve nizamdan Tasvir-i

Efkâr'ın şikâyet etmeğe hakkı... olmamak lâzımgelir. Mukabele bilmisil kaziyesinde dahi Tasvir-i Efkâr vazifesizlik ve haksızlık etmiştir. Çünkü umum Rum taifesi bu hususta kabahatli olmayıp balâda beyan olunduğu üzere birkaç sarhoş böyle bir kabahatte bulundu, ve hükümetçe icabı icra kılındı Umum Rum taifesi içinde tabai sadıkai saltanatı seniyeden olanlar ve şer'an ve aklen bilcümle tabaai devlet misüllü hisseyabı maadeleti seniye olmağa müstehak bulunanlar şu birkaç sarhoşa kıyas olunamaz... Asayişi umumiyenin ve hüsnü itilafı tabaai saltanatı seniyenin hamii meşruu bulunan hükümeti seniye tarafından mesul tutulacakları cihetle Tasvir-i Efkâr'da vesair gazetelerde ilânatı muzırra derç olunmaması... için memaliki mahrusei hazreti şahanede ve elsinei muhtelifede tabı olunmakta bulunan gazetelere tembihnâmedir.» (67)

Ne var ki, Osmanlı Devleti için bu tekzibi yayınlatmak son derece doğaldı. Çünkü bu devlet bir Türk devleti değildi ve devletin yaşaması için Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerden başka hiç kimseye güvenilemiyordu. Bu yargının kanıtı Âli Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'e yazıp verdiği bir muhtırada açıkça görülür:

«Bizim mileli gayrimüslimenin bayağı umumu evlâdü ekâbirini Avrupa'ya ve Yunanistan'a gönderip ve, muktedir olmayanları bu yolda mekûlatı zatiyesinden kesmeği ve borç etmeyi ihtiyat edip ve nasıl ise bir çare bulup tahsil ettirmekte olduklarından içlerinde zamanede terbiye itlak olunan şeyi ve idarei umuru hükümete lâzım olan fununu iktisabetmiş ve, bâlâda mücmelen beyan olunan esasları zihinlerine koyarak emelleri artmış adamların adedi anbean tezayüt ve tekessür... etmede (dir) ... zikrolunan ulûmü fununu tahsil etmeksizin ve kendimizi etrafımızda olan mileli mütemeddinei saire ile müsavata götürmeksizin biz bu mülkü hıristiyanlar olmasa da idare edemiyeceğimiz dergârdır.» (68)

Öte yandan, Osmanlı Devleti yöneticilerini ülke dışında Yeni Osmanlılarca basın yolu ile yapılan eleştirilerden rahatsız olunca, Hariciye Nazırı Fuat Paşa'nın izlediği tutum da ilginçtir. Fuat Paşa, Osmanlı Devletinin Londra elçisi Konstantin Muzurus Paşaya 28 Mart 1868'de gönderdiği yazıda Türklerin çıkardıkları bu gibi gazetelerdeki yayınların, müslüman Türkleri Osmanlı hıristiyanlarına karşı kışkırtmak amacını taşıdığı ve İngiliz hükümeti ile anlaşılarak bu yayınların sona erdirilmesini istemiştir. (69) Muzurus Paşa tarafından yazılan ve 19 Ocak 1870'de Comte de Clarendon'a verilen yazıda ise, bu gibi yayınların Osmanlı reform girişimlerine aykırı bulunduğu, reformların islami ilkelere ters düşmüş bulunmasının bu yayınlara yol açtığı bildirilmiştir. (70) Özgörlüğün beşiği olarak tanınan İngiltere'de bu yazılar üzerine Ziya Paşa hakkında kovuşturmaya geçilmesi, tutuklama kararı verilmesi, Ziya Paşanın avukat tutma isteğinin bile reddedilmesi, ancak sonradan kefaletle salıverilmesi de (71) İngiltere'nin Osmanlı Devleti karşısındaki politikasının bir belirtisi olsa gerektir.

Tanzimat döneminde yetişen Osmanlı «büyükleri»nin kişilikleri karşısında Osmanlı Devleti'nin bu tutumu devletin egemen sınıfı açısından son derece doğal bir olgudur. Örneğin Aka Gündüz, «Yarım Türkler» adlı oyununda bu tip Osmanlı'nın portresini şöyle çizer:

«Cemil ...Kayınpeder Muara Bey, herkesin bildiği şu meşhur Frenk Ali Paşanın oğullarından

Saffet — Bilirim... şu Türk iken katolik olan, sonra tekrar ihtida eden esbak sefir değil mi? Meşhurdur.

---

(67) KUNTAY, M. C. : a.g.e., c. I, s. 60-61

(68) EBÜZZİYA TEVFİK: Âli Paşanın Girit'den avdetinde kaleme aldığı layiha, «Yeni Tasfir-i Efkâr», 14 Ağustos 1909, Tefrika no. 6 (KUNTAY, M. C. : a.g.e., c. I, s. 182-183'den).

(69) BİLGEGİL, M. Kaya: Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma; Atatürk Ü., Yyn., Erzurum, 1970, s. 119

(70) BİLGEGİL, M. Kaya: a.g.e., s. 143

(71) BİLGEGİL, M. Kaya : a.g.e., s. 147 vd...

Cemil — Evet. Bu zât evlâtlarını da kendi gibi terbiye etmiş. Kayınpederim on bir yaşında Haricîyede Umuru Şehbenderiye mümeyyizi olmuş!

Saffet — Mutlaka doğduğu zaman ikinci sınıf hülefadandı.

Cemil — Alayı bırak! Ondan sonra Paşa, yanına, Roma'ya almış götürmüş. Gidiş o gidiş. Beş sene Roma'da. Sekiz sene Atina'da. Üç sene Paris'de. Dört ay şurada burada... Altı sene evveline kadar gezmiş tozmuş!

Saffet —...

Cemil — Bu vatanla alâkası, bu vatanın birkaç büyük şehrinin isimlerini bilmekten ibaret.

Saffet — Ona da şükür! Öyle sadrazamlar görmüşüz ki Beşiktaş'dan Üsküdar'a paytonla geçildiğine kani idiler.

Cemil, (dalgın) — Atina'da bulunurken bir şantözle teehhül etmiş! Bundan karım Süheylâ tevellüt etmiş, sekiz sene sonra kadın vefat etmiş. Süheylâ herkesin tahmin edebileceği gibi, Avrupa terbiyeleri görmüş.

Saffet — Avrupa terbiyeleri mi?

Cemil — Evet, Avrupa terbiyesi demiyorum, çünkü o da babasının peşinde oradan buraya, buradan oraya, mürebbiyeler elinden sürüklenip gitmiş...

Saffet — Olur şey değil... (72)

Osmanlının bu karakteri, daha kuruluş süresince Türk halkından kopan Osmanlı Devletinin bir yazgısı olmuştur. «Osmanlılık,» çoğu zaman öne sürüldüğünün tam tersine, hiçbir zaman «Türklük» demek olmamıştır. Türk halkının sömürülmeye karşı direncinin kırılması için Osmanlı Devleti bir Türk devleti imiş gibi gösterilmiş olabilir. Ya da hâlâ Osmanlıca düşünenler, çağımızın değişik koşulları karşısında modern bir Osmanlılık için bu savı öne sürebilirler. Fakat hiç bir ulusal devletin kendi ulusu aleyhine böyle bir tekzip yayınlaması, ya da devletin kurtuluşunun ve yaşamasının başka ulusların bireylerinin

(72) MUSTAFA NİHAT : Metinlerle Muassır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 284-285

katkıları ile olabileceğini öne sürmesinin olanağı bulunmaması karşısında, gerçek, apaçık ortadadır. Gerçek şudur ki, Osmanlı Devletinin egemen sınıfı çoğunluk bakımından Türk değildir. Türk olanları ise yalnızca bir ad olarak Türk olup bunların da Türk halkı ile bir organik bağları yoktur. Bu durum Osmanlı Devletinin her dönemi için söz konusudur. Fakat Tanzimat döneminde artık her türlü aldatmaca dahi bir yana itilivermişti. Zaten Tanzimat, Osmanlı Devletine Türk olmayan Osmanlıların hukuki ve biçimsel alanda dahi kendi damgalarını vurmaları demek değil midir? Osmanlı Devleti yöneticileri, bu amacı gerçekleştirmek için «Osmanlılık» kavramına, Tanzimat döneminde gerekli anlamı da vermişlerdir. Tanzimatçılara göre Osmanlı Devleti, «cemaat»lerden oluşmaktaydı. Ermeni cemaati, Rum cemaati, Musevi cemaati, İslâm cemaati (Türk değil), Osmanlı Devletinin unsurlarıydı. Başka bir deyişle Osmanlı Devleti bir Türk devleti değil, fakat bu cemaatlerin bir araya gelmesinden oluşan bir devletti. (73) Ne var ki Türkler dışındaki bütün cemaatler örgütlüydüler. Egemen sınıf üyeleri bunlardandı. Bununla birlikte hepsi birden «Osmanlı» oluyorlardı. Osmanlı Devletinin kuruluşunda Gibbons'un dediği gibi «yeni bir ulus doğmuştu»; şimdi ise bu ulus büyümüştü, «kemal»e ermişti. Bu arada, Türkler bu devleti hâlâ kendi devletleri sanıyorlardı, padişah onlara göre bir Türk padişahı idi. Ne var ki bu padişah kendisini Türk ulusundan değil, Osmanlı ulusundan sanıyordu. (74)

Bu arada, üstelik, Türkler dışındaki Osmanlılara her türlü etnik örgütlenme olanakları ve bir sürü ayrıcalıklar tanınırken, Türklerin hiçbir ayrıcalığı bulunmadığı gibi, şayet bir örgütlenme girişiminde bulunursa, bu, Osmanlılığa ihanet sayılırdı. Çünkü böyle bir girişim gayrimüslim Osmanlıları ürkütebilirdi. Oysa, örneğin «Osmanlı İslavlarının gerçek menfaatleri, sair Islâvlarla değil, sair Osmanlı vatandaşları ile müşterek» ti. (75)

(73) Bkz. ERGİN, Osman : Türkiye Maarif Tarihi, c. IV, İstanbul, 1942, s. 1118-1119.

(74) ÖZKAYA, İ. C. : a.g.e., s. 28

(75) «Sabah» gazetesi, 17 Temmuz 1876 (BAYKAL, Bekir Sıtkı: Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi; D.T.C.F.D., c. VI, sayı 4, Eylül-Ekim 1948'den ayrı basım, Ankara, 1948

Nitekim Bosna ve Hersek isyanı sırasında 31 Mayıs 1876 günlü «Sabah» gazetesi diyecektir ki:

> «Bugün ki bütün Osmanlılar muradlarına nail oldular, bugün ki milletin arzusu üzeri esas-ı Devlet teceddüt eyledi, bugün ki Osmanlılar için bir yevm-i intibah ve terakkidir. İşte bugün bilcümle Osmanlıların yekdil ve yekcihet olarak, hukuk-ı mukaddeselerinin muhafazasına ve müttefikan temeddün ve terakkiye çalışmaya başlıyacakları gündür...» (76)

Osmanlı Devleti, «Osmanlılık» tan çok şey beklemiştir, ama asıl Türkler dışındaki etnik gruplar bu anlayıştan fazlası ile kârlı çıkmışlardır. Tabii bu arada kaybedenler gene Türkler olmuştur. Anadolu'nun doğal kaynakları ve insan gücü gayrimüslim nüfusun çoğunlukta bulunduğu yerler için Osmanlı Devleti aracılığı ile sömürülmüştür. Buna karşılık, Rum, Ermeni v.b. nin Osmanlılığı «Osmanlı bankasının Osmanlılığı»ndan fazla olmamıştır. Bu gerçeğe, aynı konuya «Osmanlılık içinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti» adlı kitabında değinen İnayetullah C. Özkaya'nın anlatımından daha iyi bir açıklama sağlanabileceğini sanmıyoruz. Bu nedenle, Osmanlı Devletinin, Türk ulusuna karşı güttüğü yöntemli ihanet politikasını Özkaya'nın sözleri ile özetlemek istiyoruz. Osmanlının Türk karşısındaki tutumunu Özkaya şu sözlerle belirliyor: «Türkler bahis konusu olunca, hemen (bilâ tefriki cinsü mezhep umum tebaayi sadıkai Osmaniye arasındaki müsavatı tamme) fikirleri galeyana gelen muhterem Tanzimat ricali indinde, Türklerin nüfusça azalmalarının, servetlerini kaybetmelerinin, en kesif olarak oturdukları vilayetlerin bataklıkların istilâsına uğrayarak hastalık yuvasını haline gelmesinin, yoldan, her türlü ümrandan mahrum bulunmasının hiçbir hususi ehemmiyeti olamazdı. Osmanlılar yalnız Türklerden ibaret değildi ya! Türklerin nüfusu azalırsa onların yerini dolduracak başka unsurlar vardı. Fakirleşmelerine gelince: Türk adından başka ad taşıyan gruplar zenginleşiyorlardı ya! bu, kâfi idi. Osmanlı Devleti, kendi tebaası arasında bulunan herhangi bir grupa mensup şahısların zenginleşmeleri, azalmaları, çoğalmaları gibi işlerle iştigal buyuramazdı. Dağlarda ağaçlar nasıl yetişiyorsa, Türkler

(76) BAYKAL, B. S. : Şark Buhranı ve... s. 228

de öyle yetişebilirlerdi. Öteki unsurlar da Osmanlı idiler. Bahasus bunlar Türklerdeden daha çok Tanzimat ricaline şahsi hizmetlerde bulunuyorlardı. Anadolu vilâyetleri bakımsızlıktan, gelirlerinin yüzde yetmişini seksenini İstanbul'a ve o yoldan Türk adını taşımayan etnik gruplarla biraz daha artık bir nispet içinde meskûn bulunan vilâyetlere göndermeleri yüzünden baştan başa çöl, sazlık, taşlık ve küllük manzarası almış, ne zararı vardı? Bosna-Hersek, Niş havalisi, İşkodra, Yanya, Tuna vilâyetleri, Suriye, Kudüs nispeten mamurlaşıyor du ya! Buralar da Osmanlı mülkü, oraların halkı da Osmanlı değil miydi? Bahasus ki buralarda sâkin olanlar içinde, yabancı devletlerden, saray ve devlet ricalinden hamileri olan etnik gruplar vardı.» (77) «Kendi hayat seviyelerini yüksek tutmak için en ziyade Türklerin kanına, altın terine, parasına muhtaç olan şevketlular, fehametlular ve başkalular, hep onları aldatmak için aralarında daimî bir ittifak halinde idiler...» (78) «... Olan bitenden böylece habersiz bırakılan Türklerden Osmanlılığa bir zarar gelmek şöyle dursun bu uydurmaca göstermelik için onlardan her türlü fedakârlık da istenebilirdi. Onlar Girit'de öldürtülür, Sisamda kestirtilir Rumeli'de kırdırtılır, Yemen'de doğratılır, Havran'da biçtirilir, Basra'da boğdurulurdu. Oralara rum, ermeni, bulgar, ulah, yahudi, arap, arnavut... gönderilecek değildi ya! Onlar evlerinde, yurtlarında, çadırlarında otursunlar, işleriyle güçleriyle uğraşsınlar, zengin olsunlar, evlensinler, çoğalsınlardı. Onları kızdırmağa, onların aziz canlarını sıkmağa, nazik bedenlerini yormağa gelmezdi. Aksi halde onları nasıl Osmanlılığa ısındırabilirdik? Onları memnun etmeliydik ki lütfedip kerem edip Osmanlı kalsınlar.» (79) Türk halkının bu acı durumunu belirten bu sözlere ekleyecek başka bir şey bulamıyoruz.

Osmanlılık kavramının devletçe öyle yoğun bir propagandası yapılmış ve devletin ancak bu kavramın kökleşmesi ile yaşayabileceği kanısı öyle yaygınlaştırılmıştır ki, Namık Kemal gibi kişilerin bile Osmanlılığın etkisinde kalmış bulundukları görülmektedir Nitekim Namık Kemal'in başlıca kaygısı, gayri-

(77) s. 50-51
(78) s. 147
(79) s. 148

müslim Osmanlıların devletten kopmamalarını sağlamak olmuştur. (80) Namık Kemal'e göre Osmanlılıkda «vatan umumî bir patrikhaneden muazzez tutulacağından mülkün içinde her türlü hasenatı cami ve bayağı her türlü seyyiattan berî bir Avrupa peyda olacağından şüphe yoktur». Osmanlı Devleti, «her uzviyete natıkiyet gelmiş bir vücuda benzeyecek, ihtilâfımız bir çalgı takımının mukaddematında görülen ihtilaflar gibi daima bir hüsnü ahenge hizmet edecektir.» (81)

Osmanlılık, budur. Fakat bu Tanzimatçı Osmanlılık Türk halkını ne duruma getirmiştir? Buraya değin söylenenlerden daha somut bir biçimde ve daha kesin çizgilerle şimdi de Türk halkının Tanzimat dönemindeki yaşam koşulları üzerinde duracağız. Ancak Tanzimatçıların parlak yaşantıları ile Türk halkının yoksul yaşantısı arasındaki karşıtlığı daha iyi belirtmek ve Tanzimatçıların halktan ne ölçüde kopuk bulunduklarını ve hangi çevrelerle bütünleşmiş olduklarını daha açıkça göz önüne sermek için Sami Paşazade Sezai'nin kaleminden bir «Tanzimat Köşkü» nü, Ahmet İhsan'ın kaleminden de «Tanzimat Yaşayışı» nı kısaca görelim.

Sami Paşazade Sezai, «Sergüzeşt» de bir Tanzimat dönemi köşkünü aşağıdaki gibi anlatıyor:

> «Mısır'da birçok memuriyetlerde bulunarak müddeti medide ikamet ve kesbi servet eden pederi şimdi Moda Burnu taraflarında bezli nukut ile inşa ettirdiği Avrupakârî binasının deniz cihetindeki nezaretine mukabil kara tarafından çınar, kestane, zeytin gibi insanı düşündüren ve istiğrak içindeki hayale semayei laciverdiyi gösteren yüksek ağaçlar güneşin ziyasını dalgalandırarak sayei medit ve letafetlerini hiçbir tarafa irtibatı olmayan bahçeye ruhun aradığı bir sükûn ve asayişi ilka ederdi. Bahçeye nazır cihetin alt katında bir salon, salonda mermerden büyük bir ocak, ocağın kenarları mermer üzerine işlenmiş tesaviri esatirden bellerinden aşağısı balık şeklinde iki

(80) LEWIS, B. : The Middle East and the West, s. 78, 88

(81) BAYKAL, Bekir Sıtkı: Namık Kemal'e Göre Avrupa ve Biz, D.T.C.F. Profesör ve Doçentlerince hazırlanan «Namık Kemal Hakkında» (D.T.C.F. Yyn., 1942) s. 196-197'de.

çıplak kız, ocağın üstünde büyük bir ayna, önünde beyaz ayı pöstekisi, ortada Louis XIV. zamanına mahsus olan asarı sınaiye ve zarifeden bir masa, etrafında ayakları ve arkaları yaldızlı iskemleler, gene o devri sınaatperverin mahsûlü bediasından ufak bir yazıhane küçük muhaverelere, mahrem mukâlemelere müsait birbirine mukabil konularak yekdiğerine raptedilmiş koltuklara benziyen kanapeler, kanepelerin arkasında, odanın köşelerinde, eski madenlere takliden yapılmış saksılar içinde Afrika ve Hint kuvvei namiyesinin galeyan ve feyzini gösterir uçları tavana kadar dokunacak büyük çiçeklerle mefruş olmakla beraber üzerinde en nadir hayvanatın pöstekileri, yaldızlı koyu kırmızı kâğıtlı duvarlarında Fatih'in İstanbul'a duhulü muzafferanesini kemali mehabet ve azametle arzeder bir mükemmel levha, diğer tarafında Saint Helen'in sisler, dumanlar içinde kalmış kayalarının üzerinde şahane bakışlı bir kartal gibi nazarı istilâkaranesini Avrupa cihetindeki ufuklara dikmiş düşünen birini Napolyon'un tasviri mehibi...

Bu yolda döşenmiş salondaki ocağın sağ tarafındaki köşesinde büyük bir piyano, geceleri on dokuz yaşındaki kızının —sarayı serairi muhabbetin ebvabı müzehhebini açmağa hazırlanmış— parmakları ruhu okşayacak, hissiyatı hafiyeyi uyandıracak bir havayı seodafeza ile neşenisarı tarap olurdu.

Akşam taamından sonra salona girdikleri zaman efradı aile lâmbaların renkli karpuzlarından akseden gayet açık mavi bir ziyanın altında toplanarak gazetelerini, kitaplarını okurlar. Sonra pederi aile olan Asaf Paşa haremiyle bazan kâğıt oynar, yukarıda dediğimiz gibi kerimesi piyano çalar, Celâl Bey bir ihtiyar fransız mürebbiyesiyle beraber resimli gazeteleri karıştırır, bir taraftan da piyanoyu dinlerdi.

Salonun pencerelere yakın küçük kapısından bir sere girilir, serden de yukarıda bahsettiğimiz bahçeye çıkar. Gene alt kattaki salonun hizasındaki yemek odasının zeminine kadar inmiş büyük pen-

cerelerde uçları yerlere kadar sarkmış mavi atlastan perdelerin bıraktıkları aralıklardan nazar çiçekler içinde dolaşır, lâkin kenarında düşünür, ağaçların aralarında dalar; ormanın yeşil karanlığı içine kadar bitap olarak nüfuz ederdi.» (82)

«Matbuat Hatıraları»nda da Ahmet İhsan'ın çizdiği tablo şu:

«Bu saydığım yalıların en ufağı yirmi odalı idi. Sahiplerinde bir veya iki kâyık, bir iki balık sandalı, iki üç bahçıvan, ayvaz, harem ağası, seyis ve hesapsız uşak ve halayık vardı. Yalı sahipleri akşamları ekseriya vükelâ vapuru ile gelirler, iskeleye çıkarlar, iskelenin iki tarafındaki uzun rıhtımların etrafına dizilmiş olan kayıklara ve sandallara ağır teşrifatla binerlerdi. Bu teşrifat hiç şaşmazdı. Bu paşalar, beyler hariçte teşrifata riayet eyledikleri gibi aralarında dahi teşrifattan ayrılmazlardı, fakat birbirlerine son derece hürmet ve riayet ederler, bir aile evlâtları gibi lüzum ve ihtiyaç zamanında birbirlerini ararlar ve yardıma koşarlardı. Bir yerde hasta olsa her taraftan hatır sormaya ve hizmete gelirlerdi... Hangi yalıda toplaşılacak ise oradaki en büyük odada lâmbalar ve iri şamdanlı mumlar yakılır. Çubuklar hazırlanır, odanın üç tarafını dolduran beyaz örtülü minderlerin üzerine beyaz entarili paşalar, ve hatır sormalar tekrarlanırken kapıdan içeri çubuk uşakları, ellerinde pirinç büyük lüle tablası, omuzlarına dayanmış müzeyyen takımlı uzun çubukları ile girerler, çubuğu efendinin dizine doğru uzatıp lüle tablasını ekseriye hasır kaplı olan yere diz çökerek bırakırlardı...» (83)

Vurgunlar, örgütlü soygunlar, rüşvetler, irtikâplar, binbirtürlü yolsuzluklar Türk halkının yabancılara satılması, ülkenin sömürgeleştirilmesi sonunda Tanzimatçı Osmanlı bu yaşantı düzeyine ulaşmıştır.

(32) MUSTAFA NİHAT : a.g.e., s. 318-320'de.
(33) MUSTAFA NİHAT : a.g.e., s. 660-661'de.

VI

Bu sırada Anadolu halkının yaşantısı acaba nasıldı? Tanzimat ona ne getirmişti?

Bir keresinde açlıktan kıvranan halk, çürümeye başlamış bir deve leşini yemeğe başlamış, vali bunu engellemek için bu leşi gizlice gömdürtmüş, ancak halk, leşin bulunduğu yeri öğrenerek buradan çıkarıp gene yemişti. (84)

29 Şubat 1875 günlü «Levant Herald» gazetesi de şu bilgiyi veriyor bize: Kıtlık nedeniyle, 1873 yılında, Keskin ilçesinde yaşayan 52.000 kişiden 20.000 kişi bir başka yerde de 17.000 kişiden 5.000 kişi açlıktan ölmüştür. 9 Mayıs 1874 günlü «Basiret» gazetesinin verdiği bir habere göre ise Ankara yöresinde açlıktan günde ortalama 1.500 - 2.000 kişi ölmektedir. Aynı gazetede 24 Mayıs 1874'de yayınlanan bir başka haberden de Kırşehir'de halkın açlıktan hayvan leşlerini, ağaç kabuklarını ve ayrık otlarını yediklerini öğreniyoruz. (85)

«Kadın çoluk çocuk» un işçi olarak çalıştırıldığı İstanbul'da ise, bunların ücretlerinin verilmediğini, dul ve yetimlerin paralarının ödenmediğini, eğer bunlar haklarını arayacak olurlarsa çeşitli cezalara çarptırıldıklarını da Ziya Paşa anlatıyor: «... miri ebniye tahsisatı vakt-ü zamaniyle verilmediğinden nizamiye ve tersane hazinelerinde kadın çoluk çocuk ırgat ve rençber amele arbedesinden geçilmez ve birtakım dul ve kimsesiz kadınların lieclit-taayyüş para sayıp aldıkları sehimlerin ve hazinenin istidane eylediği emval-i eytamın faizleri ve beşer onar kuruş aceze ve fıkara maaşları aybaşlarında verilmemekle maliye hazinesi avlusunda külleyevmin birkaç bin aceze-i nisyan ve sıbyan ve fıkra tecemmü'la çığrışırlar ve maliye nazırının yüzüne karşı ağızlarına gelen küfür ve düşnamı söylerler ve kemal-i izdihamdan kol kırılır, göz çıkar, gebe hatunlar çocuk düşürür ve maliye nazırının odası askerle muhafaza edilir ve canı yanup ziyadece şamata eden kadınlar imam evlerine ve erkek Bab-ı zaptiye mahbesine gönderilir...» (86)

(84) DAVİSON, R. : a.g.e., s.
(85) CEM, İ. : a.g.e., s. 201-202
(86) ZİYA PAŞA'nın Arzuhali, İstanbul, 1327 (SUNGU, İ. : a.g.m., s. 239). Ne var ki, «Tuhafı şurasıdır ki, bu maaşların, faizlerin cümlesi toplansa ayda üç bin keseye varmaz. Ancak bu

Tanzimat'ın Türk ulusuna verdiği başka bir şey yoktur. Tanzimatın gerek ekonomik politikası, gerek «Osmanlılık» anlayışı ve gerekse kültürel yönsemesinin sonucu Türk halkı için sefalet anlamını taşır. Ülkeyi batı kapitalizmine peşkeş çeken Tanzimat'dan başka bir şey de beklenemezdi. 1838 Balta Limanı antlaşmasının 1839'da yürürlüğe girmesiyle Türkiye'de üretim güçlerine indirilen öldürücü darbenin yanısıra, kapitülasyonlar da, yabancıların çıkarına halkımızın büsbütün yoksullaşması sonucunu doğurmuştur. Batı ülkelerinin son derece gelişmiş endüstri kapitalizmi karşısında, ülkemizdeki imalethanelerin hemen hemen tümü kapanmak zorunda kalmıştır. Bu gibi iş alanlarında çalışanların büyük çoğunluğu şimdi ya yarı aç yaşamaktadırlar, ya da dilencilik yaparak ancak bir iki lokma ekmek bulabilmektedirler. (87) Az bir bölümü ise şu ya da bu yolla küçük bir devlet memurluğunu elde etmekte ve böylece de belki kendisini bir parça kurtarmakta, ancak bu kez halkın sırtına yük olmaktadır. (88) Tanzimatın batı kopyacılığı ve batının tüketimsel yaşantı biçiminin benimsenmesi Türk ekonomisine indirilen bir başka niteliğine bürünmüştür. Gerçek Osmanlı ordusunun bütün giysilerinin ve gereçlerinin ve günlük yaşantıya Avrupa modasının ithal edilmesi, ordu ve günlük yaşantı için bu malları üretenlerin satış olanaklarının ortadan kaldırılması demek olmuştur. Bu gibi malları çok daha iyi bir biçimde üreten Avrupa kapitalizmi karşısında yerli üretim tümüyle ortadan kalkmıştır. (89) Ziya Paşanın deyişiyle, «... derece derece kâffe-i melbusat ve mefruşatımızda kemal-i cehlimizden

tazyikat, aceze ve bivâyegân hakkında cari olup vükelây-i Fiham Hazeratı ve anların mensubat ve müteallikatı maaşlarını ve esham faizlerini günü gününe ve yüzlük altun yüz kuruşa nakten alır ve maliye nazırının oğlu mühürdarı ve biraderleri gibi dairesi halkının her biri ayrı ayrı bankalar açıp yüzde yirmi ve yirmi beş noksanına kırdıkları maaşlar ve sergiler bedelâtını tamamen istihsale muvaffak olurlar.» (aynı yerde).

(87) TOTAMJANZ ve TOPTSCHİJAN : Die Sozialökonomische Turkei, Leipzig, 1901, s. 101. (SARC, Ömer Celâl : Tanzimat ve Sanayiimiz, Tanzimat, c. I, s. 430'dan. Ayrıca aynı yerde s. 432'ye bkz..)

(88) SUNGU, İ. : a.g.m., s. 837

(89) SARC, Ö. C. : a.g.m., s. 433

naşi Avrupa fabrikaları ve mamulatının kendi mülkümüzün mahsulatına tercih ettiğimizden ve hükümet dahi mebzul tuttuğu imtiyazat ve müsaadat-ı ecnebiye ile bu hali terviç ettiğinden mamulat-ı mülkiyemize indiras geldi. Tüccarımıza iflas çıktı. Ol mamulat ile müteayyiş olan erbab-ı sanayi perişan oldu...» (90) Bu gelişme koşut olarak vergiler de arttırılmış ve halk bir de bu yönden yoksulluk içine sürüklenmiştir. (91)

Tanzimat fermanları kişi özgürlüğünden dem vururken Osmanlı hükümetinin kendisi için zararlı gördüğü kişilerin gizlice idam edilmelerinden, işkenceye uğratılmalarından da kaçınılmamıştır. Sanıklar yetkililerin istedikleri biçimde anlatımda bulunmayınca türlü işkenceler uygulanmıştır. Namık Kemal bunlardan bir tanesini şöyle anlatır: «... biçareyi namına polis tesmiye ettikleri mazik-i ıstıraba gönderirler... Bu polis, içine yan yana iki kişi sıkışamayacak kadar dar olan bir nevi dolaptır ki, yalnız tepesinde ufak bir deliği vardır. İstintakta bulunan biçareyi güya doğru söylemesine medar olmak için onun içine tıkarlar, kapısını kaparlar. Ekmekle sudan başka bir şey vermezler. İçinde iskemle gibi bir şey olmadığından herif oturamaz. Yatmak hiç mümkün değil. Yalnız çarmıha çekilmiş gibi ayakta durur.» (92) Belirtildiğine göre birçokları bu işkenceye dayanamayarak kendilerini öldürmektedirler. Ne var ki gene de «adalet ve medeniyet dâvalarıyle âleme dağdağalar vermek»i Osmanlı Devleti huy edinmiştir.

Ancak, imparatorluğun Türkler dışındaki öteki etnik toplulukları için böyle bir işlem söz konusu değildir. Çünkü zulüm yalnız boynu bükük ve çaresiz kalmış kimselere yapılabilir. Oysa bunların «milli meclisleri», dinsel önderleri ve en önemlisi yabancı devletlerden gördükleri destek vardır. Avrupa basını en ufak bir haksızlığı sayfalarında yankılandırmakta gecikmez. Türklerin ise bu gibi olanakları yoktur. Gerek batı devletleri ve gerekse onların yerli işbirlikçileri için Türkler yalnızca sömürülecek bir üretim unsurudur. Osmanlı İmparatorluğunda, Türk-

(90) «Hürriyet» 29 Zilhiççe 1285 (12 Nisan 1869), (SUNGU, İ. : a.g.m.)

(91) NAMIK KEMAL, «Hürriyet», 21 rebiülâhir 1285 (10 Ağustos 1868) (SUNGU, İ. : a.g.m., s. 825).

(92) «Hürriyet», 21 Muharrem 1286 (3 Mayıs 1869), (SUNGU, İ. : a.g.m., s. 822)

ler aleyhinde mutlak bir eşitsizlik vardır. Rumların, Ermenilerin v.b. nin uğrayacağı en küçük bir haksızlık karşısında, toplu-luk meclisleri, patrikhaneleri harekete geçer. Önemli durumlarda İngiltere, Fransa ve Rusya işe karışırlar. Bu duruma isyan eden Ziya Paşa diyor ki, «Amma bir müslümanın güneş gibi hakkı zahir olduğu halde memurin ve zaleme-i eyaletten birinin pençe-i gadrine duçar olsa halini kime şikâyet ve hakkında kim merhamet ve sahabet eder. Hiç cürmü yok iken senelerce mahpus kalsa davacısı kim olur? Müsavat buna mı derler?» (93) Haksızlık karşısındaki bu eşitsizlik, gerçekte Türkler ile Osmanlı İmparatorluğunun öteki etnik grupları arasındaki maddî ekonomik eşitsizliğin bir sonucudur. Bu eşitsizlik yalnız Türklere yükletilen zorunlu askerlik görevi ile daha da göze batıcı bir nitelik kazanmaktadır. (94) Türkler dışındakiler aşırı kâr ve vurgun peşinde koşarlarken, Türkler, bir yabancı gözlemcinin belirttiğine göre korkunç bir durgunluk ve bezginlik içindedirler, kötü beslenmenin izleri yüzlerinden hemen okunabilmektedir. Vücutları, bu kötü beslenme nedeniyle doğru dürüst gelişememiştir bile! (95)

Halkımızın durumunu belirtmesi için sözü Sivas'ın Şarkışlası'ndan Serdarî'ye (96) bırakalım :

Nesini söyleyim canım efendim
Gayri düzen tutmaz telimiz bizim
Arzuhal eylesem deftere sığmaz
Omuzdan kesilmiş kolumuz bizim

Sefil ireçberin yüzü soğuktur
Yıl perhizi tutmuş içi koğuktur
İneği davarı iki tavuktur
Bundan gayrı yoktur malımız bizim

(93) «Hürriyet», 18 cemaziyelâhir 1285 (5 teşrinievvel 1868), (SUNGU, İ. : a.g.m., s. 797).

(94) DAVİSON, R. : a.g.e., s. 63, 116

(95) MATHIEU, H. : a.g.e., c. II, s. 49

(96) Doğumu 1834, Ölümü 1918. Şiir, İlhan Başgöz'ün «İzahlı Türk Halk Edebiyatı Antolojisi»nden alınmıştır.

Reçberin sanatı arpa tahıl
Havasın bulmazsa bitmiyor pahıl
Tecelli olmazsa neylesin akıl
Dördü bir okkalık dolumuz bizim

Benim bu gidişe aklım ermiyor
Fukara halini kimse sormuyor
Padişah sikkesi selâm vermiyor
Kefensiz kalacak ölümüz bizim

Evlât da babanın sözün tutmuyor
Açım diye çift sürmeye gitmiyor
Uşaklar çoğaldı ekmek yetmiyor
Başımıza belâ dölümüz bizim

Zenginin sözüne beli diyorlar
Fukara söylese deli diyorlar
Gittikçe çoğalır delimiz bizim

Sekiz ay kışımız dört ay yazımız
Açlığından telef oldu bazımız
Kasım demeden buz tutuyor özümüz
Mayısta çözülür gönlümüz bizim

Tahsildar da çıkmış köyleri gezer
Elinde kamçısı fakiri ezer
Yorganı döşeği mezatta gezer
Hasırdan serilir çulumuz bizim

Zenginin yediği baklava börek
Kahvaltıya eder keteli çörek
Fukaraya sordum size ne gerek
Düğülcek çorbası balımız bizim

Serdarî halimiz böyle n'olacak
Kısa çöp uzundan hakkın alacak
Mamurlar yıkılıp viran olacak
Akibet dağılır ilimiz bizim

İşte, «Osmanlılar»a egemen sınıf olmanın tadını doyasıya tattıran Tanzimat dönemi, Türk halkına açlık, sefalet ve işken-

ce getirmiştir. Bu sonuç, Osmanlı Devletinin organik yapısının toplumsal yaşantıda Türk halkı için taşıdığı anlamın somut belirtisidir. Ve işte bu nedenle de biz bu toplumsal gerçeği her şeyden önce bir etnik sorun, bir halk sorunu, olarak alıp değerlendiriyoruz.

VII

Tanzimat'ın Türk halkını uygarlık yolunda ilerlemek için değil, fakat Avrupa kapitalizminin ülkeyi sömürmesini kolaylaştırmak, buna karşılık da Osmanlı Devletinin yaşatılmasında onlardan yardım görmek, Türkler dışındaki etnik grupların devlet içindeki yerlerini kesin bir biçimde kanıtlamak için gerçekleştirilmiş bulunduğu apaçıktır. Bu gerçek, tarih tarafından doğrulanmıştır. Yadsınmasının olanağı yoktur.

Bu sonuç, başlangıçta Tanzimatçıların belki de yanılgılarının, ama yıllar geçtikçe bilinçli davranışlarının eseridir. Tanzimatçılık, Türk ulusunun bağışlayamayacağı bağışlamaması gereken bir düşünce biçimidir. Tanzimatçıların, kendi kozmopolit sınıflarının çıkarını kollayarak bu yöntemi bulup izledikleri ortadadır. Ne var ki, bugün bile Tanzimat, çoğu kimselerce savunuluyor, uygarlaşmamızın en büyük atılımı olarak değerlendiriliyor. Hattâ örneğin deniliyor ki, «Reşit Paşa bu memlekette esaslı bir inkılap hamlesi yapmış bir devlet adamıdır. Zamanı müsait bulsa idi belki daha büyüklerini düşünebilirdi. O devri, o devrin güçlüklerini göz önünde tutarsak yaptığı işin ehemmiyetini o zaman iyi anlarız. Velhasıl bu büyük adam Türk tarihinde unutulmayacak bir şahsiyettir. Adını hürmetle anmak hepimiz için bir vazifedir.» (97) Gene aynı şekilde, Tanzimat batıcılığı da bir devrim olarak sunulmak isteniyor. Fakat bu devrimin kimin için yapıldığı üzerinde durulmuyor. Toplumumuzun tarihsel geçmişi ile ilgili bu gibi yanlış değerlendirmeler, asıl bugün olumsuz sonuçlarını göstermekte ve halkımızın eylem, davranış ve düşüncelerinin yanlış yorumlanmasına yol açmaktadır. Bazı ilerici girişimlerin halkla bütünleşememelerinin önemli bir nedenini bu gibi yanılgılarda bulabiliriz.

(97) BAYSUN, Cavit: Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat c. I, s. 746

Örneğin, II. Mahmut'un başlattığı ve devletin merkezi otoritesinin güçlendirilmesi politikası karşısında Anadolu halkının durumunun ters yorumlanması, bugün içine düştüğümüz bir yanılgının da kaynağı olmuştur. Önce II. Mahmut ve ondan sonra da Tanzimatçıların izlediği bu politika, uygulamada «derebeyi», ya da «ağa»ların ortadan kaldırılması yönsemesinde olduğundan derebeyiliğe ve ağalığa karşı gelinmesi gerektiği düşünülerek, övülmüştür. Ne var ki, bu arada kaldırılmak istenen ağalık düzeni yerine ne konulmak istendiği genellikle gözden kaçırılmıştır. Anadolu'nun Tanzimat ile birlikte nasıl bir açlığa ve sefalete sürüklendiğini gördük. Düşünülsün ki, halkın bu sefaleti karşısında Osmanlı Devleti bir yandan da batıcılık oyununu oynamıştır. Halkı, ağaların da sömürdüğü bir gerçektir. Ama onların halkla ortak yanları bulunduğu gibi kendi çıkarlarını kollamak için bile olsa, onun da halka verdiği bir şeyler vardı. Buna karşılık Osmanlı Devletinin merkezi otoritesini temsil eden valilerin giysileri bile Avrupa modasına uygundu. Bu noktada, halk için «çok zararlı» olanı benimseyip, ondan «daha az zararlı» olanı kötülemenin halkla aydını nasıl karşı karşıya getirecek bir davranış olduğu açıkça anlaşılır. Ağalık bir yerde de, devlet ile halk arasında bir tampon görevini de görmekteydi. Bu tanponu kaldıran devlet bütün ağırlığı ile halkın üzerine çökmüştür. Bu dönemin Osmanlı Devleti ise, yabancı sömürgeci güçlerle işbirliği yaban bir kuruluştan başka bir şey değildir. II. Mahmut'un devleti güçlendirmek çabasının meyvelerini bu devletin egemen sınıf mensuplarının toplamış olduğundan kuşku duyulmamalıdır. O halde, bu egemen sınıfın kimlerden oluştuğu hatırlanmalıdır. Bu durumda derebeyinin ya da ağanın Osmanlı Devletinden çok daha fazla halka yakın olduğu anlaşılır.

Batıcılık konusu da, bilindiği gibi; halk ve aydın kopukluğunun bir başka kaynağı olmuştur. Batıcılık, halkın gözünde kendi sefaletine koşut bir gelişim ve bu nedenle de yoksulluğu ile özdeşleştirdiği bir egemen sınıf girişimi iken, batıcılığı halkımızın kurtuluşunu sağlayacak bir kurum olarak ona önermenin, halka alay etmekten başka bir anlamı yoktur.

Tanzimat, Türk halkının Büyük Selçuklu İmparatorluğunda başlayan çilesinin XIX. yüzyıldaki görünümüdür. Osmanlı, Türk'e hep ihanet etmiştir. Türk'e sahip çıktığı söylediği an bile bu ihanet içinde olacaktır. Kemal Tahir bu gerçeği özlü bir

biçimde belirtirken diyor ki: «Anadolu Türklüğü, Osmanlı İmparatorluğunun içinde, zaten hem sayı, hem de ekonomik potansiyel bakımından başındanberi AZINLIKTI. Osmanlılığın kendisini apansız TÜRK sayması, daha doğrusu, öteki milletler ayrılma eğilimi gösterince Türk kaynağından geldiğini hatırlaması Anadolu Türklüğünü aldatmak için kullanılmış, açık bir oyundur. Nitekim bu oyundan Anadolu Türklüğü sonuna kadar zarar etmiş, batmakta olan bir imparatorluğa sahip çıkmakla 1908'den 1918'e kadar, on yıl içinde, milyonlarca insan, milyarlarca lira kaybetmiş, en sonunda, anavatanın bile tehlikeye düştüğünü görmüştür. (98)

(98) KEMA TAHİR : Anadolu Türklüğü Açısından Atatürkçülük, Yön, 7 Ekim 1967, sayı 47.

TEPKİLER : KULELİ OLAYI, YENİ OSMANLILAR VE TALEBE-İ ULUM İSYANI

I

Gücünün kırılmış olması nedeniyle Anadolu halkı Tanzimat oyununa gerekli eylemsel tepkiyi gösterememiştir. Halkın tepkisi küskünlük biçiminde belirmiş, Tanzimatçı anlayış halkın kendi içine kapanmasına koşut olarak reddedilmiştir. (1) Tanzimatın Avrupacılığı, Osmanlı hıristiyanlarını yüceltip daha da güçlendirmesi, geniş kitlelerin Tanzimat karşısındaki düşüncelerinin «islâmcı» bir nitelik kazanması sonucunu doğurmuştur. Lâle Devri'nde tepkisel olarak gelişmiş bulunduğuna değindiğimiz dine sığınma duygusu, Tanzimat uygulaması karşısında daha da yoğunlaşmıştır. Halkın bu tutumu zamanla daha da kökleşecektir. İlerde daha kesin çizgilerle çözümlemeye çalışacağımız ve bu gelişimin temelinde yatan ana etken gerçekte Tanzimat ideolojisinin batı kapitalizminin ve onun yerli işbirlikçilerinin ideolojisi olmasına karşılık, islâmcı düşünce-

(1) Ne var ki, halkın Tanzimat'a hiç tepki göstermediği sanılmamalıdır. Örneğin Islâhat Fermanı Maraş'da okunduğunda önce bazı karışıklıklar çıkmış, bunlar yatıştırılmış, fakat halk daha sonra kentte bulunan bir İngiliz tacirinin evine saldırmış, bu İngiliz ateş açıp halktan bir kişi de ölünce, eve ateş verilmiş ve bu tacir, karısı ve çocuğu ile birlikte ölmüştür. Düzen, ancak Maraş'a asker gönderilerek sağlanabilmiştir. (AHMET CEVDET PAŞA: Tezakir, c. I, Tezkire, no. 10, s. 89).

nin zorunlu olarak ve bir tepki niteliğinde olmak üzere el sanatları ile uğraşanların, zenaatkârın v.b. ideolojisi durumunu kazanmasıdır.

Uygulamadaki yönleriyle ele alındığında, Tanzimatçı yönetime karşı yöntemli başlıca üç tepki vardır. Bu tepkiler, «Fedailer Cemiyeti», «Yeni Osmanlılar» ve «Talebe-i Ulûm» topluluklarından gelmiştir. Fedailer Cemiyeti olayına, «Kuleli Vakası» da denilmektedir. Birazdan inceleyeceğimiz gibi, her üçünün de ortak yönü, «İslâmcı» olmalarıdır. Şu duruma göre bu eylem ve düşünceler ile halkın genel tepkisi arasında islâmcılık açısından açık bir özdeşlik vardır. Başka türlü olması beklenemezdi de! Tanzimat'a karşı çıkmak için soyut bir istekten çok daha önce, halkın somutlaşmış eleştirilerini benimsemek gerekiyordu.

Demek ki, halka karşı olan bir yönetime gösterilen tepki islâmcılıkta anlatımını bulmaktadır. Geniş halk kitlelerinde bazan aşırı bir ölçüye vardığını gördüğümüz dinciliğin bu yaygınlığının nedenini işte burada aramak gerekiyor. Olayın bu yönde gelişiminin bir başka nedeni de, Osmanlı Devletinde Türklük duygusunun, Türk «milliyetçiliğinin», başka bir deyişle de bir ulus olma bilincinin, bu dönemde bile daha henüz gelişmemiş, daha doğrusu gelişmenin Osmanlılarca engellenmiş olmasıdır. Bu duygu gelişmeyince, Tanzimatın batıcılığı ve onun Osmanlı hıristiyanlarını tutması karşısında, islâmcılık âdeta «milliyetçilik»in yerine geçmiştir. Nitekim Anadolu'da ulusal kurtuluş savaşı sırasında çoğu kez müslümanlığın ve Türklüğün yanyana kullanılıp değerlendirildiğini göreceğiz. Kuşkusuz bu yargıya varırken islâm dininin «millet» yerine «ümmet» kavramına dayandığını da gözden uzak tutmuyoruz. Bu nedenle, bu sonuçta her iki olgunun da etkin olduğu ve ayrıca bir yandan da her ikisinin de Türk toplumunda birbirlerini karşılıklı olarak etkiledikleri unutulmamalıdır.

II

«Fedailer Cemiyeti», Tanzimatçı gidişe karşı çıkan siyasal amaçlı ilk topluluktur. Bu topluluk üyeleri yakalandıklarında Kuleli Kışlasına hapsedildikleri için olay, «Kuleli Vakası» olarak da anılagelmiştir.

«Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma» adlı incelemenin yazarı Uluğ İğdemir'in tanımlamasına göre, «Kuleli Vakası diye anılan hâdise, XIX uncu asrın ikinci yarısında ve Abdülmecit saltanatının son yıllarında vukua gelmiş, fakat kuvveden fiile çıkamamış, küçük bir isyana ve suikasta teşebbüs vakasıdır.» (2) Bir ihbar üzerine 1859'da topluluğun varlığı ortaya çıkarılmış ve üyeleri yakalanmışlardır. Yakalanarak tutuklanan ve sonradan çeşitli cezalara çarptırılanların başında Şeyh Ahmet, Ferik Çerkez Hüseyin Paşa, Caferdem Paşa, Binbaşı Rasim Bey, Arif Bey gelmiştir. Resmi metinlerden ve olayın gelişiminden bu örgütlenmenin önderinin Şeyh Ahmet olduğu anlaşılmaktadır. (3) Ahmet Cevdet Paşa, bu konuda bize şu bilgiyi vermektedir:

> «... İstanbul'da sahiden bir büyük cemiyet-i fesâdiyye hazırlanmakta imiş ki saferin on beşinci salı günü bi'l-istihbar hemen asakire fişenk verildi. Kaaide-i ihtiyata riayet edildi. Çarşamba ve Perşembe günleri eczây-ı heyet-i fesâdiyye olan eşhas birer birer tutuldu. Cümlesi mahbese konuldu... meclis-i vükelâ akdedildi. Asıl reis-i fesad ulemadan Süleymaniyeli Şeyh Ahmed nam kimesne imiş... bir günde üç yüzden ziyade kimesneler tutulup tevkif olundu ve hemen Kuleli kışlasında istintaklarına başlanıldı... fedaîler birer ahid-nâme temhir ile Ahmed Efendiye vermişler...» (4)

Hüseyin Daim Paşa ise Rumeli'den getirtilmiştir. Caferdem Paşa ise Kuleli Kışlasına götürülürken kendisini denize atmış ve boğularak ölmüştür. Öteki dört önder önce idama mahkûm edilmişler, daha sonra cezaları kalebentliğe çevrilmiştir. Örgütün öteki üyeleri de çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Ancak, bu örgütün yakalanan üyelerinin dışında da daha bazı üyeleri ve

---

(2) İĞDEMİR, Uluğ : Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma, T.T.K., Yyn., Ankara, 1937, s. 9

(3) Olayla ilgili olarak hükümetçe 21 rebiülâhir 1276 günlü Ceridei Havadis ve 2 cemaziyelevvel 1276 günlü Takvim-i Vekayi'de yayınlanan resmi bildiri için bkz. İĞDEMİR. U. : a.g.e., s. 10-13

(4) Tezakir, Tezkire no 15, s. 82-83

taraftarları olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bazı medreselere ve İstanbul'un çeşitli yerlerine asılan bir bildiride şöyle deniliyordu:

> «Hasmın kadı olursa yardımcın Allah olsun. Ey ümmet-i Muhammed sizin din ve şeri'atinizi meydana çıkarmak için uğraşan din karındaşlarınız Kuleli'de mahbus olup kimisini katil kimisini de kanunen ceza edecekler. Din ve hamiyyet kalmadı mı. Niçin gidip anları tahlis etmiyorsunuz.» (5)

İşte bu olay, yani Fedailer Cemiyeti, Osmanlı tarihçilerince genellikle bir gericilik olayı olarak gösterilegelmiştir. Bu konudaki en önemli çalışma olduğu belirtilen Uluğ İğdemir'in sözünü ettiğimiz araştırmasında da varılan sonuç aynıdır. İğdemir'e göre bu olay, «... ileri bir hareket olmaktan ziyade o zaman bilhassa hıristiyanlar lehine yapılan bazı ıslahatı haz edemeyenlerin, belki de Abdülmecit'in israfından mütevellit hoşnutsuzluklardan cesaret alarak, sırf Abdülmecit'in şahsını istihdaf eden bir hareket olduğunu kabul etmek icap etmektedir.» (6) İğdemir bu yargıya varırken aynı zamanda topluluk üyelerinin şeyh, hoca, medrese öğrencisi ve «alelâde halktan insanlar» olmalarını da bir kanıt olarak vermekte ve «içlerinde münevver denilebilecek, hürriyetten meşrutiyetten, bunların mâna ve mahiyetinden anlıyabilecek bir tek adam olmayan bu küçük zümrenin» devrimci bir girişimde bulunamayacağını öne sürmektedir. Ona göre, «... bilâkis irticaî şekil ve mahiyet taşıyan bir teşebbüs olduğunu gösterecek bazı donneeler» vardır. (7) (8) Buna karşılık Fedailer Cemiyeti'ni devrimci bir girişim olarak değerlendirenler de bulunmaktadır. Örneğin, «Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri» adlı eserinde Ahmet Bedevi Kuran, daha gerçekçi bir görüşle,

(5) Tezakir, Tezkire no. 15, s. 84

(6) s. 38

(7) s. 37, s. 35

(8) İğdemir, bu eserinde olayla ilgili çeşitli kaynakların metinlerini de yayınlamış bulunmaktadır. Bu kaynaklarda da olayın gericilik - ilericilik açısından değerlendirilmesi ve yorumu yapılmaktadır.

«... bu teşebbüste takibedilen gayenin meşrutiyet olduğunu iddia etmek hakikaten güçtür. Ancak muhakkak olan bir nokta varsa o da memleketin idaresini beğenmeyen bazı hamiyetli zevatın inkılâp yapılmasını ve Sultan Abdülmecit'in yerine Veliaht Abdülaziz Efendinin tahta çıkarılmasını zarurî gördükleridir: Yani keyfî hareketleri kaldırmak ve millet namına bazı haklar koparmak... cemiyet rüesası mutaassıb ve görgüsüz insanlar değildi ve bu zevatın hareketlerine yalnız din mefhumu âmil olmamıştır. Cemiyete intisabın çok sıkı merasime tabi tutulmasından da anlaşılabileceği üzere, rüesanın gayesinde memleket ricalinin hoşuna gitmeyecek değişiklikler, hürriyet, ıslahat tasavvurları vardı... bence, 'Kuleli Vakası' yalnız memlekette umumî ıslahat yapılmasını isteyen şuurlu bir ihtilâl teşebbüsü olmakla kalmıyor, 'Jön Türk' harekâtına da başlangıç ve Tanzimattan sonra yükselen bir inkılâp âbidesi gibi duruyor...» (9) demektedir. Şu halde, olay, çeşitli eğilimlere göre, birbirine karşıt iki biçimde yorumlanmakta, bazılarınca devrimci, bazılarınca da gerici bir girişim olarak değerlendirilmektedir. (10) Şurası bir gerçektir ki, Tanzimatı ilerici bir atılım olarak gördükçe ona karşı girişilen eylemleri ve geliştirilen düşünceleri «gerici» olarak nitelendirmek kaçınılmaz bir yanılgı olacaktır.

Tanzimat; batılılaşmak ve dolayısı ile «çağdaşlaşmak», insan hak ve özgürlüklerinin tanınması yolunda atılmış bir adım ve kanun önünde herkesin eşitliğinin sağlanması olarak kabul edildiği sürece, Şeyh Ahmet ve arkadaşlarını yargılayıp haklarında hüküm veren Osmanlı mahkemesi gibi düşünmek, «iyi niyetli» aydınların yazgısıdır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Şeyh Ahmet hakkında verdiği hükümde şöyle denilmektedir:

> «Devlet-i Aliyyenin icabı bakkaniyet ve ıktızay-ı ahkâm-ı zaman olarak nail oldukları tesavii hukuk meselesine zamınca vermiş olduğu manayı batıl gûya zihnini teşviş eylediğinden istizharı ahkâm-ı celile-i şer'iyye evhamiyle böyle bir cemiyet teşkiline kalkışarak...» (11)

(9) İstanbul, 1959, s. 61-62

(10) Ayrıca bkz. TUNAYA, Tarık Zafer: Türkiye'de Siyasî Partiler (1859-1952), İstanbul, 1952, s. 89-90

(11) İĞDEMİR, U. : a.g.e., s. 46

Uluğ İğdemir'in Şeyh Ahmet hakkındaki yargısı da, olayı yorumlayış biçimine koşut olarak şu: «Şeyh Ahmet... Beyazıt Medresesinin bir odasında rüya tabiriyle ve şuna buna ders vermekle geçinen birisidir.» İşte, bu da, ona göre, bu eylemin «irticai» olduğunu gösteren kanıttır. (12)

Oysa Tanzimatı gerçeğe oldukça yakın olarak görüp değerlendirmiş olan Namık Kemal'in aynı şeyh hakkındaki düşüncesi bakınız nasıl değişik bir nitelikte: «Erbabı kemalât içinde hiçbir mislini daha görmediğim Şeyh Ahmet Efendi dahi buradadır. Müşarünileyh ahlâkı islâmiyyenin tekva ve diyanet ve irfan ve fazilet gibi kâffei mehasini seniyyesini cami bakiyyetüse'ef bir seyyidi sahibi şeref olarak ecdadı izam ve mürşidanı âli makamları gibi müptelâ oldukları eşeddi belâya savrı Hüsyniye bir bürhanı zihayat olacak mertebelerde kemal ibraz etmekte...» (13)

Biz, Tanzimatın egemen Osmanlı sınıfının bir sömürü oyunu olduğunu elden geldiğince kanıtlamaya çalışmış bulunuyoruz. Kuşku yok ki Osmanlı egemen sınıfının ideolojisi Tanzimata karşı girişilen her eylemi ve ona karşı çıkan her düşünceyi, kendisine en kolay gelen biçimiyle «gericilik», «yobazlık» olarak nitelendirecektir. Tanzimatçılar, kozmopolit Osmanlı egemen sınıfının halka karşı olan çıkarlarını ve onun Türk halkı üzerindeki baskı ve sömürüsünü yoğunlaştırmak ve çağa uydurmak için geliştirdikleri Tanzimatı, bir ilericilik kendilerine karşı çıkan girişimleri ise bir gericilik olayı olarak sunmakta büyük yarar görmüşlerdir. Ama asıl önemli olanı, Tanzimat karşısında yer alan «muhalefet» in, «islâmcı» olmasıdır. Şu halde konuya halk çoğunluğu açısından bakıldığında, batıcı görüşün halkın karşısında yer almasına karşılık, islâmcı görüşün onun yanında yer almış olduğu görülecektir. Bu gelişim karşısında da, batıcılığa karşı Patrona Halil olayı ile başlayan, Kabakçı Mustafa isyanı ile gelişen tepkinin Tanzimat döneminde hangi noktaya ulaşmış olduğu önemlidir. Günümüz olaylarını değerlendirmekte en az bunun kadar önemli olan bir başka olgu da, Tanzimat döneminin sömürüsüne karşı ilk tepkinin islâmcı cepheden gelmiş olmasıdır.

(12) İĞDEMİR, U. : a.g.e., s. 46

(13) İĞDEMİR, U. : a.g.e., s. 36

Biz gene Fedaîler Cemiyeti üyelerinin yakalandığı günlerin Tanzimatçı görünümüne bir göz atalım:

> «Rebiülevvelin on dördüncü salı günü hanım - sultanların cihazı bahren kemâl-i alâyiş ile gönderildi. Halbuki bâlâda mezkûr ihtilâlin zuhurunda cuma günü Zât-ı Şâhâne hakikat-i hâli öğrenip haylice ürkmüş olduğundan şehzâdelerden ve kadınlardan seyre gidenleri derhal harem ağaları ile toplatıp kimisi Küçüksu'dan ve kimisi Kâğıthane'den celb olunmalarıyle 'Zorba kalkmış' deyu saray-i hümânunun içine azîm havf ü dehşet düşüp kadınların çoğu bayılmış idi. Bu kere yine cihâz alayı alâyişi etmek ne büyük gaflet ve memkûriyettir. Cihâzı götüren askerin aylığı verilmiyor iken bunca masraf ihtiyarıyle alay göstermek akıllara hayret vermiştir.» (14)

III

Fedaîler Cemiyeti'nden sonra Tanzimat yönetimine en önemli tepki, «Yeni Osmanlılar Cemiyeti»nde gelmiştir. 1865'de İstanbul'da kurulan ve daha sonra Avrupa'nın çeşitli kentlerinde yayın yolu ile Osmanlı Hükümetinin tutumunu eleştiren bu topluluğun en tanınmış adları, bilindiği gibi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'dir. Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşanın para yardımı ile Avrupa'da çeşitli gazeteler çıkarmayı başaran Yeni Osmanlıların Tanzimatçı yönetime karşı yönelttikleri eleştirilerin bir bölümüne bundan önceki kesimlerde fırsat düştükçe yer vermiş bulunuyoruz. (15) Burada, Yeni Osmanlılar Cemiyeti üzerinde özel açıklamalarda bulunacak değiliz. Konumuz açısından önemli olanı, Tanzimat dönemi Osmanlı yönetimini eleştirir ve ona karşı çıkarken Yeni Osmanlıları da islâmcı bir kimlik altında görmemizdir. Gerçekten de Yeni Osmanlıların genel toplumsal, ekonomik ve siyasal eleştirilerinin yanı sıra

(14) AHMET CEVDET PAŞA : Tezakir. Tezkire no: 15, s. 84-85

(15) Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kuruluşu, üyeleri, amacı, faaliyeti ve sona ermesi hakkında bkz. TUNAYA, T. Z. : Türkiye'de Siyasi Partiler, s. 91-96.

onların, islâmî ilkelerden uzaklaştığı için de Tanzimatı ağır bir biçimde yerdikleri görülmektedir. Böylece Tanzimata karşı yönelen bu en kapsamlı tepki de, Lâle Devrinden bu yana tarihimizde izlenen genel çizginin dışına çıkmamış olmaktadır.

Gerçekten de Ziya Paşa'nın ünlü «Terkib-i Bend»in de :

İsnad-ı taassup olunur merd-i gayura
Dinsizlere tevcih-i reviyet yeni çıktı
İslâm imiş devlete pâbend-i terakki
Evvel yoğidi işbu rivayet yeni çıktı
Milliyeti nisyan ederek her işimizde
Efkâr-ı frenge tebeiyyet yeni çıktı
Eyvah bu bâcizede bizler yine yandık
Zira ki ziyan ortada bilmem ne kazandık

demesine karşılık Namık Kemal de «şeriat»ı şöyle savunmaktadır:

«... Hayfa ki elimizde şeriat gibi medeniyetin her türlü ihtiyacını ifaya kâfi bir atiyye-i ilâhiye var iken o bırakıldı da sekiz on zalûm ve cehûlun havatır ve hevesatı mülkümüzde esas-ı hukuk addolundu.» (16) «... Şeriat... Ondan itikat olunacak kanun, adaletçe ve icab-ı vakit ve hale mutabakatçe belki düvel-i mütemeddinede mevcut olan kavaninin hepsine müreccah olacağından şüphe mi edilir?» (17) «Yine, bekamızı, devamımızı o esasa riayette aramalıyız. Şimdiye kadar mütenevvi mahkemeler ve türlü türlü kanunlar yapıldı. Bunlardan şeriat-ı Ahmediyenin kadrini kırmaktan başka ne faide hasıl oldu? Bu mahkemeler şeriat mahkemelerinden daha â'del ve kanunlar ahkâm-ı şer'iyeden daha mükemmel mi zannoluyor. Hastayı firaşi tehlikeden kaldıracak tedbirler bunlar mıdır?» (18)
«... ahkâm-ı şer'iyyenin en küçük bir faslında olan kavait ve fevaid-i medeniye bunların cümlesine keyfiyet ve kemiyetçe birkaç kat faiktir.» (19)

Gene Ziya Paşa, bu konuda Namık Kemal'i hareretle desteklemektedir:

«Ve Ticaret ve Eyalet ve Temyiz Hukuk ve İdare Meclislerinin küşadı ve zaten mehakim-i şer'iyeye ait olan ahkâm-ı hukukiyenin takım takım ayrılarak bunlara tahsisi ile şeriat mahkemelerine yalnız karı koca kavgasıyle talak ve nikâh gibi sırf umur-u mezhebiyeye dair hususatın bırakılması bilcümle şer'i şerifin vücudunu kaldırmak ve bu teşebbüslerle Avrupa'ya karşı dirayetli görünmek maksadından başka bir mânaya hamlonulamaz.» (20)

Hattâ Ziya Paşa, Osmanlı Devletinde ve toplumunda görülen aksaklık ve kötülüklerin islâm dinine saygının azalmasından ve dinin bir yana itilmiş olmasından ileri geldiğini söyleyecek kadar ileri gitmektedir:

«Ahlâkı milliye fasit olduğu bu günde devletimizin her şubei idaresinde nazarı yeis ve teessüf görülen fenalıkların kâffesi işte bu menbadan tevellüt etti. Namaz kılmak, oruç tutmak gibi feraizi islâmiyenin icrası numuru hümku belâhat ve alenan irikâbı fıskı menâhi nişanei aklü fetanet addolundu ve bir kere bu kaide düsturamel olunca sair uygunsuzlukların hepsi birbirini tevlit ile şu yirmi otuz sene zarfında ahlâkı milliye bir dereceye geldi ki babalarımız mezardan kalkıp bizi görseler elbette kendi evlâdı olduğumuzu tanıyamazlar. Avrupa'yı taklit ile ileri gitmek dairesinde bulunduğumuz halde... erbabı terakkiden hiçbirini taklit etmeyip fakat baloya gitmek misulli şeylerde tatbiki harekete çabaladığımızı...» (21)

(16) Hürriyet, 5 Şevval 1285 (18 kânunusani 1869)
(17) Hürriyet, 13 Şaban 1285 (30 teşrinisani 1868)
(18) Hürriyet, 6 cemaziyelevvel 1285 (24 ağustos 1868)
(19) İbret. 1 şaban 1285 (5 teşrinievvel 1872)
(20) Hürriyet, 22 zilhiçce 1285 (5 Nisan 1869).
(21) BİRAND, K. : a.g.e., s. 53-54

Yeni Osmanlıların bu tutumuna değinen Ömer Lütfi Barkan, şeriat yanlılığının gerçekte dinsel kaygılardan değil, fakat toplumun kendi yapısına uygun yasalarla yönetilmesini sağlamak amacından ileri geldiğini belirtmektedir. Barkan'a göre, '..Yeni Osmanlıların bilhassa istediği şey, kendilmize mahsus ananesi olan ve tecrübe ile beslenip tekamül eden yerli bir hukuk sistemimiz olsun, ayrı din ve kültür muhitlerinde doğup büyümüş yabancı hukuk sistemlerini almaktan içtinap edelim, temennisinden başka bir şey değildir.' (22) Biz de, Barkan'ın bu yargısına katılıyoruz. Nitekim, Yeni Osmanlıların öteki alanlardaki düşünceleri göz önüne getirilirse bu yargının doğruluğu daha açıkça ve kesin olarak anlaşılır. Sömürücü batıcı düşünceye ve uygulamaya karşı, bu iki büyük Türk düşün ve eylem adamının şeriatçı ve islâmcı görüşü savunmaları karşısında, halk kitlelerinin de aynı yolu izlemiş olmalarına hiç şaşmamak gerekir.

Bir süre sonra Yeni Osmanlılardan ayrılmış olmasına karşın, temelde aynı yolu izleyen Ali Suavi'nin düşünceleri ise, toplumsal yapımızdaki ve ilk bakışta «paradoks» denilebilecek bu gelişimin tipik bir örneğidir. Gerçekte, şeriatı ve fıkıhı bir yana itmek isteyen, siyaset biliminin temelinin şeriat değil fakat coğrafya, ekonomi ve ahlâk olduğunu «yoksa Ebu-Yusuf'un ibaresindeki (fâ) edatından çıkmaz» diyen, hilafet diye bir kurumun olmadığını söyleyen, din ve devlet işlerinin ayrılması gerektiğini belirten Ali Suavi'nin (23) aynı zamanda halka cami kürsüsünden ve onun dinsel duygularına seslenerek hitap etmesi (24) aydınlatıcı bir olgu olsa gerektir. Siyasal iktidarı, «hükümet ve onunla beraber olan memurlar ve askerler ve papaslar (= din adamları)» olarak tanımlayan ve bu iktidarın milleti ayaklar altına almak isteyen bir kuruluş olduğunu söyleyen (25) Ali Suavi'nin bir din adamı olması kuşku yok ki bir rastlantı değildir.

(22) BARKAN, Ömer Lütfi : Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler; İ.Ü.İ.F.M., c. II, Birinciteşrin 1940, sayı 1'den ayrı basım İstanbul, 1941, s. 312

(23) DANİŞMEND, İsmail Hami: Ali Suavi'nin Türkçülüğü; C.H.P. Genel Sekreterliği Yyn., Ankara (?), 1942, s. 21-23

(24) KUNTAY, Midhat Cemal: Sarıklı İhtilâlci Ali Suavi. İstanbul, 1946, s. 21-22

Başlangıçta Yeni Osmanlıların düşüncelerine eğilimli olan Mustafa Fazıl Paşa'nın, Sultan'a gönderdiği ve başta Namık Kemal olmak üzere bu topluluk üyelerince Türkçeye çevrilerek halka dağıtılan ünlü mektubundan aldığımız şu satırlar Yeni Osmanlıların gerçek amaçlarının anlaşılmasında oldukça yararlı olacaktır :

> «... Avrupalılar zannediyorlar ki Türkiye'de zulüm gören ve belâ çeken, her fırsatta ve her şekilde hakarete uğratılanlar, sadece hıristiyan asıllı milletlerdir. Halbuki durum hiç de öyle değildir. Müslümanlar ki — yabancı devletlerden hiçbirisi onları korumayı akıllarına bile getirmezler — bunlar müslüman olmayan öteki milletlerden çok daha fazla ezilip harap olmuşlardır.
>
> Müslümanlar, bilindiği gibi, mertçe bir sabır ve tevekkülle, bu ıstırapları şimdiye kadar çekmişlerdir. Avrupalılar ise bunun farkında bile değillerdir. Oysa müslümanlar, devletin ve hükümetin dizginlerini elinde tutan siz padişah hazretlerinin kanıyle aynı kandan oldukları için, tahtınıza ve saltanatınıza itaat ve sevgi göstermeyi Kuran'ın emirlerinden sayarlar.
>
> Lâkin, şevketlü efendim, izin verirseniz, size söyleyeyim ki artık, müslüman halkınızda fedakârlık edecek hal ve tahammül kalmadı. Yer yer yükselen hoşnutsuzluk sesleri her ne kadar susturulmak isteniyorsa da, yine de, her taraftan işitiliyor. O halde, bu durumda onları da bu dereceye kadar ümitsizlik ve kötümserliğe düşürmek hem sizin sülâlenize, hem de kendilerine pek zararlı olacaktır... Bugünkü devleti idare ediş tarzının kötülüklerinden doğan birta-

(25) Muhbir, 26 şevval 1283, (KUNTAY, M.C. : Sarıklı İhtilâlci Ali Suavi, s. 30).

kım olumsuz gelişmeler vardır ki bunlar Türk soyundan gelenleri gittikçe yozlaştırmaktadır.» (26)

Ve Namık Kemal «Gazette du Levant»a Yeni Osmanlılar adına hazırladığı cevap taslağında, islâmlık savunulurken, gerçekte, müslüman halkın, hıristiyanların elde etmiş oldukları ekonomik ve siyasal üstünlük karşısında korunmak istendiğini açıkça belirtmektedir:

> «Devlet her türlü hukuki politikiyelerini temin etti; fazla olarak bir cüzi bedel mukabilinde vatan-ı müşterek uğrunda kan dökmekten kendilerini hıfzeylemektedirler. Her ne şikâyetleri olsa inikâsı mehibi Avrupa'nın her köşesinden işitiliyor. Mebusan dairelerine numune olabilecek meclisleri, ve sefaret hükmünü verir patrikhaneleri var. Bunlara mukabil biz neye malikiz?... servet-i milliyemiz bulunduğu hal-i müzayakaya duçar oldu. Hıristiyanlar haiz oldukları kabiliyatı sanat ve ticarete sarf ettiler, saadeti halce Avrupalılara yaklaştılar. Bununla beraber, yine, Devlet hizmetinde dahi müstahdemdirler. Fakat birkaç kuruş maaşla senelerce kalemlere gidip gelmeğe tenezzül etmezler de vükelâdan olmak isterler; halbuki, içlerinde, lisanı resmî üzere yanlışsız birkaç satır yazı yazacak kimse yoktur. Vatan yolunda tüfek taşımak istemezler de ordu müşürü olmayı arzu ederler; halbuki, hiçbiri fenni harbin bir bahsine vakıf değillerdir. Kendileri, umumiyet, veya ekseriyet, islâmda olan eyalata vali olmak talebinde bulunurlar, umumiyet, veya ekseriyet hıristiyanda olan yerlerde islâmdan vali bulundurmamak için silâha sarılırlar. Gazet dü Levan'ın şiddeti lüzumundan bahsettiği ıslâhat daavii mâkulenin tervici midir? Bir de, bugünkü günde, Fransa devleti birkaç milyon ve, İngiltere devleti elli, altmış milyon nüfuslu birer islâm mülküne hükmediyorlar. Acaba niçin her birinde islâmdan minitrolar, mareşaller, kral kaymakamları, sefirler, meclis azaları, ve belki, miralaylar, kaymakamlar yoktur? Eğer denirse ki, müstehak adam bulamıyorlar; ne gariptir ki, bizim gibi noksanı maarifte darb-ı mesel olmuş bir devletin sayesinde yaşayan hıristiyanlarda her türlü memuriyet için erbabı istihkak yetişsin de Fransa ve İngiltere gibi mürebbii insaniyet olan iki devletin ziri idaresindeki islâmda yetişmesin...» (27)

(26) EBUZZİYA TEVFİK : Yeni Osmanlılar Tarihi, Bu günkü Türkçeye uygulayan Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yyn., İstanbul, 1973, s 28.

IV

Abdülaziz'in saltanatının son yıllarında Rus yanlısı Mahmut Nedim Paşa sedarette bulunduğu sırada, Çarlık Rusya, başta Balkan ayaklanmalarını kışkırtmak olmak üzere Osmanlı Devletini kesin olarak çökertmeğe yönelik bir politika izliyor ve bir yandan da elçisi General İgnatiyef ve adamları aracılığı ile devletin iç işlerine karışıp duruyordu. İşte Tanzimat döneminin genel gidişi içinde bu son gelişim Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ile sonuçlanan olayların patlak vermesine yol açmıştır. Bu kez de olaylara öncülük edenler «talebe-i ulum», yani medrese öğrencileridir. Bu öğrencilere halktan da bazı kimselerin katıldıkları anlaşılmaktadır. Medrese öğrencileri 10 Mayıs 1876'da Süleymaniye ve Fatih Camilerinde toplanarak padişaha verilmek üzere bir dilekçe hazırladılar. Bu dilekçede, «Her tarafta islâmlar, hıristiyanlar tarafından tahkir ediliyorlar, memleket istiklâli ve şerefi tehlikede iken, derslerle uğraşmak olmaz. Bu hallere sebep olan büyükleri ortadan kaldıracağız.» (28) deniliyordu. İlginçtir ki, bu olaydan birkaç gün önce Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi, Rus Elçisi İgnatiyef'in ayağına kadar giderek ondan oğlu için iltimasta bulunmasını istemiştir. İşte bu şeyhülislâm da öğrencilerin hedeflerinden biriydi.

Medrese öğrencileri daha sonra topluca Babıâli'ye yürümüşler ve bunun üzerine gerek sadrazam ve gerekse şeyhülis-

(27) KUNTAY, M. C. : Namık Kemal..., s. 185-186

(28) ÜNAL, Tahsin : 1700'den 1958'e Kadar Türk Siyasî Tarihi. 2. Basım, Ankara, 1958, s. 156

lâm bir yana savuşmuşlar ve görevden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Bu öğrenci eylemi birçok aydın ve asker tarafından da desteklenmiş ve yardım görmüştür. Bilindiği gibi, medrese öğrencilerinin yol açtığı sadaret değişikliği sonunda Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve V. Murat'ın tahta geçirilmesi olayları yer almıştır.

Durum bu olduğu ve medrese öğrencileri Tanzimatın sapık gidişine, müslüman halkın hıristiyanlar karşısında hiçe indirilmiş olmasına ve somut bir olay olarak şeyhülislâmın oğlu için Rus Elçisinden iltimas rica edecek kadar küçülmesine karşı çıkmış olmalarına rağmen, Osmanlı tarihini tutucu açıdan kaleme almış bulunan Yılmaz Öztuna bakınız bu olayı nasıl değerlendiriyor: «1.000 kadar öğrenciye, bazı yobaz müderrisler ve halkın aşağı takımı da katıldı... [Bu eylem üzerine şeyhülislâmlığa getirilen] Hasan Hayrullah Efendi de genç bir yobazdı.» (29) Demek ki, bu görüşe göre bu eylem bir gericilik, bir yobazlık olayıdır ve üstelik halkın aşağı yani yoksul tabakası da buna katılmıştır, bu da «Tanzimatın temelinden yıkıldığını» (30) gösterir. Tanzimatın hangi sınıfın çıkarına hizmet ettiğini incelemiş ve kanıtlamış bulunduğumuza göre, bu görüşün egemen sınıf açısından tutarlı bir görüş olduğunu hemen söylememiz gerekir. İlginç yanı da olayın bu açıdan yapılan yorumunda Öztuna'nın islâmcı bir eylemi yobazlık olarak değerlendirmiş olmasıdır. Tanzimatı devrimci bir girişim sayan bazı halktan yana ve toplumcu kimselerin bu durumda nasıl bir yanılgı içine düşmüş olduklarını bu örnek dahi tek başına kanıtlamaya elverişlidir.

(29) ÖZTUNA, Y. : a.g.e., c. XI, s. 54-55
(30) ÖZTUNA, Y. : a.g.e., c. XI, s. 54

BEŞİNCİ BÖLÜM

— 1 —

I. MEŞRUTİYET VE İSTİBDAT DÖNEMLERİ

Vasilaki Efendi (İstanbul): «— Padişahlarımız şimdiye kadar salt mezhep ve milliyeti muhafaza ile kalmadılar. Her milletin lisanını da himaye ettikleri ilâve olunsun. Hakikaten yalnız tebaasının değil, ecnebilerin bile lisanını Devlet-i Aliyye muhafaza etmiştir.»

Meclis-i Mebusan'ın 28 Mart 1877 günlü 8. oturumu.

ANAYASA

I

Çoğu kez öne sürüldüğü gibi, 1876 Anayasası, Türk halkının gereksinmelerinden ve onun sorunlarına çözüm getirmeyi amaçlayan çabalardan doğmuş değildir. Tam tersine, bu anayasanın varlık nedeni, Osmanlı hıristiyanlarına ve batılı devletlere şirin gözükerek Osmanlı Devletinin yaşamını sürdürmek istemidir. Bu nedenle bu anayasa, hukuk açısından değişik nitelikte olmakla birlikte öz bakımından Tanzimat fermanlarının bir yenisidir. 1876 Anayasasının temel ilkesi, Osmanlı hıristiyanlarının devlet yapısı ve yönetimindeki yerlerini ayrıca bir de anayasal güvence altına almak ve genişletmektir. Böylece

bir de Osmanlı Devletinin dağılmasının önüne geçilebileceği sanılmıştır. Anayasanın, «Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi bir din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izale edilir.» hükmünü taşıyan 8. maddesi ile, «Osmanlıların kâffesi huzuru kanunda ve ahvali diniye ve mezhebiyeden maada memleketin hukuk ve vezaifinde mütesavidir.» biçimindeki 17. maddesi bu amaçla düzenlenmiştir.

Anayasalar, genel anlamda, sınıflar arasında bunların güçlerine göre bir uzlaşma niteliğindedirler. Örneğin batıda burjuvazinin güçlenmesi ile ortaya çıkan anayasa düzenlemeleri burjuvazi ile aristokrasinin karşılıklı durumları açısından ulaşılan sonucu saptayan metinlerdir. Konuya bu yönden bakan bazı incelemeciler ve araştırmacılar, 1876 Anayasasının yeni ve güvenceli haklar isteyen bir burjuvazinin baskısı sonunda değil, fakat doğrudan doğruya Osmanlı Devletince ilân edildiğini başka bir deyişle de aşağıdan yukarıya doğru olan bir sistemin geliştirmesi gereken bir toplumsal denge yerine yukarıdan aşağıya ihsan buyurulduğunu öne sürmekte ve bu nedenle de batı anayasalarından ayrıldığını yazmaktadırlar. (1) Bu görüşte gerçek payı vardır, fakat gerçeği tümüyle yansıttığı da söylenemez. Gerçekten de Osmanlı yöneticilerinin devletin dağılmasını önlemek kaygılarından doğan ve bu görüşü doğrulayan tutumları açık ve seçik olarak ortadadır. Fakat buraya değin Osmanlı hıristiyanlarının sık sık değindiğimiz ekonomik ve toplumsal durumları göz önüne getirildiğinde bunların 1876 Anayasası karşısında daha değişik bir durumda bulundukları anlaşılacaktır. Nitekim biraz aşağıda inceleyeceğimiz gibi, anayasanın tanıdığı haklar en ateşli savunucularını hıristiyan mebuslar arasında bulmuştur. Burada üzerinde durulması gereken bir nokta da şudur: Her ne kadar hıristiyan unsurlar, Osmanlı Devletinin kuruluşundan beri bu devlet içinde egemen sınıf olarak bulunmuşlar ise de ,(a) her geçen gün onların devlet içindeki yerlerini daha da kapsamlı bir duruma getirmiş, (b) kendi içlerindeki sınıfsal ayrışım da bunların bir bölümünün yalnız müslümanlara karşı değil, fakat kendi sınıflarından olmayan dindaşlarına ve ulusdaşlarına karşı da birtakım anayasal güvenceler aramamalarına yol açmıştır. Bu nedenle, «Egemen sınıfın anayasal güvence aramasına gerek yoktur» yolundaki uygulama bizi aldatmamalıdır. Çünkü 1876 Anayasası ile Osmanlı hıristiyanları, (a) devlet içinde daha da artmış bulunan etkinliklerini kabul ettirmişler, (b) kendileri yönünden birtakım burjuva hak ve özgürlüklerinin yazılı metin biçiminde anlatımını bulmasını sağlamışlardır. Kaldı ki, hukukî eşitlik ilkesi ve deyiminin en çok kullanıldığı yer, ekonomik ve toplumsal eşitliğin bulunmadığı yerdir. O zaman hukukî eşitlik sözü, ekonomik ve toplumsal eşitsizliği, gerçek eşitsizliği, gözlerden saklayan bir formül olur. Müslüman Türk halkı ile karşılaştırılıp ölçülemeyecek kadar refah içinde bulunan hıristiyan Osmanlıların kendilerinin Osmanlı Devleti içinde horlanıp ezildiklerini öne sürerek Avrupa devletlerinin duruma kendi yanlarında karışmasını sağlamak istediklerini de unutmamak gerekir.

Tanzimat fermanlarında olduğu gibi 1876 Anayasasının da Türk halkı için getirdiği hiçbir şey yoktur. Bu anayasanın halkımızın hak ve özgürlükleri açısından atılmış ileri bir adım olduğu savını öne sürenler, Ulusal Kurtuluş Savaşının Türkiye Büyük Millet Meclisinde 1 Aralık 1921'de, bakanlar kurulunun görev ve yetkilerini belirten yasa önerisi için Mustafa Kemal'in yaptığı ve meclis üyelerinin coşkunluğu ile karşılanan ve 1876 Anayasası ile ilgili konuşma metnini okumalıdırlar:

> «... Artık Avrupalılar bu Devlet-i Osmaniyenin başlı başına kendisini idareye gayri muktedir telâkki edilmesi lâzım geldiğini ve binaenaleyh tahtı vesayete almak icabettiğini kati bir surette beyan ettiler... İşte o zaman, efendiler, bir paşanın tahtı riyasetinde üçü hıristiyan olmak üzere on altı memur, on ulema ve iki askerden mürekkep bir heyet Babıâli'de toplandı (Elindeki Kanun-u Esasî'yi irae ile) ve bu kitabı yazdı! Bu kitap milleti memnun etmek için milletin arzu ve âmali hakikiyesi için müspet, maddi bir mâkesi tecelli değildir. Efendiler bu kitap düşmanlarımızı muvakkaten olsun memnun etmek gayesini gözetmiş bir kitaptır... bu kitabın mahiyetinin, millet ile, hâkimiyet ile, irade-i milliye ile hiç alâkası yoktur... Efendiler, bu kitap, üstündeki ün-

(1) Örneğin bkz. DAVİSON, R. : a.g.e., s. 8

van ile milleti senelerce aldatan ve aldattıkça girivei izmihlâle sevkeden bir kitaptan başka bir şey değildir. («Paçavra» sesleri). Bir paçavradır efendiler (Alkışlar).» (2)

II

Söylediklerimizi daha somut olarak kanıtlamaya çalışalım. 1876 Anayasası gereğince kurulan mecliste üyelerin dağılımı bize bir kanı verebilecek niteliktedir: (3)

Birinci Dönem :

İstanbul ve çevresi seçim bölgesinden seçilenler
müslüman : 5
müslüman olmayan : 5
Edirne ve çevresi seçim bölgesinden seçilenler :
müslüman : 4
müslüman olmayan : 4
Öteki seçim bölgelerinden seçilen müslüman olmayan
mebuslar : 47
Arapların bulunduğu yerlerden seçilen müslüman
mebuslar : 15
Anadolu'dan seçilen müslüman mebuslar : 23

İkinci Dönem :

İstanbul ve çevresi seçim bölgesinden seçilenler
müslüman : 5
müslüman olmayan : 6

(2) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. I, T.B.M. Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1938), Türk İnkılâp Enstitüsü Yyn., İstanbul, 1945, s. 200-202

(3) US Hakkı Tarık: Meclis-i Meb'usân 1293 = 1877, c. II, 13 Aralık 1877 — 16 Şubat 1878 İnikadları (Zabıtlar), İstanbul, 1954, s. 16-20 arasında verilen bilgilerden ve mebusların adlarından yararlanılarak çıkarılmıştır.

Edirne ve çevresi seçim bölgesinden seçilenler
müslüman : 4
müslüman olmayan : 4
Öteki seçim bölgelerinden seçilen müslüman olmayan
mebuslar : 41
Arapların bulunduğu yerlerden seçilen müslüman
mebuslar : 12
Anadolu'dan seçilen müslüman mebuslar : 16

Meclisteki Ermeni mebusların vilâyetler bakımından dağılımını da gösterirsek bu alanda da bir fikir elde edinilmiş olacaktır:

Ohannes Efendi, Meclis-i Mebusan ikinci Başkanı
Maksutyan Sebuh, İstanbul
Yazıcıyan Rupen, Edirne
Yavrumyan Sahak, Bursa
Ballaryan Hamazasb, Erzurum
Karaciyan Manuk, Halep
Alıntop Mikael, Ankara
Şahinyan Agop, Sivas
Karacıyan Taniyel, Erzurum. (4)

Burada şu gerçek kesin olarak ortaya çıkmaktadır: Türk mebuslar, küçük bir azınlığın mebusları olarak bu mecliste yer almışlardır. Ancak, daha da önemlisi anayasanın «eşitlik» ilkesinin hıristiyan mebuslarca yorumlanış biçimidir. Örneğin, meclisin 23 Rebiulevvel 1294 (7 Nisan 1877 günlü 12. oturumda «Vilâyet Kanunnâmesi»nin müzakeresi sırasında vilâyetlerdeki çeşitli meclislere seçilecekler hakkında yapılan konuşmaları meclis tutanaklarından izlemek aydınlatıcı olacaktır:

Reis — ... Dokuzuncu maddeye diyecek var mı? Mihalâki Efendi (Selânik) : — Müslim, gayrimüslim tabirini kaldırmalı.
Reis — Buna cevap verecek var mı?
Argiri Kantarcı Efendi (Yanya) : — Var efendim, (diye hitabe-i âtiyyeyi serdeyledi) :

(4) ÇARK, Y. : a.g.e., s. 113

Dokuzuncu bende, nahiye meclislerinin azası, nıfsı müslim, nıfsı gayrimüslim olmasını beyan ediyor. Birincisi; zannıma göre bu bend Kanun-i Esasiye mugayirdir. Hepimiz Kanun-i Esasiye mutabık hareket edeceğimize yemin ettik. Kanun-i Esasi müslim, gayrimüslim demeyip, ve bir milleti öbüründen ayırmayıp, hep tebaai şahaneyi Osmanlı namiyle birleştirdi. Ve hiçbir millete ayrıca imtiyaz vermedi. Cümlesini müsavi, bir siyakta ilân etti. Bunun için bu bend değişmeli ve azalar millet ve mezhep demiyerek bilâtefrik ekseriyet kim kazanırsa onlar nasbolunmalı. İkincisi; bilâ fark intihap olunur ise en layık olanlar intihap olunur. Çünkü, bir nahiyede müsteid ve işe yarar olanlar, hepsi müslim veya ahar milletten olabilir. Bendin dediği usul ise intihabı serbest bırakmaz. Meselâ: bir nahiyede altı aza intihap olunacak. O nahiyede asayişe yarar ehl-i ırz adamlar beş müslim ile bir gayri müslim, yahut onun mugayiri olabilir. Bendin iktizası yarı yarıya olacağından, müsteid olanlar intihap olunamaz da erbab yerine naehil ve lâyık olmayanı ister istemez intihap etmeye mecbur olurlar. Bunun için bu bend tebdil olunmalı ve tefrik kaldırılmalı. Üçüncüsü; kanunnâmeyi kaleme alanlar, hep milletlerin memleket işlerinden müşterek olmalarını, yani hep milletlerden de vekiller bulunmasını murad ettilerse o halde milletlerin nüfusuna göre nahiye meclislerine âza intihap olunacak demeli idi. Böyle düşünüldükte hakkaniyet budur; fakat, bu da Kanun-i Esasiye mugayirdir. Nihayet, mademki muhafazasını yemin ettiğimiz Kanun-i Esasi hepimizi Osmanlı ve müsavi etmiştir; bunun haricinde kanun yapamayız. Hep âza müslim, gayri müslim demiyerek, bilâ fark, her her hangi milletten olursa olsun intihap olunmalı. Acizâne, benim rey'im budur...

Vasilâki Bey (Selânik) : — ... Kavanin-i esasiyenin şamil olduğu kavid-i külliyenin biri ve belki birincisi bir memleket ahalisinin bilâ fark-u istisna bir siyakta ve bir derece hukuk-ı siyasiyeyi haiz olmasıdır... Vilâyet Kanunnâmesini kaleme alanlar Kanun-i Esasimizin havi olduğu mezkûr kaide-i külliyeden büsbütün sarf-i nazar ederek, Kanun-i Esasinin ilânından evvel, memleketimizde cari ve meri olan eski usulü esas ittihaz etmişlerdir ki, bu usul de memleketimizin ahalisini, müslim ve gayrimüslim iki fırkaya taksim etmekten ibarettir... bütün ahalinin altında birleşmiş olduğu Osmanlı namı hükümsüz kalmış olur...» (5) (6)

Şu halde, hıristiyan mebuslar kesin olarak bilmektedirler ki, Osmanlı İmparatorluğu içinde kendileri çoğunlukta ve Türkler ise azınlıktadır. Ne çare ki, uzun yıllar bu gerçeği görememişiz ve hıristiyanlardan «azınlık» diye söz edip, bizim olmayan bir devlete sahip çıkmışız, Osmanlı hıristiyanlarının hudut bekçiliğini yapmışız!

III

Burada sırası gelmişken önemli bir konuya değinmek istiyoruz. Bilindiği gibi, savaş durumunu öne süren II. Abdülhamit

(5) U.S. H.T. : a.g.e., c. I, 6/19 Mart — 16/28 Haziran 1298/1877 Arasındaki İki Devre Müzakere Zabıtları, İstanbul, 1940, s. 83-84

(6) Türkler üzerinde hıristiyan üstünlüğünün kesin bir biçimde onaylanması anlamını taşıyan bu eşitlik anlayışı meclisteki eleştirilere uğramamış değildir. Örneğin, Yenişehirlizâde Ahmet Efendi (Aydın) 28 Zilhiçge 1294 (3 Ocak 1878) günlü ikinci devre dördüncü oturumunda şöyle demektedir: «... mademki vatandaş diyoruz, bu mülkün selâmeti için onlar da hizmet etsinler. Bu mülkte yalnız biz yaşayamayacağız. Onlar da yaşayacak. Onlar da müstefit olacak. Şimdi bedelât-ı askeriyye olarak bir seneden beri hiçbir şey almadık. İşte nâzır paşa buradadır, söylesinler. Bu asker alınacağı ilân olunduktan sonra şimdiye kadar Aydın'dan beş bin kuruş bile gelmedi.» Emin Efendi ise daha kesin bir tonla konuşuyor: «Müsavat kelimesi, tefrik mânasını da mutazammın bir kelime olmadığı cümlenin malûmu bulunduğundan müsavat olduğu gibi kan dökmede müsavat bulunmak için kanun-i askerinin aceleten irsalini talep ederiz.» (US, H.T. : a.g.e., c. II, s. 66)

bu meclisi kapatmıştır. Şimdi, bu meclisin kapatılması genellikle özgürlüklere indirilen bir darbe, tarihimizin karanlık bir sayfası olarak değerlendirilmektedir. Yukarıdaki açıklamalarımız karşısında gerçeğin pek de böyle olmadığını söylemek durumundayız. Ne var ki, bir başka değerlendirme biçimi de II. Abdülhamit'in bu davranışını son derece olumlu karşılamaktadır. Örneğin denilmektedir ki: «Bu meclis kapatılmasaydı ne olacaktı? 8 Milyon hıristiyan ve 12 milyon müslüman yabancıya karşı, kültür seviyesi hepsinden geri 10 Milyon Türkle bu devlet nasıl tutulacaktı? Demokrasi bir çoğunluk rejimi olduğuna göre, Türklerden çok olan Araplar, meselâ, resmi dilin arapça olmasını teklif etseler ve Arnavutları da yanlarına alsalar sonuç ne olacaktı? Bütün Türk olmayanlar birleşerek Osmanlı İmparatorluğunun Avusturya - Macaristan gibi federatif bir devlet olmasını isteseler, bunun, nasıl önüne geçilecekti?» (7) (8) Gerçekten de olaya soğukkanlılıkla bakılırsa objektif olarak bu görüş geçerlidir. Ancak, II. Abdülhamit'in Türk halkına hizmet için bu yolu seçmiş olduğunu öne sürmenin hiç olanağı yoktur. Günümüzde de zaman zaman alevlenen ve II. Abdülhamit sorunu diyebileceğimiz konunun tartışması yapılırken gözden hiçbir zaman uzak tutulmaması gereken gerçek Anadolu Türk halkının otuz üç yıl II. Abdülhamit'den neler çekmiş olduğudur. Ayrıca unutulmaması gereken bir başka nokta da Abdülhamit'in bir osmanlı padişahı olmasıdır. Ve en önemlisi Abdülhamit döneminde Osmanlı hıristiyanlarının devlete tümüyle egemen olmuş bulunduklarıdır. O halde şimdi de «İstibdat Dönemi»nde

(7) ATSIZ : Abdülhamit Han (= Gök Sultan), Ocak Dergisi, c. II, sayı 2, Mayıs 1956.

(8) Buna yakın bir görüş de şöyle: «Parlâmenter hükümet olunca Türklerin dışındaki unsurlar da —ki bunlar halkın çoğunluğunu meydana getiriyorlardı— devletin siyasetinde söz sahibi olabileceklerdi. Yakın doğuda milliyetçiliğin coşkun bir hızla geliştiği bir çağda bu durum, Osmanlı Devletindeki çeşitli unsurları tatmin etmekten çok, aşırı bir milliyetçiliğe, dolayısiyle de Osmanlı devletini parçalanmaya ve Türk milletini yıkılmaya götürebilirdi. (AKŞİN, Sina: 31 Mart Olayı, Sinan Yyn., İstanbul, 1972, s. 14).

halkımızın ve Osmanlı hıristiyanları ile Arapların karşılıklı durumlarına değinmemiz gerekiyor. Bununla birlikte, hemen burada belirtelim ki, yukarıda değinilen görüşte belirtildiği gibi bu meclis Arapçayı resmî dil yapma olanağını bulamamıştır ama, daha sonra Abdülhamit'in kendisi Arapçayı, Osmanlı Devletinin resmî dili yapmaya kalkışmıştır.

— 2 —

II. ABDÜLHAMİT

I

II. Abdülhamit'in devlet yönetimini tümüyle kendi eline geçirdiği bu dönemde Osmanlı hıristiyanları toplumsal ve ekonomik durumlarını daha da yaygınlaştırıp kökleştirmişlerdir. Bunların toplum içindeki yerleri somut durumlarda izlenmek istenirse karşımıza çıkacak görünümün bir bölümü bile şöyle olacaktır: Örneğin 1878 Berlin Kongresine katılanların başında Alman dönmesi Mehmed Ali Paşa vardır. Bu sıradaki hariciye nazırı ise Kara Todori Paşadır. Kara Todori Paşa da bu kongreye katılmıştır. Daha sonraları bu paşaya Yıldız Sarayı'nda bir daire ayrılacak, Abdülhamit onu kendisine danışman yapacaktır. (1) Hatırlatalım ki, bu kongrede Osmanlı hıristiyanlarının durumları başlıca bir sorun olarak ele alınmıştır. 1890'larda ise Artvin (Dadyan) Paşa hariciye nezaretinin müsteşarı olarak bulunmaktadır. Aristaki Beyi ise bir ara Washington Elçisi olarak görüyoruz. (2) 1900'lerde Hovsep Misakyan Efendi, La Haye Elçisidir. Hırant Düz Bey, Mesine konsolosu; Ohannes Magakyan Efendi, Oziçe konsolos yardımcısı; Mihran Kavafyan Efendi, önce Nis ve Toulan'da genel konsolos, 1907'de ise Brüksel elçilik danışmanıdır. Dışişlerindeki öteki bazı Ermenilerin adları ise şöyle: Ohannes Aprahamyan, Harutyun Markaryan, Hovsep Azaryan, Serkis Balyan Dikran Hünkârbeğendiyan, Levon Bey Yeramyan, Diran Bey Dadyan, Minas Yeram, Mıgırdıç Eremyan, Ohannes Nafilyan, Hırant Bey Noradunkyan v.b.. (3) Öte yandan Boğos Bey, sarayın hesaplarına ve darphaneye bakmakla görevlendirilmiştir. Sarayın alışverişi Diran Bey, Maksudzâde Simon Bey ve Agop Efendinin elindedir. (4) İstanbul'daki cinayet mahkemesinin iki üyesi hıristiyandır. (5) 6 Haziran 1877'de bir kredi sorununu çözümlemek için mecliste kurulan komisyonun dört müslüman üyesine karşılık Nikolaki Efendi, Vasilâki Saraköti Bey, Petraki Petroviç Efendi, Yorgaki Efendi, Panayoti Ziriti Efendi, Rupen Efendi ve Nikolâki Sulidi Efendi adlarını taşıyan yedi hıristiyan üyesi bulunmaktadır. (6) Abdülhamit için Avrupa gazetelerini tarayıp ilgili yerleri çevirmek üzere Nişan Efendi adlı bir Ermeni görevlendirilmiş ve kendisine özel bir daire ayrılmıştır. (7) Almanlar'ın yapacağı demiryolu için müzakereler Edgar Vensan tarafından yapılacaktır. (8) Belirtelim ki, kaynaklar ne kadar karıştırılırsa bu yabancı adlar da o kadar çoğalmaktadır.

1.1.1877'de Galatasaray Sultanisi müdürlüğüne getirilen Ali Suavi'nin düzenlediği ve Yıldız Sarayı'nda bulunan bir rapor Osmanlı Devletinin bu en seçkin eğitim kurumunda kimlerin öğrenim gördüklerini ve kimlerin elinde eğitildiklerini bütün çıplaklığı ile göstermektedir:

> «Mekteb-i Sultani'ye tâyin olduğum tarihte bulduğum öğrenci sayısı: 162 müslim, 377 gayrimüslim.
>
> Ekalliyet üzere kabul olunmuş islâmdan 16 kişi tam ücret verdikleri halde:
>
> 94 Ermeni'den tam ücret veren bir kişi dahi yoktur.

(1) TAHSİN PAŞA (Esbak Mabeyn Başkâtibi) : Abdülhamit — Yıldız Hatıraları, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931, s 22

(2) TUĞAY, Asaf : İbret — Abdülhamit'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler, Oktay Yyn., İstanbul, (Tarihsiz), s. 110

(3) ÇARK, Y. : a.g.e., s. 150-151

(4) GÜRFIRAT, Baha : II. Abdülhamit'in Ermeniler Hakkındaki Düşünceleri, B.T.T.D., c. II, sayı 8, s. 33

(5) TAHSİN PAŞA : a.g.e., s. 173

(6) US, H.T. : a.g.e., c. I, s. 339

(7) TAHSİN PAŞA : a.g.e., s. 22

(8) ATAMER, Hamdi: Anadolu'da Kurulmak İstenen Yahudi Devleti, B.T.T.D., c. I, sayı 5, s. 19

122 Rum'dan tam ücret veren yalnız bir öğrenci.

52 Bulgar'dan tam ücret veren üç öğrenci vardır.

Mektebin nizamnâmesinde kudreti olmayanlara bir lütuf ve merhamet olarak ihsan buyurulacak ücret yalnız Osmanlı tebaasına mahsus iken bu haklardan faydalanan ecnebiler; 4 Moskof tebaası, 16 Fransız tebaası, 8 İtalyan tebaası, 2 İngiliz tebaası ve 2 Yunan tebaasıdır.

Geçen sene Filibe ve İslimye sancaklarında ihtilâle reis olan Bulgarlar hep Mekteb-i Sultanî talebelerinden idiler.

İslâm köylerini yakan Kaplişko idi.

Vançof ve Sayarof silâhla ve şekavette tutulup mahkûm iken Babıâli tarafından meccanen Mekteb-i Sultanî'ye ithal olunmuş ve Rusya askeri Tuna'yı geçtiğinde biraz Bulgar talebesi dahi ayartarak Rus ordusuna iltihak etmişlerdir.

Mekteb-i Sultanî muallimlerinden Çakmov Rusya sefiri İgnatiyef'in çocuklarının muallimi olup mezkûr tarafından mektebe ithal olunmuş ve Türkiye aleyhine açıktan ders vermekte bulunmuştur. Tsankof keza Rusya devleti tarafından mektebe sokulmuş ve geçen Bulgar vakasında Londra'ya gidip Türkiye'nin aleyhine mitingler düzenlemiş ve bu kerre Rusya tarafından Tuna'da bir yere (galiba Bela) mutasarrıf nasbedilmişti. (Müdüriyetim zamanında mektepte mevcut değil). Senove Fransız coğrafya muallimi olup harbin ilan olduğu sırada Rusya sefareti tercümanı Gonov ile muhbirlik mukavelesi yaptığı Zaptiye Müşüriyeti tarafından tahkik edilerek bana bildirildi.

Mihalofski mektepte Bulgar lisanı muallimi olup tahrikten hali değildir. Ayrıca üç Bulgar kalfası vardır...» (9)

(9) ŞEHSUVAROĞLU, Bedi: Ali Suavi ve Galatasaray Lisesi (Okulun 100'üncü Yıldönümü Dolayısiyle), B.T.T.D., c. II, sayı 9, s. 38-41

Öte yandan bu süreç içinde patrikhane o ölçüde güçlenmiştir ki, 1883 ve 1890'da Rumların vasiyet ve nafaka dâvalarına Osmanlı Devleti yargı organlarının bakmasına karşı çıkmış ve başarı kazanmıştır. (10)

Osmanlı uyruğu bulunan hıristiyanlar dışında da yabancılar, devletin her yerine el atmış durumdadırlar. Nitekim II. Abdülhamit döneminde yabancı devletler Türkiye'de ticaret odaları kurmuşlardır. Bu ticaret odaları dergiler yayınlayarak Osmanlı Devletinin ticarî ve ekonomik durumunu üyelerine iletmektedirler. Yalnız Fransız ticaret odasının çıkardığı derginin Türkiye'deki muhabir sayısı 44'dür. (11) Bu nedenle, artık «Osmanlı İmparatorluğu yabancıların Türklerle değil, fakat birbirleri ile rekabet ettikleri bir pazar haline gelmiştir... [fakat] Mülkiye'de ekonomi dersi okutan iki Rum vatandaşımız ekonomide devlet himayeciliğine aleyhtar ve serbest mübadeleye taraftardır.» (12)

Osmanlı Devletinin Türk olmayan müslüman uyrukları da el üstünde tutulmuştur. Örneğin, Arap, Arnavut ve Kürt aşiretlerinin önde gelenleri özel bir biçimde ağırlanıp çocuklarına geniş eğitim olanakları sağlanmıştır. (13) Abdülhamit'in mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa hatıralarında bu konuya değinirken, «Abdülhamit'in bir de daimî misafirleri vardı. Bunlar memleketin muhtelif kıtalarından celbolunmuş Kürt rüessası Arap uleması gibi insanlardı. Bunların bir kısmı «misafirhane-i hümayun» denilen ve az çok bir imarethane demek olan dairelerde otururlardı. Yemekleri saray mutfağından gider, hazinei hassadan kendilerine maaş verilir, çocukları mekteplerde meccanen tahsil ettirilirdi. Bunların daha mer'iyyülhatır olanları-

(10) BAYUR, Yusuf Hikmet: Türk İnkılâbı Tarihi, c. I, Berlin Muahedesinden Trablus-Garb Savaşına Kadar, T.T.K., Yyn., İstanbul, 1940, s. 43, 68. Osmanlı hıristiyanlarının durumu için ayrıca bkz. aynı yerde s. 7-8 ve GALANTE, A. : a.g.e., c. II, s. 35

(11) KARAL, Enver Ziya: Osmanlı Tarihi, c. VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907. T.T.K., Yyn., Ankara, 1967, s. 475

(12) Aynı yerde, s. 475-476

(13) Aynı yerde, s. 401

na hususi konaklar tahsis olunurdu.» demektedir. (14) Abdülhamit'in Kürtlerden kurduğu Hamidiye alaylarının, Anadolu'da nasıl bir zulüm aracı olduğu da bilinmeyen bir konu değildir.

Burada bütün bunlara karşın Osmanlı Devletinin neden dağıldığı sorusu akla gelebilecektir. Bu sorunun karşılığını ilerde elden geldiğince vermeğe çalışacağız. Burada yalnızca şu kadarını söyleyelim ki, Osmanlı Devletinin kuruluşuna başlangıçta hıristiyan unsurlar hangi nedenle katılmışlarsa, bu kez bunun tam karşıtı olan bir nedenle bu imparatorluktan ayrılmışlardır. Bu neden, başka bir deyişle ve en genel anlamı ile, gelişen uluslararası ilişkiler ve Batının ekonomik üstünlüğü ve bunlara bağlı öteki etkenler dolayısıyle Osmanlı Devletinin devlet olarak bu unsurlar için yetersiz bir nitelik almış olmasıdır. Daha doğrusu, Osmanlı Devlet bütününü oluşturan etkenler, artık çözülüp birbirinden ayrılmakta ve bu devlet böylece dağılmaktadır.

II

Enver Ziya Karal'ın deyişiyle, «İstibdat devrinde, padişah zengin, paşaları zengin, hıristiyan halkın büyük bir kısmı refahlı idi. Müslüman halktan da hali vakti yerinde olan bazı ağaların dışında ise halk sefil ve perişan idi.» (15) Öte yandan, bilindiği gibi, 1880 yılında tuz ve tütün tekeli, pul resmi, müskirat resmi, saydi mahi resmi ve bazı vilâyetlerin ipek öşründen gelen devlet gelirleri Osmanlı Devletinin yabancı devletlere olan borcunun ödenmesine kadar bu devletlere bırakılacaktır. Böylece kurulan «Düyun-u Umumiye» ile ve zaten yürürlükte bulunan kapitülâsyonlar nedeniyle yoksul halkın durumu her geçen gün daha da kötüye gidecektir. (16) Kaldı ki bütün bu süre içinde Anadolu insanı asker olarak geniş imparatorluk toprakları içinde boş yere kırdırılarak geride bıraktıklarının yoksullaşmaları hızlandırılacaktır. Bu durumda 1875 yılında bazı iş dallarında elde edilen kazançları gösteren aşağıdaki rakkamların istibdat döneminde daha da düştüğünü belirtmek gerekir. İstanbul ve İzmir gibi bazı büyük kıyı kentlerinde daha 1875'de bazı haftalık ücret ve kazançlar şöyleydi: (17)

Çamaşırcı kadın	3-6 kuruş
Duvarcı ve marangozlar	15-20 »
Gezginci olarak çalışanlar (Bunlar her işi yapan sıra işçileridir)	10-12 »
Ustabaşı (genellikle Levant)	30 »
At bakıcıları ve seyisler (at kirası dahil)	100 »

Oysa bu tarihte bazı maddelerin fiyatları ise şudur:

Bir fincan kahve	20 para
Bir okka ekmek	1 kuruş
Bir kile arpa	12 »
Bir okka tereyağ	14 »
Altı adet mum	4 »
Bir okka peynir	4 »
Bir tavuk	4 »
On yumurta	1 »
İncirin okkası	1 »
Üzümün okkası	1 »
Bir günlük at kirası	10 »
Koyun başı	1 kuruş 20 para
Bir okka et	2 kuruş
Bir okka süt	1 kuruş 20 para

.....

İşte bu fiyatlara göre ortahalli bir ailenin bir haftalık gelirinin gerçekte 80 kuruş kadar olması gerekirdi. (18)

Buna bir de devletin bütün yükünü Anadolu halkının çektiğini eklememiz gerektiğine gene değinelim. Nitekim II. Ab-

(14) TAHSİN PAŞA : a.g.e., s. 31

(15) KARAL, E. Z. : Osmanlı Tarihi, c. VIII, s. 494

(16) Bkz. BLAISDELL, D. : a.g.e., s. 117, s. 124 vd...

(17) ÇAVDAR, T. : a.g.e., s. 41-44

(18) «Bu fiyatları göz önüne aldığımızda büyük halk çoğunluğunun hiç de bolluk içinde yaşamadığını görürüz. 100 kuruşluk aylık ortalama gelirin (ki bu rakkamın eksik tahmin edilmediği kanısındayız), bir aileyi geçindiremeyeceği meydandadır... Yukarıdaki fiyatlarda kuruşu 1 Türk Lirasına eşdeğer saydığımızda, ortalama vatandaşın geliri ile geçinmek, günümüzde 100 lira ile ay geçirmeye denktir. Bazı kişilerce sık sık

dülhamit bile bir keresinde, «Osmanlı Devleti, askeri kuvvetleri Rumeli ve Arabistan'da birkaç yer müstesna olmak üzere Anadolu ahalisinden, daha doğrusu dört beş milyon nüfusun içinden almaktadır. Bu hal pek az daha devam ederse askerî ihtiyaçlarımızı asla karşılamayan bu nüfus askerlik sikleti altında bütün bütün ezilip hükümetin her hususta dayanağı olan Anadolu kıtasının islâm unsuru, başka sebebe hacet kalmaksızın yalnız bu sebeple mahvolarak harb halinde, devlet asker bulamayacaktır.» (19) demek zorunluluğunu duymuştur. Ne var ki açıkça görüldüğü gibi, Anadolu Türk halkının bu acıklı durumu karşısında sultanın kaygısı yalnızca Türkler tümüyle yok olunca asker bulamayacak olmasından ileri gelmektedir. Abdülhamit, Türk halkına o değin yabancıdır ki, Arapçayı, Osmanlı Devletinin resmî dili yapmak istemiş ve bir keresinde de Kur'an-ı Türkçeye çeviren hocaların cezalandırılmaları için onları

---

başvurulan bir hesaplama yolu ile o günlerde sıradan bir işçi ya da benzeri vatandaş bütün aylık ücreti ile 100 okka ekmekten başka bir şey alamayacaktır. Standart olarak anne, baba ve üç çocuklu bir aile zorunlu görülen aşağıdki harcamaları yaptığına göre, geçinmeleri için gerekli olan gelirleri şöyle olmalıdır:

30	ekmek	30 kuruş	yarım okka şeker	3	kuruş
1	okka tereyağ	14 »	yarım okka sabun	3	»
6	adet mum	4 »	1 okka peynir	4	»
1	okka et	2 »	1 okka süt	6	»
1	okka pirinç	4 »	1 kg. tütün	5	»
1	at yükü odun (yemek pişirmek)	» »	haftada 3'er okkadan 12 okka çeşitli sebze ve meyva	12-15	»

Bu harcamaların toplamı seksen kuruş civarındadır. Durum açıktır. İmparatorluk elden giderken, onun dayandığı en büyük güç olan müslüman-Türk halkı ise yaşamının en zorlusuna sahipti. Anadolu halkının yaşama düzeyinin herhalde yukarıdaki tablodan daha da karamsar bir görüntüde olması gerekirdi...» (ÇAVDAR, T. : a.g.e., s. 43-44).

(19) KARAL, E. Z. : Osmanlı Tarihi, c. VII, s. 363

mahkemeye göndermiştir. (20) Bütün bunlar yetmezmiş gibi kurup geliştirdiği hafiyelik örgütü ile bütün ülkeyi herkesin herkesi gözetlediği bir zindana çevirmekten de geri kalmamıştır. Bu zindan da öyle bir ahlâk düşüklüğüne yol açmıştır ki, örneğin felçli babasını sırf düşüncelerinden ötürü Abdülhamit'e jurnal eden muhbir oğul ödüle hak kazanmış bir sayın kişi olabilmiştir. (21)

Hemen belirtelim ki, yüzlerce yıldır yapılan baskıya ve şartlandırılmaya rağmen halkımız sağduyusunu yitirmemiş, kendi içinde çıkardığı halk ozanları, önderleri ve aydınları aracılığı ile, bu düzene karşı eylemsel bir girişimde bulunamasa bile, edilgen bir direnme, bir protesto olarak sesini yükseltebilmiştir. Örneğin bu dönemde de yazarı bilinmeyen «Türk Sözü Anadolu Ağzı» adını taşıyan bir broşürde denilmektedir ki :

> «Güzel oğlum.. İstanbul'a git, deli Beye selâm et. Ben ananın ağzından şöyle birer, birer Abdul'a de ki, ülkeyi batırasın diye mi seni tahta çıkardık be herif. Hâlâ görmüyor musun biz ne hale vardık. Koca milleti otuz üç yıldır soydun soğana döndürdün. Topladığın paraları ise hep Amerika'ya gönderdin. Orada sarraf sandıklarına yatırdın. Burada biz Türkleri batırdın. Eb ve ceddin faizci mi idi? Ailen içimizde ne vakit aç kaldı. Büyük vilâyetlerimizi sırası ile düşmana verdin. Koca koca kavga gemilerimizi birer birer hep kırdın. Ya Tunus'a ne yaptın? Hele Mısır'ı ne ettin? Hani koca Rumeli ne ol-

---

(20) KARAL, E. Z. : Osmanlı Tarihi, c. VIII, s. 384

(21) Bu olayı kaydederken Asaf Tuğay şöyle diyor: «Ali Rıza bin Ahmet Lütfi Paşa — Yâverandan Mülazim Evvel: Pederine nüzul isabet ederek, yirmi gün izinle nezdine gittiğinde, müşarünleyhin Sultan Murad leyhinde fikir beslediği ve akrabasından matrut Kemalettin'i de himaye eylediğini Eskişehir'den yazıyor. (Mâzul babasını jurnal eden bu züppenin kim olduğunu bir türlü öğrenemedim)». (a.g.e., s. 27). Abdülhamit'e verilen jurnaller için bu kitaptan başka, DEMİROĞLU, Faiz: Abdülhamit'e Verilen Jurnaller — 50 Yıldır Neşredilmeyen Vesikalar, İstanbul, 1955'e de bkz...

du? Bosna, Hersek'in başına ne geldi? Girid'i kim aldı? Bu gidişle İstanbul'u kim alacak? Kâbeye, Kabri Peygambere ne için hakaret ediyorsun? Din ve şeriate neden ihanet eyliyorsun? Mahkeme kapılarına ne diye kilit vurdun, ne sebeple kitabı adaleti devşirdin dürdün. Basmahaneleri neden baskı altına aldırdın. Gazeteciliği ne için içimizden kaldırdın? Gittiğin fesat yolunu doğrudur sanma. Fesat çıkarmakla dünyada kalacağına inanma, ipten kazıktan kurtulanları sarayına almışsın, Çerkes kızlariyle sefaya, at hırsızları ile halka cefaya dalmışsın. Yanında efsuncu çingeneler adına hükümet ediyor, günden güne nüfuzun hep kayboluyor, bütün dünya sana delidir diyor.» (22)

Ve broşürün başka bir yerinde ise Abdülhamit'in yaptıklarından nedamet getirerek Türklerin ayaklarına kapanıp af dilemesi gerektiği şu sözlerle belirtiliyor:

«Sen bizim hizmetkârımız, biz senin hünkârınız. Bir kere insaf çırağını yak, biz Türklerin yüceliğine bak. Yıldızında durma. Heman aşağı koş. Türk efendilerinin ayaklarına düş. Kemali nedametle af iste, merhamet dile. Bunlar suçlarını yine bahşeyler. Bütün günahlarının senin bağışlar. Akıl, adl, ilim, hilm yönünden, vefa, vekar, kemal, cemal yüzünden koca Türkler senden çok kocadırlar. Efendilerin bin kere daha senden yücedirler.» (23)

(22) KARAL, E. Z. : Osmanlı Tarihi, c. VIII, s. 526
(23) KARAL, E. Z. : Osmanlı Tarihi, c. VIII, s. 525

ALTINCI BÖLÜM

— 1 —

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

«Osmanlılık, Türklük demek değildir. Ne kimseye zarar verir ne de bir milliyete dokunur; böyle olunca: Osmanlı olmayacak kim bulunur?»
Tunalı Hilmi

(KARAL, E. Z. : Osmanlı Tarihi c. VIII, s. 530'da)

«Osmanlı milliyeti bir tabir-i lisanî ise de hakikatta gayri mevcuttur.»
Rum Patrikhanesinin Adliye ve Mezahip Nezaretine verdiği takrirden.
(Tanin, 16 Şubat 1326)

II. MEŞRUTİYETİN TEMELLERİ

I

1876 Anayasası ile kurulan meclisin kapatılması ile yürürlük kazanan II. Abdülhamit'in mutlakiyetçi rejimine ve bu arada rejim içinde dalbudak saran saray aristokrasisine karşı elbette birtakım tepkiler belirecekti. Nitekim bu tepkiler başarı kazanarak II. Meşrutiyetin ilânı ile sonuçlanacaktır. Beliren tepkileri ve II. Meşrutiyetin konumuzdaki yerini kesin olarak saptayabilmemiz için, II. Meşrutiyetin geçerlik kazanmasını sağlayan etnik, sınıfsal ve ideolojik etkenler üzerinde durma-

mız gerekmektedir. Konuya bu açıdan yaklaştığımızda, II. Meşrutiyeti gerçekleştiren İttihat ve Teraki Cemiyeti'nin de tarihimizdeki yerini belirleyebilir ve «Nasıl olmuştur da hürriyet savaşının şampiyonu sayılan bir parti siyasi iktidarın bütününü nefsinde toplayarak mutlak bir hâkimiyet kurmuş ve istibdatı geri getirmiştir?» (1) sorusunun karşılığını rahatlıkla verebiliriz ya da örneğin Sadrâzam Sait Halim Paşa'ya «Memleketin bir başından bir başına muazzam bir idaresizlik ve sefalet hüküm sürmekteydi» (2) dedirten koşulların nedenlerine inmiş olabiliriz. Gerçekten de, «Dünyada pek az hareket Osmanlı Meşrutiyeti kadar büyük ümitler doğurmuştur ve keza pek az hareket doğurduğu ümitleri bu kadar çabuk ve kati olarak boşa çıkarmıştır.» (3)

Öte yandan böyle bir temellendirmeden sonra II. Meşrutiyet ile birlikte değerlendirilip yorumlanması gereken 31 Mart olayının ne ölçüde bir «halk haraketi» olduğu ve bu olayın karşısında yer alan güçlerin «devrimcilik»inin niteliği anlaşılabilecektir.

II. Meşrutiyet, Jön Türklerin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, eseridir. Bilindiği gibi, İttihat ve Terakki Cemiyeti, istibdat rejimine karşı çıkan Jön Türklerce kurulmuş ve cemiyet çeşitli aşamalardan geçip, çeşitli mücadeleler vererek önce Anayasa'nın yeniden yürürlüğe konmasını, meşrutiyetin ilanını ve sonra II. Abdülhamit'i tahttan indirmeyi başarabilmiştir.

1876 Anayasasının üçlü bir karakteri vardı: (a) Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan ve Türk olmayan çeşitli etnik, ulusal grupların devlete bağlanmalarını sağlamak, başka bir deyişle de imparatorluğun dağılmasını önlemek ve büyük devletlerin devletin iç işlerine karışmalarını engellemek, (b) burjuvalaşmış Osmanlı hıristiyanları için burjuva hak ve özgürlüklerini güvenceli kılmak, (c) böylece anayasal hak ve özgürlüklerinden, Türkler bakımından bunlar yukardan aşağıya ihsan niteliğini taşısa da, burjuvalaşmış Türklerin de bu hak ve özgürlüklerinden bu arada yararlanabileceklerini ummak. İşte Abdülhamit rejimi, 1876 Anayasasının bu üç niteliği ile de tümüyle çelişik olmuştur. Abdülhamit döneminde Osmanlı İmparatorluğunun topraklarının büyük bir bölümü elden çıkmış ve yabancı müdahalesi her geçen gün artmış, hıristiyan Osmanlı burjuvazisi kendisinde doğal olarak bulunduğunu varsaydığı hak ve özgürlüklerin anayasal güvencesinden yoksun kalmış ve bu arada Türk halkı tabiatı ile koyu bir baskı altında inlemiştir. İşte, II. Meşrutiyeti gerçekleştiren güçler bu üç durumdan kaynak almaktadırlar. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1902'de Şurayı Ümmet gazetesinde yayınlanan programının ilk üç maddesinde bu söylediklerimiz açıkça gözlenmektedir.

Bu programın belirttiği ilkelerin başında şunlar gelmektedir:

1 — Yabancı devletlerin müdahalesine karşı Osmanlı Devletinin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması,

2 — Osmanlı Devletinde bulunan çeşitli unsurların Osmanlılık kavramı altında birleşmeleri,

3 — İstibdat rejiminin yıkılıp meşrutiyetin yeniden geçerli kılınması ve 1876 Anayasasının yürürlüğünün sağlanması. (4)

Bu nedenlerle, «Tam ve hakiki bir inkılap hareketi olmayan İkinci Meşrutiyet Osmanlı Devletinin ihya ve rönasansına müstenit telifçi ve ıslâhçı bir devredir... İkinci meşrutiyetin hakiki veçhesi asırlık istibdatlara karşı tarihimizde görülen şümullü bir direnme, tam mânasıyle bir aksülamel olmasıdır.» (5)

II

Osmanlı aydınlarının imparatorluğu dağılmaktan kurtarmak için «Osmanlılık» kavramına sığınmaları, bu dönemde Balkan Savaşına değin artan bir yoğunlukla gelişmiştir. Örneğin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İç Teşkilat Nizamnamesinin daha birinci ve ikinci maddeleri Osmanlılıkla ilişkindir. Bu maddeler şöyledir:

(1) TUNAYA, Tarık Zafer: Hürriyetin İlanı — İkinci Meşrurutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar, İstanbul, 1959, s. 31

(2) TUNAYA, T.Z.: Hürriyetin İlanı — İkinci Meşrutiyetin...s. 65-66

(3) BAYUR, Y.H.: a.g.e., C. I. s. 225

(4) KARAL, E. Z. : Osmanlı Tarihi, c. VIII, s. 521-522

(5) TUNAYA, Tarık Zafer : Hürriyetin İlânı, Vatan Gazetesi, 3 Temmuz 1949

«Madde 1 — Vatanı, bugünkü korkunç tehlikeli durumdan, milleti, düşmüş olduğu zulüm ve esaret pençesinden kurtararak insanlığa yaraşır bir şekilde yaşamak, cins ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün Osmanlıların mukaddes vazifesi ve apaçık menfaatleri gereğinden olması sebebiyle, bu mukaddes hakların ve milli menfaatlerin elde edilmesi ve yerleşmesi ve milletlerin siyasi ve esas haklarını korumayı üzerine alan 1293 Kanun-i Esasi'nin tam olarak tatbiki ve yürürlükte kalması Cemiyet'in esas maksadıdır.» (6)

«Madde 2 — Osmanlılar, maksada erişmek için beraberce çalışmak ve kavmi menfaatlerini daima müşterek görmekle mükellef olduklarından, cins ve mezhep iddiası ile ayrılık fikri yaratmaya çalışanların emellerinin gerçekleşmesine mani olmak da Cemiyetin esas vazifelerindendir.» (7)

İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Mayıs 1908'de büyük devletlerin Makedonya'daki temsilcilerine verilen bir bildiride de Cemiyet'in amacı şöyle belirlenmektedir:

«Gerek Makedonya' da olsun, gerek Osmanlı memleketinin diğer yerlerinde bulunsun Osmanlılar, mezhep, cins farkı olmaksızın kardeştirler. Memleketin yüksek ve müşterek menfaatleri karşısında ne hıristiyan vardır ne müslüman. Osmanlılıktan başka şey yoktur. Hepsinin de menfaatleri, emelleri ve kaderleri hep müşterek ve aynıdır. Binaenaleyh bütün vatan evlâtlarının ittihadından ibarettir. Maksadımız da, padişahın zulüm ve istibdadından kurtulmak, hürriyet, terakki ve medeniyet nimetlerine nail olmaktır.» (8)

Ne var ki, Jön Türklerin kendileri çeşitli durumlarda, bu Osmanlılık kavramı ile yabancı müdahalesine çağrıda bulunmuş oluyorlardı. Örneğin 1902'de Paris'de yapılan bir Jön Türk

(6) BAYAR, Celâl: Ben de Yazdım — Milli Mücadeleye Gidiş, İstanbul, 1967-1969, c. I, s. 255

(7) Aynı yerde.

(8) BAYAR, C. : a.g.e., c. I, s. 129-130

kongresinin aldığı kararın ikinci maddesinde izlenmesi gereken bir politika olarak, «Babiâli ile akdettikleri muahedat ve iltifatı beynelmilel ahkâmını memaliki Osmaniyenin kâffei aksamını müstefit edecek veçhile icra eylemek gerek vazifeleri ve gerek menafii umumiyei insaniyet icabından bulunduğunu Avrupa düveli muazzamasına ihtar etmek.» (9) öngörülüyordu.

Burada hemen belirtelim ki, «Jön Türk» adı yalnız Türkleri anlatan politik bir deyim değildir. Jön Türkler içinde Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli unsurları da vardı. Bu nedenle, Abdülhamit rejimine karşı çıkıp bir araya gelen bütün bu unsurlar, bu deyimin kapsamı içine girmektedir. Jön Türklerin Türklük duygusu ise, gülünçlü fıkralara konu olabilecek bir nitelik göstermiştir. (10) Örneğin Paris'de bulunan birkaç Jön Türk'e hangi ulustan oldukları bir Fransız tarafından sorulduğunda önce «müslümanız» diye karşılık verdikleri, ancak Fransızın müslümanlığın bir din olduğunu belirtmesi üzerine bu kez de «Osmanlıyız» dedikleri ve bir türlü Türk olduklarını hatırlayamadıklarına ilişkin hikâye bu türdendir. (11) İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi Tunalı Hilmi'nin «Osmanlılık» tanımı bu fıkra ile birlikte düşünülünce daha iyi anlaşılır. Tunalı Hilmi'ye göre, «Osmanlılık, Türklük demek değildir. Ne kimseye zarar

(9) BAYUR, Y. H. : a.g.e., c. I, s. 157. Bayur, bu madde üzerindeki görüşlerini belirtirken gerçekçi bir yargıya varmaktadır: «Bu maddeyi kabul etmek için: (a) Büyük devletleri, sırf insaniyetin iyiliği için çalışan, bir âdil hakem saymak, (b) Türkler kendi kendilerine ülkelerinin durumunu düzeltemeyecekleri için, menfaat ve ihtiraslarını tatmin etmek pahasına da olsa, büyük devletlerin Osmanlı iç işlerine karışmasını ehveni şer yani en az zarar saymak; veyahut, (c) Yurt düşüncesi dışında özel düşüncelerin arkasından gitmek lâzımdır. Bu kararı verenler arasında bu üç türlü düşünceye kapılanlar da vardı. Ezcümle Türk olmayan unsurlardan bazılarının büyük devletlerin iç işlerimize karışmalarından birçok özel menfaatler beklemeleri pek tabii idi, ve yukarıda söylediğimiz çokluk içinde onlar da vardı.» (aynı yerde).

(10) KARAL, E. Z. : Osmanlı Tarihi, c. VIII, s. 511

(11) Bkz. BERKES, Niyazi: Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler, IV, «Namık Kemal'e Övgü», Yön, 5 Mart 1965.

verir ne de bir milliyete dokunur; böyle olunca: Osmanlı olmayacak kim bulunur?» (12) Buna karşılık, sınıfsal çıkarları dışında —bu konuya birazdan değineceğiz— Türkler dışındaki ulusların bu eyleme katılmalarının çeşitli nedenleri vardı. Örneğin bu yolla Bulgarlar özerklik elde edeceklerini düşünürlerken, Rumlar ve Ermeniler de devlet içinde etkinliklerini arttırabileceklerini ve bazı yerlerde de Osmanlı Devletinden kopmalarını sağlayabilceklerini hesaplıyorlardı. (13) Nitekim Rumeli'deki Bulgarların çoğunluğunun İttihat ve Terakki'yi desteklemelerini bu anlamda almak gerekir. (14) Bu gelişim daha sonraları Talat Paşa tarafından açıkça itiraf edilirken denilecektir ki, «Jön Türk hareketi memlekete müsavat, hürriyet ve adalet getirmek emeli ile ortaya atılmıştı. Bu prensibi temin maksadı ile Jön Türkler, Araplar, Yunanlılar, Arnavutlar, Türkler vesaire gibi yurttaki bütün milletleri birleştirmeyi çalışabileceklerini zannediyorlardı. Fakat ihtilâli takip eden hâdiseler maalesef bambaşka bir çehre gösterdi.» (15)

Değil yalnız hıristiyanlar, müslüman Araplar bile bir süre sonra Osmanlılık'ı reddettiklerini açık bir düşmanlıkla ortaya koydular. Örneğin «Arap İhtilâl Cemiyeti»nce yayınlanan bir bildiride denildi ki :

> ... Bizans İmparatorluğunun Osmanlı İmparatorluğunu (Osmanlı İmparatorluğu için kullanılıyor) müdafaası için ırzlarınız mübah, kadınlarınızın namusu hetk (kirletmek), çocuklarınız yetim, evleriniz harap edilmektedir. Paralarınız İstanbul köşklerine, içkilere, müsikilere sarf ve gençleriniz Arap kardeşlerinizi öldürmek için Yemen'e, Kerek'e, Havran'a sevkolunmaktadır.
>
> Türkler emrettiği vakit kardeşinizi öldürüyorsunuz ve Ermenilerin yaptığı gibi ve yapmakta olduğu gibi hukuk ve unsurunuzun şerefini muhafaza uğrunda kan dökmüyorsunuz. Bilmiyor musunuz ki, ceset kana boyanmadıkça şeref âzadan kurtulamaz. Bu sözün doğruluğunu Türklerin hürmet ettikleri Ermenilerde görürsünüz. Size hürmet etmiyorlar, onlara verdikleri hukuku size vermiyorlar. Hürriyet ve istikâli olmayan ırz ve şeref ve servetsiz sönen hayatın manası nedir? Bununla beraber Osmanlı bayrağından size ne şeref ve menfaat var?
>
> Ey Araplar kalkınız. Ey Kahtâniler kılıçlarınızı kınından çıkarınız. Şahsınıza, cinsinize, lisanınıza düşmanlık gösterenleri ve sizi tahkir edenleri memleketinizden temizleyiniz.
>
> Ey müslüman Araplar, eğer bu zâlim hükümeti, hükümet-i islâmiye zannediyorsanız çok aldanıyorsunuz. Cenabı Hak Kur'an-ı Keriminde «Vel Kâfirun hum uz zâlimun» diyor. Öyle ise her zâlim hükümet, islâmın düşmanıdır.» (16)

Bu açıklamalardan çıkarmamız gereken sonuç şudur. II. Meşrutiyet'in Osmanlılık temeli, gerçekten çok çürük bir temeldi. Bu nedenle de meşrutiyet her şeyden önce bu açıdan başlangıçtan beri sakat bulunuyordu. Ve II. Meşrutiyet, Osmanlılık yüzünden binbir acıya uğramış halkımızın sorunlarına bir çözüm getirmek şöyle dursun, bu sorunları daha da ağırlaştırıyordu.

III

I. Meşrutiyet ve istibdat dönemlerini incelerken, 1876 Anayasasındaki burjuva hak ve özgürlüklerinin, bunların mücadelesini yapabilecek sınıfsal bir gelişim göstermemiş olan Türkler için yukarıdan verilen birtakım hak ve özgürlükler niteliğini göstermelerine karşılık, Türkler dışındaki Osmanlılar için, durumun hiç de böyle olmadığını belirtmiş bulunuyoruz. Bu nedenle bu sınıfın 1876 Anayasasının yeniden yürürlüğe konulmasını sağlamak için mücadeleye girişmesi doğal bir davranıştır. Bu arada bazılarınca da Türk halkının Anayasal hak ve

(12) KARAL, E. Z. : Osmanlı Tarihi, c. VIII, s. 530

(13) BAYUR, Y. H. : a.g.e., c. I, s. 231

(14) FROZ AHMAD : İttihat ve Terakki 1908-1914 (Jön Türkler), Çev. Nuran Ülker, Sander Yyn., İstanbul, 1971, s. 27

(15) TALÂT PAŞA : Talât Paşanın Hatıraları, Yayınlayan Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul, 1946, s. 15

(16) BAYAR, C. : a.g.e., c. II, s. 463-464

özgürlüklerden yararlanabileceği sanılmıştır. Fakat 1908 devrimi kesin olarak bir burjuva devrimidir.

Biraz aşağıda, II. Meşrutiyetin ilânından sonraki dönemi incelerken Osmanlı burjuvazisinin etnik yapısını da belirlemiş olacağız. Ancak burada hemen belirtelim ki, 1908 devrimi Selânik'den başlamıştır; Selânik ise, Osmanlı İmparatorluğunun en zengin ticaret merkezlerinden biridir. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve ticaret çevreleri ve bir ölçüde de bunlara bağlı Mason örgütlerinin kökeni, burjuvazinin yeni yeni gelişmeye başladığı dönemlerde kurulan meslek örgütleridir. Bu örgütler, önce çevrelerinin nüfuzlu kişilerini etkinliklerini arttırmak için kendi aralarına almışlar ve böylece de mesleki niteliklerinden uzaklaşmaya başlamışlardır. (17) Burjuvazinin kapital üzerinde tam anlamı ile egemen olmaya başlaması ile de artık bir meslek kuruluşu olmalarına gerek kalmadığı için mesleki niteliklerini tümüyle yitirerek burjuvazi içindeki bazı grupların dayanışma ve yardımlaşma örgütü niteliğini kazanmışlardır. (18) Bu bakımdan Osmanlı Devleti içinde yer alacak bir burjuva devriminde Mason localarının rol oynamalarını doğal karşılamak gerekir. Kaldı ki V. Murat'ın kendisinin de Mason olup, onu Abdülhamit'in elinden kurtararak tahta çıkarmak için mason localarının girişimlerde bulunduklarını unutmamak gerekir. Öteyandan, Mason örgütünün gizliliği, İttihat Terakki Cemiyeti'nin son derece işine yaramıştır. Bu yolla, Abdülhamit'in hafiyelerinin bu cemiyetin varlığını ortaya çıkarmaları engellenmiştir. (19) (20)

Bu konuda Celâl Bayar, yetkili bir kişi olarak bize şu bilgiyi veriyor: «İttihat ve Terakki Cemiyetinden bazı kimselerin

(17) AVCIOĞLU, Doğan : 31 Mart'da Yabancı Parmağı, Bilgi Yyn., Ankara, 1969, s. 29-30

(18) Bkz. SARPEL, Nebil : Dünya Fran-Masonluk Tarihi (1962 yılında «Fazilet» Locasında yapılmış bir konuşmanın notlarıdır), İstanbul, 1963.

(19) Bu konuda geniş bilgi için bkz. RAMSAUR, Ernest Edmondson: The Young Turks — Prelude to the Revolution of 1908, Princeton University Press, New Jersey, 1957, s. 103 vd.

(20) İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ne gibi bir yöntemle üye alındığını belirtirsek konu daha iyi anlaşılabilecektir.

istibdat devrinde mason localarına devam ettikleri söylenirdi Abdülhamit'in hafiyelerinin nüfuz edemedikleri mason locaları, ihtilâlciler için nispeten daha emin bir yer sayılırdı. Ayrıca Avrupa'daki arkadaşları Genç Türklerle haberleşmek imkânını da elde ederlerdi. Bu eski münasebeti bazılarının devam ettirdikleri iddia olunurdu. Denilebilir ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde tanınmış bazı kimseler mason localarına girmişlerdi. Fakat, lider durumundaki şahıslardan çoğu, meselâ bunlardan Ahmed Rıza ve Dr. Nâzım beyler mason değillerdir... Gerçek şudur ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul, Selânik ve İz-

Örneğin Halil Paşa, Cemiyet'e girişini şöyle anlatmaktadır: «(Selânik'de) bir akşam birahanelerin birisinde biralarımızı yudumlarken sınıf arkadaşım Valdeçeşmeli İsmail Hakkı temkinli bir halde:

— Halil, gel şu köşedeki masaya geçiverelim, diyeceklerim var, diye beni çağırdı.

Arkadaşları oldukları masada bıraktık, köşeye çekildik. Valdeçeşmeli İsmail Hakkı etrafını iyice tetkik etti, sonra yavaş sesle konuşmaya başladı:

— Bak Halil... Gece gündüz dağlarda dolaşıyorsun, eşkıyaları, çetelerini darmadağın ediyor, vuruyor, öldürüyorsun... (fakat) bu işin düzelmesi için bir veya birkaç kişinin çalışması kâfi değildir. Bana inancının büyük olduğunu biliyorum, benim sana karşı inancımın da büyük olduğunu bilirsin. Selânik'de bu işi başarmak için kurulmuş bir cemiyet vardır. Bu cemiyete girmek istersen ben sana delâlet ve kefalet edebilecek vaziyetteyim...

— Kabul ediyorum...

... (Birkaç gün sonra İsmail Canbulat, Halil'e rehberlik etmektedir). Arkadaşım (İsmail Canbulat):

— Müsaadenizle gözlerinizi bir mendille bağlayacağım, dedi ve ben daha cevap vermeden cebinden çıkardığı siyah bir mendili gözlerime sardı. Biraz daha yürüdük, üç beş merdiven çıktık, birkaç koridor geçtik ve durduk. İsmail kolumdan çıktı, kulağıma şunları fısıldadı:

— İçeri gözlerin bağlı olarak gireceksin. Ben burada kalacağım. Sana gözlerini açabileceğini söyledikleri vakit dediklerini yaparsın.

mir gibi birkaç merkezinde masonlar vardı. Fakat bütün memleketi saran teşkilâtının ruhunda, esas bünyesinde, masonluğun, masonların en ufak bir tesiri görülemezdi.» (21)

Bununla birlikte, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde masonların etkinliklerinin Celal Bayar'ın belirttiğinden daha fazla olması gerektiği de söylenmelidir. Örneğin Abdülhamit'in halledildiğini kendisine bildiren dört kişilik kurul içinde de bulunan Emanuel Karasu hakkında verilen şu bilgi bu görüşü kanıtlar niteliktedir: «EMANUEL KARASU (ölümü: 1943). Avukat, Selânik'den İttihatçı mebus. İspanyol yahudisi. Mason, «Macedonia Risorta» locası üstad-ı âzamı. İttihat ve Terakki'nin Selânik kolunda çalışmış, hareketin Mason localarınca korunmasını sağla-

---

Kapı açıldı, içeri girdim ve hemen ardından kapının kapandığını duydum.

Karşımda kimlerin bulunduğunu anlıyordum.

Bu anda birisinin ağır ağır, tane tane konuştuğunu duydum. Her dinleyeni heyecanlandıracak şeyler söylüyordu. Uzunca süren bu nutuk şöyle bitti:

— ... hakkınızda yapılan tahkikat neticesinde lâzım olan bütün vasıfları taşıdığınız tespit edilmiştir. Cemiyet yeni ve kıymettar kardeşi ile iftihar edeceğini tebliğ eder. Şimdi gözlerinizi açabilirsiniz.

Siyah gözbağını çekip çıkardığım vakit gördüğüm şu oldu: kapının karşısındaki duvarın önünde uzunca bir masa, masa ile duvar arasında ayakta beş kişi dimdik ve kıpırdamadan duruyor. Tepeden topuklara inen kukuletalı kırmızı birer manto giymişler. Yalnız göz kısımları açık. Bunların kimler olduklarını tanımanın imkânı yok.

Masanın üzerinde bir tabanca, bir hançer ve sayfası açılmış Kuran-ı Kerim duruyor... (Halil bunlara el basarak and içer. Kırmızı cübbeli kişilerden ortada bulunanı):

— ... Kardeşim seni tebrik ederim. Bundan sonra aramızda kardeşlikten başka his olmayacaktır. Allah cemiyetimize muvaffakiyet ihsan etsin. Cemiyet nizamnâmesine göre numaranız 117'dir.» (HALİL PAŞA : İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş — Kütülamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları, Hazırlayan Taylan Sorgun, İstanbul. 1972, s.

(21) BAYAR, C. : a.g.e., c. II, s. 428-429

mıştır... Selânik mebusu (1908-1912), İstanbul mebusu (1914), savaş sırasında ise işe müfettişi olmuş ve bu arada, büyük bir servet biriktirmiştir. 1919'da İtalya'ya kaçmış, İtalyan vatandaşı olarak Trieste'ye yerleşmiştir.» (22) (23)

İlerde ayrıca 31 Mart olayında da sözü edileceği için burada üzerinde bir parça ayrıntılı olarak durduğumuz bu tartışmalı konuyu bir yana bıraksak bile (24) gene Celâl Bayar'ın sözleriyle belirtelim ki, «İttihat ve Terakki namına öne sürülen fikirlerde, muhafazakâr muhitlerin etkisi, hâdiselerin baskısı vardı. Gerçeği olduğu gibi anlatmak için söylemeliyim ki, ilân edilen bu konuyu muhafazakâr esaslardan bazılarına ve özellikle fikir ve vicdan hürriyetine ve Osmanlı saltanatına ait bölümlerde, aydın İttihatçıların görüşleri böyle değildi. Fakat onlar da umumi cereyanın etkisi altında uysal oluyorlardı.» (25) Gerçekten de İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidarı ele geçirdikten sonra herhangi bir toplumsal değişiklik programı uygulamış değildir. Cemiyet'in bütün amacı 1876 anayasasını yürürlüğe koymaktı. (26) Bu anayasanın ise bir burjuva anayasası olmaktan başka bir özelliği bulunmuyordu. Jön Türkler için anayasanın yeniden yürürlüğe konulmuş olması yeterli bir sonuçtu. Örneğin eylemin önde gelen kişilerinden Dr. Nâzım'a göre «Devrim patlak verip de anayasa ilân edildiğinde komite, devrimci rolünün artık sona erdiğini ve bugünden geri çalışmalarında evrimci ve barışçı yöntemleri izlemesi gerektiği so-

---

(22) FEROZ AHMAD : a.g.e., s. 253

(23) Emanuel Karasu'nun kişiliğini belirtmek için onun Abdülhamit'e jurnal verdiğini ve bir jurnalinde «Sergiye gitmek bahanesiyle bu hafta Tabip Rıfat, Mehmet ve Aziz Efendilerin azimet ettiklerini, maksat temaşa olmayıp Avrupa'daki erbabı fesada iltihak olduğunu...» yazdığını kaydedelim. (TUĞAY, A. : a.g.e., s. 39)

(24) Bu konuda ayrıca bkz. BOUCHER, Jules-NAUDON, Paul : Masonluk Bu Meçhul; Çeviri ve ekler, Matilda Sakar, Okat Yyn., İstanbul, 1966 s. 192 vd., ve ANONİM: Dünyada ve Türkiye'de Masonluk, Başak Yyn., İstanbul, 1965, s. 294 vd..

(25) BAYAR, C. : a.g.e., c. II, s. 427

(26) FEROZ AHMAD : a.g.e., s. 37

nucuna vardı.» (27) Bununla birlikte, burjuva devriminde halk kitlesinin de desteği sağlanmış olduğundan kısa bir süre için her sınıfı kapsayacak bir özgürlük ortamının gerçekleşmesine ses çıkarılmamıştır. (28) İttihat ve Terakki'nin seçimler için gösterdiği adaylar da, bu Cemiyet'in burjuva niteliğini belirleyebilir. Gerçekten de, adayların çoğu kentlerde bulunan serbest meslek mensupları ile geniş toprak sahipleriydi. (29) 24 Ağustos 1908 günlü Times gazetesi de bu olguyu gözlemleyerek devrimcilerin burjuvaziden olduklarını bildiriyordu. (30)

Demek ki II. Meşrutiyet bu alanda da, ekonomik olarak gelişmemiş olan Türk halkı için I. Meşrutiyet'den fazla bir şey sağlamıyordu. Bir farkla ki, halkımızın yaşam koşulları geçen bu süre içinde daha da ağırlaşmıştı.

IV

Jön Türklerin istibdata karşı yürüttükleri mücadelenin amacı, Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasını önlemekti. Jön Türklerin halkın sorunları ile doğrudan doğruya bir ilgileri bulunmuyor ve onları halkın içinde kıvrandığı zor yaşam koşulları düşündürmüyordu. İktidarın değişmesi ile yoksulluğun önüne geçilebileceğini bile kavramış değillerdi. (31) Özgürlük sorununun üzerinde durmalarının nedeni ise, özgürlüğün geçerli kılınması durumunda, imparatorluktan ayrılma isteklerinin azalacağını ummalarıydı. (32) Halkın sorunları ile bir ilgileri bulunmadığı için de, anayasanın yeniden yürürlüğe konulması ile her şeyin çözümleneceğini sanıyorlardı. (33)

(27) PETROSYAN, Yuriy Aşatoviç : Sovyet Gözüyle Jön Türkler, Çev. Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yyn., Ankara, 1974, s. 326

(28) ŞNUROV, -ROZALİYEV, . s. 39-40

(29) FEROZ AHMAD : a.g.e., s. 52-53

(30) FEROZ AHMAD : a. g. e., s. 29 - 30

(31) KAZGAN, Gülten : Türkiyede Laiklik Üzerine, Yön. 1 Ağustos 1962

(32) MARDİN , Şerif : Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, Türkiye İş Bankası Yyn., Ankara, 1964, s. 225

(33) ÇAVDAR, T. : a.g.e., s. 55

Halk ile bir ilgileri olmayan Jön Türklerin halka bir güvenleri de yoktu ve onu hor görüyorlardı. O kadar ki, Şerif Mardin'e göre, «bu davranışın temel unsuru bazan bir «entellektüeller ihaneti»ne yaklaşabilen halk aleyhtarı tutum»dur. (34) Bu tutumlarının yanısıra Jön Türkler aynı zamanda körü körüne bir batı hayranlığı içinde bulunmuş ve içlerinde bulundukları doğuyu hor görmüşlerdir. Örneğin Sezai imzası ile 17 Nisan 1904 günlü Şuray-ı Ümmet'de çıkan «Akvam-ı Osmaniye» başlıklı yazıda denilmektedir ki :

> «İnkılâb-ı zamandan azâde, medeniyetin her an tezyid ettiği dağdağayı ihtiyaçtan asûde, cihanın terakkisine karşı bigâne bu akvam arasında meselâ bazı dervişler vardır ki elbiseleri tamamı ile kurun-u ulâ modasına muvaffıktır... bir nevi entarili yahudilere tesadüf edilir ki kurun-u vusta dürzilerinden zannolunur. Bu hâlin esvaptan cisme, cisimden ruha kadar tesiri görülür... Anadolu'da bazı yerler görülür ki insan suk ve pazarından hazret-i âdem guzar edecek zehabına düşer.» (35)

Jön Türklerin en önde gelen düşünürlerinden Abdullah Cevdet'i ele alalım. O da örneğin 1905 Fas olaylarına değinirken herhangi bir acıma ya da yakınlık duygusundan hareket etmemekte, yalnızca batı önünde duyduğu bir aşağılık duygusunu belli etmektedir:

> «Medeniyet-i hâzıra bir seyl-i huruşandır ki mecrasını Avrupa kıt'asına açmıştır, önüne gelen her mevaniyi ba kemal-i şiddet zir-ü zeber eder. Ahali-i Müslime bu seylabe-i medeniyete mukavemetten ihtiraz etmelidir. Hayat-ı millilerini ancak bu cereyana tabiiyet ile temin edebilirler...» (36)

Abdullah Cevdet, İçtihat'ın Mayıs 1905 sayısında ise, «Teselsül-ü Saltanat Meselesi» başlığı altında halkı nasıl küçümsediğini çekinmeksizin açıklıyor:

(34) MARDİN, Ş. : a.g.e., s. 229

(35) MARDİN, Ş. : a.g.e., s. 201

(36) MARDİN, Ş. : a.g.e., s. 173

«İstemezük demekten gayrı bir şey söylemek bilmeyen avamın değil fazilet-i siyasileriyle mümtaz ve mahbub ül-kulûb ve vükelâ-i millet, hürriyet-i kavl, hürriyet-i vicdan, hürriyet-i matbuat ile piraste, kavaninin-i âdilenin mahmileri olacak vükelâ-yı millet tarafından umûr-u milletin temşiyesini görmek isteriz.» (37)

Abdullah Cevdet'in düşüncelerinden söz açmışken buraya, Jön Türklerin sınıfsal yapılarını da belirleyecek bir belge almak istiyoruz. Aşağıdaki mektup Abdullah Cevdet tarafından yazılmıştır ve mektupta padişahın yani II. Abdülhamit'in ona durumuna uygun bir nişan vermesi ve böylece onurlandırılması istenilmektedir:

«Dahiliye Nazırı- Celili devletlû Memduh Paşa Hazretlerine, Devletlû Efendim Hazretleri,

El-nimetü li-llah velinimet-i bi imtihan eb-i müşfik-i Osmaniyan Şehriyar-i kadidan Efendimiz Hazretlerine olan ubudiyyet ve sadakat-ı âcizanemin halisiyet ve vicdaniyeti vasıl-ı mertebe-i sübut olmuştur itikadındayım. Benaberin bu vadi-i beyan ve hakikatte tatvil-i makali bilûzum görürüm. Hem itikad-i salif-ül-arz-ı bendegânemin isabetine burhan ve nişane-i zerrin olmak hem de bendeniz gibi esdikay-i bendegân-ı hilâfetpenâhi idadına dahil bulunmakla müftehir olanlara bir numune-i teşvik gösterilmek üzere metebe-i bülend-i sıdk ve ubudiyet-i halisimle mütenasip bir rütbede nişan-ı zişeref ve şanın inha ve tevcih-i eltaf-ı esdikanüvaz-ı devletlerinden istida eyliyorum. Olbabda re'y ve ferman hazret-i men eh-ül-emrindir.

28 Mayıs 1901 Viyana
Tabib-i Sefaret-i Seniye
Doktor Abdullah Cevdet»' (38)

Jön Türk düşüncesinin en önde gelen adı Ahmet Rıza Bey'e gelince, o da, koyu bir batıcıdır ve ona göre batı çevresine girmekle Osmanlılara artık barbarlık yakıştırılamayacaktır. Öte yandan halk kendi gerçek çıkarlarını kavrayamadığı ve gerekli eylemi kendiliğinden yapmağa ehil olmadığı için onu gütmek gereklidir ve bu da bu bilince ulaşmış subaylarca yerine getirilmelidir. (39) Bu nedenle Abdullah Cevdet ordunun politikaya karışmasını ve seçkin askerlerin yönetime el koymalarını gerekli görmektedir. (40)

Şu halde Jön Türklerin siyasal düşünceleri ve İttihat ve Terraki Cemiyeti'nin ideolojik yapısı da, halkı bir yana iterek ve gerektiğinde onu kullanarak, batıcılık anlayışının da benimsenmesi ile devleti kurmaktan başka bir nitelik göstermemiştir. Fakat bu devlet hangi sınıfların çıkarına hizmet ediyordu? Osmanlıcı ve batıcı İttihat ve Terakki Cemiyeti bir süre sonra neden birdenbire son derece aşırı bir Türkçülük akımını geliştirecek? Bu sorunlardan birincisinin karşılığı çalışmamızın buraya değin olan bölümlerinde bulunmaktadır. Fakat II. Meşrutiyet dönemindeki gelişmeye de, bu gelişme bir «sonuç» niteliği de taşıdığı için kısaca değineceğiz. İkinci sorunun karşılığı ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin «devlet zeval bulmasın» kaygısı karşısında bu kez elde kalan tek etnik gruba, Türklere, dayanmalarında saklıdır. Yoksa halkçılık ve gerçek Türkçülük için Ulusal Kurtuluş savaşına değin beklemek gerekmektedir.

II. Meşrutiyet dönemi uygulamasını incelemeye geçmeden önce, bu meşrutiyetin ideolojik temelinin de yoksul Türk halkının karşısında yer almış olduğunu bu kesimin sonucu olarak tekrarlayalım. Şu halde, 1908 hareketinin dayandığı üç temel de, bunlar üzerine kurulacak meşrutiyet yapısının, eninde sonunda, Türk halkının üzerine çökeceğini kesinlikle belirtmiş bulunmaktadır. Bu nedenle de 1908 olayı, bir «devrim aldatmacası»dır.

(37) MARDİN, Ş. : a.g.e., s. 183
(38) DEMİROĞLU, F. : a.g.e., s. 105
(39) MARDİN, Ş.: a. g. e., s. 160
(40) MARDİN Ş. : a.g.e., s. 158

II. MEŞRUTİYET REJİMİ

I

Osmanlı burjuvazisi, anayasanın yeniden yürürlüğe konulmasına yönelik eylemlerinde emekçi halk kitlelerinin de destek ve yardımını sağlamıştı. Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarı ele geçirince, kısa bir toparlanma döneminden sonra bütün özgürlükleri tek tek ortadan kaldırmaya, bu arada bütün grev ve gösterileri yasaklamaya başladı. Böylelikle halka ilk darbe indirilmiş oluyordu. (1) Bundan sonra iktidarın uyguladığı terörist yöntemler dönemi başladı. Muhalif gazeteciler öldürüldü ve baskı yöntemlerinin uygulanmasında o değin ileri gidildi ki, muhalif bir gazeteyi yurda soktukları için otuz kişi birden hapsedildi. (2) Bu arada ilân edilen sıkıyönetim de 1918 yılına değin kesintisiz olarak sürdürüldüğü ve sıkıyönetimden en başta siyasal özgürlükleri kısıtlamak ve siyasal toplantılara engel olmak için yararlanıldı. (3) Her çeşit olanak, hatta demokratik kurumlar bile, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin diktatörlüğüne araç kılındı. (4)

II

Diktatörlükler ya da daha geniş anlam ile baskı yönetimleri, o ülke içindeki belirli bir sınıfın baskı aracı olduğu ölçüde iş başında kalabilirler. Bu baskı rejiminin hangi sınıf için çalıştığı ise, ülke içindeki gelir ve servet kaynakları dağılımından anlaşılır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin burjuvazinin örgütü olduğunu biliyoruz. Fakat bu burjuvalar kimlerdi? İncelememizin buraya değin olan bölümlerinden de bunların çok azının Türk olduğunu bilmekteyiz. Nitekim, «Sermaye ve Emeğin Milliyetler Yönünden yüzde olarak dağılımı» (5) şöyledir :

Milliyet	Sermaye	Emek
Türk	15	15
Rum	50	60
Ermeni	20	15
Yahudi	5	10
Yabancı uyruk	10	—
TOPLAM	100	100

Kapitülasyonlar ve özel statüleri nedeni ile vergiden ve askerlikten bağışık bulunan Levantenler ve Osmanlı hıristiyanları, banka, sanayi ve ticaret kurumlarının yüzde 80'ine sahip bulunuyorlardı. (6) (7) 1913, 1915 yıllarına ilişkin Osmanlı Sanayi İstatistiklerine (8) bir göz attığımız zaman sayımın yapıldığı yerlerde bu durumu daha kesin ve açık olarak görürüz. Örneğin makarna üretimini ele aldığımızda bu daldaki kuruluşların şu biçimde dağıldığı görülecektir: (9)

Arslanyan Ekmek ve Mamûlât-ı Dakikiye Şirket-i Sınaiyesi, İstanbul, Nişantaşı.
İslâm Makaronya Fabrikası, İstanbul, Odunkapı.
Polizo ve Leko Makaronya Fabrikası, İstanbul, Üsküdar.

(1) Bkz. : ŞNUPROV - ROZALİYEV: a.g.e., s. 39-41 ve PETROSYAN, Y.A.: a. g. e., s. 325 - 328
(2) BAYUR, Y. H.: a. g. e., C. I, s. 322
(3) TUNAYA, T. Z.: Türkiye'de Siyasi Partiler, s. 166
(4) TUNAYA, T. Z.: Hürriyetin İlânı ve..., s. 80
(5) ÇAVDAR, T. : a.g.e., s. 115
(6) ÇAVDAR, T. : a.g.e., s. 110
(7) Ayrıca Bkz. Cumhuriyetin 50. Yılında Esnaf ve Sanatkâr, s. 124
(8) Yayınlayan : ÖKÇÜN, Gündüz : Osmanlı Sanayii - 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki, 2. Basım, S.B.F., Yyn., Ankara, 1971
(9) ÖKÇÜN, G. : a.g.e., s. 46

Rake Biraderler Makaronya Fabrikası, İstanbul Galata.
Samolada İbrişimci ve Şürekâsı Makaronya Fabrikası, İzmir.
Kazilas İstimatyos Makaronya Fabrikası, İstanbul, Odunkapı.
Kiraste Çubulu Kimon Makaronya Fabrikası. İzmir, Saman İskelesi.
Mika Mahdumları Makaronya Fabrikası. İstanbul, Galata.
Yıldız Makaronya Fabrikası, Zindan Han

Şekercilik, tahin ve büsküvi üretimi ise şöyledir: (10)

Atinopulos Tahin Fabrikası, İstanbul, Tophane.
Antinopulos Şeker Fabrikası, İstanbul, Azapkapı
Antonyadis Antonyos, Şeker Fabrikası, İstanbul Kutucular.
Antonyadis Yanko ve Şürekâsı, Şeker Fabrikası, İstanbul, T. Kale.
Hacı Ali Efendi Tahin Fabrikası, İstanbul, Balat,
Jarboni ve Hacı Yenaki, Şeker Fabrikası, İzmir, Eski Balık Pazarı.
Çıknavoryan Mahdumları, Büsküvi Fabrikası, İstanbul, Üsküdar.
Samolada İbrişimci, Helva Tahin Fabrikası, İzmir
Ali Faik Osmanlı Şeker Bonmarşesi, Şeker ve Rahat Lokum Fabrikası, İstanbul, Tahtakale.
Yani Fotopulos, Lokum Fabrikası, İstanbul Kemeraltı, v.b...

Çimento üretimi de (sayım yapılan yerlerde) şu üç kuruluşun elindedir: (11)

İstren Osmanlı Anonim Şirketi, İstanbul, Tuzla.
Derunyan V. Onnik, İstanbul, Azapkapı.
Nikolaidi Biraderler, İzmir, Darağaç.

Son olarak bir de ipek dokumacılığına değinelim: (12) (13)

(10) ÖKÇÜN, G. : a.g.e., s. 50-51
(11) ÖKÇÜN, G. : a.g.e., s. 90
(12) ÖKÇÜN, G. : a.g.e., s. 159
(13) Çeşitli üretim dalları için ÖKÇÜN, G. : a.g.e., de bkz.

Bu alanda «muharrik güç kullanan» altı kuruluş şunlardır:
Dervişyan Kogas, Bursa
Hacı Sabri, Bursa
Koyucuyan Mihran, Bursa
Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi, Bursa
Morukyan Dikran, Bursa
Hereke Fabrika-i Hümayûnu, İstanbul, Hereke.

Siyasal ve ekonomik iktidar odaklarının çakışıp bir arada bulundukları sosyolojik bir gerçek olduğu hatırlandığında, şu duruma göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin burjuvaziyi temsil ederken etnik yönden de kime hizmet etmiş bulunduğu kendiliğinden anlaşılır. Her ne kadar bu Cemiyet'in amacının devletin varlığını korumak olduğu öne sürülüyorsa da, bu sınıfın çıkarına çalışmış olduğu gerçeği gene değişmez. Çünkü devlet, soyut bir kavram değildir.

III

II. Meşrutiyet'de yapılan seçimlerin ve bu seçimler sonunda çalışmaya başlayan meclisin niteliği de bu meşrutiyet rejimine ışık tutacak yapıdadır. Osmanlı hıristiyanları eskiden beri kendi toplumları çerçevesinde örgütlenmiş bulunuyorlardı. Cemaat meclisleri için sık sık yapılan seçimler nedeniyle de belirli bir oy kullanma disiplini elde etmişlerdi. Bu özel durumları nedeniyle seçimlere katılma oranları yüksek oldu ve oylarını bölmediler. (14) Özellikle Rumlar hileli yollara başvurmaktan da kaçınmadılar. Bu gibi durumlara engel olunmak istenince Rum patriki hükümete başvurarak itirazlarda bulundu. Bunu ise 22.XI.1908 günü sayıları 20.000'e yaklaşan bir Rum kalabalığı seçimlerde baskı yapıldığını ve gerçekte nüfuslarına oranla seçimlere katılmalarının engellendiğini öne sürerek Beyoğlu ve Babıâli'de gösteriler yaptılar. Ayrıca yürüttükleri propa-

Değirmencilik, s. 33-34; Tuğla üretimi, s. 80; Debagat, s. 105; Marangozluk ve doğramacılık, s. 118; Kutu üretimi, s. 122; Ham ipek üretimi, s. 152-153 öteki dokuma imalât, s. 162; Sigara kâğıdı üretimi s. 174; Matbaacılık ve sair kâğıt mamulâtı, s. 176-178; kimyasal, üretim s. 199 ve Madeni eşya üretimi, s. 203-204.

(14) AKŞİN, S. : a.g.e., s. 25

ganda ile Rumcanın resmî devlet dili olması gerektiğini öne sürüyorlardı. (15) 17.XII.1908 günlü The Times ise, «Eğer özgür seçimler yapılırsa, Osmanlı Parlamentosu, geniş ölçüde bir hıristiyan parlamento durumuna kolaylıkla girebilir.» diyordu. (16) Seçimlerden sonra da Ege'de sayıları 30.000'e yaklaşan Rum köylüsü seçimlerin özgür yapılmadığı gerekçesiyle İzmir üzerine yürüdü. Bunun üzerine gerçekten de Rumlar bir mebusluk daha kazandılar. Aynı durum İstanbul'da da görüldü. Rumlar, dükkânlarını kapadılar, Rum kiliseleri sürekli olarak çan çaldı ve gösteriler şiddet eylemlerine dönüşmeye başladı. (17) Hüseyin Cahit, bu görünüm karşısında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'daki seçimleri kendi haline bırakmış olsa idi bu kentten Türklerin tek bir mebus bile çıkaramayacak olduklarını söylemektedir. (18)

Böylece kurulan bu mecliste hıristiyanlara ait okulların devletçe denetlenmesi sorunu ile ilgili olarak bir Rum mebusun yaptığı konuşma da Rumların bu devlet içindeki yerini gösterecek açıklıktadır:

> «— Biz zaten kabil olduğu kadar, muktedir bulunduğumuz derece hükümetin karar-ı mezkûruna karşı ref'i sedayı itiraz eyledik. Fakat bununla da iktifa etmeyeceğiz. Hükümet tedrisat-ı taliyeye müteallik olup bizim imtiyazat ve serbestii tedrisimizi tahdit eden lahiyayı kanuniyei Meclis-i Mebusana tevdi eder etmez daha şiddetle itiraz edeceğiz ve nihayetde devri sabıkta bile imtiyazatımızın duçar olmadığı bu tecavüzata şahit olmaktan ise içtima salonunu terketmeği daha muvaffık bulacağız... Velhasıl bir bir daha söylüyorum, Bütün kuvvetimizle bu haksızlığa karşı itiraz edeceğiz. Tedrisat-ı taliyeye dair olan kanun lahiyasını tanzim edenlere göstermeğe gayret edeceğiz ki terbiye ve mezhep gibi en mukaddes iki hukukumuz aleyhine vukubulan teşebbüsü meş'ume karşı kendi kendimizin hukukunu muhafaza ve müdafaaya muktediriz.» (19) (20)

(15) BAYUR, Y. H. : a.g.e., c. I, s. 266
(16) ÇAVDAR, T. : a.g.e., s. 70
(17) ÇAVDAR, T. : a.g.e., s. 73
(18) FEROZ AHMAD : a.g.e., s. 53, Not 79

Bu osmanlı meclisini bir parça daha tanıtmak için, Talat Paşanın hatıralarından birkaç satır daha okuyalım:

> «(Birinci Dünya Savaşı sırasında) Bir müddet sonra Van, Ruslar veya daha doğrusu Ermeni gönüllü çeteleri tarafından işgal edildi. Bu çetelerin taşnak komitesinin, Osmanlı Meclis-i Mebusanında da âza bulunan iki reisi olan Pastırmacıyan ve Papazyan'ın emri altında oldukları sonradan öğrenildi.» (21) (22)

(19) ERGİN, O. : a.g.e., c. IV, s. 1224

(20) Aynı konuda Patrik III. Yuvakim, bir gazeteye şu demeci vermiştir: «... şimdi milleli hıristiyanenin ilgayi imtiyazatından bahsetmek fikri siyasiyata mugayir ve hatta mucibi tehlike olur. Patrikhane imtiyazatı zannolunduğu kadar çabuk ilga edilemeyecektir. Biz imtiyazatı reisi bulunduğumuz cemaatle beraber ölünceye kadar müdafaa edeceğiz..» (ERGİN, O. : a.g.e., c. IV, s. 1224).

(21) TALAT PAŞA : a.g.e., s. 64

(22) Balkan Savaşı sırasında Hariciye Nâzırı bulunan Noradonkyan Efendiyi ise Celâl Bayar bize tanıtıyor: «Memleketimizin böyle önemli bir anında, Hariciye Nâzırı olan Gabriel Noradonkyan Efendi kimdi?. Gabriel Noradonkyan Efendi İstanbulludur. Ermeni aslından ekmekçibaşı Kirkor Ağanın oğludur... Tahsilini bitirdikten sonra, o zamanın Paris Elçisi Tanzimat Devri'nin büyük devlet adamlarından Ali Paşa ile memlekete dönmüş, tekrar başladığı hariciye mesleğinde yükselmiştir... Türkiye Büyük Millet Meclisi beni Lausanne Sulh Konferansına iktisat müşaviri seçmişti... Noradonkyan Efendinin içinde bulunduğu heyet, yeniden memleketimiz aleyhinde Ermeni dâvasını yürütmek için konferans nezdinde teşebbüste bulunmak üzere Lozan'a gelmişlerdi. (Ayrıca) Balkan Savaşı sonunda Edirne'yi Bulgarlara bırakmamız hakkında ileri sürdüğü gerekçeyi Osmanlı Hariciye Nâzırı (= Noradonkyan Efendi) kabul ederek 'Bana ana hatlarını çizdiğiniz siyaset kendi görüşlerime tamamen uygundur. Fakat meslektaşlarımı (kabine üyeleri olacak) bu gibi modern! fikirlere kazanmak hususunda fazla ümidim yok' diyor.» (BAYAR, C. : a.g.e., c. III, s. 757-759):

31 MART OLAYI

I

II. Meşrutiyet ile birlikte anılması gelenekleşmiş olan 31 Mart olayının yakın zamanlara değin tümüyle gerici bir kalkışma olduğu kesin bir gerçek olarak belirtilegelmiştir. Ancak, son zamanlarda bu olayın daha bilimsel değerlendirilmeleri yapılmaya başlanmıştır. Gene de her şeye rağmen, 31 Mart ayaklanmasının genel çizgileriyle gerici bir girişim olduğu söylenmelidir. Bununla birlikte 31 Martçıların karşısındaki güçleri yüceltip onlara ileri ve devrimci pâyesini vermek de olanaksızdır. Bu nedenle her iki kutbun da halkımız açısından yerinin belirlenmesi gerekli olduğu gibi böyle bir yaklaşım bizi daha gerçekçi bir çözümlemeye ulaştıracaktır. Hemen belirtelim ki, 31 Martçıların karşılarına aldıkları başlıca kuruluş İttihat ve Terakki Cemiyetidir. Bu cemiyetin ise gerçekte bir «devrim aldatmacası»ndan yana olduğunu belirtmiş bulunuyoruz.

Burada olayların gelişimi üzerinde durmayacağız, yalnızca belirtilen açıdan bir değerlendirme yapmaya çalışacağız. (1) Bir defa şunu söyleyelim ki bu olayın ortaya çıkışında gerçekten yabancıların, özellikle İngilizlerin etkisi büyüktür. (2) Fakat bu etki, olayın toplumsal niteliğini değiştiremez. Olayda önemli bir yer tutan Derviş Vahdeti'nin düşünce ve propagandalarının

(1) Olayların gelişimi için bkz. AKŞİN, S. : a. g. e., s. 53 vd., BAYUR, Y. H. : a.g.e., c. I, s. 295 vd: ve ALİ CEVAT BEY: İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi — II. Abdülhamit'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Beyin Fezlekesi; Yayına hazırlayan Faik Reşit Unat, T.T.K., Yyn., Ankara, 1960.

(2) Bkz. AVCIOĞLU, D. : 31 Mart'da Yabancı Parmağı (genel olarak), ve AKŞİN, S. : a.g.e., s. 223-224

ise gerici bir nitelik taşıdığı açıktır. Örneğin Vahdeti Volkan gazetesindeki bir yazısında: «Kadınlarımız tedricen çarşaflarını atmak yahut bir müslüman hürdür, diye meyhaneler, kârhaneler açmak gibi müslümanlığa yakışmayan şeylerin memleketimizde husulüne meydan vermeyelim!» (3) derken aynı gazetenin bir başka sayısında da, «... Vapurlarımızda camii şerif bulunacak, işret kat'iyen bulunmayacaktır...» (4) diye yazılmaktadır. Ve Volkan gazetesinin idarehanesinde kurulan «İttihad-ı Muhammedî Fırkası»nın kurucuları arasında Bediüzzeman Saidî Kürdî de bulunmaktadır. (5) Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta, bu gibi kişilerin halkı kışkırtırken batıcılık aleyhtarlığına başvurmuş olmalarıdır. Örneğin Vahdeti demektedir ki, «Avrupa'dan gelmiş, dört tane herif-i nâşerif, bizi Avrupalıların ahlâkıyle mütehallik etmesinler.» (6) Sehl Fazıl Paşa imzasını taşıyan ve 16 Nisan 1909 günlü Volkan'da «Sada-yı İttihat» başlığı ile yayınlanan bir yazıda ise, «Alem-i siyasî ancak ulum-u şeriyeden muktebesttir. Üç beş sene mekteplerde okunan sathî derslere mağruren yalnız meşi ve harekette ve telebbüs ve âdeta ve Almanyavarî bıyık bükmekte, Avrupalıları taklit ve âdat-ı kabihalarını istihsan en ahmakları gördükçe, bir sahib-i vicdan için teessüf etmemek kabil olmuyor.» (7) deniliyordu.

Şu halde yapılmak istenen şey halkın batıcılık karşısında yer alan duygularına seslenmek ve onda tepkisel olarak gelişmiş bulunan dinsel yapıyı harekete geçirmekti.

Bu olaya kimlerin katıldıkları da konuyu aydınlatmak bakımından önemlidir. Nitekim bunların başında İstanbul'da bulunan işsiz kalmış eski ordu mensuplarını görüyoruz. Olaydan sonra kurulan sıkıyönetim mahkemesinin 31 Mart hakkında düzenlediği raporda, olayın nedenleri belirtilirken, «Hassa ordusundan ve muhtelif ordulardan tensikat icabı açığa çıkarılan birçok erkân, ümera ve subayların İstanbulda işsiz bir halde toplu bulunması...» da gösterilmektedir. Aynı raporda ayrıca

(3) TUNAYA, T. Z. : Türkiye'de Siyasî Partiler, s. 264
(4) TUNAYA, T. Z. : Türkiye'de Siyasî Partiler, s. 265
(5) TUNAYA, T. Z. : Türkiye'de Siyasî Partiler, s. 262
(6) TUNAYA, T. Z. : Türkiye'de Siyasî Partiler, s. 264
(7) AKŞİN, S. : a.g.e., s. 144

«Sürgünden gelenlere ve istibdattan zarar görenlere gereken yardımın yapılmaması»da (8) bir başka neden olarak belirtilmektedir. Gerçekte böylelikle 1908 eyleminin halk çoğunluğu açısından bir anlam taşımadığı da anlatılmış olmaktadır. Bundan başka Alman eğitimi ile yetişmiş bulunan Harbiye mezunu genç subayların tutumu nedeniyle, ordu içindeki er ve erbaşlar arasında belirli bir huzursuzluk da vardı. Ayrıca erbaşların subay olma olanakları da ellerinden alınıyordu. 31 Mart olayına katılanların büyük çoğunluğunu işte bu er ve erbaşlar oluşturacaklardır. Burada da batıcılık - dincilik karşıtlığı, bir propaganda aracı yapılmıştır. Sert ve sıkı disiplin batı tipi askerî eğitimin sonucu olduğu ortada iken, bir yandan da bu nedenle askerin vakit bulamadığından namaz kılamadığı konusuna el atılmıştır. Ne var ki bu arada Harbiyeli subayların askerlerin gereksinmeleri ile ilgilenmedikleri, gerçekten de onlara ters düşecek davranışlarda bulundukları da sık sık görülebiliyordu. (9)

31 Mart kalkışmasına katılan bir başka kitle ise, medrese öğrencileridir. İlk bakışta medrese öğrencilerinin dinci bir girişimde bulunmak amacı ile bu işe katıldıkları görülmekte ise de, daha önce de incelediğimiz gibi, Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde etkin bir rolleri bulunmuş olduğu için, bu sosyal grup Abdülhamit'in istibdat dönemi boyunca ağır bir baskı altında tutulmuş ve Abdülhamit, «softaların gittikçe yıkılaşan medrese köşelerinde sürdükleri yoksul hayata aldırmamıştı.» (10) Şimdi ise, medrese öğrencilerinin durumları ile ilgilenilecek yerde, askerlik görevinden bağışık tutulma ayrıcalıklarına da son veriliyordu. Ayrıca ulema da, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin masonlukla olan ilişkileri ve lâiklik anlayışları nedeniyle genel olarak bu cemiyete karşı bir tutum içine girmişti. (11)

Şu duruma göre, 31 Mart olayına katılan kitleyi oluşturanlar geniş halk tabakalarından gelmiş olan askerler, istibdat döneminin baskısı nedeniyle yoksullaşmış ancak sorunlarına meşrutiyetle birlikte bir çözüm bulunamamış olan kimseler ve işsiz güçsüz kalmış ya da durumları her geçen gün daha da kötüye

(8) BAYAR, C. : a.g.e., c. II, s. 403
(9) AKŞİN, S. : a.g.e., s. 46-47
(10) AKŞİN, S. : a.g.e., s. 321
(11) AKŞİN, S. : a.g.e., s. 39

giden ve küçük burjuva diyebileceğimiz kişilerdi. Olayı körükleyenler ve bu kitleyi eyleme geçirenler ise en genel anlamı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin muhalifleriydi. 31 Mart olayını ayrıntılı ve bilimsel olarak incelemiş bulunan Dr. Sina Akşin'in deyişiyle, «Olayın başlatıcı olarak kabul ettiğimiz muhalefetin açısından ayaklanma Meşrutiyete karşı bir ayaklanma değildi. Bir Meşrutiyetçi hizibin diğer bir Meşrutiyetçi hizibe karşı bir hükümet darbesi ve Abdülhamit de tahttan indirilmek istendiğine göre, Hürriyetin ilânında İttihat ve Terakki'nin yapamamış olduğu bir hesaplaşmanın tamamlanması niteliğindeydi... Ama softaları (daha genel olarak, ilmiyeyi) ve ordudaki askeri kışkırtabilmek için Derviş Vahdetî aracılığıyle dinci bir propagandaya başvurulmuştu... Ne var ki gösteri kötü düzenlendiği için beklenilen şekilde gelişmedi. Ayaklanan asker, onu hareket geçiren muhalefetin denetî dışına çıktı ve yeni düzen dolayısı ile subaylarla olan dâvalarına kapılarak birçok aşırılıklar yaptı, birçok kimse öldürüldü... Sonra, Meclisten isteklerinin kabulünü ve bu arada affedilmelerini isteyen askerler, bu isteklerinin bir türlü nisabı sağlıyamayan mebuslar tarafından değil de, Abdülhamit tarafından karşılandığını görünce, padişaha bağlandılar...» (12)

Olayın konumuzdaki yerini daha kesin bir biçimde saptamadan önce bir de 31 Martçıların karşısında yer alan güçlere değinelim. Bu güçlerin başında, doğal olarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti vardı. Bu Cemiyetin yapısını, hangi güçlerin çıkarına çalıştığını ve ideolojisini inceledik. Buraya değin belirtilenler dahi olayın iki karşıt grubu hakkında bir değerlendirme yapmaya yeterlidir. Bununla birlikte bu olay sırasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ayrıca hangi kuruluşların desteklediğini belirtmek bakımından bir iki örnek vermek de sorunun gerçekçi bir çözümü için yararlı olacaktır. Gerçekten de 31 Martçıların üzerine gelen Hareket Ordusu içinde ayrıca bir de Rum, Bulgar ve Yahudi gönüllülerin bulunduğu ve örneğin Yahudi gönüllülerinin sayısının yedi yüz olduğu bildirilmektedir. (13) Taşnaksutyon Fırkası da Yeşilköy'e temsilcilerini göndererek Hareket Ordusunu desteklediğini bildirmiştir. (14) Rum Siyasî Kulübü Se-

(12) AKŞİN, S.: a. g. e., s. 391, 398
(13) AKŞİN, S.: a. g. e., s. 234
(14) AKŞİN, a. g. e., s. 234

lânik Bulgar Federasyonu ve Ermeni Kulübü de Hareket Ordusundan yana olduklarını açıklamışlar, Hınçakyan Fırkası ise gönüllü verebileceğini söylemiştir. (15) Bu, doğal bir gelişimdir: Meşrutiyeti çıkaranlar için gerekli bulan güçler, bu meşrutiyeti tehlikede görünce gene hemen bir araya gelmişlerdir.

II

Olayın konumunu bu biçimde çizince 31 Mart olayının, gerici güçlerin yalnızca salt gericilik yapmak için giriştikleri bir ayaklanma olmadığı kendiliğinden anlaşılır. Öte yandan mutlak anlamda gericilik ya da tutuculuk gerçekte egemen sınıflara özgüdür. Böylelikle, kendilerini egemen sınıf durumuna getirmiş olan üretim ilişkilerinin olduğu gibi sürdürülmesinin sağlanmış olacağı düşünülür. Ancak, burjuvazi üretim ilişkilerini kendi yararına geliştirmek ya da daha genel olarak görüldüğü gibi güvenceleştirmek istek ve gereğinde olduğu zaman, karşımıza burjuva devrimleri çıkar. Bu gibi durumlarda burjuvazi ile çıkarları çelişik olan öteki sınıflar arasındaki ilişkilerde, burjuvazinin daha da güçlenmesi sonucunu doğuracak bu girişimler tepki ile karşılanabilir. Örneğin kapitalist üretim biçiminin gelişmesi, zenaatkârın varlığını açıkça tehdit edecektir. Bu arada ideolojik planda da çatışma görüldüğünde burjuvazinin yukarıdaki anlamda devrimci ideolojisi ile bu sınıfların ideolojisi de çatışacaktır. Osmanlı İmparatorluğunda olduğu gibi, burjuvazi batıcılık ile birlikte gelişiyorsa ve batıcılık aynı zamanda lâikliği de içeriyorsa, buna karşıt bir ideoloji de filizlenecektir. Burada artık devrimcilik ya da tutuculuk ile gericilikten söz ederken son derece dikkatli olmak gerekmektedir. Bu nedenlerle, 31 Mart olayı Osmanlı tarihsel gelişiminin bir sonucudur. Bu gerçeklerle Tevfik Çavdar'ın şu yargısına katılıyoruz, «31 Mart, 1830'dan beri süregelen düzeyde batılılaşmanın yarattığı kültür ikileşmesinin kaçınılmaz sonucudur. Ezilen, güç koşullar altında yaşama savaşı veren büyük önderden yoksun kalışı, önder niteliğindeki aydınların da yalnızlıklarının güçlenmesi ile biter. Bu olay 1908 seçimlerinde halkın desteğini kazanan, devrimin ilk günlerinde her Türk evinin gönlünde yatan iyi niyetli devrimcilere indirilmiş en ağır darbedir. Çünkü artık dayanacak, gerektiğinde sinesine dönecekleri bir halk yoktur.» (16) İşte bu nedenlerdir ki, Osmanlı İmparatorluğunun tümüyle çöktüğü bir anda, daha düne kadar en koyu Osmanlıcılar, Osmanlı hıristiyan burjuvazinin âdeta bekçiliğini yapan ve devletten kopmasınlar diye onlara her türlü Anadolucu kesilerek, bu yolda Türk ulusunu arkalarında görmek isteyeceklerdir. Anadolu'nun öz vatanımız, kendilerinin de Türk olduklarını ne yazık ki çok geç anlayacaklardır ve bu kavrayış bile Anadolu insanını yeni bir maceraya sürüklemelerinin nedeni olacaktır.

(15) AKŞİN, S.: a. g. e., s. 249

(16) ÇAVDAR, T.: a. g. e., s. 77

ANADOLU'YA VE TÜRK HALKINA DÖNÜŞ

II. Meşrutiyeti oluşturan ideolojik akım «Garpçılık», yani batıcılık; bir süre için geçerli olan akım «İslâmcılık» ve ulaşılan son akım da «Türkçülük» olmuştur.

Batıcılık akımı, II. Meşrutiyete değin iki yüz yıla yakın bir süre en çok taraftar toplayan düşünce biçimi olmuş ve bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu batıcılık yolu ile «tecedddüt» ettirilmek istenmiştir. Batıcılık anlayışının temel öğesi, bu yöntem ile devletin elde tutulabileceği görüşüdür. Bu bakımdan yürürlükte olan devlet düzeninin «ıslâhat» yapılarak sürdürülmesi anlamını taşır. Bu nedenle de «Osmanlılık», batıcılığın ayrılmaz bir yönüydü. Kaldı ki, «Osmanlıcı» olunmadıkça imparatorluğu oluşturan ulusların ve etnik grupların devletten ayrılacakları düşünüldüğü için, devleti «muhafaza» amacına yönelik batıcılık akımında Osmanlıcılık vazgeçilmez bir tutumdur. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğunda geçerli bulunmuş olan batıcılık düşüncesi, genellikle sanıldığının tam tersine, tutucu bir görüştür. Daha doğrusu, devrimci değil yalnızca reformcudur. Çünkü, «... gayesi... eski bir devleti restore etmektir.» (1)

İslâmcılık akımı ise, gene devleti muhafaza amacına yönelik olmakla birlikte, kurulu düzeni islâmî ilkelere göre değiştirmek emelindedir. Devletin temel unsurunun din olması ve islâm toplumunun yönetimi kesin olarak elc alması bu düşüncenin ayırıcı özelliklerindendir. Bu nitelikleriyle, işbirlikçi Osmanlı burjuvazisine karşı düşmektedir. Kapitalizmin ve emperyalizmin, batıcılık ile birlikte ülkeye girmiş bulunması karşısında,

(1) TUNAYA, T. Z. : Meşrutiyetin İlânı ve.... s. 73

İslâmcı düşünce bu gelişime cephe almıştır. Bu bakımdan, kanımızca, batıcılıktan çok daha fazla halkçı bir görünüm kazanmıştır ve ikisi arasında yapılacak bir karşılaştırmada islâmcı düşünce herhalde çok daha saygıdeğer olur. Nitekim ulusal kurtuluş savaşı sırasında, islâmcı düşüncenin en önde gelen kişileri T.B.M.M. içinde bulunmuşlar ve İstiklâl Marşımızın sözleri de islâmcı Mehmet Akif tarafından yazılmıştır. Unutulmaması gereken nokta, islâmcı düşüncenin özünde batıcılığa bir tepki olarak gelişmiş bulunmasıdır.

İşte, bu iki akımdan batıcılık, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çıkış noktasıdır. Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticileri, batıcılıkla hem devletin yenileşeceğini ve hem de imparatorluğu oluşturan çeşitli hıristiyan topluluklarının kazanılacağını ummuşlardı. Ne var ki, kısa sürede umutlarının boş olduğunu gördüler. Öte yandan, özellikle Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı İmparatorluğu içinde azınlık sayılabilecek bazı Rum ve Ermenilerden başka hıristiyan topluluklar kalmayınca, bu kez Arapları elde tutmak için islâmcılığa ağırlık verilmesi yoluna gidildi. Bu politikanın bir sonucu olarak da, 1914 seçimleri sonunda toplanan mecliste Arapların 84 mebusu bulunacaktı. Fakat bu girişim de Arapları Osmanlı Devletine bağlı tutmaya yetmemiştir. (2)

II

Bu gelişim sırasında, devlet çevrelerinin dışında bir de Türkçülük akımı filizleniyordu. İttihat ve Terakkiciler, batıcılığın ve Osmanlıcılığın, islâmcılığın Osmanlı Devletini kurtarmakta bir işe yaramadığını görünce ve belki de dayanacakları başka bir etnik grup da kalmadığından Türkçülüğe döndüler. Batı emperyalizmi de artık Anadolu halkına öldürücü son darbeyi indirmek üzere bulunuyordu. Böylece, İttihat ve Terakkiciler, ulusal bir direnç kaynağı da bulmuş oluyorlardı. Ne var ki, İttihat ve Terakki iktidarı, başka çıkar yol kalmayınca, elindeki tüm olanaklar tükenince, Türkçü ve ulusçu oluvermişti. Nitekim ancak 1913 yılından başlayarak bu çizgide bir yol izlendi. Türkçülük, çağa ayak uydurmak için temel olarak alındı. Bu

(2) FEROZ AHMAD : a.g.e., s. 228-230

çizgide bir yol izlendi. Türkçülük, çağa ayak uydurmak için temel olarak alındı. Bu açıdan bir dizi toplumsal değişikliklere gidildi. (3) Oysa gerçekte Türkçülük akımı, bir ezilmişliğin, bir özlemin ürünüydü ve en güzel anlatımını şu dizelerde buluyordu:

Bir ülke ki, camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar manasını namazdaki duanın,
Bir ülke ki, mektebinde Türkçe kuran okunur.
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu hüdanın,
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın.

Bir ülke ki, toprağında başka elin gözü yok,
Her ferdinde mefkûre bir, lisan, âdet, din birdir.
Meb'usanı temiz, orda Boşoların yeri yok,
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın.

Bir ülke ki, çarşısında dönen bütün sermaye,
Sanatına yol gösteren ilimle fen, Türkündür.
Hirfetleri birbirini daim eder himaye;
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın.

İttihat ve Terakki, bu adımları attığında artık çok geç kalmıştı. Türkler, ancak Osmanlı İmparatorluğu bir enkaz durumuna gelince onların akıllarına gelmişti. Kaldı ki, devlet hâlâ «Osmanlı» devleti olarak anılıyordu ve Osmanlı devlet düzeni içinde Türkçülük akımının da başarısızlıkla sonuçlanması kaçınılmazdı.

III

Osmanlı Devleti yöneticilerinin bu biçimde son anda Anadolu'ya sığınmaya zorlayan koşulların başında onların gidecek başka yerlerinin kalmamış olması gelir. Gerçekten de, Osmanlılar, «Osmanlı» olarak bir ara Viyana kapılarına bile dayanmışlardı. Ama şimdi bu Osmanlılar «Türk» Anadolu'ya geri dönüyorlardı:

> «Evet, âkibet Rumeli elden, Osmanlılar Avrupa'dan çıkıyor. İstihkar-ı hayat, metanet-i ahlâk, uluvv-u cenap ile mücehhez olarak riyaset-i idarelerinde evsâf-ı cihangirane'ye mâlik padişahlariyle Maveraünnehirden zuhûr ederek Viyana'ya kadar giden Osmanlılar, bugün başlarında Abdülhamit olarak perişan ve nalân Asya'ya dönüyor. Meşum ve müthiş akibet...» (4)

Ne var ki Osmanlı aydınları, Anadolu'yu selâmlarlarken belki de ilk kez gerçek Anadolu'yu görüyorlar ve gördükleri «memleket manzarası» karşısında dehşetle irkilip haykırmaktan kendilerini alamıyorlardı:

> «Essalam-ü aleyk ey mübarek Anadolu! Ey Koca Türkeli! Merhaba, ey sevgili küçük Asya! Ey mukaddes vatan, Ey adi-i zulm-ü istibdat; hane ve kâsanelerini viran, ehl-ü ayalin olan ehl-i islâmı perişan eylemiştir.
>
> Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billah.» (5)

(3) İttihat ve Terakki'nin Türkçülük ve Ulusçuluk uygulaması için bkz. TUNAYA, T. Z. : Türkiye'de Siyasi Partiler, s. 201-206

(4) SEZAİ : «Millet-i Osmaniyye», Şura-yı Ümmet, 7 Ekim 1903 (MARDİN, Ş. : a.g.e., s. 201-202)

(5) Anadolu Dergisi (Mısır'da Yayınlanmıştır), 24 Nisan 1902 (MARDİN, Ş. : a.g.e., s. 201).

YEDİNCİ BÖLÜM

MİLLÎ MÜCADELE VE YENİ TÜRK DEVLETİNİN KURULMASI

Ne mutlu bana ki Türk yaratıldım,
Gönlümün en yüksek gururudur bu;
Ne esir edildim, ne de satıldım,
Türk benliği, Türklük şuurudur bu.

İshak Refet

«Evet, hepimiz bir noktada müttehit ve müttefikiz: Haki paki vatanı istihlas ve mevcudiyeti ve istiklâl-i millimizi temin hususunda!

Bu cihete ait kâşanelerden kulübelere, ihtiyarlardan çocuklara, erkeklerden kadınlara, zenginlerden fakirlere, şehirlilerden köylülere kadar hep yekdil ve yekcihettir. Bu husus dimağlarda, müfekkerelerde tamamen sarih ve vazıh olduğundan bundan dolayı kimse mustarip değildir. Herkes müsterih olarak üzerine düşen vazifesini kemal-i itminan ile ifa etmektedir.

Fakat sonra?

Sonra bu millet ve devlete nasıl bir istikamet verilecektir? Bu millet nereye doğru sevkolunacaktır? İleriye mi yürüyeceğiz? Geriye mi döneceğiz?

İşte asıl dimağımızı kurcalayan ve manevi rahatsızlıkları mucip olan sualler!»

Ahmet Ağaoğlu, Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 10 Mayıs 1922

— I —

ULUSLAŞMAK — ETNİK SORUNUN ÇÖZÜMÜ

I

Birinci Dünya Savaşından hezimetle çıkan Osmanlı Devleti, emperyalist düşman karşısında bitkin, miskin ve kendini düşmanlarının acımasına bırakmış dururken, Anadolumuzda «millî» mücadele başlıyordu. Ne var ki, yüzyıllardır Türk halkını batılı devletlerle sıkı bir işbirliği içinde sömürmüş olan Osmanlı Devleti, bu kez doğrudan doğruya ve emperyalistlerin sadece bir maşası olarak, halkımızın bu mücadelesine karşı, saldırıya geçmekte gecikmemiştir. Osmanlı Devletinin bu tutumu bilinen bir gerçektir. (1) Tarihsel gelişim göz önüne getirilince başka türlü olamayacağı da önceden belirlenmiş bir olgu olarak karşımıza çıkar. Örneğin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluduğu 23 Nisan 1920 tarihini taşıyan Peyam-Sabah gazetesinde yer alan yazılar, bu tarihsel gelişimin nasıl bir şaşmazlık gösterdiğini kanıtlayacaktır. T.B.M.M., Ankara'da devrimci mücadelesine başlarken, bakınız bu Osmanlı gazetesi neler diyor.

> «Teşkilât-ı milliye sergerdeleri bir türlü idrak edemediler ve hâlâ da edemiyorlar ki mütarekeden beri biz bu kûşe-i şarkta bir âmil-i sulh ve selâh olma itibariyle beyneddüvel az çok muteber bir mevki kazanabilir ve mazideki siyaseti vesaire bütün hatalarımızı unutturabilirdik. Böyle yapmak tabiatı ile saçlarını harb ve darp değirmenlerinde ağırtan zorbaların elinden gelmezdi sulh ve selâh nerde, onlar nerde?... bu mahlûklar kadar başları ezilmek ister yılanlar tasavvur edilemez. Göze görünür, açıktan açığa düşmanlar onlara bin kere müreccahtırlar.» (2)

Aynı gazetenin bir başka yerinde ise :

> «Hep hile, hep fesat, fakat bu sefer o tezvir ipleri müfsitlerin ayaklarına dolaşsa gerektir... Tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir... o meclis-i müzevviranın Ankara'da yeniden içtimaına karar verildi. Buradan gelen murahhaslar da geri gelmek şöyle dursun oradaki hokkabazlara iltihak ettiler âlâ, bütün felâketlerini elleriyle hazırladıkları bu bedbaht vatanın şu hali ihtizarında bu vicdan ve izan düşkünlerinin şu hareketlerine biz taaccüp etmedik, o derekede insanlara yakışan bu cinnettir, bu cinayetlerdir.» (3)

denilmektedir.

İşte bu nedenledir ki, T.B.M.M. nin 18 Eylül 1921 günlü toplantısında okunan hükümet bildirisinde belirtildiği gibi, «Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, milletin hayat ve istiklâline suikast eden emperyalist ve kapitalist düşmanların tecavüzlerine karşı müdafaa ve dış düşmanlarla işbirliği ederek milleti aldatmağa ve karıştırmağa çalışan iç hainleri cezalandırmak için orduyu kuvvetlendirmeyi ve onu millet istiklâlinin dayanağı bilmeyi vazife» (4) saymıştır. Gerçekten millî mücadele yalnız düşmana karşı değildi. Bu mücadele, aynı zamanda ve daha da önemli olarak Osmanlı'ya karşıydı. Mustafa Ke-

(1) Örneğin bu konuda, 24 Mayıs 1922 günlü Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde Ahmet Ağaoğlu imzası ile, «... düşmana yaranmak için Osmanlı tarihinin hiçbir zamanında emsali görülmemiş bir cinayeti de irtikâp ettiler. Kendi elleri ile evlâd-ı vatanı toplayıp düşmana teslim ettikleri gibi, diğer taraftan milleti kurtarmak için mücadele edenleri yine düşmanlara yaranmak düşmanların iltifatlarına nail olmak niyeti ile telin, tekfir ve daima mahkûm ettirdiler.» denilmektedir. (AĞAOĞLU, Ahmet: İhtilâl mi, İnkilâp mı? Ankara, 1942 s. 31).

(2) UNAT, Faik Reşit : 23 Nisan 1920 Tarihli İki Gazete; Ülkü Dergisi, Yeni seri 15, 1 Mayıs 1942

(3) Aynı yerde.

(4) AĞAOĞLU, Samet: Kuvayi Milliye Ruhu — Birinci Türkiye Millet Meclisi, 3. Basım, Ağaoğlu Yyn., İstanbul, 1964, s. 73-74

mal'in sözleriyle: «Osmanlı hanedan ve saltanatının idamesine çalışmak, elbette, Türk Milleti'ne karşı en büyük fenalığı işlemekti. Çünkü millet her türlü fedakârlığı sarf ederek istiklâlini temin etse de, saltanat devam ettiği takdirde, bu istiklâle müemmen nazarı ile bakılamazdı. Artık, vatanla, milletle hiçbir alaka-i vicdaniye ve fikriyesi kalmamış bir sürü maceninin, devlet ve millet ve haysiyetinin muhafızı mevkiinde bulundurulması nasıl tecviz olunabilirdi?» (5)

Bu nedenlerle, Millî Mücadelenin öz niteliği her şeyden önce Osmanlı Devletine karşı girişilen ve Anadolu'dan kaynak alan ulusçu bir hareket olarak belirmektedir. Daha önceki Anadolu halk hareketlerinin yöneldiği hedef Osmanlı saltanatı ve onun temsil ettiği düzen anlayışıydı. Millî Mücadelede de aynı gerçeği gözlemliyoruz. Bu bakımdan, Sabahattin Selek'in Millî Mücadeleyi «Anadolu İhtilâli» olarak adlandırması tarihsel gerçeklere tümüyle uygun düşmektedir. Gerçekten de, «İncelediğimiz olayların akışı içinde «Anadolu» kelimesi yalnız coğrafî bir isim değildir. Bunu aşan bir anlam ifade etmektedir. Millî hareket, kaynağını Anadolu'da bulmuş, ihtilâlin liderini Anadolu barındırmış ve bütün ihtilâlci ve savaşçı kuvvetleri Anadolu vermiştir. Osmanlı hükümetine karşı girişilen harekette hükümet tarafını sonuna kadar yalnız İstanbul tutmuş ve ihtilâl-hükümet çatışması şeklen ve mahiyeti itibarı ile İstanbul-Anadolu mücadelesi halinde cereyan etmiştir. Başka bir deyimle, ihtilâle karşı olan fikirlerin ve kuvvetlerin hazırlandığı İstanbul, mücadelesinin sonuna kadar tek başına Anadolu'nun karşısına dikilmiştir...» (6) «... birinci Büyük Millet Meclisi'nin çalışma tarzı ve ihtilâlci karakteri, Anadolu hareketinin bir ihtilâl olduğunu, tereddüde yer bırakmayacak şekilde ispatlamaktadır.» (7) Şu halde, «Millî mücadele, bir bakıma Türklüğün Osmanlılığa karşı yaptığı bir kurtuluş savaşı sayılmak gerekir... (Gerçekten de) Osmanlı Devleti bünyesinde Türk unsurunun

(5) ATATÜRK, Kemal: Nutuk, C. I, (1919-1929), 6. Basım, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yyn., İstanbul, 1963, s. 14

(6) SELEK, Sabahattin : Anadolu İhtilâli, 5. Basım, Cem Yyn., İstanbul, 1973, s. 221

(7) SELEK, S. : a.g.e., s. 223

yerine bakılınca başka türlü düşünmek mümkün olmuyordu.» (8)

II

Bu durumun doğal sonucu, Millî Mücadelede, Osmanlılık kavramına ve bu kavramın toplumsal yaşantıdaki yansımasına kesin bir karşı çıkış olmuştur. Anadolu'nun dahi düşman tarafından işgaline başlanması, gerçek ulus bilincinin uyanmasına yol açmış ve bu arada yıllardır bu bilincin gelişmesini engelleyen Osmanlılık da mahkûm edilmiştir. Bu karşı çıkışın temelinde, hiç kuşkusuz, batı emperyalizmi ile Osmanlılığın özdeşliğinin ve her ikisinin ve arada düşünülebilecek bütün ayrılığın her ikisinin de bir madalyonun birer yüzü olmaktan başka bir şey olmadığının kavranılması bulunmaktadır. Millî Mücadele, emperyalizme karşı bir ulusal kurtuluş savaşıdır. Fakat emperyalizme karşı verilen bu savaştan önce Osmanlı Devleti ile savaşmak gerekmiştir. Böylelikle de Osmanlı Devleti, batılılaşmak, reformcu olmak gibi maskelerini atmakta ve gerçek çirkin yüzüyle Anadolu Türk halkının karşısına çıkmaktadır. Emperyalizme karşı yapılan bu mücadele ulusal bir savaş olduğu için, onunla birlikte zorunlu olarak «milliyetçilik» ideolojisi de gelişecekti. Ne var ki, gene görüyoruz ki Anadolu Türk milliyetçiliğinin ilk hasmı, Osmanlı siyasal iktidarı olmuştur. (9)

Millî Mücadelede, Osmanlı oyunu artık kesinlikle anlaşılmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi de bu gerçeğin sık sık dile getirildiği bir yer niteliğini kazanmıştır. Meclisin 18 Kasım 1920 günlü toplantısında İzmir mebusu Mahmut Esat demektedir ki:

(8) SELEK, S. : a.g.e., s. 67

(9) Örneğin, 24 Mayıs 1922 günlü Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Ahmet Ağaoğlu bu hasımlığı kesin çizgilerle saptamaktadır: «Çünkü milletle aralarındaki derin rabıtalar (Babıâli ile Sarayın), ahlâkî, hissî ve maddî tesanütler çoktan zail olmuştu ve tezelzül vâki olur olmaz tamamen başka başka mahiyetler taşıyan bu iki vücut tabiatiyle yekdiğerinden tamamen ayrıldı ve her vücut kendine has olan tiynet ve tabiatı ibraz etmeğe koyularak aralarında mübayenet ve tezat-ı tamme tezahür etmeğe başladı.» (a.g.e., s. 29).

«— ... Belki Osmanlı Mebusan Meclisinde hıristiyanlar aleyhinde söylemek doğru olmazdı. Fakat kendimi eski mânada olan Osmanlı Mebusan Meclisinde farzetmiyorum ve memlekette hıristiyan tabakasının hiçbir hakkı olmadığına inanmış bir adam sıfatı ile söz söylüyorum. Onlar bu memleketin vatandaşlığından istifade etmişlerdir ve hıyanetle silâh çekerek istifade etmişlerdir. Onlar Osmanlı tarihinin nankör çocuklarıdır ve memlekette hiçbir hakları kalmamıştır. Kendi hakkını müdafaa etmek isteyen bu memlekette onlar emperyalizmin casuslarıdır ve vatanın hain çocuklarıdır. Onların bu mecliste işi yoktur, efendiler.» (10)

3 Aralık 1922 günlü toplantıda ise Erzurum mebusu Hüseyin Avni'yi şu sözleri söylerken görüyoruz:

«— ... Asırlardan beri Araplara haraç verdik. Bu millet çalıştı. Mekke şerifleri köylerimizi ziyaret için geldikleri zaman göğsümüze sardığımız insanların... bizi Arabistan'dan nasıl kovduklarını kendiniz de gördünüz. «Arnavut kavmi necibi» (asil Arnavut milleti) diye bütün varlığımızla hudut bekçilerini yaptık. Oradan nasıl kovulduğumuzu bilirsiniz.» (11)

Burada özellikle belirtmek gerekir ki, Millî Mücadelenin bu «milliyetçilik»inin tutucu bir ulusçuluk ya da ırkçılık anlayışı ile hiçbir ilişkisi yoktur. Biraz yukarıda da değindiğimiz gibi, Millî Kurtuluş Savaşları, ancak bir ulusla birlikte ve onun çerçevesinde yapılır. Hele Osmanlı egemen çevrelerinin «gayri millî» yapıları ve bu çevrelerin düşman yanında yer almaları Millî Mücadeledeki Türk milliyetçiliğinin devrimci niteliğini belirler. (12) Burada söz konusu olan, bir imparatorluk içindeki bir halk sorununun, başka bir deyişle Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan halklardan biri olan Türk halkının sömürülen durumunun, bu halkın **uluslaşarak** onun lehine çözümlemesidir.

Öte yandan, millî mücadelede, ulusçuluk ve dinciliğin aynı amaca hizmet ettikleri de görülmektedir. Bu ortaklık, dinci düşüncenin Osmanlı devletindeki ikili yapısının bir sonucudur. İslâm dini, halife-sultan tarafından Millî Mücadeleye karşı bir silah olarak kullanırken, islâmcı güçler aynı zamanda devrimciler safında da yer almaktadırlar. Bu gelişimin doğal karşılanmasının bir başka nedeni de, islâmî ilkelerin bir silâh olarak batılı düşmanlara ve İstanbul hükümetine karşı kullanılmış olmalarıdır. İslâmlığın ve ulusçuluğun zaman zaman aynı kavrammışçasına kullanılmış olmaları konumuz bakımından gerçekten ilginçtir. Dinci görüşün tanınmış adlarından bulunan ve «ümmetçi» olması gereken Mehmet Akif'in İstiklâl Marşı'nı hatırlarsak, orada yalnız «millet» sözcüğünün değil, fakat «Kahraman ırkıma bir gül...», «Ebediyyen sana yok, ırkıma yok izmihlâl» dizelerinde olduğu gibi «ırk» sözcüğünün de defalarca kullanılmış olduğunu görürüz. (13) (Elimize olanak geçtikçe açıklamaya çalıştığımız gibi, bu davranışta da, kuşku yok ki batı kapitalizminin küçük üretici karşısındaki yıkıcı niteliğinin ve islâmcı düşüncenin bu yıkılan üretim ilişkilerine uygun düşen ideolojik yapısının sonucudur). Patrona Halil ihtilâlinden beri sömürgeci batıcılığın karşısına çıkmış bulunan toplumsal bir akım olarak islâmcı düşünce, bu kez de aynı biçimde batı emperyalizminin karşısında yer almaktadır. Karşı tarafta, en büyük islâmî otorite olan halifenin bulunması bu durumu değiştirmemiştir. Hem de halifenin Anadolu ihtilâline katılanları dinsizlikle suçlaması karşısında bile! Sırası gelmişken belirtelim ki, Osmanlı batıcılığı ile bu islâmcı düşünce arasında halkı temel ölçü olarak yapılacak bir karşılaştırmada, Millî Mücadelenin bu özelliği hiçbir zaman gözden uzak tutulmamalıdır.

Millî Mücadelenin Büyük Millet Meclisi, Osmanlı-Türk ilişkisinin ardındaki ve bugün dahi bazı çevrelerce kabul edilmeyen gerçeği kesin bir biçimde ortaya çıkarmış ve Türk halkını, bir ulus olarak Osmanlı boyunduruğundan kurtarmayı başarmıştır. Konuya bu yönden bakılınca Anadolu direnmelerinin en

(10) AĞAOĞLU, S. : a.g.e., s. 97-98

(11) AĞAOĞLU, S. : a.g.e., s. 217

(12) TİMUR, Taner : Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1946. Doğan Yyn., Ankara, 1971, s. 37

(13) Bu konuda bkz. PEYAMİ SAFA : Türk İnkılâbına Bakışlar, s. 79-80

sonunda, Millî Mücadele aşamasında, amacına ulaştığı görülmektedir. Nitekim ulaşılan amaç, «T.B.M.M.'nin Hukuk-u Hâkimiyet ve Hükümranının Mümessil-i Hakikîsi olduğuna Dair Heyet-i Umumiyet Kararı»nda açıkça anlatımını bulmuştur. 1-2/Kasım 1338 (1922) günlü ve 308 sayılı bu kararda deniliyordu ki:

> «... Osmanlı İmparatorluğunun müessis ve sahib-i hakikîsi olan Türk milleti Anadolu'da hem harici düşmanlarına karşı kıyam etmiş, hem de o düşmanlarla birleşip millet aleyhine harekete geçmiş olan Saray ve Babıâli aleyhine mücadeleye atılarak Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükümeti ve ordularını biteşkil harici düşmanlar, Saray ve Babıâli ile fiilen ve müsellehan ve malûm müşkülat-ı şedide ve mahrumiyet-i elime içinde cidale girişmiş, bugünkü halas gününe vasıl olmuştur... Osmanlı İmparatorluğu tarihe intikal edip yerine yeni ve millî bir Türkiye Devleti, yine o zamandan beri padişahlık merfu olup yerine Türkiye Büyük Millet Meclisi kaim olmuştur. Yani bugün İstanbul'da bulunan heyet mevcudiyetini usulen himaye edecek hiçbir meşru ve gayrimesnebi kuvvete ve müzaheret-i milliyeye malik olmayıp bir zilli zail halindedir. Millet şahsi hükümranlık ve saray halkı ile etrafının sefahati esası üzerine müesses bir saltanat yerine asıl halk kütlesinin ve köylünün hukukunu himaye ve saadetini tekeffül eden bir halk hükümeti idaresi tesis ve vaz etmiştir.» (14)

Ve en son olarak Şeyh Saffet Efendi (Saffet Yetkin) (15)

---

(14) GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref — KİLİ, Suna : Türk Anayasa Metinleri — Tanzimattan Bugüne Kadar, S.B.F., Yyn., Ankara, 1957 s. 90

(15) Hilafetin kaldırılmasına ilişkin yasa önerisinin bir din adamından gelmesi, dinci gelişimlerin Türkiye'deki iki yönlülüğü, başka bir deyişle de gerici birtakım girişimler karşısında halkçılık ve ilericilik biçimindeki ikili yapısı ile ilgili olarak

ve arkadaşlarının önerisi üzerine (16) 3 Mart 1340 (1924) günlü ve 431 sayılı «Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun» ile Osmanlılığa tümüyle son verilmiş ve bu yasanın 8. maddesiyle padişahların taşınmaz malları kamulaştırılmış ve 9. madde de «Mülga» padişahlık sarayları, kasırları ve emakini saîresi dahilindeki mefruşat, takımlar, tablolar, âsar-ı nefise ve sair bilumum emval-i menkule millete intikal etmiştir» hükmü konularak, bunlar yeniden halkın malı olmuştur. Ancak, Osmanlılık, en ağır biçimde Mustafa Kemal Atatürk tarafından padişah Vahdettin'in kişiliğinde şu sözlerle bir daha aklanmamak üzere mahkûm edilmiştir:

> «... Sakîm bir tevarüs usulü neticesi olarak büyük bir makam, tantanalı bir ünvan ihraz edebilmiş bir sefilin, izzetinefsi çok yüksek, asîl bir milleti nasıl hâcil bir vaziyete düşürebileceği, o zaman, daha tabii surette anlaşılır.
>
> Filhakika, her ne sebeple olursa olsun, Vahdettin gibi hürriyet ve hayatını milleti içinde tehlikede görebilecek kadar âdi bir mahlûkun, bir dakika dahi olsa, bir milletin resikârında bulunduğunu düşünmek ne hazindir! Şayan-ı teessürdür ki, bu alçak, mevrus saltanat makamından, millet tarafından ıskat olunduktan sonra, denaatini itham etmiş bulunuyor. Türk milletinin bu tekaddümü elbette, takdire lâyıktır.
>
> Âciz, âdi, his ve idraktan mahrum bir mahlûk; kabul eden herhangi bir ecnebinin himayesine girebilir; fakat, böyle bir mahlûkun, bütün islâmların halifesi sıfatını haiz bulunduğunu ifade etmek elbet-

---

belirttiğimiz olguların güçlü bir kanıtı niteliğindedir. Nitekim Millî Mücadele günlerine değinirken Yakup Kadri Karaosmanoğlu, «Meclis'de, Seyyit Bey ve Şeyh Saffet Efendi gibi aydın kafalı din adamlarının Hilafet müessesesinin lüzumsuzluğuna dair «içtihat'lar»da bulunduklarını da belirtmektedir. (KARA OSMANOĞLU, Yakup Kadri: Politikada 45 Yıl, Bilgi Yyn., Ankara, 1968, s. 51).

(16) Bkz. ATATÜRK, K. : Nutuk, c. s.

te muvafık değildir. Böyle bir telâkkinin doğru olabilmesi, evvelemirde, bütün islâm kütlelerinin esir olmaları şartına vabestedir. Halbuki cihanda hakikat, böyle midir? Biz, Türkler, bütün tarihî hayatımızca hürriyet ve istiklâle timsal olmuş bir milletiz! Kıymetsiz hayatlarını iki buçuk gün fazla, sefilâne sürükliyebilmek için, her türlü mezelleti mubah gören halifeler oyununu da sahneden kaldırabildiğimizi gösterdik. Bu suretle devletlerin, milletlerin, yekdiğerleriyle münasebatında şahısların,bahasus mensup olduğu devlet ve milletin zararına da olsa, şahsî vaziyet ve hayatlarından başka bir şey düşünmeyecek pespayelerin ehemmiyeti olmıyacağı hakikatı mâlumesini teyidettik.

Milletler münasebatında, mankenlerden istifade sistemine rağbet devrine hatime vermek, medenî âlemin samimî temennisini teşkil etmelidir.» (17)

Bütün bu söylenenlerden çıkarılacak sonuç şudur: Selçuklular döneminden başlayarak, devlet içinde sömürülen bir etnik grup durumuna indirilen Türkler, en sonunda Yirminci Yüzyılın başında bu durumdan kurtulmakta ve uluslaşarak bağımsız ulusal bir Türk devleti kurmaktadırlar. Gerek Selçuklu ve gerekse Osmanlı Devletlerini, birer Türk devleti olarak düşünmemizin olanağı yoktur, bunun tersi bir değerlendirme bir aldatmacadan başka bir şey değildir. Bununla birlikte, bu devletler Türk ulusunun fedakârlığı sayesinde kurulmuş ve gene bu fedakârlık sayesinde çok şeyler yapılmıştır. Bunu unutmamak gerekir. Ancak, bu fedakârlıklar hiçbir zaman karşılığını bulmamış ve Türkler devlet ve toplum yapısı içinde hak ettikleri yeri alamamışlardır. Türk unsurunun bütün iyi niyetli çabası gene de Osmanlı'nın «Türk» adını bir hakaret sıfatı olarak kullanmasını engelleyememiştir. Özellikle Osmanlı Devletinin bir Türk devleti olmadığının en kesin ve açık kanıtı da belki işte bu tutumda aranmalıdır. Başka bir deyişle, «Türk» adının hakaret olarak kullanıldığı bir devlete, «Türk» devletidir, demek mantık ölçüleri içinde kavranılması olanaksız bir önermedir.

(17) ATATÜRK, K. : Nutuk, c. II, s. 693-694

Şu halde, Millî Mücadele ile halkımızın sorunlarından bir tanesi çözümlenmiş olmaktadır. Gerçekten de, Millî Mücadelenin zafere ulaşması ile, halkımızın bir devlet içinde etnik bir grup olarak ikinci sınıf vatandaş ve hatta çoğu zaman olduğu gibi sömürge insanı durumunda karşılaştığı sorunlar sona ermektedir. Millî Mücadelenin başarıya ermesi ile Türk halkı, «Türk» olarak kendisinin olan bir devletin sahibi olmuştur. Daha ideolojik bir planda söylemek gerekirse, Türkiye Cumhuriyeti Devleti içinde, «Türk» adının bir hakaret sıfatı olarak kullanılması olanağı kalmadığı, tam tersine herkes tarafından övünülecek terim olarak yüceltildiği için, Türk halkının etnik sorunu Türkiye Cumhuriyeti Devletinde çözümlenmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün «Ne mutlu Türküm diyene», «Türk öğün, çalış, güven», «Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asîl kanda mevcuttur.» v.b. gibi sözlerinin ideolojik anlamı işte budur. Halkımızın tarihinde, Selçukluluk ve Osmanlılık gibi gerçekten acı deneyler bulunmasaydı, belki de aşırı ve ırkçı bir milliyetçilik ideolojisi gibi değerlendirilebilecek olan bu gibi sloganlar, aslında, tümüyle halkçı-devrimci ve kişilik kazandırıcı deyişlerdir. Türkün, sömürülmesini kolaylaştırmak için ona zorla unutturulmak istenen ulusal kişiliğinin geliştirilmesini amaçlayan deyişlerdir. Kaldı ki, değindiğimiz gibi, bu «milliyetçilik», Millî Mücadeleden kaynak almış ve en yetkili ideologu olan Mustafa Kemal Atatürk tarafından da sınır ve kapsamı açıkça belirlenmiştir.

Cumhuriyetimizin ilk yıllarında Mustafa Kemal Atatürk tarafından öncülüğü yapılan Türk tarihine eğilme girişimlerini de aynı anlayış içinde değerlendirmek gerekir. Türk dilindeki özleşme ise, etnik sorunun çözümlenmesinin dil planındaki yansımasından başka bir şey değildir.

Halkımızın, çözümlenen bu sorununa karşılık, Millî Mücadele sonunda kurulan ulusal Türkiye Cumhuriyeti Devletinin, toplumsal-ekonomik sorunların çoğunu kesinlikle çözümleyemediğini, ayrıca geçmişten artakalan birtakım sorunların dışında bir de yeni bazı sorunlar da geliştirdiğini biliyoruz. Bu olgunun nedenlerini anlayabilmek için biraz da Millî Mücadelenin öncü kadrosunun yapısı üzerinde durmak gerekmektedir.

TOPLUMSAL — EKONOMİK SORUNLARIN SÜRDÜRÜLMESİ

I

Batı emperyalizmi ve onun işbirlikçisi Osmanlı, önce Anadolu'nun nesi var nesi yoksa yağmalamış, bundan sonra da Anadolu Türk halkını sömürüp durmuştu. Anadolu'da endüstri hiç yoktu, el sanatları ise batı endüstri malları ile rekabet edemedikleri için büyük çoğunlukla sönüp gitmişlerdi. Bu nedenle de küçük çaplı bir ticaret yaşantısı ve geniş fakat ilkel bir tarım üretimi Anadolu insanının içinde bulunduğu maddi ortamı belirliyordu. Üretim güçlerinin bu niteliği nedeniyle geniş bir köylü kitlesi ve bu kitle içine ve kasabalara yerleşmiş «eşraf»a karşılık işçi sınıfı hemen hemen hiç yok gibiydi. İşte Milli Mücadele bu Anadolu'da başlayıp gelişmiştir. (1) Mücadele, halkın mücadelesiydi, ne var ki, bu koşullar karşısında öncü kadronun asker ve sivil bürokrat - aydınların eşraf ile işbirliğinden oluşması zorunlu bir gelişim olmuştur. (2)

Milli Mücadelenin kristalleştiği T.B.M.M.'nde bu sonuç mebusların kişiliklerinde açıkça görülmektedir. Bu bakımdan bir süre sonra meclis içinde mebuslar arasında görülecek olan mücadele öncü kadronun kendi içindeki iktidar mücadelesi görünümünü kazanacaktır. (3) Öncü kadro ile geniş halk kitlesinin çıkarlarının değişik yönlerde olmasından dolayıdır ki, Milli Mücadelenin sonuna kadar Mustafa Kemal, ulusal amacı kesinlikle ön planda tutmuş ve emperyalizme karşı verilen bu savaşta mücadeleyi yönetenler ile buna katılanların birliğini sağlamıştır. Bunun için de, Milli Mücadele sonunda kurulacak devlet ve toplum düzeninin niteliğinin belirlenmesi son ana kadar ertelenmiş ve bu gerçek, en belirgin anlatımını gene Mustafa Kemal'in mecliste söylediği şu sözlerde bulmuştur: «Biz burada içtimai inkılâptan bahsetmiyoruz. O milletin tekâmül ve istidadına vabestedir.» (4)

Bu bakımdan, emperyalizm ve ulusal bilinç ve bağımsızlık konularında günün Osmanlı hükümeti ile taban tabana karşıt bir görüş ve yapıda olan Milli Mücadelenin öncü kadrosu, sınıfsal açıdan bu karşıtlığı gösterememektedir. Sınıfsal alanda, «Her iki hükümet de, hâkim oldukları bölgelerde egemen sınıfların temsilcisidir. Şu farkla ki, İstanbul hükümeti Anadolu'yu da sömürme durumunda bulunan ve emperyalizmle işbirliği halinde gayrımillî bir ticaret burjuvazisinin çıkarlarını yansıtırken, Ankara hükümeti Anadolu'nun milli bir karakter taşıyan sınıflarının temsilcisidir.» (5) Şu halde, Milli Mücadelenin devrimciliği «milli» olmasından ileri gelirken ve bu açıdan da Türk halkının sorunlarını çözümlerken, öncü-yönetici kadrosunun sınıfsal yapısı bakımından öteki toplumsal sorunlarda değişik bir sonuca gitmek yönsemesindedir. Bu yönseme ve eğilimin o günler bilindiğini ve tartışmasının yapıldığını da belirtelim. Örneğin Ahmet Ağaoğlu, 15 Ağustos 1922 günlü Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde sorunun tam özüne inmektedir:

---

(1) Milli Mücadelenin içinde geliştiği koşullar hakkında ayrıntılı ve istatistik bilgiler için bkz. ÇAVDAR, Tevfik: Milli Mücadele Başlarken Sayılarla '... Vaziyet ve Manzara-i Umumiye', Milliyet Yyn., İstanbul, 1971, ayrıca «Cumhuriyetin Kuruluşu Döneminde Ekonomik Koşullar» için bkz. SERTEL, Yıldız: Türkiye'de İlerici Akımlar ve Kalkınma Davamız, Ant Yyn., İstanbul, 1969, s. 11-15.

(2) SENCER, Muzaffer : Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri, May Yyn., İstanbul, 1974, s. 92-93, 116 ve ayrıca bkz. TİMUR, T. : a.g.e., s. 42

(3) TİMUR, T. : a.g.e., s. 42

(4) Mustafa Kemal Paşanın T.B.M.M.'ndeki 3 Ocak 1921'de yaptığı konuşmadan; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. I, Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1938), Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yyn., İstanbul, 1945, s. 134

(5) TİMUR, T. : a.g.e., s. 34

«... dahilde karşımıza dikilen mesele şudur. Acaba biz bu kere de idare-i maslahat ederk, sağa, sola, öne, arkaya bakacak, yerimizden kımıldamayarak, asırların omuzlarımıza yüklemiş olduğu ve haricî tazyikten ziyade bizi, varlığımızı, dimağımızı, kalbimizi, vicdanımızı ezen müthiş bir mazinin müteffessih barı sikleti altında bocalıyacak mıyız, veyahut yedi devlete şeref ve istiklâli için meydan okuyarak kağnısiyle tayyarelere, devesiyle tanklara karşı çıkan azametli bir milletin rehberlerine lâyık bir celâdet ve katiyetle silkinip, o mirasları üzerimizden atacak ve millete hakiki saadet yolunu gösterecek miyiz?

İşte mesele!» (6)

II

Millî Mücadelenin öncü kadrosunun en güçlü bölümü asker ve sivil bürokrat ve aydınlardı. Sınıfsal olarak burjuva yaşantısına eğilimli olan bu grup, kendisini destekleyecek gücü eşrafta bulmuştu. Yanında veya karşısında güçlü bir burjuvazi yoktu. Bu nedenle özlemleri doğrultusunda hareket etmesi için bir engel bulunmuyordu. Üstelik Osmanlı İmparatorluğunun içinde yetişmiş, batı kültürü almış ve batının üstünlüğünü benimsemişti. İstanbul'un istediği biçimde bir aydındı. Zaten hemen hemen bütün öncü kadro İstanbul'dan Ankara'ya gelen kişilerden oluşuyordu. (7) Mecliste «1921 yılı bütçe konuşmaları sırasında bir mebusun bu aydınların Millî Mücadele içindeki

(6) AĞAOĞLU, A. : İhtilâl mi, İnkılâp mı?, s. 72

(7) Tevfik Çavdar «İstanbul Aydını»nın tanımını şöyle yapıyor: «Bu öyle bir kişidir ki aşağıdaki niteliklere sahip kılınmıştır:

1 — İstanbul'un, İmparatorluğun (bir yerde Anadolu'nun) diğer yörelerine yabancılaşmış, onlara oranla birçok imtiyazları olan bir ortamda yetişmiş, ya da böyle yetişenlerce eğitilmiş, yani daha başından toplumuna, halkına yabancı.

2 — Çevresindeki bezirgânlığın, asalaklığın etkisiyle kolaya

yerlerine ilişkin sözleri bu görünüme ışık tutacak niteliktedir: «İstanbul'dan her postada tümen tümen şair, alay alay edip, akın akın muharrir geliyor. Kaç sanatkâr, kaç demirci geldi? Kaç terzi geldi? Hep yiyici, hep iltimaslı, hep sarfedici. Bu külfet bu milletin omuzuna yüklenmiştir.» (8)

Öte yandan, bu aydın tipi genellikle halkından çok uzak bir dünyada yaşamaktadır. Ahmet Ağaoğlu'nun Millî Mücadele günlerine ilişkin bir gözlemi bu tipi daha iyi tanımamızı sağlayacaktır:

«Anadolu'da gezerken bir hâdise dikkatimi celbetti. Araba süren erkekleşmiş köylü kadınları, köylü erkeklerle tamamen serbest oldukları, onlardan asla saklanmadıkları gibi gece gündüz beraber bulundukları, yatıp kalktıkları halde, beni ve alelumum her hangi İstanbul kıyafetinde bir adamı gör-

kaçan, sadece alıcı ama yapıcılığı taklitten ileri gitmeyen bir düşünce düzeyine sahip. Osmanlı İmparatorluğunun genişleme döneminde Arap, Fars ve Bizans; gerileme döneminde de Batı temel algı kaynakları olmuş.

3 — Enderunlu olmaktan kurtulamamış. Adına lise deyin, üniversite deyin, nasıl bir eğitim kurumu olursa olsun «Kul» olarak yetişmiş. Ekmeğini kazanırken, ya da düşünürken daima bir yere kapılanmayı öngörmüş... Kısacası bütün özellikleri ile bir «Kapıkulu».

4 — Devşirmedir bir yerde. Hangi toplum katından, halklardan, ya da milliyetten gelirse gelsin; kökeninden uzak düşürülerek yukardaki niteliklere uygun kişi haline dönüştürülmüştür. Devşirmelik topluma, halka yabancılaşmanın temel kaynağıdır.

5 — Ve üstelik az okur... (Millî Mücadele Başlarken... s. 106-107) Yakup Kadri Karaosmanoğlu da, Hüseyin Cahit'den söz ederken «Osmanlı Aydını»nı buna yakın bir biçimde tanımlıyor: «Hüseyin Cahit Bey ne de olsa bir Osmanlı aydını idi. Çağdaşlarının çoğu gibi onda da HAKK'ın, ADALET'in daima batılılar tarafında olduğu kanısı yer etmiş bulunuyordu. Bu dalâletten, Mütareke devrinde kendi başından geçen acı tecrübelerden sonra bile kurtulamamıştı...» (Politikada 45 Yıl, s. 27).

(8) TİMUR, T. : a.g.e., s. 78

dükleri zaman başlarından sarkan havluyu sımsıkı yüzlerine atıyorlar ve bir türlü yanaşmıyorlardı.

Ben bunun esbabını anlamak istedim ve yollarda tesadüf ettiğim birçok kadınlarla bu hususa dair görüşmek istedim. Hiçbirisi bana yanaşmadılar. Nihayet ihtiyar bir kadın bu muammayı halletti.

Ben dedim ki:

— Bacı, neden erkeklerden kaçmıyorsun da benden kaçıyorsun?

— Onlar başka sen başka!

— Neden onlar başka, ben başka? Hepimiz erkek değil miyiz?

— Erkeksiniz amma, siz yine başka!

Bu «yine başka»nın esbabını ikinci gün gördüm. Önümde ikinci bir araba gidiyordu. Bu arabada benim kıyafetimde bir efendi bulunuyordu. Beraberinde cicili bicili giyinmiş, sıcağa tahammül edemeyen, kızarmış yüzüne mütemadiyen kolonya ile serinlik veren birkaç hanım vardı. Bir konağa geldik. İstirahat için indik. Konakta mühimmat ve erzak taşıyan birçok kağnı arabaları, arabacı kadın ve erkekler bulunuyordu. O cicili bicili şık, kolonya kokan, yüzleri kızarmış hanımları gören arabacı kadınlarında gayet tabii olarak bir merak uyandı ve hanımların yanına koştular. Bunu gören beyefendi elindeki kamçısı ile arabacı kadınların üzerine hücum ederek, haydi köpekler! diye bağırdı.

Zavallı köylü kadınlar çil yavrusu gibi dağıldı. Yalnız uzaktan efendiyi başdan aşağıya kadar hayret, tevehhuş ve nefretle süzdüler.

İşte o zaman ben de o «başka» kelimesinin ne ifade ettiğini anladım.

Hiç şüphe etmiyorum ki, kamçı sahibi efendi, Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin nutuklarındaki «memleketin sahib-i hakikisi köylüdür» cümlesini okurken, «yaşa, yaşa» diye bağırmıştır!» (9)

(9) Hâkimiyet-i Milliye, 18 Temmuz 1922 (İhtilâl mi, İnkılâp mı? s. 56-57).

Öncüler, gerçekten de halktan çok uzaklardadırlar. Örneğin, Milli Mücadele Ankarası'nda bir Ankara'lının konuştuğu dili anlayamadığını, iki yabancı gibi birbirleriyle anlaşamadıklarını Falih Rıfkı Atay anlatır: «Yerliler bize yaban derler ve aramıza katılmazlardı. Birinden bir ev arsası satın almak istemiştim. Beni Çankaya yokuşu üzerindeki tarlasına götürdü, eni boyu, sınırı ve içindeki ağaçlar üzerine ne söyledi ise, hemen hiç birini anlamamıştım. Lehçe ve şive bakımından birbirimize o kadar yabancı idik.» (10) İşin gerçeği aranırsa bu «yabancılık»a hiç şaşmamak gerekir. Nitekim Millî Mücadele aydını, Anadolu'ya katlanamamakta ve halkın binlerce yıldır içinde yaşadığı güç koşullar, geçici bir süre için bile olsa, ona ağır gelmektedir. O, İstanbul özlemi içindedir. Savaş sırasında dahi, Ankara-İstanbul arasında çalışan trenlerde yataklı vagon ve yemekli vagon olmadığı için rahatsızdır. Nitekim bu gerçeği Falih Rıfkı Atay büyük bir içtenlikle dile getiriyor: «Tek avuntu arasıra İstanbul'a kaçmak! Trenlerde henüz yataklı vagon ve lokanta yoktu. Sabahleyin kalkar, öğle yemeğini Polatlı, akşam yemeğini Eskişehir istasyonunda yer, geceyi rahatsız kompartmanlarda geçirir, ertesi sabah Kocaeli'nin yeşil tabiatını ve körfezin mavi sularını görünce, ölmüşten dirilmişe dönerdik. Tahtakurusu yüzünden çok defa kompartımanlarda uyunmazdı. Bir gece açık pencerenin yanında ayakta kalmıştım. Trenin hızı ile kendini tutamayan bir baykuş göğsümün üstüne çarptı. Yolda sıtma olanlar çoktu. Yine de iki gün İstanbul keyfi sürmek için bunca zahmeti göze alırdık.» (11)

Millî Mücadele aydınının halkına duyduğu yabancılığın bir nedeni de onun batıcı olmasıydı. Millî Mücadelede en önemli yeri tutan asker kadroyu ele alalım. Batıcılık en başta orduda başlamıştı. Ordu, batının yalnız teknolojisini değil, onun yaşam biçimini de benimsemişti. Sivil kadro ise, büyük çoğunlukla Avrupa'da eğitim görmüş kimselerden oluşuyordu. Bu nedenle de bütün Millî Mücadele boyunca batıyla uzlaşma yolları aranıp durulmuştur. (12) Oysa, kurtuluş batıcılıktan kopmak

(10) ATAY, Falih Rıfkı: Çankaya — Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar Bütün Hayat Hikâyesi, İstanbul, 1969, s. 352.

(11) ATAY, F. R. : a.g.e., s. 354

(12) Bkz. TOYNBEE, Arnold J. : The Western Question..., s. 23-24

ile olanak kazanabilirdi. Örneğin bu sıralarda Halide Edip ile Franklin Bouillon arasında geçen bir konuşmada, Halide Edip bu gerçeği dile getirir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Millî Mücadele hatıralarında Ankara'nın gelişmemiş, küçük, dünyadan uzak, batı uygarlığı ile ilişkileri kopmuş görünümüne şaşan bu Fransız ile Halide Edip arasındaki konuşmayı anlatmaktadır: «Bir defa ziyaretine gelen Fransız siyaset adamlarından Franklin Bouillon etrafına ürkek ürkek bakarak: Quel isolement (bu ne uzlet, ne tecerrüt) sözüyle başlayan bir konuşmasında Ankara'nın medeniyet merkezlerinden uzaklığını, millî dâvamız bakımından en büyük siyasî mahzur telâkki ettiğini belirtmek istemişti de Halide Hanım, «Ben tamamiyle aksi kanaatteyim. Biz kuvvetimizi asıl bu uzaklıkta ve bu tecerrütte buluyoruz» demişti.» (13)

Fakat bu yol izlenemedi; ulus olarak kişiliğimizi kazandık, fakat toplum olarak yenileşemedik. Çünkü eşrafa dayanan bu nitelikteki öncü kadro, sınıfsal yapısı gereği olarak birtakım biçimsel ve üst-yapı devrimleriyle yetindi.Bülent Ecevit'in deyişiyle, «Üstyapı ile ilgili değişikliklerdense, daha çok belirli zümreler nispeten varlıklı veya yönetici bürokrat kadronun üyesi bulunan kimseler yararlanıyordu. Bunlar o ölçüde değişikliklerle, o ölçüde değişikliklerin sağladığı yüzeysel bir gelişme ve biçimsel bir çağdaşlaşma ile yetinebiliyorlardı. Daha ileri devrimci atılımları, ekonomik yapıyı ve düzeni değiştirici altyapı devrimlerini gerekli görmüyorlardı. Hatta birçokları bundan sakınıyorlardı! (14)

Bu gelişimde, Millî Mücadeleye katılan kadronun dışında, bütün bu mücadele boyunca İstanbul hükümetine bağlı kalmış önde gelen bazı kişilerle, memurların yeni devletin yöneticileri arasına alınmalarının etkisi oldukça büyük olmuştur. Örneğin 31 Mart 1924 günlü Akşam gazetesinde Falih Atay der ki: «Ordu İstanbul'a girdiği zaman, Ankara, eski devletin bütün müesesatına karşı dürüst ve açık bir tavır takındı. Bir sabah küçük büyük bütün memurlar nezaret binalarını kapalı buldular. Ankara hiç telâş etmeyerek, bu azim kalabalık arasından yeni bir memur sınıfı seçmek usulünü tercih etti.» (15)

(13) KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri : Vatan Yolunda - Millî Mücadele Hatıraları, Selek Yyn., İstanbul, 1958. s. 107

(14) ECEVİT, Bülent : Atatürk ve Devrimcilik, Tekin Yyn., İstanbul, s. 43. Ayrıca bu konuda ayrıntılı bilgi ve çözümleme için Taner Timur'un sözü geçen «Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1946» adlı eseri okunmalıdır.

Şu halde, Millî Mücadele sonunda yeni ulusal bir Türk devleti doğmuş fakat devrim öncülüğünü yapan sınıflar kökeni Osmanlı devlet ve toplum düzeninde bulunan sorunları halk yararına çözümlemeksizin sürdürmüşler ve Osmanlı kadrolarının da yeni devletin yöneticileri arasına alınması bu durumu pekiştirmiştir. Hele, saray ve çevresi dışında, Osmanlı düzeninin tümüyle asalak olan sınıf ve zümreleri olduğu gibi yerlerinde kalmışlar ve bu yeni devletin egemen çevreleri durumuna geçivermişlerdir.

İşte Cumhuriyet Halk Fırkası, birtakım halkçı aydınların karşı koymalarına rağmen, bu kadro ile yeni devletin düzenini çizip yönetmeyi üzerine alacak ve Serbest Fırka, Demokrat Parti olaylarında açıkça görülüp kanıtlanacağı gibi, halka tümüyle ters düşecektir.

III

Bu öncü kadronun Millî Mücadele ve yeni devletin kuruluşu sırasında toplum içindeki etkinliklerini kötüye kullanarak birtakım çıkarlar sağlamış olması, bu durumlarını koruyup sürdürmeleri için onları tutucu olmaya itmiştir. Biz burada herhangi bir yorum yapmaksızın, olayların içinde yaşamış ve Atatürk'ün hemen her zaman yanında bulunmuş olan Falih Rıfkı Atay'ın ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun kaleminden durumu belgelemek istiyoruz. Millî Mücadelenin en hararetli günlerine geriye gidelim:

> «Bir gün Akşam gazetesinde otururken, bana yeni bir cigara kâğıdı kuşağı getirdiler. Cigara kâğıdının adı: Gazi Mustafa Kemal Paşa! İmtiyaz sahibinin adı: Recep Zühdü.. Recep Zühdü, Gazi'nin en yakınlarından idi. Kuşağı aldım, Çankaya'ya götürdüm. Rahmetli lider, önledi idi.

(15) SELEK, S. : a.g.e., s. 717-718

Bir aralık, vaktiyle orduda politikacılık eden ve Gazi'nin hiç sevmediği bir eski subay Ankara sokaklarında görülmüştü. Gazi:

— Ne işi var bu adamın Ankara'da? diye şüpheye düşmüştü.

Komisyonculuk için dolaştığı söylenmesi üzerine, bazıları:

— Davanın bütün zahmetlerini biz çekeceğiz, parasını onlar mı kazanacaklar? diye söylenmişlerdi.

Eğer devlette bir iş görülecekse ve bu işten bir komisyon alınacaksa, Gazi'nin yakınları ve tanıdıkları dururken, bu kazanç neden kendisinin değil, rejimin de düşmanı olanlara kaptırılmalı idi?

İlk faşizm fesadı Ankara'da iş takip etmeğe gelenleri haraca kesmekle başlamıştır. Adam, ya zayıf bakanlara sözlerini geçiren nüfuzlularla ortak olacaktı, yahut kazancından olacaktı. Türk olmayanlar bir Ankara'lı maske edinmek zorunda idiler. Birkaç misal, süratle şu fikrin yayılmasına sebep olmuştur: Ankara'da ancak nüfuzlu milletvekilleri vasıtası ile iş çıkarılabilir.

Bir gün Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde oturuyordum. Çankaya'daki evimi kiralayan Çek Sefiri beni görmeğe geldi. Biraz hoş beşten sonra dedi ki:

— Bizim İskoda firmasını biliyorsunuz. Bu firmanın Türkiye mümessili Sabur Sami Beydir. Bize söylediklerine göre, kendisinin siyasi nüfuzu olmadığı için firmanın işlerini yürütemeyecektir. Onun yerine siyasi nüfuz sahibi bir kimsenin bulunmasını bana yazdılar. Aklıma siz geldiniz. Gazi'nin arkadaşısınız. Gazetesinin başındasınız. Lütfen bu mümessilliği kabul etmez misiniz?

Hepsinin asılsız olduğunu ve Türkiye'de bu firmanın işlerini daha iyi görecek bir temsilci bulunamayacağını dilim döndüğü kadar anlatmaya çalıştım.

Bir gün Milli Savunmanın bir eksiltmesine katılan iki rakip firmadan ikisinin de temsilcisinin aynı milletvekili olduğu görülmüştü...» (16)

İşte bu nedenlerle bu dönemlerde daha henüz yoksul sayılacak bazı kimseleri Cumhuriyetin ilk yıllarının koşulları içinde bile iki özel otomobil, köşk, kotra sahibi olarak göreceğiz:

«Bir gün, daha sonra Yavuz-Havuz skandalında hüküm giyenlerden bir milletvekili ile trende konuşuyordum. O da 1923 fırkasından idi:

— Seni bir açık otomobilde gördüm. Kapalısını sattın mı? diye sordum.

— Hayır... dedi, bir de açık aldım. Biliyor musun, iki otomobil almak daha ekonomik..

Bu sözle ne demek istediğini hâlâ anlamamışımdır.

Bir gün de mütarekede küçük bir alacağı için bir tanıdığını denize atmakla tehdit eden bir küçük maaşlının Florya'daki evi önünde otomobili denizde de kotrası duruyordu...» (17)

Gerçekten de bu öncülerin Milli Mücadele sonrası durumları bu gerçekleri apaçık ortaya sermektedir:

«... O sıralarda bence bu hâdiselerin en önemlisini teşkil eden dünkü Milli Mücadeleciler ve o günkü devrimciler kadrosunun bir kazanç ve menfaat şirketi karakterini taşımaya başlamasıydı. Bunlardan kimi arsa spekülâsyonları, kimi idare meclisi âzalıkları, kimi taahhüt işleri, kimi de türlü türlü şekillerde komisyonculuklar peşine düşmüş bulunuyordu.

Garp Cephesi Kumandanı iken, bazı yolsuzluklarından şüphelendiği bir levâzım reisini herkesin gözü önünde nasıl haşladığını gözlerimle görüp ku-

(16) ATAY, F. R. : a.g.e., s. 455
(17) ATAY, F. R. : a.g.e., s. 457

laklarımla işittiğim İsmet Paşa'nın temeli fazilet ve feragate dayanması lâzım gelen bir devrim rejimini daha ilk günlerinden itibaren soysuzlaştırma tehlikesi gösteren bu hal karşısında bellibaşlı bir tepkide bulunmaması ve benim bu hususlaki bazı yakınmalarımı, hiç cevaplandırmadan müphem bir gülümsemeyle dinleyişi beni hayretten hayrete düşürüyordu...» (18)

Burada üzerinde önemle durulması gereken bir şey varsa o da, bütün bu davranışların halkın gözünden kaçmadığı ve devrimlere gölge düşürüldüğüdür. Aynı kişilerin devrimci olarak kendilerini tanıtmaları, Atatürk devrimlerinin çoğu çevrelerde yanlış yorumlanmasına yol açmıştır. Ve işte bu kadrolardır ki, Milli Mücadele sonrasının doğal gelişimini amacından saptırmıştır. Halkın bir takım tepkilerinin ve siyasal eğilimlerinin temelini bu olguda aramak gerekiyor.

(18) KARAOSMANOĞLU, Y. K. : Politikada 45 Yıl, s. 86.

çeşit eleştiri ve muhalefetin yasaklanmış bulunduğunu eklersek olayların gelişimi daha iyi anlaşılır. Amacını yitiren ve Başvekil İsmet Paşa'nın yönetimi altında bulunan Milli Mücadele sonrası atılımları karşısında, özlemlerini dile getiremeyen ve bu gidişe karşı sesini çıkaramayan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, içinde bulunulan koşullardan yakınırken 1930'larda diyecektir ki: «Çekiliniz önümden, dağılınız etrafımdan. Bırakın beni varayım, eski uzletimi dolduran berrak yüzlü hayaletlerimi bulayım. Varayım beni hidayete eriştiren asil kahramanı bulayım: gönlümün yüksek mürşidine kavuşayım. Fakat, sesim çıkmıyor.» (2)

Milli Mücadele dönemi ideolojisi en başta «halkçılık» olarak göze çarpmaktadır. Ne var ki, C.H.P., temel ilkelerinden biri olarak saptadığı halkçılığı, yukarıda belirtilen toplumsal görünümü haklı çıkaracak bir kurum olarak yürürlüğe koymuştur. Halkçılık, toplumsal sınıfların varlığının yadsınması, buna bağlı olarak da ülke içinde örneğin yoksul bir köylü ile varlıklı bir tacirin çıkarlarının aynı doğrultuda olduğu gibi us-dışı bir ideoloji durumuna sokulmuştur. Çokça işlenmiş bir konu olduğu için bu sorunun üzerinde ayrıntıya girmeyeceğiz. (3) Burada sadece C.H.P. tarafından bu kavramın nasıl tanımlandığını partinin yetkili bir kişisinden dinleyelim: «Biz halkçıyız. Halkçılığımızın ifade ettiği mâna şudur: Türk milleti hak, şeref ve menfaat bakımından sınıflara ayrılmamıştır ve ayrılmayacaktır. Milletimizin bütün fertleri aynı haklara ve aynı hürriyetlere sahiptir. İş bölümünün her birimize tevdi ettiği birbirinden farklı vazifeler milletin hayatı, varlığı ve yükselmesi için aynı derecede lüzumlu ve ehemmiyetlidir. Bu sebeple vazifelerini yapan bütün millet fertleri aynı şereflere sahiptirler. Rejimimizin halkçılık şiarını ilân ettiğimiz vakit etrafımızda her biri demokratik nizamı kendisinin en iyi şekilde kurmuş olduğunu iddia eden memleketler gördük. Fakat halkçılığımız için bunların hiçbirini kendimize örnek almadık. Halkçılığımız mevcut diğer demokrasilerden farklıdır, onlara benzemez. Başıboş sermayenin ve gemsiz endividüalizm ve liberalizmin millet fertleri arasında korkunç refah farkları doğurmasına ve bu yüzden içtimaî tezatlar ve sınıf mücadeleleri doğmasına meydan vermeyecektir.» (4) Biz bir de C.H.P.'nin 1935'de «vilayet idare heyetleri»ndeki üyelerine bir göz atalım. Buralarda 90 tacir, 44 il ve belediye genel meclisi üyesi, 31 varlıklı çiftçi, 10 fabrikatör, 24 avukat, 17 doktor ve eczacı, 7 banka müdürü, 14 emekli general ve subay, 4 öğretmen bulunduğunu görürüz. (5) Bu görünüm, sınıfsız bir toplum kavramı (6) ile hangi sınıfın mutlak egemenliğinin sınıf mücadelesi engellenerek geçerli kılındığını kanıtlar.

C.H.P.'nin «devletçilik» ilkesi ve bu ilkeye verilen anlam da tümüyle bir sınıfın çıkarının kollanması biçiminde belirmiş, halkın yoksulluğunun sürdürülmesinde ve daha da arttırılmasında bir başka etken olarak halkın tepkisel davranışlarının bir başka kaynağını oluşturmuştur. Her ne kadar 1933 yılına değin parti, devletçilik yoluna baş vurmamış ise de bunun nedeni, o ana değin özel teşebbüsün kendi başına gelişebileceği düşünce-

(2) KARAOSMANOĞLU, Y. K. : Vatan Yolunda..., s. 5

(3) Bu konuda toplu bilgi için örneğin bkz. KARPAT, Kemal H. : Türk Demokrasi Tarihi — Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller, İstanbul, 1967, s. 50 vd..

(4) SİRER, Reşat Şemsettin : Ülkülerimizin Kaynağı, Ülkü Dergisi, 1 İkinciteşrin 1941, Yeni seri sayı 3

(5) TOKGÖZ, Turhan : Gerçekçi Sosyalizm, Yön Dergisi, 19 Eylül 1962, sayı 40.

(6) Bu tanımın uygulamada halka karşıt birtakım sonuçlar doğuracağı açıktır. Örneğin sınıfsız bir toplum varsayımında, işçi ve işveren arasında bir çıkar çatışması bulunmadığı da ikincil bir varsayım olur. O zaman da üretim ulusal bir görev durumuna gelir ve doğal olarak grev yapılması düşünülemez. Bu düşünüşün bir anlatımını şu satırlarda görmek olanaklıdır: «... milli iktisat bakımından uygulanacak kaidelerin birinci ana prensibini, istihsalin, istihsalde çalışan sermaye ve işçi için milli ve sosyal bir vazife olması fikri teşkil eder... İstihsali millî bir vazife telâkki etmeyen bir işçi ve işverenin arasında, kendilerine mahsus menfaatlerin çarpışmasından doğan, devamlı bir mücadele vardır... İstihsal millî bir vazife olunca devlete düşen esaslı işler meydana çıkar: Grev ve lokavtı yasak etmek, mamûlün fiyatını, vasıflarını, mikdarını tâyin ve tespit etmek ve buna benzer diğer hususları bir düzene koymak... Millî vazifelerin tam bir disiplinle görülmesi gerekir...» (AĞAOĞLU, Samet: Millî İktisatta İşçi ve İşveren Münasebetleri, Ülkü Dergisi, 1 Ağustos 1942, Yeni seri sayı 21).

si ve umudu olmuştur. Türk buljuvazisinin cılızlığı ve dünya ekonomik krizi karşısında devletin özel teşebbüsün elinden tutması gerekmiş ve özel teşebbüs devlet yardımları ile geliştirilmiştir. Başka bir deyişle özel teşebbüsçüler devlet eliyle zenginleştirilmişlerdir. Özel teşebbüsün yetersizliğini gidermek, devlete bir görev olarak yüklenmiştir. Bu anlamı ile devletçilik, özel teşebbüsün devlet tarafından «teşvik ve himaye» görmesi demek olmuştur. (7) Bu tutum, Başvekil İsmet İnönü'nün Kadro dergisinin 22. sayısında çıkan bir makalesinde açık bir anlatımını bulmuştur. İsmet İnönü'ye göre, «Serbest zannolunan bir sanat veya ticaret, müreffeh olabilmek için mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir... Türlü krizlerden dolayı en serbest nice müesseseleri, senelerden beri sert fırtınalara karşı tutunduran devlettir. Bir sene devlet inhisarı ve devletçilik aleyhinde hayalat kuran nice müteşebbisler görülmüştür ki, mevsiminde inhisarların piyasaya müdahale etmesi için, bütün idraklerini sarfederler.» (8) Ve böylece de devletçilik, halkın alınteriyle kazandığı paranın vergilendirilmesi ve toplanan bu parayla beş-on tane özel teşebbüsçü zengin yaratılmasından başka bir anlam taşımamıştır. Gerçekten de, «Hani Türk devletçiliği on sene zarfında memleketteki eserleri ve milletlerarası tesirleriyle iktisadiyatta devletçilik anlayışının en mütekâmil ve ilmî bir şahaseri» olacaktı? Bu sözlerin üzerinden nice on seneler geçti, hepimiz milletçe hâlâ yerimizde saymaktayız.» (9) Bu niteliği ile devletçilik, geniş halk kitlelerince, halkçılık ilkesi ile birlikte, bir sömürü mekanizması olarak değerlendirilmiştir.

Sınıfsız toplum anlayışını ideolojik olarak bütünleyen bir başka kavram da İsmet İnönü döneminde geliştirilen «milli şef»lik olmuştur. Bu kavram parti tüzüğünde şöyle tanımlanmıştır: «Şefin rolü, her memlekette ve bilhassa parti hayatına yeni girmiş memleketlerde çok mühimdir. Çünkü, politik kanaatleri ekseriya prensipler hâlinde olgunlaştıracak ve prensipleri zihinlere aşılayacak ve mütemadiyen besliyecek, memleket siyasetine istikamet verecek, millet efradını politik sahada yetiştirecek olan şeftir. C.H.P. gibi, bir partinin dar çerçevesinden çıkarak hemen bütün vatandaşları sinesinde toplamış olan bir partinin şefliğine intihap edilecek âli şahsiyetin «Milli Şef» vasfını da iktisap etmiş olması tabiî olduğuna göre, dört senede bir ve her kurultay toplantısında müzakere ve münakaşaya mevzu ittihaz etmeyip... bu yüksek makamın istikrarını temin ve otoriteyi takviye bakımından milli menfaate daha uygun görülmüştür.» (10) Tek parti ve sınıfsız toplum dekoru içinde milli şeflik, hiç kuşku yok ki, belirli ölçülerde Nazi Almanyası'nın «Führer»ine, Faşist Italya'nın «Duçe»sine benzemektedir. Nitekim İsmet İnönü bu gözle görülmüştür. Örneğin Ahmet Kutsi Tecer, «Milli şef»i şöyle tanımlıyordu: «Milli şef demek, millî hayatımızın uyanık başı demektir. O, maddi ve manevî cepheleriyle millî hayatı bir bütün olarak yalnız temsil etmez, güder ve yeder.» (11)

«Devrimci» C.H.P., yoksul sınıfların kendi çıkarlarını korumalarını «halkçılık» ilkesi ile engellemiş; «devletçilik» ilkesi ile birtakım kişileri halkın yoksulluğu ve alınteri pahasına devlet eliyle zengin etmiş, «milli şeflik» kurumunun açıkça gösterdiği gibi halkı güdülecek bir sürü olarak görmüştür. Halk, C.H.P.'ni bu nitelikleri ile görüp değerlendirirken, bu parti bir yandan da birtakım üst-yapı devrimlerini gerçekleştirmeye koyulmuştur. İşte, günümüzde bazı devrimlerin hâlâ yerleşememiş olmalarının ve halkın zaman zaman devrimlere tepki göstermesinin nedenlerini her şeyden önce burada aramak gerekir. C.H.P.'nin bu tutumu karşısında, halk çoğunluğu bu parti karşısına çıkan her siyasal kuruluşu umutla desteklemiştir. Halk, bu gibi siyasal girişimlerin, örneğin Serbest Fırka ve Demokrat Parti olaylarında olduğu gibi, gerçekten kendi yararına olup olmadığı üzerinde durmamıştır bile. Halk, yalnızca C.H.P.'ne bir alternatif aramıştır. Halkın, böyle bir alternatif arayışı, gerçekte onun sağduyusunu kanıtlar. Halkın tepkisi kendi yararı-

(7) TÖKİN, İsmail Hüsrev: C.H. Partisinin İktisadî Siyaset Sistemi, Ankara 1946, c. II, s. 10 ve 20

(8) İNÖNÜ, İsmet : Fırkamızın Devletçilik Vasfı, Kadro Dergisi, sayı 22, 1433 (TÖKİN, İ. H. : a.g.e., s. 15)

(9) KARAOSMANOĞLU, Y. K. : Politikada..., s. 98.

(10) DOĞAN, Avni : Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası, Dünya Yyn., İstanbul, 1964, s. 237.

(11) TECER, Ahmet Kutsi: Dünden Bugüne, Ülkü Dergisi, 1 İkinciteşrin 1941, Yeni seri sayı 3.

na yapılmış olan devrimlere değildir. Bu tepki, özellikle milli şeflik dönemindeki devrim aldatmacalarına karşıdır. «Yeni» C.H.P. Genel Başkanı Bülent Ecevit'in şu sözleri bu olgular karşısında «eski» ve «yeni» C.H.P.'nin yerini belirlediği gibi, konuyu da tümüyle özetleyecek niteliktedir. Bülent Ecevit'e göre; «... Türk halkının, kendi yararına devrimleri anlayamadığı, desteklemediği sanısı, varsayımı, yanlıştır, yersizdir. Genellikle şimdiye kadar yapılan devrimler, «alt-yapı devrimi» değildir. Hepsi yararlı olmakla, gerekli olmakla birlikte, belirli bir aşamada daha ileri devrimlerin hazırlayıcısı olmakla birlikte, bu devrimler, sınırlı bazı istisnalar bir yana bırakılırsa, üretim ilişkilerini halk yararına değiştirecek, ekonomik güce el değiştirecek, öylelikle halkın ekonomik, sosyal durumunu dişe dokunur ölçüde düzeltecek, siyasal gücünü bir ölçünün üstünde arttıracak nitelikte devrimler değildir. Altyapı devrimciliği yönünden atılan adımları ise, halk, daima benimsemiştir, kesin olarak desteklemiştir. Altyapı devrimciliği yolunda atılan adımlara halktan hiçbir vakit tepki gelmemiştir.» (12)

(12) ECEVİT, B. : Atatürk ve Devrimcilik, s. 83-84

SEKİZİNCİ BÖLÜM

— 1 —

GÜNÜMÜZE DOĞRU

«Bürokratik ve soğuk yüzlü devlet imajını; Osmanlı Devletinin çöküntü dönemindeki aydın-halk ikiliğinden kalma, halktan uzaklık imajını üstünden atabilmelidir.»

Bülent Ecevit: «Orta'nın Solu», s. 83.

I

SERBEST FIRKA

Halkın, C.H.P.'ne bir alternatif aradığını belirtmiştik. İşte ilk alternatif Serbest Cumhuriyet Fırkası, ya da yaygınca tanındığı gibi Serbest Fırka olmuş ve bu parti Mustafa Kemal Paşanın buyruğu üzerine Fethi Beyin (Fethi Okyar) önderliğinde on bir milletvekili tarafından kurulmuştur. Atatürk'ün bu partiyi gerek çok partili demokrasiye geçişi sağlamak ve gegerekse ülkenin genel siyasal havasını anlamak için kurdurduğu anlaşılmaktadır. Hemen söylemek gerekir ki, bu parti liberal bir politika ve belirli ölçülerde yabancı kapital yanlısı bir nitelikte bulunmuştur. 12 Ağustos 1930'da kurulan Serbest Fırka, kurucusu tarafından 18 Aralık 1930'da feshedilmiştir. Burada Serbest Fırka'nın özellikleri ve yapısı üzerinde duracak değiliz. (1) Yalnızca, halkın eline bir olanak geçtiğinde nasıl

(1) Bu konuda bkz. TUNAYA, T. Z. : Türkiye'de Siyasi Partiler, s. 622-631.

ona sarıldığını ve bu parti yöneticilerinin hangi sloganlarla halkı yanlarına çektiklerini belirtmek istiyoruz.

Fethi Bey, partinin kuruluşunu bir güvenceye bağlamak için bu konuda Mustafa Kemal Paşa ile mektuplaşmış ve partinin kurucularını da Mustafa Kemal'in kendisi seçmiştir. Fethi Beyin, yazdığı mektuptan, kurulacak bu yeni partinin hükümeti ne gibi konularda eleştirmeyi tasarladığı anlaşılmaktadır. Fethi Bey mektubunda:

> «... Hükümet, malî kudretimizle gayri mütenasip ve bugünkü nesil için gayri müsmir masraflara girmiş ve bu masrafları temin için halkın tahammülü fevkinde vergiler koymuş ve dahilî sanatlar ve mahsüllerimiz hakkıyle himaye ve teşvik edilmemiş olması yüzünden ihracatımıza seneden seneye noksan arız olmuştur.» (2)

diyerek daha başlangıçta o gün için halkın tepkisini çeken konulara eğileceğini belirtmiş oluyordu. Partinin kurucularından Süreyya Paşanın (Süreyya İlmen) şu sözleri de birtakım yakınmalarla ilgilidir:

> «1927 senesinde mebus olduğum sırada bir gün Millet Meclisi kürsüsünde Başvekil İsmet Paşanın irad ettikleri nutuk, hâlâ kulaklarımda çınlamaktadır:
>
> — Arkadaşlar, dedi, memlekette şimendifer yok, liman yok, köprü yok, yol yok, mektep yok, velhasıl hiçbir şey yok! Ben bunları yapacağım; bunları yapabilmek için de paraya ihtiyaç var. Onun için milletin cebinde on para bulsam onu da alacağım.
>
> Biz de:
>
> — Al Paşam, al! Helâl olsun. Diye avuçlarımızı patlatıncaya kadar kendilerini alkışladık» (3)

Gene partinin kurucularından olan Ahmet Ağaoğlu, 19 Ağustos 1930 günlü Yarın Gazetesi'nde hükümeti halkın hoşuna gidecek bir biçimde eleştiriyordu:

> «Şimendifer meselesini misal alalım: Şimendifer kurmak için malzemeyi, rayları, vagon ve lokomotifleri kendimiz yapmıyoruz, Avrupa'dan getiriyoruz. Bu inşaattan istifade eden birinci derecede Avrupa oluyor. Sonra bunları memlekete getirmek için araya birçok komisyoncular giriyor. Asıl aradaki farktan bunlar istifade ediyor. Bu suretle şimendiferleri zahirde hükümet yapıyor fakat hakikatte Avrupa'nın ve komisyoncuların hesabına çalışmış oluyor. Sonra inhisarları ele alalım. Şeker inhisarı bir facia ve cürümdür. Dünyanın hiçbir tarafında gıda madde ve ihtiyaçları inhisar altına alınmamıştır. Şekerin okkası hariçten buraya on sekiz kuruşa mal oluyor. Halbuki biz şekeri altmış küsur kuruşa yiyoruz. Hariçten getirilen şeker buraya altı komisyoncu vasıtasiyle geliyor...» (4)

Bu gibi eleştirilerin yanı sıra, bir de özellikle devlet memurlarının yolsuzlukları, halka tepeden bakıp kötü davranmaları, birtakım yüksek dereceli memurların kötüye kullanarak iş çevreleri ile halkın zararına işbirliğine girişmelerinin üzerinde duruluyordu. Milli Mücadele sonrasında öncü kadronun nasıl çıkarıcı bir yol izlediği hatırlanırsa, bu eleştirilenlerin gerçekten de geniş yankılara yol açmasının kaçınılmaz olduğu anlaşılır.

II.

İşte halk, kendisine bir alternatif tanınınca, hemen buna sarılmış ve Serbest Fırka'ya sel gibi akmıştır. Kısa bir süre sonra olayların gelişiminin partinin yöneticilerini aştığı ve bu kez yöneticilerin halkın ardı sıra gitmeye başladıkları görülmektedir. Şunu belirtmek gerekir ki, Serbest Fırka'nın ne gibi bir ekonomik politikadan yana olduğu ya da gerçekten halkın sorunlarını çözümleyip çözümlemeyeceği üzerinde pek durulma-

(2) AĞAOĞLU, Ahmet : Serbest Fırka Hatıraları, Nebioğlu Yyn., İstanbul (tarihsiz), s. 21

(3) İLMEN, Süreyya: Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka, İstanbul. 1951, s. 39.

(4) Serbest Fırka Hatıraları, s. 117

mıştır bile. Partinin, bir alternatif olması yeterli sayılmıştır. İlginçtir ki, Mustafa Kemal Paşa, Serbest Fırka'yı desteklediği, hattâ bizzat onun tarafından bu parti kurulmuş olduğu halde, vali, kaymakam ve polis ileri gelenleri gibi bürokrat kadro Serbest Fırka'ya karşı bir baskı havası yaratmaktan kaçınmamışlardır. O kadar ki, Fethi Bey ve arkadaşlarının İzmir gezisi sırasında çeşitli baskılarla karşılaşan ve toplantı özgürlükleri engellenen bu parti yöneticileri Mustafa Kemal Paşaya durumu telgrafla bildirmek istediklerinde, valinin buyruğu üzerine bu telgraf P.T.T. merkezi tarafından kabul edilerek çekilmemiş, ancak kentin dışından çekilebilen bir telgraf üzerine Mustafa Kemal şahsen duruma el koyarak toplantının yapılabilmesini sağlamıştır.

Türkiye'nin hemen her yerinde, Serbest Fırka coşkunlukla karşılanmış ise de asıl parti başkanının ve yöneticilerinin İzmir gezisi C.H.P. çevrelerinde geniş tedirginliklere yol açmıştır. Bu gezi sırasında, bütün idarî baskılara ve C.H.P.'nin karşı tedbirlerine ve propagandasına rağmen Serbest Fırka için bu gezi büyük bir başarı olmuştur. Ne var ki, bu arada halk polisle çatışmış, ölen ve yaralananlar da olmuştur.

İzmir olaylarına biraz daha yakından bakılırsa, halkın tepkisel olduğunu belirtmeğe çalıştığımız davranışları daha iyi anlaşılabilecektir. İzmir gezisine katılan kuruculardan Ahmet Ağaoğlu'nun «Serbest Fırka Hatıraları»nda bu olgunun nasıl biçimlendiği anlatılmaktadır:

> «... Halk «Anadolu» gazetesinin matbaasına doğru yürümüş... Matbaanın iç tarafında saklanmış olan polis neferleri halkı korkutmak için olacak, izdihamın üzerine tabanca boşaltmaya koyulmuş ve atılan kurşunlardan biri 14 yaşında mektepli bir çocuğa rastgelerek öldürmüştü.
>
> Bu meyanda hiçbir şeyden haberi olmayan bizler otelde idik ve alt kattaki salonda birçokları ile görüşüyorduk. Birdenbire otele büyük bir kalabalık hücum etti. Herkes müteheyyiç ve mütehevvirdi. Kimi ağlıyor, kimi nefrin ediyor, kimi tehditler savuruyor.
>
> Kalabalığın ortasından ihtiyar bir adamcağız kucağında taşıdığı bir çocuğu birdenbire Fethi Beyin ayaklarına atarak:
>
> — İşte size bir kurban. Başkalarını da veririz! Yalnız sen bizi kurtar:
>
> Dedi ve ağlayarak Fethi Beyin ellerine sarıldı.
>
> Manzara müthiş ve tüyler ürperticiydi. Kanlara bulanmış körpe mektepli bir çocuk Fethi Beyin ayakları altında son nefesini veriyordu. Babası da Fethi Beyin ellerine sarılarak yakıcı bir lisanla daha başka evlâdını da kurban vermeye hazır olduğunu söylüyordu!
>
> — Yalnız bizi kurtar! Kurtar bu zalim mutemetlerin ellerinden! diye yalvarıyordu!» (5) (6)

(5) s. 57

(6) Ahmet Ağaoğlu İzmir gezisi sırasında buradan karısına yazdığı bir mektupta da halkın kendilerini nasıl karşıladığını anlatmaktadır. Ahmet Ağaoğlu tarafından karısına özel olarak içtenlikle yazılmış bu mektup gerçekleri yansıtması bakımından önemli bir belgedir. (Mektup, Samet Ağaoğlu tarafından sonradan yayınlanmıştır). Mektup şöyle:

«Azizim Sitare,

Dündenberi İzmir'deyiz. Halk tarafından bize yapılan istikbali görmeliydin! Deniz sahiline lâakal kırk bin ahali dökülmüşt. Gemimiz daha uzakta iken bayraklar yükseliyor, mendiller sallanıyor, alkıştan ve (Yaşasın Gazi! Yaşasın Fethi Bey! Yaşasın Serbest Cumhuriyet!) nidalarından etraf çınlıyor. Hesapsız kayıklar bize doğru yürümekte ve birkaç dakika sonra gemi kelimenin tam mânasıyle istilâya uğramaktadır.

Ne kaptan, ne neferler izdihamın hücumuna mukavemet edemiyorlar, kimi ellerimizi, kimi elbiselerimizi öpüyor. O kadar sıkıştırılıyoruz ki bayılacak hale geliyoruz. Hele zavallı Fethi Bey sapsarı sararıyor, hemen düşecek gibi oluyor. Nihayet halkın kendi arasından kuvvetlileri etrafımızda bir daire oluyorlar. Fakat kenarda da aynı hücuma maruz kalıyoruz. Otomobillerin üstüne çıkanlar bile oluyor!

(Yaşasın bizi yeniden kurtaran Gazi! Yaşasın Fethi Bey! Yaşasın serbest ülke!) sadaları bizi ta otele kadar takip ediyor. Otel de istilaya uğruyor... gecenin yarısına kadar otelin önü yi-

Serbest Fırka da hemen «gerici» damgasını yemekte gecikmemiştir. Kişi olarak elbette ki parti içine çeşitli düşüncede kimseler sızmış olabilirdi. Ama kurucularının ve özellikle Fethi Beyin gerici olmaları şöyle dursun, onların Mustafa Kemal'in yakınları oldukları ya görülmemezliğe geldi ya da halkı denetim altında tutamadıkları öne sürüldü. Fakat ne olursa olsun o gün için gerçekler bir kere suyun yüzüne çıkmıştı ve bugün ise biz «Serbest Fırka» olayının bir gericilik sorunu olmadığını değerlendirecek durumda bulunuyoruz.

ne halkla doludur. Limanda duran gemiler mütemadiyen düdük çalıyor, otomobiller otelin önüne gelerek selâmlamak kasdı ile bağırıyorlar...» (AĞAOĞLU, A. : Serbest Fırka Hatıraları, s. 46-47).

— 2 —

DEMOKRAT PARTİ

I

Yakın tarihimizin en önemli toplumsal ve siyasal olaylarından biri hiç kuşku yok ki Demokrat Parti'nin geniş halk desteğiyle iktidara gelmesidir. Bilindiği gibi, İkinci Dünya Savaşının faşist rejimler karşısında batı demokrasilerinin başarısı ile sonuçlanması, Türkiye'nin batı bloku içinde yer almak istemesi, ülke içi toplumsal basıncın patlama noktasına ulaşmış bulunması gibi nedenlerle 14 Mayıs 1950 seçimlerinin serbestçe yapılması ve bu seçimler sonucunda D.P.'nin iktidara gelmesinin, gerek bu çalışmada belirtmeğe uğraşılan tarihsel birikimin bir sonucu olması ve gerekse halkımızın bazen öne sürüldüğü gibi hiç de öyle demokrasiye ehil olmadığı savını çürütmüş bulunması nedeniyle bonumuz bakımından önemi büyüktür. Bu seçimlerin hemen ertesinde Vatan gazetesinde Tarık Zafer Tunaya'nın 26 Mayıs 1950'de yazdığı gibi, «... asıl mühim olan nokta; 1950 seçimleri neticesinin tamamen taşıdığı «milli» karakterdir. Şimdiye kadar hep Avrupa baskısı veya bu baskıya tepki olarak girişilen hareketlere mukabil; bu hareket sakin ve vakur bir inkılâp mahiyetini taşımaktadır..» (1) Fakat gerçekte daha başlangıçta D.P., toplumsal ve ekonomik politikası ile halkın yanında yer alan bir parti değildi. Genel çizgisiyle, D.P., burjuvazinin partisiydi ve C.H.P.'nin izlediği politika sonucu artık iyice güçlenen bu sınıfın bürokrasi ile ortaklığını sona erdirerek tek başına iktidar olması anlamını taşımak-

(1) TUNAYA, Tarık Zafer : İktidarın Terki, Vatan Gazetesi, 26 Mayıs 1950

taydı. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı sonunda C.H.P.'nin birtakım ekonomik tedbirlere başvurması, bu arada varlık vergisi, toprak reformu gibi girişimleri ve devletin ekonomiye fazlaca karışmak zorunda kalması karşısında burjuvazi C.H.P.'den koparak bu partiyi kurmuştu. Ne var ki, bu kimliğine karşın, halk gene de akın akın D.P.'ye koşmuştur. Bu bakımdan D.P.' başarıya ulaşmış yeni bir Serbest Fırka olayıdır. Bir «inkılâp» olması da buradan ileri gelmektedir.

II

Her şeyden önce burjuvazinin bürokrasi ile ortaklığa son vermek amacı ile yürüttüğü mücadele, halkın gözünde bu niteliğinden soyutlanarak sadece D.P.'nin bürokratik baskılara karşı çıkışı olarak anlatımını bulmuştur. D.P. yöneticileri de bundan ellerinden geldiğince yararlanmışlar ve bürokrasiye halkın duygularını okşayacak biçimde ve sert eleştiriler yöneltmişlerdir. Oysa bu bürokratlar o güne değin burjuvaziyi güçlendirmek amacı ile çalışıp durmuştu. Bu gerçek görülmemiş, sadece devletin somut görüntüsü olan jandarmaya, polise, memura, savcıya, yargıca... yöneltilen eleştiriler, halk tarafından, baskısı altında yakındığı devletin kendisine karşı yapılmışçasına değerlendirilmiştir. Ne var ki, güçlerin, o güne değin zaten egemen çevreler içinde yer alan D.P. üst kademesinin çıkarlarını da koruduğu gerçeği bu parti tarafından ustaca gizlenmiş ve bu gizlemenin başarılı olmasında halkın özlemlerinden yararlanılmıştır. Bu nedenlerle Turan Güneş'in deyişiyle, «Demokrat Partiyi, bir partiden çok, bir «olay» olarak görmek daha yerinde olacaktır. Bu siyasi teşekkülün başındakiler kim olursa olsun, hatta hangi fikirleri temsil ederlerse etsinler, D.P., sadece bir «kütlelerin isyanı» olayı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kütle isyanının sebepleri nelerdir?... Birinci sebep şüphesiz, Türkiye'nin bir iktisaden geri kalmış ülke oluşudur. Genel olarak kadere razı, tevekkül içinde yaşadığı sanılan kütleler, kendilerine bazı haklar tanındığında birdenbire dâvacı ve talepçi hale gelmektedirler... İkinci bir sebep... C.H.P.'nin bünyesi olmuştur. Bir memur ve eşraf teşkilâtlanması halinde görünen parti karşısında, kütleler, siyasi ve toplumsal hayatın dışında kalışlarını bilhassa bu partiden bilmişlerdir. D.P.'li kütlelerin

hızla büyümesi ve C.H.P.'nin karşısına bir husumet cephesi gibi dikilmesi karşısında, bir kısım C.H.P.'liler ve memurlar irkilmişler ve D.P. lileri «Hasolar», «Memolar» yahut «baldırı çıplaklar» diye adlandırmışlardır. Bu ise, fakir sınıflarda, C.H.P. husumetini daha da kuvvetlendirmiştir. Demokrat Parti liderleri de bu temel tepkiyi sonuna kadar kullanmışlardır. «Ey kasketli, kasketli» diye şiirler yazılmış, D.P.'nin kütlevi karakteri daha da belirli bir hal almıştır.» (2)

Yakın geçmiş içinde yer alan ve herkesçe bilinen bir konu olduğu için ayrıntılara girmeyeceğiz. Burada yalnız D.P.'nin iktidarını hazırlayan günlerde Celal Bayar'ın partinin ikinci kongresinde yaptığı söylevin bir bölümünü aktarmakla yetineceğiz. Bu söylev, halkın hangi noktaya geldiğini, D.P.'nin bu birikiminden nasıl yararlandığını ve bir yandan da patlama noktasında bulunan bu birikimin egemen çevreler için doğurduğu tehlikeyi nasıl önlediğini açıkça göstermektedir. Metni Vatan gazetesinde 24 Haziran 1949'da yayınlanan bu söylevde Celal Bayar diyordu ki:

> «... İstanbul'lu bir genç delege arkadaşımız bizim raporda sorduğumuz (ne olacaktır?) sualine karşı, insan hakları beyannâmesinin 13 üncü maddesini ele alarak nazarî şekilde cevap verdi: İsyanmış!.. Hayır arkadaşlar!
>
> Eğer tabir caizse, Demokrat Parti isyan etmeden bir mucize gösterecektir. Maksat ve gayesini başkalarına akıl ve mantıkla kabul ettirmek yolundadır. Bizim her zaman tekrar ettiğimiz veçhile memleketin coğrafi vaziyeti çok mühimdir. Biz başka memleketlerde çıkarılan isyan ve ihtilâllere ayak uyduramayız. Biz, bu memlekette istikrarlı bir millet olmak için millî hudutları içinde istiklâlimizi muhafaza edeceğiz. Amma alacağımız netice de vardır. Bu neticeden mahrum mu olacağız? Hayır özlediğimiz ve beklediğimiz garezsiz ve ivazsız ferdî hürriyetlerimizi de sağlayacağız. Belki zaman kaybedebiliriz, fakat milletin hayatında zaman mefhu-

(2) GÜNEŞ, Turan : Demokrat Parti Neydi?, Yön, 10 Ocak 1962

munun o kadar büyük mânası yoktur. Birkaç sene bekleyebiliriz. Demokrat Parti nizamnâmesi ve programı ile bu memlekete huzur, sükûn ve istikrar getireceğini, vatandaşların birbirini seveceğini söylemiş ve bunu vaadetmiştir. Bu prensiplerden ayrılmayız. Büyük Millet Meclisi açıldığı zaman 21 Temmuz'dan sonra Ankara'da bulunanlar o günün manzarasını göz önüne getirdikleri takdirde görürler ve söyleyebilirler ki, o gün Ankara'nın manzarası doğrudan doğruya bir ihtilâl manzarası idi. Eğer Demokrat Parti ihtilâlle neticeye varmak fikrini beslese idi, o gün kendisi için en büyük fırsattı.

Herkes müteheyyiçti. Meclise karşı hareket edilmek isteniyordu. Bizi baldırı çıplaklar, kasketli insanlar diye istihfaf edenlerin gidip evlerini başlarına yıkalım diyorlardı. Demokrat Parti bu hareketi önledi. Bunu önlemekle memlekete yaptığı hizmetlerin en büyüğünü ifa etti. 21 Temmuz faciası ile hepimiz kan ağlıyorduk, şikâyetler içinde neler yoktu. Ağzına gübre doldurmuşlar, sırtına binilerek deh çüş diye işkenceler görmüş vatandaşlarımız vardı. Istırap içinde toplanarak ne yapacağız dedik. Büyük Millet Meclisi'ne gidip vazife mi göreceğiz, yoksa sinei millete çekilip orada mı çalışacağız. Uzun müzakerelerden sonra şu neticeye vardık: Meclise gitmeden sinei millete çekilmenin sarih mânası ihtilâle hazırlanıyoruz demekti. Meclise gireceğiz, imkân dahilinde vazifemizi yapmağa çalışacağız dedik. Bizim maksadımız, sadece 21 Temmuz seçimi midir? Bundan sonraki seçimlerde onun acısı ve ıstırabı ile daha sıkı hareket ederek hakkımızı alacağız. Meclise girdik, vazifemizi yaptık. Bu suretle yine prensibimize sadık kaldığımızı memlekete ilân ettik.» (3)

D.P., ülkemizin tarihsel geçmişinin oluşturduğu birikimden yararlanmasını iyi bilmiştir. Bununla birlikte D.P. kurucularının ve yöneticilerinin gerçek emelleri ne olursa olsun halkın

(3) TUNAYA, T. Z. : Türkiye'de Siyasî Partiler, s. 679-680

çoğunluğunun bu partiyi yalnızca C.H.P.'ne bir alternatif olarak gördüğü için desteklediği açıktır. C.H.P.'nin yeni başkanı Bülent Ecevit, D.P. olayını gerçekçi bir gözle görüp saptamış bulunuyor. Ecevit'e göre, «Başta köylü olmak üzere, geniş halk toplulukları, o arada kentlileşmeğe başlayan ve köydeki nisbi «efendi»lik durumlarını kentlerde büsbütün yitiren halk toplulukları, gerçek «efendi» statüsüne kavuşmak istiyorlardı. İktidarı paylaşmak istiyorlardı. Ezilmekten, sömürülmekten, yoksulluktan, hepsinin üstünde de hor görülmekten kurtulmak istiyorlardı. Kendi duygularına önem veren, kendi isteklerine kulak veren, insanlıklarına saygı gösteren bir devlet yönetimi istiyorlardı..... 1946 ruhu denen şey, aslında, halkta nicedir alttan alta oluşan böyle bir özlem birikiminin patlamasıydı... Sanmıştı ki köylü, daha doğrusu köylüye o sanı verilmişti ki yeni örgütlenen muhalefetin iktidara gelmesi, özlemini çektiği o büyük değişikliği sağlamaya yetecektir...» (4)

Bu yönleriyle ele alınınca, kurucularının ve yöneticilerinin toplumsal yapılarının ve eğilimlerinin tam tersine, D.P. başlangıçta halkçı bir kuruluş olmuştur. D.P., gene taban bakımından, C.H.P.'nin karşısında yer aldığı için de göreli olarak ilerici bir parti niteliğine sahip bulunuyordu. D.P.'nin on yıl boyunca uyguladığı ekonomik politikaya bakarak onu desteklemiş olan kitleleri suçlamaya kalkışmak işte bu nedenle büyük bir yanılgıdır. Yüzyıllardır halkın yoksullaşması ile neredeyse özdeşleşmiş sloganlarla onun karşısına çıkıp oy istemek ya da hâlâ batıcılık umacısını halkın karşısına koyup buna rağmen onun desteğini beklemek, kökleri tarihsel geçmişimizin çok derinlerine inen toplumsal yapımızın sosyolojik gerçekliğinin yadsınması demek olmuştur. Bu nedenle, toplumsal birikimin doğru ve halktan yana hedeflere yöneltilmesi isteniyorsa halkla kaynaşarak, onun sorunlarını nedenlerini her yönüyle anlayıp paylaşarak onunla diyalog kurmanın gerekliliği apaçık ortadadır.

Yoksa, bu birikim D.P. olayında olduğu gibi ziyan olup gitmektedir. Halkın D.P.'yi desteklemiş olması, buraya değin incelediğimiz tarihsel olayların oluşturduğu birikimin bir sonucudur.

(4) ECEVİT, B. : Atatürk ve Devrimcilik, s. 86-88

14 EKİM 1973 SEÇİMLERİ

I

D.P., on yıllık iktidarı boyunca ideolojik planda gene hep halktaki bu birikimi sömürmeye devam etmişse de, ekonomik politikasının olumsuz sonuçları bir süre sonra geniş kitlelerce duyulmaya başlanmıştır. Bununla birlikte ilk günün coşkunluğunun izleri azalarak gene de devam edegelmiştir. Bu politikanın sonuçlarının bütün ideolojik istismara rağmen dayanılmaz bir duruma gelmesi asıl aynı yolu izleyen A.P. iktidarının sonlarına doğru olmuştur. Gerçekte tekelci kapitalistin artık gemi azıya alması, halkın duyguları ideolojik planda ne ölçüde sömürülürse sömürülsün gözden uzak tutulamazdı. Örneğin tekelci kapitalizmin bir yandan da Anadolu'yu rahatça sömürülecek bir pazar olarak değerlendirmesi, D.P.'nin mirasçısı olan A.P.'nin tabanında da karışıklıklar doğurmakta gecikmemiştir. O güne değin D.P. — A.P.'nin tabanı içinde yer alan küçük üretici, esnaf v.b... bu gelişim karşısında bir varlık - yokluk kaygısına düşerek kendi içlerinde bir çözüm yolu aramaya başlamışlar ve bu sırada iki yeni siyasal kuruluş ortaya çıkmıştır: «Yeni» C.H.P. ve M.S.P..

II

C.H.P.'yi yenileştiren Bülent Ecevit ve kadrosu, tarihsel gelişimi doğru değerlendirmişler ve halkla bu değerlendiriş çerçevesi içinde bütünleşme girişiminde bulunmuşlardır ve bulunmaktadırlar. Örneğin C.H.P.'nin 1973 seçim bildirgesinde yer alan «Tarihi yer adlarının değiştirilmesine son verilecektir.

(4) Şu halde, halkın desteğini kazanabilmek için toplumsal gelişimi gerçekçi bir biçimde kavramak ve ona göre partinin politikasını çizmek gerekir. İşte örneğin C.H.P.'nin 1973 Seçim Bildirgesindeki şu satırları bir bakıma bu anlayışın bir sonucu olarak değerlendirebiliriz. Şöyle deniliyor: «Türk halkının en büyük ve sürekli ıstırap konularından biri, devletle ilişkilerinde karşılaştığı güçlükler, ilgisizlikler ve haksızlıklardır. İyi işleyen, dürüst ve tarafsız davranan, halkla sıcak ilişki kuran bir kamu yönetimi, güçlü devlet olabilmenin ve hızlı kalkınabilmenin de, sağlıklı bir demokratik siyasal ortama girebilmenin ve topluma huzur getirebilmenin de temel kurallarındandır.» (5)

Öte yandan, 12 Mart ile başlayan baskı rejiminin açıkça karşısında yer alması, halkın gözünde C.H.P.'nin büyük bir değer kazanmasına yol açmıştır. Unutmamak gerekir ki, bu dönemde tekelci burjuvazi namına iktidarda bulunan güçler, son çözümlemede halkın karşısına gene bürokratları kendilerine maske yaparak çıkmışlardır. Halkın C.H.P.'ne doğru kaymasını sağlayan bu gelişimin bir başka görüntüsü de, A.P.'nin oy kaybının bu baskı rejimini desteklemesi ile ilgili bulunmaktadır. Öte yandan, 14 Ekim 1973 seçimlerinde, A.P. listelerinin başında eski vali, general, yargıtay yargıçları, il savcı ve emniyet müdürleri gibi üst-kademe bürokratların yer alması ile A.P.'nin bu seçimde uğradığı yenilgi bir rastlantı olmasa gerektir.

III

14 Ekim 1973 seçimleri öncesinde varlık kazanan M.S.P. ise kendi yapısı içinde, toplumdaki birikimi iyi değerlendiren bir başka partidir. Sık sık değindiğimiz gibi, islâmcı girişimlerin küçük üretim biçimi ile olan ilişkisini siyasal alanda değerlendiren bu parti, ayrıca tekelci kapitalizmin Anadolu'yu belirli bir azınlığın pazarı durumuna getirmesi sürecinin de karşısında yer alarak halkın bir bölümünün desteğini kazanmayı bilmiştir .Bu bakımdan kısa bir süre önce siyasal alanda yer aldığı halde M.S.P., son seçimlerde oyların % 11,8'ini almayı başarabilmiştir. Bütün dinci propagandasına rağmen M.S.P.'nin oylarının büyük bölümü, ülke içinde her yerde aynı oranda değil, fakat küçük mal üretiminin yaygın olduğu yerlerden gelmiştir. Bu olgu da, dinci ideolojinin gerçekte hangi gereksinmeye karşılık verdiğini açıklamaktadır. (6)

Gerek C.H.P. ve gerekse M.S.P. aynı toplumsal geçmişin üzerinde durmuşlar, ancak kendi organik ve ideolojik yapılarına göre değişik bir değerlendirmeye yönelmişlerdir. Somut bir örnek olmak üzere tekelci kapitalizmin siyasal örgütü olan A.P.'nce biçimlendirilen Kalkınma Planları karşısında her iki partinin tutumlarına bir gözatalım. M.S.P. Başkanı Necmettin Erbakan, kalkınma planının ekonomik yaklaşımı konusunda, «Karma ekonomi, aşırı liberal ekonomi ile aşırı devletçi sosyal ekonomiler arasında itidal yoludur, orta yoldur, şeklinde bir görüş ortaya atılıyor ve üçüncü beş yıllık, ikinci beş yıllık diğer planlarda A.P. ve diğer benzer partilerin ekonomik görüşleri, bu görüşün üzerine bina ediliyor. Biz şimdi ülkemizde uygulanan şekliyle karma ekonominin âdilane orta yol ekonomisi olduğunu kabul etmiyoruz.» (7) demektedir. Buna karşılık, C.H.P. Başkanı Bülent Ecevit ise tekelci kapitalizmi şöyle değerlendirmektedir: «Tekelci sermaye elinde, yatırım olanaklarının yoğunlaştırılmaya çalışılması, Türkiye'nin mümkün olan azami bir hızla sanayileşmesini engelleyen bir etken olmaktadır. Çünkü adı üstünde, tekelci sermaye, tekelciliğin verdiği olanaklardan yararlanarak, üretimini artırarak, sürümünü arttırarak, maliyetini düşürme yoluna gitmeksizin, bunun zahmetlerine katlanmaksızın, yüksek kâr marjları ile, az sürümle fakat yüksek kârla bol kazanç sağlama olanağını buluyor. Böylece piyasayı dilediği gibi kontrol ediyor.» (8) Bu nedenle 1973 yılında üç aylık bir gecikmeyle gerçekleşen C.H.P. — M.S.P. koalisyonunu bir rastlantı saymamak gerekir. Nitekim tekelci kapitalizmin sözcülüğünü yapan A.P. ve benzeri partilerin karşısına «yay-

(4) ECEVİT, B. : Atatürk ve Devrimcilik, s. 78
(5) s. 193

(6) Bkz. SENCER, M. : Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri, s. 413
(7) ERDOĞMUŞ, Günaydın - BÖRTÜCENE, İcen : 1973 Seçimleri Eşiğinde Parti Liderleri ve Sosyal Görüşleri — Araştırma Röportaj, Cumhuriyet, 5 Ekim 1973
(8) ERDOĞMUŞ, G. — BÖRTÜCENE, İ. : a.g.e., Cumhuriyet, 5 Ekim 1973

gın sanayileşme ve kooperatifleşme» kuralları ile çıkan iki parti, bu ortaklığı gerçekleştirmiştir. Temeldeki sorunların saptanmasında, her iki partinin de tanıları yakınlık göstermektedir. Soruna çözüm getirme yollarında da bir bakıma ortak yaklaşımları bulunmaktadır. Tekelci kapitalizme karşı çıkış konusunda M.S.P. Başkanı, «Biz bunun karşısında diyoruz ki, yaygın kalkınma, yaygın ekonomik politikaya ağırlık vermek suretiyle , aşırı sol veya ekonomik mânada aşırı sağ ki, gerçekten aşırı sağdır, dengesiz ekonomik liberal görüştür. Gelir ve servet dağılımında adalet getirmeyen bir karma ekonomi görüşü, âdil orta yol ekonomisi değildir.» (9) demektir. Tekelci kapitalizm olgusunun yoğunluğunu kırmaya çalışan C.H.P.'nin başkanı, konuya yaklaşımında hemen hemen aynı çizgide gözükmektedir: «Bilindiği gibi, Türkiye'deki metropoller bir bakıma üretim sürecinin kontrollerinin yoğunlaştığı bölgelerdir. Bu kontrol merkezlerinin verdiği yönün öncelikle Türkiye'nin sanayileşmesi ve kalkınması açısından sağlıklı olduğu kanısında değilim... C.H.P. iktidarı Türk demokrasisini bir egemen sınıflar demokrasisinin dar çemberinden kurtararak genişletecektir. Çağın gereği olan kütle demokörasisi boyutlarına kavuşturacaktır ve bütün toplumun siyasetle etkin biçimde ilgilenebilmesini, halkın siyasete, dolayısıyle yönetime ağırlığını koyabilmesini ve ekonomik düzeni barışçı yollardan kendi yararına değiştirebilmesini sağlayacaktır.» (10)

Ne var ki, M.S.P. tanılarını genellikle doğru bir biçimde saptarken, politikasını ideolojisi yönünde çizmektedir. Ağırlığını dinci ideolojiye ve idealist bir ahlâkçı temele dayandıran parti, sorunların çözümünde ağırlaştırıcı, yavaşlatıcı ve hattâ sonuçsuz kalacak bir yöntemi kendiliğinden seçmiş olmaktadır. Çağdaş sorunların en azından dinamizmine ters düşen bu yaklaşım biçimi, bir başka açıdan da tekelci kapitalizmin görüntüde gerçekleşmesini istediği ahlâk anlayışına da uygun düşmektedir. Bu arada tekelci kapitalizme karşı acele olarak bulunması gereken çözümler ve tedbirler bir yandan da tasvama ortamı bulmaktadır. (11)

Serbest Fırka, Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi ve Millî Selâmet Partisinin ortaya çıkardığı şu görünüm, köklerini toplumsal tarihimizin derinliklerinde bulan sorunlarımızın, gerçek nitelikleri ile ortaya çıkarılıp çözümlenmesinde, toplumsal yapının ve bu arada halkın yönsemelerinin tarihsel temellerinin ne ölçüde iyi kavranıp değerlendirilmesi gerektiğini bize kanıtlamaktadır. (12)

---

(9) ERDOĞMUŞ, G. — BÖRTÜCENE, İ. : a.g.e., Cumhuriyet, 5 Ekim 1973

(10) ERDOĞMUŞ, G. — BÖRTÜCENE, İ. : a.g.e., Cumhuriyet. 2 Ekim 1973

(11) Günlük çıkarlarını elde etmede çağdaş yöntemlere aykırı düşen M.S.P.'den arınmış bir C.H.P. iktidarının ekonomik ve toplumsal sorunlara daha güçlü bir biçimde eğilebileceğini düşünebiliriz. Gene de denenmiş ve kendine özgü bir gelişme uğramış Avrupa tipi sosyal demokrat yaklaşımın hangi ölçülerde Türkiye'nin sorunlarına çözüm getireceği tartışma konusudur. 1923'den bu yana özel sektörü elli yıldır geliştirme çabaları sonunda Türkiye'nin sınıfsal niteliği oldukça belirli bir çizgiye gelmiş bulunmaktadır. İşçi, içinde bulunduğu koşulların ve karşılaştığı sorunların sınıfsal değerlendirmesini yapmakta savaşacağı öğeleri saptamakta eskisi kadar sıkıntıya düşmemektedir. Kırsal alanlarda yaşayanlar ise sürekli olarak kulaklarına gelen sözcükleri gerektiğinde soru haline getirebilmektedirler. C.H.P.'nin tam anlamı ile halkçı bir yörüngeye girebilmesi için bu olgular açısından da iç yapısal çelişkilerini düzeltmesinin gerektiği söylenmelidir.

(12) Burada, Türkiye İşçi Partisi gibi öteki siyasal kuruluş ve girişimler üzerinde durmadık. Bu tutumumuz, bunların son derece büyük olan öneminin yadsınması olarak anlaşılmamalıdır. Amacımız, ele aldığımız konunun günümüzün somut sorunlarındaki yerini belirtmekti. Bu, en açıklayıcı biçimde, bu çalışmanın ele aldığı olay ve olguların doğal bir uzantısı olan Serbest Fırka, Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi ve Millî Selâmet Partisi çizgisi izlenerek yapılabilirdi.

SONUÇ

«Asırları dolduran korku hayatı ve kanlı kovalaşma Anadolu köylerinde bir kalabalıktan ve insandan kaçma (misanthropie) ahlâkı yarattı. Zorla ihtiyar ettiği uzletin içinde her alnını çarptığı tabiat şiddetleri, tabiat kısırlığı ve akibet kaygusu Türk köylüsünün ırki ve ezeli neşesini yüzünden sıyırıp alınca azmi de gevşedi. Yarın güneşin nasıl doğacağını bile kestiremiyordu... Böylece bedbin bir felsefe ürkek, kurnaz, itimatsız bir moral dokudu...»

Hasan Reşit Tankut: Köylerimiz — Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın Nasıl Olmalıdır?, İstanbul, 1939. s. 31

I

Çalışmamızın buraya değin olan bölümlerinde, konumuzu incelerken yeri geldikçe birtakım sonuçlar çıkardık ve bunların tartışmasını yaptık. Bütün bu söylediklerimizden genel bir «Sonuç» çıkarırken yeniden aynı sorunlara dönmeyeceğiz. Buradaki uğraşımız genel bir değerlendirme girişimi olacaktır.

Ulaşacağımız en genel fakat aynı ölçüde kesin yargı, Orta Asya steplerinden bu yana tarihsel geçmişini izlediğimiz Türklerin halk olarak (kişi olarak değil) her iki Selçuklu Devletinde ve Osmanlı İmparatorluğunda iktidara ortak edilmemiş bulundukları ve bu nedenle de sömürülen kitlesel bir bütünlük gösterdikleri, ancak «milli» Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması ile etnik yönden bu duruma bir son verilmiş bulunduğu olacaktır. Konumuzun bin yıla yaklaşan tarihsel gelişim çizgisi en kaba hatları ile bu yolu izlemiştir. Bütün ekonomik nedenlerine karşın aynı zamanda etnik bir görünümde bulunan sorunlarımız Millî Mücadele ile bu görünümünü yitirmiş, ancak bu kez de, toplumsal ve ekonomik kimlikleri ile karşımıza çıkmışlardır. Bu etnik sorunu yaratan nedenlerin ortaya çıkardığı toplumsal sorunların bir bölümü etnik yönünden soyutlanmış olarak varlıklarını gene de günümüze değin sürdürmüşlerdir. Başka bir deyişle etnik nedenler gene de bazı sorunlarımızın uzak kökeni olarak kalmıştır.

Bir an için burada Türk toplumunun göçebelik dönemlerine geriye dönelim. Maddî yaşam koşulları nedeniyle disiplinli bir toplum yönetimi geliştirdiğini belirtmiş bulunduğumuz bu Türk toplumu, yerleşik bir kültür ve daha ileri bir üretim düzeyine sahip yabancı toplumlarla Büyük Selçuklu Devletini kurduğunda, kendi içinde sınıflaşma sürecini tamamlamış bulunuyordu. Bu arada aristokratik Türk çevreleri ticaret yolu ile sunnî Arap toplumu ile ilişki kurmuşlar, ekonomik çıkarları nedeniyle, islâmlığı kabul ederlerken sunniliği seçmişler, buna karşılık, halk kitlesi, koşullarının uygunluğu nedeniyle genellikle aleviliği benimsemiştir. Şu halde Türk egemen çevreleri, (a) âdeta kapalı bir aristokratik yapıya sahip olduklarından önce bu nedenle, (b) sınıfsal çıkarlarının Araplar ve İranlılar ile koşutluk göstermesi dolayısı ile, (c) Türk halkının yapısına daha uygun gelen alevilik yerine islâm egemen çevrelerinin ideolojisi durumunda bulunan sünniliği benimsemeleriyle, (d) yönetimini paylaştıkları tümüyle yerleşik kültüre sahip toplumların yaşantısını maddî ve manevî yönleriyle özümsemeleriyle halkına yabancılaşma sürecinde hızla ilerlemiştir. Kuşkusuz ki, bu gelişimin temelinde, Türk egemen çevrelerinin bu yolla, kendi halkının yarattığı değerlerden daha fazla yaralanma olanağını elde etmiş olması bulunmaktadır. Buna karşılık, Türk halkı ise, alevilik gibi kendisine uygun gelen kurumlara sarılarak, buradan bulduğu ideolojik destekle direnmiş ve Selçuklular döneminde incelediğimiz «halk hareketleri»nin öyküsünü yazmıştır. Şu halde bu dönemde de, sosyo-ekonomik ve etnik sorunlar, halk hareketlerinin nedeni olmak bakımından içiçe bulunmaktadırlar.

Osmanlı Devleti ise kuruluş anından başlayarak, çeşitli etnik grupların egemen çevrelerinin bir ortaklığı biçiminde gelişmiştir. Türk, Slav ve Rum egemen çevrelerinin birlikte oluşturdukları bu devlet içinde öncülüğü başlangıçta Türkler yap-

mışlarsa da, bir süre sonra bu öncülük dahi belirsizleşmiştir. Devşirmelerden oluşan yönetici kadroların Türkleştikleri düşüncesi ise gerçeklere aykırı bir varsayımdır. Bunlar Türkleşmemişler, olsa olsa belki islâmlaşmışlardır. Bununla da yetinilmeyerek islâmlaştırılmalarına bile gerek duyulmaksızın bazı hıristiyan topluluklar, başlarındaki egemen güçlerin durumları daha da sağlamlaştırılmak suretiyle Osmanlı Devleti içinde yer almışlardır. Osmanlılarca Anadolu'nun fethi ancak bu kadrolarla olasılık kazanmıştır. Bu arada İstanbul'un alınması bu süreci daha da hızlandırmış, en başta Rumlar en yüksek yetkilere sahip kılınmışlardır. Anadolu'ya Türkçe bilmeyen valiler gönderilmesi işte bu gelişimin yalnızca bir belirtisidir. Bu kozmopolit egemen sınıfın islâmlığı kabul edenleri için sünnilik, aleviliğe karşılık, egemen çevrelerin ideolojisine daha uygun düşmesi nedeniyle benimsenmiş, Yavuz Sultan Selim'in doğuya yönelik imparatorluk politikası çerçevesi içinde sünniliğin —yukarıda değindiğimiz nedeniyle birlikte— resmî devlet ideolojisi durumuna getirilmesi, Anadolu Türk halkının yaşam koşullarını dayanılmaz bir kerteye getirmiştir. Bu tarihlerde artık tümüyle horlanan, ezilen ve sömürülen bir halk durumuna indirgenen Türkler, önceleri kurtarıcı bir ideoloji olarak alevilikten medet ummuşlar ve aleviliğin Anadolu'da daha da yaygınlaşmasını sağlamışlardır. İşte, Osmanlı Devletinin kuruluşunun gösterdiği niteliklerle birlikte düşünülüp değerlendirilmesi gereken Musa Çelebi ve Şeyh Bedrettin olaylarından sonra Anadolu'da yer aldığını gördüğümüz halk hareketlerinin başlangıçta aleviliğe dayanmasının temel nedeni budur.

Ne var ki, Osmanlının Anadolu halkını alevi-sünni diye ayırmaya pek de dikkat etmeksizin bir kül halinde sömürmesi karşısında, halk hareketlerinin bu dinsel niteliği silinmiş ve Anadolu halkı yek vücut olarak Osmanlı Devletine karşı direnmiştir. Kaldı ki, belirtmiş bulunduğumuz gibi, alevî eğilimli veya kökenli halk hareketlerinde bu dinsel nitelik bir görünümden başka bir şey değildir ve ayaklanmaların ana motifi ekonomiktir. Burada sözü, kendine özgü terimlerle olmakla birlikte bu gelişimi gerçekten özlü ve doğru bir biçimde belirlemiş olan Ziya Gökalp'e bırakalım:

> «Yalnız memleketimize mahsus olan bu garip vaziyetin sebebi nedir? Niçin bu ülkede yaşayan bu iki enmuzeç, Türk enmuzeci ile Osmanlı enmuzeci birbirine bu kadar zıttır? Niçin Türk enmuzecinin her şeyi güzel, Osmanlı enmuzecinin herşeyi çirkindir? Çünkü, Osmanlı enmuzeci Türkün harsına ve hayatına muzır olan emperyalizm sahasına atıldı, kozmopolit oldu, sırf menfaatini milli menfaatin fevkinde gördü. Filhakika, Osmanlı İmparatorluğu genişledikçe, yüzlerce milletleri siyasî dairesine aldıkça idare edenlerle idare olunanlar ayrı iki sınıf haline giriyorlardı. İdare eden bütün kozmopolitler Osmanlı sınıfını, idare olunan Türkler de Türk sınıfını teşkil ediyorlardı. Bu iki sınıf, birbirini sevmezdi. Osmanlı sınıfı, kendi millet-i hâkime suretinde görür, idare ettiği Türklere millet-i mahkûre nazariyle bakardı. Osmanlı daima, Türk'e eşşek Türk derdi, Türk köylerine resmi bir şahıs geldiği zaman, Osmanlı geliyor diye herkes koşardı. Türkler arasında Kızılbaşlığın zuhuru bile bu ayrılıkla izah olunabilir... O tarihteki halk şeyhleri, Türklerin o zamanki mazlumiyetini vaktiyle Ehli Beytin (Peygamber soyu) uğramış olduğu mazlumiyete benzetiyorlardı. O zaman Türkmenlerin büyük bir kısmı bu müşabahete aldanarak baba ocağından ayrıldılar. Kendi kendilerine ayrı bir edebiyat ayrı bir felsefe ayrı bir mâbed yaptılar. Mamafih dinen Osmanlılardan ayrılmamış olan sünnî Türkler de harsen Osmanlı emperyalizmine tâbi olmalıdır.» (1)

Konuya bu açıdan bakılınca, alevi ayaklanmalarından sonra geniş celâlî ayaklanmaları Osmanlılar ve Anadolu halkı arasındaki bu ilişkinin açık bir mücadele ortamına yansıması olarak görülmektedir. Osmanlıyı Anadolu'dan kovmak ülküsü ile yanıp tutuşan, bu amacında başarıya ulaşamazsa bile girişimlerinin destanlaşacağına inanarak teselli bulan ya da Osmanlının eline geçmemesi için karısını boşayan, eylemi parasal olarak desteklemek için varını yoğunu satarak servetini katırlara yükleyip dönüşü olmayan bir yola çıktığını bile bile Üsküdar önlerine kadar gelen Celâlî önderlerinin ya da padi-

(1) GÖKALP, Z. : a.g.e., s. 27-28

şah evinde konukladı diye öldürüleceğini bile bile evini tütsülerle arındıran bir yalın Anadolu'nun yüreğinde Osmanlıya karşı nasıl bir kin ve intikam ateşinin yanıp tutuştuğunu kestirmek güç olmasa gerektir. Ama şaşılacak bir şey varsa o da, 3-4 yaşındaki çocuklara varıncaya değin Anadolu Türkünü hunharca katleden devşirme, kozmopolit sömürücü Osmanlı paşalarının Türk büyükleri diye tanıtılmasıdır.

Osmanlının Türk halkı karşısında yer alan bu gelişiminin bir göstergesi de, İstanbul kentidir. Osmanlı başkenti İstanbul, devletin egemen çevrelerinin büyük bir bölümünü bütün çirkinlikleri ile barındırmıştır. Ayrıca gene bu çevrelerin, gerek devlet yöneticileri olsun, gerekse yalnızca varlıklı kişiler olsun, büyük çoğunlukla «yabancılar»dan oluştuğu yadsınmaz bir gerçektir. İçlerinde az sayıda bulunan Türkleri ise, kökenleri ile hiçbir ilişkileri kalmamış olarak görüyoruz. Osmanlı egemen çevrelerinin bu kozmopolit sınıf yapısı, onun kültür dünyasında da apaçık ortadadır. Osmanlı kültürü; müziği dili, edebiyatı ve toplumsal davranış formları ile imparatorluğu oluşturan çeşitli etnik grup egemen çevrelerinin katkıları ile ortaya çıkarılmış garip bir bütündür. Gerçekte, Osmanlının bu kültür yapısı dahi, bu devleti kimlerin oluşturduğunu kanıtlar. Bu gerçeği aslında yabancı tarihçiler çok iyi görmüşlerdir. Örneğin Toynbee'ye göre, «Patrik, Bizans imparatorunun bir memuru olduğu devirden daha çok dünya üzerinde otorite iddiasını gerçekleştirmeye yönelmişti. İstanbul patrikliği Rumların elinde olduğu için, Osmanlı Rumları, Bulgarlar, Sırplar, Romenler, Arnavutlar gibi öbür ortodoks hıristiyanlardan üstün bir durumda bulunuyorlardı. Bir bakımdan bu durumları dolayısıyle Rumlar sanki Osmanlı İmparatorluğunun ortakları gibiydiler.» (2)

Konuya aydınlık getirmesi için yeri geldikçe üzerinde durduk: Osmanlı Devleti geniş topraklara yayılmış bir devletti. Çeşitli halklardan oluşmuştu. Üstelik bu halkların kendi egemen çevrelerine çok geniş kapsamlı bir özerklik verilmişti. O kadar ki, birçok yerler mutlak din ve dil özgürlüğünün dışında bir de kendi yasaları ile de yönetiliyordu. Ne var ki, Osmanlı

(2) TOYNBEE, A. J. : Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu, Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yyn., İstanbul, 1971, s. 46

Devletini tam anlamı ile bir Türk devleti olarak kabul etmek eğilimi ağır bastığından olsa gerek, «Osmanlı Devleti» denilince çoğu kez Anadolu ve çevresi anlaşılmakta ve bu devletin toplumsal ve siyasal yapısı belirlenirken buraları temel olarak alınmaktadır. Oysa Anadolu, Osmanlı Devleti için bir sömürge olmaktan başka bir anlam taşımamıştır. Bu nedenle ve ayrıca belirtmeye çalıştığımız Osmanlı zulmü dolayısıyle, Anadolu halkı ekonomik alanda ilerleyememiş, üretim ilişkilerini geliştirememiştir. Şu halde, Osmanlı yönetimindeki Anadolu'ya bakıp, bu devletin toplumsal yapısını belirleyebilmenin olanağı bulunmamaktadır. Gerçekte, Osmanlı Devletinin toplumsal yapısı bu devletin Rumeli'ndeki ve daha batıdaki gelişimi göz önüne alınarak saptanmalıdır. Çünkü bir defa Anadolu her şeyi ile Osmanlı Avrupasını beslemek zorunda bırakılmış bir sömürge olarak Osmanlı Devleti içinde yer almıştır. Öte yandan, Osmanlı ticaretinin özellikle hıristiyan ve musevi Osmanlılarca geliştirildiğini ve Tanzimat dönemine gelindiğinde bunların bir ticaret burjuvazisi olarak varlık kazandıklarını da incelemiş bulunuyoruz.

Osmanlı Devletinin batılılaşma ve reform çabaları ise Osmanlı sömürü düzeninin batı ile işbirliği yapılarak sürdürülmesi anlamını taşımaktadır. Bu süreçte gayrimüslim Osmanlı uyruklarının devlete daha fazla ve müslüman kitleyi hiçe sayarak egemen olma isteklerinin etkinliği de tartışmasız bir gerçek olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan Tanzimat Fermanları, 1876 ve 1908 anayasaları, bu unsurlar için burjuva hak ve özgürlüklerinin tanınması demektir. Bu süreç, terim olarak anlatımını ise, «Osmanlılık» kavramında bulmuş ve bu kavram Anadolu Türk halkının bir parça daha yoksullaştırılmasından başka bir kapsama sahip olmamıştır. Kuruluş döneminin «Osmanlılık» kavramı, Tanzimat döneminin «Osmanlılık» kavramı ile doruğuna ulaştırılmıştır. Bu gidişin ancak Milli Mücadele ile bir sona erdirilebildiğini fakat Osmanlı düzeninden kalan birtakım sorunların gene çözümlenip sona erdirilemediğini ise incelemiş bulunuyoruz.

II

«Osmanlılık» üzerinde yapacağımız değerlendirme, bu kavramın Türklüğü yadsımak için keşfolunduğu yargısına dayana-

caktır. Şurası bir gerçektir ki, Osmanlı İmparatorluğu, «İçindeki öz unsurunu, Türkleri daha çok ezmiş ve harcamıştır.» (3) Ziya Gökalp'in deyişiyle, «Bu milletin yakın bir zamana kadar kendine mahsus bir adı bile yoktu. Tanzimatçılar ona: 'Sen yalnız Osmanlısın. Sakın başka milletlere bakarak sen de milli bir ad isteme! Milli bir ad istediğin dakikada Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasına sebep olursun' demişlerdi. Zavallı Türk, vatanımı kaybederim korkusu ile, 'Vallahi Türk değilim. Osmanlılıktan başka hiçbir içtimai zümreye mensup değilim' demeğe mecbur edilmişti.» (4) Kemal Tahir de şöyle diyor: «Bence bizi sürekli olarak şaşırtan, Osmanlı İmparatorluğu içinde Anadolu Türklüğünün tarihteki yerlerini kesin ayıramayışımız, bu karışıklığın içinde Anadolu kurtuluş savaşının temel özelliğini bulamayışımızdır.» (5) Gerçekten de, biz Türklerin büyük bir hoşgörü ile ve belki de acı gerçekleri görmek istemeyişimizden dolayı Osmanlı Devletini genellikle bir Türk devleti saydığımız halde, Osmanlı, kendisinin Türk olmadığını ve aslında Türkün düşmanı olduğunu çok iyi bilmiş ve davranışlarını bu bilinçle planlamıştır. Gayrimüslim Osmanlıları bir yana bırakıp, bir müslüman Osmanlıyı ele alalım. Örneğin 11 Temmuz 1329 (1913) günlü «İçtihat»ın 71. sayısında Süleyman Nazif, milliyetinin ancak Osmanlı Devletinin doğuşu ile başladığını belirtmekte ve demektedir ki: «... Ananei milliyem ise altı yüz doksan dokuz senesinden başlar... Bugün bir kerimem olsa putperest kalmış bir Türk'e, hattâ bir şiiye tezvic edemem. Fakat bir Arap, bir Kürt, bir Çerkez, bir Laz, bir Tatar, bir Hintli, bir Cavalı benim makbul bir damadım olabilir...» (6) 74. sayıda ise, Osmanlı Devletinin Türkler tarafından kurulmadığını, bu devleti Mihaller'in ve Evrenoslar'ın kurduğunu, devletin asıl düşmanının Türkler olduğunu açıkça ilân ediyor:

> «Sultan Osman'ın ceddiyle birlikte Cengiz'in önünden kaçmış olan birkaç yüz çadır halkı Asya'nın aksayı garbında tekbaşına koca bir devletin esasını vaz edemezdi. Vesaiti tesisi burada buldular. Ve bunlar Türk olmaktan ziyade anasırı mahalliyeden idiler. Pek iyi bilirsiniz ki saltanatı Selçukiyenin mirasına dâvayı istihlakla zaviyet etmek isteyen Karaosmanoğulları Fatih zamanına kadar tam bir buçuk asır devleti işgal etmişlerdi. Karaosmanoğullarını en çok mukavemet göstermiş oldukları için sarahaten zikrediyorum. Yoksa Osmanlılar bidayeti teessüste hepsi Türk olan Tavaifi Mülûkün hepsi ile az çok uğraştılar. Bununla beraber şu devleti muazzamanın esası bülendini vazeden eyadil azmü himmet meyanında Mihal gibi, Evranos gibi lisanımıza yabancı, fakat vicdanımıza pek munis gelen isimlere hürmet ve şükranla tesadüf etmekteyiz. Bütün Türkçülerimizin kutsiyeti semaviye ile meşmuliyete lâyık gördükleri Timurlenk Tatar ve Türklerden müteşekkil ordusunu Ankara sahrasında mevcudiyeti Osmaniye'ye saldırttığı zaman karşısına dikilen ordunun sufufu mukaveti meyanında cansiperane harbeden Sırplara ne diyeceksiniz? Bu devlet böyle teessüs ve böyle temadi etmiştir... Fatih Sultan Mehmet'i en çok düşündüren Uzun Hasan, Türk; Yavuz Sultan Selim'in karşısına en ziyade dikilmek isteyen Şah İsmail Safevi, gene Türktü.» (7)

İşte, Türk düşmanı bu Osmanlılık, Osmanlı Devletinin zayıflaması üzerine güçbirliğine batıyı ve batıcılığı, ve bunlarla birlikte batı emperyalizmini alarak Anadolu halkı üzerindeki sömürgen egemenliğini devam ettirmiştir. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğunun çöküp yıkılması, Türklerin sevinecekleri bir olay sayılmalıdır. Ne var ki, bu devlet yıkılırken, göçüp giderken, düştüğü uçurumun içine Türkleri de birlikte sürüklemiştir. (8)

III

Batıcılık Osmanlılığın bir türevidir. Batıcılık, Osmanlı dev-

(3) PEKER, Recep : İnkilâp Tarihi Dersleri Notları, Ankara, 1936, s. 3

(4) GÖKALP, Z. : a.g.e., s. 34

(5) KEMAL TAHİR : Anadolu Türklüğü Açısından Atatürkçülük, Yön, 7 Ekim 1962, sayı 47

(6) PEYAMİ SAFA : a.g.e., s. 30'da.

(7) PEYAMİ SAFA : a.g.e., s. 31-32'de

(8) BERKES, N. : Batıcılık....., Yön, 19 Şubat 1965

let düzeninin batı devletleri örnek alınarak yapılan reformlarla sürdürülmesi demektir. Şu farkla ki, Türk halkının sömürülmesi daha da yoğunlaştırılmış ve bu arada Anadolu, emperyalizme peşkeş çekilmiştir. Bu nedenle, Osmanlı batıcılığının en hareketli kışkırtıcıları ve destekleyicileri İngiltere ve Fransa gibi batı devletleri olmuştur. Batılılaşma ile birlikte Anadolu'da esnaf ve zanaatkâr sınıfı da, batı malları ile rekabet olanağı bulunmadığı için hergün daha da yoksullaşmıştır. Üstelik batılılaşmanın bir nedeni de gayrimüslim Osmanlıların Avrupalılar ile olan ilişkilerinde ve Avrupalıların kapitalist hukuk düzeninin Osmanlı Devleti topraklarındaki ticari faaliyetleri için gerekli görmelerinden kaynaklandığından halkımıza büsbütün ters düşmüştür. İşte bu gelişim, ister istemez birtakım tepkilere yol açacaktı. Berkes'in deyişiyle, «Halk, terakki adına yapılan şeylerden ne elde edildiğini sorduğu zaman, ortada devletin Avrupa maliyecilerine borçlanmasından, hıristiyan halkın Avrupa ticaretinden zenginleşmesinden, Türk halkının hatta zenaat erbabının sukutundan, köylüsünün sefalete düşmesinden, devlete ermeni ve rum sarraflarla özel teşebbüscülerin hâkim olmasından başka bir şey göremiyordu. Evet, medeniyet geliyor; fakat medeniyet geldikçe Türk daha çok onun dışında kalıyor; üstelik bu medeniyet onun üstüne bir çeki taşı gibi çöküyor.» (9) Berkes'in saptadığı bu görünüm, artık yaygınca kabullenilmiş bir gerçek durumuna gelmiştir. Örneğin hemen hemen aynı gerçeği belirten Muzaffer Sencer halkın batılılaşma karşısındaki tepkisini çok daha açık ve analitik bir biçimde saptıyor: «Tanzimattan bu yana, değişen mülkiyet ilişkilerinin sonucu olarak yeni sosyal sınıfların, büyük kent ve kır burjuvazisinin oluşma ve gelişme süreci zorunlu olarak sınıfsal kökeni geleneksel ilişkileri içinde bulan küçük köylü ve esnaf ve zanaatkârların mülksüzleşmesi veya yoksullaşmalarıyle paralel gelişmiştir. Batılı yaşama biçimi ve yenilik hareketlerinin eşlik ettiği bu süreç, aleyhine geliştiği sınıfın sık sık ayaklanma veya başkaldırma şekillerdeki muhalefetiyle karşılaşmış (tır)...» (10) Buna yaklaşan ancak konuyu daha kesin çizgilerle ele alan bir başka görüş de İdris Küçükömer'indir. Küçükömer'e göre, «Batılılaşma hareketlerini yürütenler, mülkiyet-sınıf meselelerini, iktidar ve sınıf ilişkilerini, bunun organik bağlantılarını dikkate almıyorlardı. Bu ise onlara, batı kapitalizminin çemberini kırıcı, onun boyunduruğundan kurtarıcı nitelikte ve üretim güçlerinde gelişme sağlayacak başka bir yolu adeta kapıyordu. Durum bu olunca, islâmcıların dediği gibi, batıcılar, kendileri asrî yaşasalar da, gâvur yaşantısının taklitçisi olmaktan öteye gidememişlerdi. İslâmcılar emperyalizmin, gâvurluğun karşısına çıkmışlar, batıyı yenmişlerdi...» (11) «Türkiye'de tarih boyunca, halk kitleleri yenilik hareketlerini kuşku ile izlemiştir. Çok defa görmüştür ki, gelen yenilikler, halkın kendini savunmak için sarıldığı bazı şeyleri elinden alıp götürmüştür...» (12)

Şunu kesinlikle söyleyebiliriz ki, Osmanlı Devletinde «ilericilik» olarak tanıtılan reformcu ve batıcı girişimler gerçekte Türk halkı için onu yoksullaştırıcı nitelik taşımışlardır. Cumhuriyet döneminde de halkın çoğu kez günlük yaşantısında alışılagelmiş bir deyimle «gericilik» olarak adlandırılan bu tepkisinin gerçekten böyle olup olmadığını, halkın bu tepkisinden önce, onun karşı çıktığı «ilerici» girişimin halka ne getirdiğine bakarak saptamak gerekmektedir. Ancak bu arada, bulanık suda balık avlamak isteyenlerin bulunduğunu, bu gibilerin halkın bu tepkisini zaman zaman saptırabileceğini gözden uzak tutmamak gerektiği özellikle belirtilmelidir. Bu tehlikenin halkın tam anlamı ile sınıfsal bilincine ermesi ile ortadan kalkabileceği açıktır.

IV

Bugün de Anadolu köylüsünün içinde boğuştuğu güç yaşam koşulları ortadadır. Anadolu insanının durumu işte anlatmaya çalıştığımız bu tarihsel gelişimin bir sonucundan başka bir şey değildir. Bununla birlikte bu durumun Cumhuriyet döneminin başında çok daha feci olduğunu belirtmek de gerekir. Nitekim 29 Mayıs 1921 günlü Yeni Gün Gazetesinde Osmanlı Devleti ile Türk halkı arasındaki ilişkiye değindikten sonra Cemal Hüs-

(9) BERKES, N. : Batıcılık....., Yön, 26 Şubat 1965
(10) SENCER, M. : Türkiye'de Siyasal Partilerin....., s. 127
(11) KÜÇÜKÖMER, İdris : Düzenin Yabancılaşması — Batılılaşma; Ant Yyn., İstanbul, 1969, s. 79
(12) KÜÇÜKÖMER, İ. : a.g.e., s. 141

nü Taray, «Ve onun içindir ki, bugün köylerimizde acı ile görüyoruz ki, evden çok mezar, diriden çok ölü var.» (13) diyordu. Apaçık ortada duran bu gerçeği bir yana bırakalım ve burada en sonunda Türk köylüsünün ve kasabalısının ne gibi bir psikolojik yapıya bürünmek zorunda bırakıldığına değinelim.

Prof. Dr. İbrahim Yasa, «Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları» adlı incelemesinde, «Toplumsal Yapımızın Özellikleri» başlığı altında önce bugünkü toplumsal yapımızın özelliklerini, ve sonra da bu özelliklerin kişiler üzerindeki etkilerini belirlemelidir. Yasa'ya göre toplumsal yapımızın özellikleri şunlardır: (a) «Yetkeye ve birincil topluluklara bağlılık» (akrabalığa, hemşehriliğe, ağaya v.b. bağlılık gibi), (b) «Toprağa bağlılık», (c) «Dinsel ve gizemsel inançlara bağlılık». Bu özelliklerin kişiler üzerindeki etkileri ise şöylece belirlenmiştir. (a) içe dönüklük, (b) kuşkuculuk ve güvensizlik ve (c) bencillik. (14)

Burada Hasan Reşit Tankut'un bir kısmını bu bölüm başına aldığımız sözlerini hatırlatmak isteriz: «Asırları dolduran korku hayatı ve kanlı kovalaşma Anadolu köylerinde bir kalabalıktan ve insandan kaçma (misanthropie) ahlakı yarattı. Zorla ihtiyar ettiği bu uzletin içinde her gün alnını çarptığı tabiat şiddetleri, tabiat kısırlığı ve akibet kaygusu Türk köylüsünün ırkî ve ezelî neşesini yüzünden sıyırıp alınca azmi de gevşedi. Yarın güneşin nasıl doğacağını bile kestiremiyordu. Bu ruhî halet, ruhî bir kansızlık yapar. Müptelâlarında iradesizlik, tereddüt ve ümitsizlik hakimdir. Böylece bedbin bir felsefe ürkek, kurnaz, itimatsız bir moral dokudu. Kaya gibi sağlam, bronz gibi âsil Türk yapısında bir çiğ damlası berraklığındaki ılık ve cana yakın Türk bakışında, ganî, rahat ve keyifli Türk gönlünde dillugış yer tutar oldu. Mistik tarikatlerin orada tutunabilmesi işte bu sebeplerdendir. Birbirinin en mahrem hareketlerini sezecek ve en pes seslerini duyacak kadar yakında ve bitişik yatan aileler hususiyetlerinde de koyun koyunadırlar. Fazla olarak bir de hayvanlarla yatmak mecburiyeti var. Bu havayı teneffüs ede ede batınlar değiştirmiş, asırlar yaşamış bir halkın eğer maymunlaşmamış olduğuna hayret ediyorsanız, bunu Türk kanının hürmete değer özlüğünde arayınız.» (15) «18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri» adlı incelemede ise Çağatay Uluçay, Manisa'da bu yüzyıllarda Türk halkının gerek günlük davranışlarının ve gerekse giysilerinin biçimini bile değiştirmeden bunlar XVI. Yüzyılda nasıl idiyse öylece muhafaza ettiğini, buna karşılık bu yörede yaşayan gayrimüslim Osmanlıların İzmir yolu ile batı ile ilişki kurarak her yönden geliştiklerini belirterek, bu gözlemlere somut bir örnek vermektedir. (16) Tahsin Paşanın II. Abdülhamit'e ait anılarında ise, halkın bu kuşkuculuğunun, bu güvensizliğinin gerçekte ne ölçüde haklı olduğunu kanıtlayacak yerler bulabiliriz. Örneğin Tahsin Paşa, Abdülhamit'in demiryolları yaptırmasının nedeninin, böylece aynı zamanda askeri ulaşımın kolaylaşması ve «asayiş»in daha rahatça sağlanabileceği olduğunu belirtmektedir. (17) Gerçekten de bu dönemde Anadoluda yapılmaya başlanan demiryolları ile ilgili bir raporda demiryollarının asayiş ile ilgisi üzerinde duruluyordu. (18) Bir de örneğin ağalara bağlılık sorununu ele alalım. II. Mahmut dönemi üzerinde dururken bu konuda söylenenler hatırlanırsa, köylüye hiçbir şey götürmeyen, onu yalnızca sömüren merkezî devlet otoritesi karşısında, köylünün ağa ile olan ilişkisinin çok daha ılımlı olduğu görülecektir. (19)

Anadolu köylüsü, Anadolu halkı, bin yıla yakın bir süre, önce Selçuklular, sonra da Osmanlılara direnmiş, kendisine tümüyle yabancılaşmış bu devletlere karşı savaş üstüne savaş vermiştir. Bu yabancılar, bazen ücretli Frank askeri, bazen yeniçeri, bazen Sırp, bazen devşirme paşalar olarak Anadolu'ya gelip üstün güçleri sayesinde bu halk hareketlerini bastırmışlar ama bu arada kendi tarihçilerinin de belirttiği gibi beşikteki

(13) TARAY, Cemal Hüsnü : Köylü Ekonomisi, (Makale 14 Kasım 1962 günlü Yön'de bugünkü dille yeniden yayınlanmıştır).

(14) Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Ens. Yyn., 2. Basım, Ankara, 1973, s. 159-161

(15) TANKUT, HR. : a.g.e., s. 31

(16) s. 3

(17) TAHSİN PAŞA : a.g.e., s. 105

(18) (ŞANDA), Hüseyin Avni : Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi, İstanbul, 1932, s. 29-30

(19) Ayrıca bkz. YASA. İ. : a.g.e., s. 217-218

çocuklar dışında kılıçtan geçirmedik, kuyuya doldurmadık kimse bırakmamışlardır. Ama Türk halkı gene yılmamış, gene boyun eğmemiştir. Ne çare ki, yabancılar bu kez daha da güçlü olarak gelmişlerdir. Denebilir ki, hiç bir ulusun tarihinde, bu kadar çok direnme ve halk hareketi yoktur. Anadolu Türk halk hareketleri, bağımsızlık ve insanca yaşama uğruna kaç yüzyıl aralıksız mücadele edebileceğini kanıtlamıştır. Ne yazık ki, bir an gelmiştir ki, bu halk dahi Osmanlı ile açıktan açığa mücadele edemeyecek bir duruma düşmüştür. Fakat yenilgi boyun eğme, Osmanlıyı benimseme olarak kabullenilmemiştir. Bu kez Anadolu halkı Osmanlı ile ilişkilerini en alt düzeye indirmiş, onunla ilişki kurmaktan kaçınmış, onun önerdiği her şeyi geri çevirmiş ve kendi içine kapanık bir yaşam sürmeye başlamıştır. Bu sırada, batıcılık ve reform diye anılan yeni Osmanlı girişimlerini de aynı dirençle reddetmiştir. Bugün Anadolu'da görülen yoksul, bezgin, ürkek ve çoğu zaman bencil köylü, işte bu soylu savaşçıların çocukları ve savaş kırımından sağ kalabilenlerdir.

V

Bütün bunlara karşılık Türk aydınının halkı ile dialog kuramamış olduğunu ve hatta zaman zaman halkına ters davranışlar içine düşmüş bulunduğunu belirtmek gerekir. Millî Mücadele dönemi üzerinde dururken çizmeye çalıştığımız aydın tipi hatırlanır ve böyle bir mücadele anında bile onun halkından ne kadar uzak bulunmuş olduğu düşünülürse, bu yargımızın doğruluğu bir ölçüde kendiliğinden anlaşılır.

Şurası yadsınmaz bir gerçektir ki, Büyük Selçuklu Devletinden başlayarak, Türk aydını halkından kopmuş ve kozmopolit egemen çevrelerin yanıbaşında yer almıştır. Hele Osmanlı Devletinde bu kopukluk, bu karşı olma, çok daha açık seçiktir. Önce Osmanlılık, sonra da Osmanlılık + Batıcılıktan kaynak alan bir kültür bulamacının aydını olmak, onun için övünülecek bir şey olmuştur. Doğudan Batıya, Türkle ilgili olamayan bütün kültürel gelişimler bu aydının kişiliğini belirlemiştir. Daha açık söylemek gerekirse, karşımıza bazen bürokrat, bazan asker, bazen de yazıp çizen bir kimse olarak çıkan aydın, sadece bir Osmanlı olmuştur. İşte bu aydın, Anadolu Türkünün konuştuğu

lili bile unutmuş, Türklüğünden utanıp kendisini Osmanlı diye tanıtmış, doğulu olmayı bir türlü benimseyemeyerek büyük bir aşağılık duygusu içinde batılılar kulübüne üye kabul edilebilmek için halkının sırtından büyük fedakârlıklar yapmaktan çekinmemiştir. Osmanlı ticaretinin ve servet kaynaklarının gayrimüslim Osmanlıların ve yabancıların ellerine geçmesi sürecine koşut olarak o da bu çevrelerle bütünleşmiştir. Bu işte o ölçüde ileri gitmiştir ki, sonunda halkı onu «gâvurlaşmış» olarak görmek zorunda kalmıştır. Bu aydın, bu kültürel yapısına uygun eğitim kurumları açmış, buralarda kendisinden sonraki kuşağın da yabancıların elinde ve yanında eğitilmesini, büsbütün Türk kültüründen uzaklaştırılmasını da sağlamıştır. Kendi sınıfı içinden seçerek batı ülkelerine eğitime gönderdiği genç kuşakları ise, bütün bütün bir batı hayranı olarak ülkeye dönmüşlerdir. O, Enderunlu olmayı, köleleşmeyi, zamanında padişahının önünde kul olmayı, günümüzde ise daha modern yollarla efendilerine yaranmayı bir onur saymıştır. Bu kimliği ile Türk halkını sömürenlerin safına katılmıştır. Sonunda o duruma gelmiştir ki, köylü adından nefret duymuş, bu sözcüğü yalnızca pahalı lokantaların yemek listelerinde «köylü usulü» pişip kotarılmış yemeklerin adlarında gördüğünde ancak bir haz duyabilmeye başlamıştır. Bir yazarın deyişiyle, «(Tanzimat ve sonrasında) Bir Türk gazetecisi, hiçbir övün yemeğini bifteksiz, rozbifsiz, jambonsuz, salamsız yemeyen İngiliz maden amelesiyle günde en aşağı bir litre şarapla bırkaç avuç haşlama et yemekten geri kalmayan Fransız inşaat amelesinin fakirliğinden, sefilliğinden, bedbahtlığından uzun uzadıya bahsederek onlara insanlık adına acıyabilirdi. Ancak yüzyıldan beri torbası omuzunda, aç, susuz, kılıksız, kıyafetsiz, sille tokatla sınırdan sınıra, dağdan dağa, çölden çöle sürülen; koşturulan Türk rençberinden, hiçbir zaman karnı doymayan, rahat döşek yüzü görmeyen Türk ırgadından söz açmak kimsenin hatır ve hayalinden geçmezdi... Hem Jean Jaurés, Ramsey MacDonald, Herbert Spencer, Durkheim, Le Play gibi sosyalistlerin, sosyologların eserlerinde, söylevlerinde bu Türk köylülerinin adı geçiyor muydu?» (20)

Bu aydın, söylemek gerekir ki, çok seyrek de olsa zaman

(20) ÖZKAYA, İ. C. : a.g.e., s. 240-241

zaman halkı ile ilişki kurmak istememiş de değildir. Ancak, halkı ile ilişki kurmak istediği her seferinde başarısızlığa uğramış ve bu kez kendi yabancılığından gelen yeteneksizliğini unutarak «halkın gericiliği», «devrimleri anlayamadığı», klişelerini tekrarlayıp durmaya başlamış ve böylece de kendisini ustaca rahatlatmak yolunu bulmakta gecikmemiştir. Ama bunu yaparken Anadolu'nun batılı devletlerin bir sömürgesi durumuna gelmesine ses çıkarmayan hattâ gerektiğinde bunun ideolojisini bile yapan aydın kişinin, eğer pek varlıklı değilse, bir Anadolu köylüsünden bir pazarda yumurta ya da buna benzer bir şey satın alırken nasıl pazarlık yaptığı göz önüne getirilirse, trajedisi bir başka açıdan daha görülecektir.

Köylümüz, «ancak harikulâde hayat kabiliyeti sayesinde can çekişerek yaşayabilirken» (21) bürokrat olsun, asker olsun, hangi kimlikte olursa olsun aydının ilericilik adına batı kültürünü ithal etmesi, bir de üstelik yerli kültürü küçük görmeleri, bu insanların onlara tedirginlik ve kuşku ile bakmalarını gerektirmiştir. Çünkü anlaşılmıştır ki, onun tarafından kendisine ne getirilse, ne önerilse, hep zararlı çıkmaktadır. Örneğin «Bir kültür festivali» adlı makalesinde bu konuya bir başka açıdan değinen bir araştırmacı, Bodrum'un yerli gazetesinde Dursun Mutlu imzası ile çıkan bir yazıyı da kanıt olarak aktarmış. Bu yazının bir yerinde şöyle deniliyor: «... (festival) yöneticileri... Seyirciler az olsun temiz olsun diyorlar. Ama çok da az olduğu zaman telaşa düşüp, gelip geçeni polis zoruyla bedava içeri itiveriyorlar. Dört gece Klasik Batı Müziği kime?... Kültür, Sanat Haftası bu sene Bodrum turizmine hiç bir şey getirmedi. Bir dahaki seneye de getirmeyecek. Ama 20 sene sonra... aydın geçinen bir tabakayı Bodrum'a yerleştirdikleri vakit kaledeki 300 sırayı dolduracak kadar müşteri çıkar. Böylece Kale'nin o şahane atmosferi içinde eğlenirlerken, geri kalanlar kalenin dışında gürültü etmezler.» (22)

Bu, iyi bir benzetmedir. Gerçekten de çoğu aydınlar, dışarda halk sessiz sedasız dururken, bir kalenin içine kapanarak kendi aralarında söyleşip bu dört duvar arasında gene kendi kendilerine aydınlık yapmaktadırlar.

(21) TONGUÇ, İsmail Hakkı : Canlandırılacak Köy, Ülkü Dergisi, Yeni Seri Sayı 17, 1 Haziran 1942

(22) BÖRTÜCENE, İcen : Bir Kültür Festivali (1973 yılında Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan bu makale metni, tam tarihi saptanamadığından yazarın kendisinden sağlanmıştır).

VI

Orta Asya steplerinden kalkıp Anadolu'ya gelmişiz. O günden bu yana da bu topraklarda yaşıyoruz. Bu çalışmada biz de aynı yolu izleyerek, bin yıldır halkımızın insanca yaşamak için yaptığı mücadelenin öyküsünü anlatmak girişiminde bulunduk. Ama bu girişimde bulunduğumuzda, Selçuklu ya da Osmanlı ordularının zaferlerinden değil de, Türk halkının bu ordular karşısındaki yenilgilerinden söz etmek zorunda kaldık. Ne var ki, bu yenilgilerin örneğin devşirme bir Osmanlı paşasının zaferinden bizim için çok daha övünülecek olaylar olduğunu kanıtladığımız inancındayız. Öte yandan batı emperyalizminin işbirlikçisi durumuna düşen Osmanlının ya da onun çağdaş türevlerinin halkımıza yakıştırmak istediği «gerici» sıfatının ne değin haksız olduğunu da belirlediğimizi sanıyoruz. Günümüzün birtakım sorunlarının kökenlerinin de bu gelişim içinde bulunduğu kanıtlanmış olsa gerektir.

BİRİNCİ KİTABIN
BİBLİYOGRAFYASI

ANONİM: Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi; Yyn., Feridun Nafiz Uzluk, Ankara, 1952

ANONİM: Kanuni Devrinde İstanbul; Çev. ve Yyn., Fuad Carım, İstanbul, 1964

ADIVAR. A. Adnan: İstanbul'un Fethi Sırasında Bizans ve Türk Kültür Vaziyeti; İ.Ü.Ed.F.T.D., C. VI, sayı 9 Mart 1954, s. 1-14

AHMED CEVDET PAŞA: Tarih-i Cevdet; Sabah Gazetesi Yyn., İstanbul C. I, 1972, C. V, 1973

AHMED RASİM: Osmanlı Tarihi; Günümüzün Türkçesi ile neşrini hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Meydan Yyn., İstanbul 1966-1967

AHMET REFİK : Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200) — (Anadolu'da Yaşayan Türk Aşiretleri Hakkında Divanı Hümayun Mühimme Defterlerinde Mukayyet Hükümleri Havidir); İstanbul, 1930

AHMET REFİK: Eski İstanbul; Kanaat Kütüphanesi. İstanbul, 1931

AHMET REFİK: Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100); İstanbul, 1931

AHMET REFİK: Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200); İstanbul, 1930

AHMET REFİK: Hicrî On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı (1200-1255); İstanbul, 1932

AHMET REFİK: On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591); İkinci Basım, İstanbul, 1935

AHMET REFİK: On Altıncı Asırda Rafızilik ve Bektaşilik (On altıncı asırda Türkiye'de Rafızilik ve Bektaşiliğe dair Hazinei

Evrak vesikalarını havidir); Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1932
AKDAĞ, Mustafa: Celâlî Fetreti; D.T.C.F.D., C. XVI, sayı 1-2 Mart-Haziran 1958, s. 53-107
AKDAĞ, Mustafa: Celâlî İsyanları (1550-1603); D.T.C.F. Yyn., Ankara, 1963
AKDAĞ Mustafa: Celâlî İsyanlarının Başlaması; D.T.C.F.D., C. IV, 1946, s. 23-37
AKDAĞ, Mustafa: Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar; D.T.C.F.D., C. XIII, sayı 1-2, Mart-Haziran 1955, s. 27-51
AKDAĞ, Mustafa: Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti; Bell., C. XIII, sayı 51, 1949, s. 497-564
AKDAĞ, Mustafa: Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti İktisadî Durumun Toplum Üzerindeki Etkileri; Bell., C. XIV, sayı 55, 1950; s. 319-419
AKDAĞ, Mustafa: Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, C. I, 1243-1453, C. II, 1453-1559; 1. Cildin Yyn. 1959, 2. cildin Yyn. 1971, D.T.C.F., Yyn., Ankara
AKDAĞ, Mustafa: Türkiye'nin Tarihsel Toprak Mülkiyeti Düzeni; Özgür İnsan, sayı 2, Temmuz 1972, s. 24-27
ALTUNDAĞ, Şinasi: Osmanlıların İlk Devirlerinde Türklerin Kültür ve Sosyal Durumları Hakkında Birkaç Not; D.T.C.F.D., C. II, sayı 4, Mayıs - Haziran 1944, s. 519-526
ANDREASYAN, Hrand D. : Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâlî İsyanları (Kemahlı Rahip Grigro'un 1595-1640 senelerini ihtiva eden kronolojisinden); İ.Ü.Ed.F.D., sayı 17-18, Mart 1961 - Eylül 1963, s. 27-42
ANDREASYAN, Hrand D. : Polonya'lı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619); İ.Ü.Ed.F.Yyn., İstanbul, 1964
ANHEGGER, Robert — İNALCIK, Halil: Kânunnâme-i Sultanî Ber Müceb-i Örf-i Osmanî (II. Mehmed ve II. Bayezid devirlerine ait yasaknâme ve kanunnâmeler); T.T.K., Yyn., Ankara, 1956
ARSAL, Sadri Maksudi: Kutadgu Bilik; İ.Ü.H.F., Yyn., İ.Ü.H.F.M., 1947 yılı 2. sayısından ayrı bası, İstanbul, 1947
ASARKAYA, Halis: Osmanlılar Zamanında Tokat; Birinci Kısım, Tokat, 1941
ASLANPALA, Oktay: Ortaçağda Türklerin İleri Bir Sosyal Müessesesi — Kervansaraylar; T.K.D., C. II, sayı 5, s. 26-30

AŞIKPAŞAOĞLU (Derviş Ahmed Âşıkî): Âşıkpaşaoğlu Tarihi; Yyn., Atsız M.E.B., Yyn., 1000 Temel Eser; İstanbul; 1970
AVCIOĞLU, Doğan: Türkiye'nin Düzeni — Dün, Bugün, Yarın; C. I, Cem Yayınevi, İstanbul, 1973
AYDIN, Haki: XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı—Rus Ticarî İlişkileri, B.T.T.D., C. IV, sayı 20, s. 28-39

BANARLI, Nihad Sami: Resimli Türk Edebiyatı Tarihi; İstanbul, (1948).
BANG, W. — RAHMETİ, G. R. : bkz. OĞUZ KAĞAN DESTANI
BARDAKÇI, Cemal: Anadolu İsyanları; İstanbul, 1940
BARDAKÇI, Cemal: Devşirmelerle Sığıntılardan ve Mütegallibeden Neler Çektik; Bolu, 1942
BARDAKÇI, Cemal: Millî, Dinî, İçtimaî, Siyasî, İktisadî ve İdarî Bakımlardan Alevilik, Ahilik, Bektaşilik; 2. Basım, Ankara, 1950
BARKAN, Ömer Lütfi: Edirne Askeri Kassamı'na ait Tereke Defterleri (1545-1659); Belgeler, C. III, sayı 5-6, 1966, T.K.K. Yyn., Ankara, 1968, her iki sayı.
BARKAN, Ömer Lütfi: XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I, Kanunlar; İ.Ü.Ed.F. Türkiyat Enstitüsü Yyn., İstanbul, 1943
BARTHOLD, W. : A History of the Turkmen People; BARTHOLD, W. : Four Studies on the History of Central Asia; Rusçadan İngilizceye Çev. V. and T. Minorsky, Leiden, 1962; s. 73-170 arasında eserin tümü.
BARTHOLD, W. : Histoire des Turcs d'Asie Centrale; Çev. M. Donskins, Maissonneuve, Paris, 1945
BARTHOLD, W. : İslâm Medeniyeti Tarihi; M. Fuad Köprülü tarafından «Başlangıç» ile «İzah» ve «Düzeltmeler» eklenmiştir. 2. Basım, Diyanet İşleri Bşk.'lığı Yyn., Ankara, 1963; 2. Basımdan başka 1. Basım'da göndermeler yapılmıştır. 1. Basım, Nev Yyn., Ankara, 1962
BAŞGÖZ, İlhan: İzahlı Türk Halk Edebiyatı Antolojisi; Ararat Yyn., İstanbul, 1968
BAYDAR, Oya: bkz. SENCER, Oya
BAYSUN, M. : Cavid: «Ahmed I.» maddesi, İ. A.
BELİN, M. : Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tetkikler; çev. M. Ziya, M.E.B., Yyn., İstanbul, 1931, (İlk basımı: 1865).
BERKES, Niyazi: Türkiye İktisat Tarihi, C. I, Osmanlı Ekono-

mik Tarihinin Temelleri. 1969, C. II, (ayrıca bir başlık konulmamıştır), 1970, Gerçek Yyn., 100 soruda dizisi, İstanbul.
BLAISDELL, Donald C. : Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolu; İstanbul, 1940.
BORAN, Behice: Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi; Yön, 5 Aralık 1962, sayı 51
BRATIANU, G. I. : Etudes Byzantines d'histoire economique et sociale; Librairie Paul Geuthner, Paris, 1938
BROCKELMANN, C. : İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, C. I, 1-3. kısımlar, Çev. Neşet Çağatay, 2. Basım, A.Ü. İlâhiyat F., Yyn., Ankara, 1964
BURİAN, (Orhan); Bozuk İdareden Şikâyetçi İki Şair; D.T.C. F.D., C. VIII sayı 4, Aralık 1950, s. 675-681
BUSBECQ, (Ogier Chiselin): Türk Mektupları — Kanuni Sultan Süleyman zamanına ait bir frenk seyahatnâmesi; Çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1939
BÜNDÂRÎ: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (İmad addin al-kâtib al-Isfahânî'nin al-Bondarî tarafından ihtisar edilen Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al Usra adlı kitabının tercümesi); M. Th. Houtsma tarafından 1889'da Leiden'de neşredilen metinden çev. Kıvameddin Burslan, T.T.K., Yyn., İstanbul, 1943

CAHEN, Claude: Pre-Ottoman Turkey, A general survey of the material and spritual culture and history, C. 1071-1330; Çev. J. Jones-Williams, London, 1968
CAHUN, Léon: Introduction á L'Histoire de L'Asie, Turcs et Mongols des Origines â 1405; Librairie Armand Colin, Paris, 1896
CEZAR, Mustafa — SERTOĞLU, Mitbat — İSKİT, Server R. — ORGUN, Zarif ve başkaları: Resimli — Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi; İskit Yyn., İstanbul, 1957.
CREASY, Edward S. : History of the Ottoman Turks; Beirut, 1961, (ilk basımı: Londra, 1878)

ÇAĞATAY, Neşet: Osmanlı İmparatorluğu arazi ve reaya kanunnâmelerinde ilhak edilen memleketlerin âdet ve kanunları ve ıstılalarının izleri; III. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler, 1948, s. 489-504
ÇARK, Y. : Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler; İstanbul, 1953

DAĞTEKİN, Hüseyin: Türkleri Boğazlar Bölgesine Çeken Gerçek Sebepler; D.T.C.F.D., C. XIX, sayı 3-4, Temmuz - Aralık 1961, s. 177-187
DALSAR, Fahri: Bursa Şer'i mahkeme sicillerine göre Selim I.'in Dubrovnik Cumhuriyeti ile yaptığı muahede; Tarih Vesikaları, C. II, sayı 12, Nisan 1943, s. 410-414
DANIŞMAN, Zuhuri: Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C. I, 1966 (2. Basım), C. II, 1964, C. IV, 1965, İstanbul
DANİŞMEND, İsmail Hami: The Importance of the Conquest of Istanbul For Mankind and Civilization; Çev. E. A. ve B. M., Publication of the Istanbul Society for Celebration of the Conquest, İstanbul, 1953
DANİŞMEND, İsmail Hami: Türklük ve Müslümanlık — Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?; Okat Yyn., İstanbul, 1959
DEDE KORKUT KİTABI, Yyn., Muharrem Ergin, M.E.B., Yyn., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1971
DEMİRTAŞ, Faruk: Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kıyılar; Bell., C. XII, sayı 47, 1948, s. 575-613
DIEHL, Charles: Byzance, Grandeur et Décadence; Paris, 1934 Bıyıklıoğlu, İstanbul 1938.
DIEHL, Charles: Byzance, Grandeur et Décadence; Paris, 1934
DİRİMTEKİN, Feridun: Esnebî Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul; İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yyn., İstanbul, 1964
D'OHSSON, M. de M. : XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler; çev. Zerhan Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, (1973)
DUKAS: Bizans Tarihi; Çev. VI. Mırmıroğlu, İstanbul Fetih Ens. Yyn., İstanbul, 1965
EBERHARD, D. Wolfram: Çin'in Şimal Komşuları (Bir Kaynak Kitabı); Çev. Nimet Uluğtuğ, T.T.K., Yyn. Ankara, 1942
EBERHARD, (D) (Wolfram): Eski Çin Kültürü ve Türkler; D.T.C.F.D., C. I, sayı 4. Mayıs - Haziran 1943, s. 19-29

EDİRNELİ ORUÇ BEĞ: bkz. ORUÇ BEĞ
ERGİN, Muharrem: bkz. DEDE KORKUT KİTABI
ERİNÇ, Orhan: 250 Yıl Önce İstanbul'da Gecekondu, Kaçak İnşaat, Sahil Yağması Sorunları ve Çareleri; B.T.T.D., C. II, sayı 10, s. 54-58
EVLİYA ÇELEBİ: Seyâhatnâme; Türkçeleştiren Zuhurî Danış-

man, Zuhurî Danışman Yyn.evi, C. I, II, 1969 C. III-IX, 1970, C. X, 1971, C. XI, 1970 C. XII - XV, 1971, İstanbul
FEKETE, Lajos: Macaristan'da Türklerin Mülk Sistemi; İ.Ü. Ed. F.T.D., C. XII, sayı 16, Eylül 1961, s. 25-42
FEKETE, (Lajos): Türk Devriminde Budin'de Lâtinler; VI Türk Tarih Kongresi (1961), Kongreye sunulan bildiriler, T.T.K, Yyn., Ankara, 1967, s. 274-280

FIRAT, M. Şerif: Doğu İlleri ve Varto Tarihi; 2. Basım, M.E.B., Yyn., Ankara, 1961

GALANTE, Abraham: Histoire des Juif D'Istanbul — depuis la prise de cette ville, en 1453, par Fatih Mehmed II, jusqu'a nos jours; İstanbul, C. I, 1941, C. II, 1942
GIBBON, Edward: Decline and Fall of the Roman Empire; VI. Cilt, Everyman's Library, London, 1954 (İlk basımı 1787)
GIBBONS, Herbert Adams: The Foundation of the Ottoman Empire — A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid I, (1300-1403); 2. Basım, Frank Cass and Company Limited, London, 1968 (Eser daha önce İstanbul'da 1928'de eski harflerle «Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu» adıyla Ragıp Hulusi tarafından Türkçeye çevrilmiştir).
GÖKBİLGİN, M. Tayyib: «Mihal-Oğulları (Mihal Bey, Köse Mikal ve Gazi Mihal-Oğulları» maddesi, İ.A.
GÖLPINARLI, Abdülbaki: Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin; Eti Yyn., evi İstanbul, 1966
GÖLPINARLI, Abdülbaki: Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler; Gerçek Yyn., 100 soruda dizisi, İstanbul, 1969
GROUSSET, René: L'Empire des Steppes; Payot, Paris, 1939
GROUSSET, René: Histoire de L'Asie, C. I, L'Orient; Les Editions G. Gnés-Cie, Paris, 1921
GÜL, Kemal Vehbi: Dinin Türk Toplumuna Etkileri; Milliyet, 23-29 Temmuz 1967; (1) Şamanizm, 23 Temmuz, (2) Türkler İslâmiyeti İsteyerek Kabul Ettiler, 24 Temmuz, (3) Dinin Türk Ailesine Etkileri, 25 Temmuz, (4) Dinin Türk Ahlâk ve Törelerine Etkileri, 26 Temmuz, (5) Dinin Türk Milli Yapısına Etkisi, 27 Temmuz, (6) Mezhep Cereyanları, 28 Temmuz, (7) Dinin Güzel Sanatlara Etkisi ve Sonuç, 29 Temmuz.

HAMMER-PURGSTALL, Joseph de: Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (Başlangıcından Kaynarca Ahitnâmesine Kadar); Fransızca J. J. Heller çevirisinden çev. Zuhurî Danışman, C. I, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşundan İstanbul'un Yıldırım Bayezit Tarafından İkinci Kuşatmasına Kadar, C. II, İstanbul'un Sultan Bayezid Tarafından İkinci Kuşatmasından Sultan İkinci Mehmet'in Fethine Kadar, İstanbul, 1972
HASLUCK, F. W. : Christianity and Islam Under the Sultans; Ed. By Margaret M. Masluck, C. I, Oxford, 1929,
HEYD, W. : Historie du Commerce du Levant au Moyen-âge; Fransızcaya çev. Furcy Raynaud, C. I, II, Amsterdam, 1959
HUTTON, William Holden: Constantinople — The Story of the old Capital of the Empire, London, 1914
HÜSEYİN HÜSAMETTİN (Amasyalı Abdizâde): Amasya Tarihi, C. II, 1329-1332, 1. Basım, C. III, 1927, İstanbul
EL-HÜSEYNİ: Ahbâr üd-devlet is-selçukiyye; Çev. Necati Lügal, T.T.K., Yyn., Ankara, 1943

İBN BATUTA: İbn Batuta Seyahatnâmesinden Seçmeler; Yyn., İsmet Parmaksızoğlu, M.E.B., Yyn., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1971
İBN KEMAL: Tevârih-i Âl-i Osman; VII. Defter, Tenkitli Transkripsiyon, Hazırlayan, Şerafettin Turan, T.T.K., Yyn., Ankara, 1957
İBNİ BİBİ: Anadolu Selçuki Devleti Tarihi; çev. M. Nuri Gençosman, Ankara, 1941
İBRAHİM PEÇEVÎ: bkz. PEÇEVÎ
İNALCIK, Halil: Adaletnâmeler; Belgeler, C. II, sayı 3-4, 1965, T.T.K., Yyn., Ankara, 1967, s. 49-142
İNALCIK, Halil: 1431 Tarihli Tımar Defterine Göre Fatih Devrinden Önce Tımar Sistemi; IV. Türk Tarih Kongresi. (1948), Kongreye sunulan tebliğler, T.T.K., Ankara, 1952, s. 132-139
İNALCIK. Halil: Bursa — XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar; Bell., C. XXIV, sayı 93, Ocak 1960, s. 45-101
İNALCIK, Halil: Fatih Defteri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar. C. I, T.T.K., Yyn., Ankara, 1914
İNALCIK, Halil: Fatih Sultan Mehmet, İstanbul Fethi ve İmparatorluk — İstanbul fethinin 511. yıldönümü münasebeti ile; T.K.D., C. I, sayı 20, Haziran 1964, s. 8-13

İNALCIK, Halil: Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine bir Tetkik Münasebetiyle; Bell., C. XV, sayı 60, 1951, s. 629-684
İNALCIK, Halil: Yükseliş Devrinde Osmanlı Ekonomisine Umumi Bakış; T.K.D., C. PI, sayı 68, Haziran 1968, s. 1-6
İNALCIK, Halil — ANHEGGER, Robert: bkz. ANHEGGER, Robert — İNALCIK, Halil.
(İNAN), Abdülkadir: «Orun) ve «Ülüş» Meselesi; T.H.İ.T.M., C. I, s. 121-133 (1931)
İSKİT, Server R. : bkz. CEZAR, Mustafa ve başkaları

JUCHEREAU, A. de: Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808 — Précédées d'observations generales sur l'état actuel de l'Empire Ottoman, C. I, Paris, 1819

KAFESOĞLU, İ(brahim): Türkmen adı, mânası ve mahiyeti; Deny Armağanından ayrı basım, T.T.K., Yyn., Ankara, 1958
KÂTİP ÇELEBİ: Seçmeler; Yyn. Orhan Şaik Gökyay, M.E.B., Yyn., İstanbul 1968
KAYGUSUZ, Bezmi Nusret: Şeyh Bedreddin Simaveni; İzmir, 1957
KERİMÜDDİN MAHMUD: bkz. TURAN, Osman: Aksaraylı Mehmedoğlu Kerimüddin Mahmud
KIVILCIMLI, Hikmet: Fetih ve Medeniyet; İstanbul, 1953
KIVILCIMLI, Hikmet: 27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi; Ant Yyn., İstanbul, 1970
KIRK, George E. : A Short History of the Middle East — from the Rise of Islam to Modern Times; Methuen and Co. ltd., London, 1948
KOÇİ BEY: Koçi Bey Risalesi; Sadeleştiren, Zuhuri Danışman, M.E.B., Yyn. İstanbul, 1972
KOÇU, Reşad Ekrem: Yeniçeriler; Koçu Yyn., İstanbul, 1964
KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat: Ahmed Yesevi, W. Barthold'un «İslâm Medeniyeti Tarihi» adlı eserine yazdığı izahlarda. Diyanet İşleri Bşk.lığı Yyn., 2. Basım, Ankara, 1963, s. 186-199 arasında.
KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat: Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları; Bell. C. VII, sayı 27, 1943, s. 379-485
(KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuat) KÖPRÜLÜZÂDE MEHMET FUAT: Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar; T.H.İ.T.M., C. I, s. 165-313
KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat: Les Institutions Juridiques Turque au Moyen Age (Ya-t-il un droit public turc distinct du droit public musulman?); II me Congre Turc D'Histoire, İstanbul, 1937 (Ayrıca: Orta Zaman Türk Hukuk Müesseseleri, Bell., C. II, sayı 5-6, 1938, s. 34-72)
KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad: Les Origines de L'Empire Ottoman; Önsöz: Sébastien Charléty; Publiée par L'Institut Français D'Archeologie de Stamboul, Paris, 1935 (Ayrıca: Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri; Bell., C. VII, sayı 28, 1943, s. 219-313)
KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad: Les Origines de Bektachisme (Essaie sur le développement historique de l'hétérodoxie musulmane en Asie Mineur); Extrait des actes du Congrés Int. d'histoire des réligions tenu a Paris en Octobre, 1923, Paris 1926
KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad: Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi; Bell., C. V, sayı 19, 1941, s. 319-334
KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad: Osmanlı Devletinin Kuruluşu; T.T.K., Yyn., Ankara, 1959
KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad: Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, 2. Basım Diyanet İşleri Bşk'lığı Yyn., Ankara, 1966
KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad: Bkz. BARTHOLD, W. : İslâm Medeniyeti Tarihi
KÖYMEN, Mehmet Altay: Alparslan ve Zamanı; Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yyn., İstanbul, 1972
KÖYMEN, Mehmet Altay: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C. II, İkinci İmparatorluk Devri; T.T.K., Yyn., Ankara 1954
KÖYMEN, Mehmet Altay: Selçuklu Devri Şiirlerine Göre Türklerin Kültür Seviyesi; Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin 3. sayısından ayrı basım, Ankara, 1971
KÖYMEN, Mehmet Altay: Selçuklu Devri Türk Tarihi; Ankara, 1963
KÖYMEN, Mehmet Altay: Türk Tarihinde Kültür Mücadelesi; T.K.D., C. IV, sayı 48, Ekim 1966, s. 1118-1126
KRİTOVULOS: Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni; Çev. Karolidi, Yeni harflere çeviren ve türkçeleştiren, M. Gökmen, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yyn., İstanbul, 1967
KURAT, Akdes Nimet: Türk — İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610); D.T.C.F., Yyn., Ankara, 1953

KÜTÜKOĞLU, Bekir: Osmanlı — İran Münasebetleri, C. I, 1578-1590, İ.Ü.Ed.F., Yyn., İstanbul, 1962

LADY MONTEGÜ: Şark Mektupları; Çev. Ahmet Refik, Hilmi Kitaphanesi Yyn., İstanbul, 1933
LAVİSSE, Ernest — RAMBAUD, Alfred: Histoire Génerale du IV e Siecle a nos Jours, C. IV, Renaissance et Reforme le nouveaux mondes (1492-1559); Librairie Armand Colin, Paris, 1938
LELLO, (Henry): The Report of Lello — Third English Ambassador to the Sublime Porte, (Babıâli nezdinde üçüncü İngiliz elçisi Lello'nun muhtırası); Çev. Orhan Burian, ayrıca tam İngilizce metin, D.T.C.F., Yyn., Ankara, 1952
LEWIS, Bernard: The Arabs in History; Arrow Books, London, 1958
LEWIS, Bernard: İstanbul and the Civilization of the Ottoman Empire; University of Oklahoma Press, 1963
LEWIS, Raphaela: Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat (âdetler ve gelenekler); Doğan Kardeş Yyn., İstanbul, 1973
LİGETİ, L. : Bilinmeyen İç-Asya; C. I-II, Çev. Sadrettin Karatay, M.E.B., Yyn., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1970

MANTRAN, Robert: İstanbul Dans La Seconde Moitie du XVII'e Siecle — Essai d'histoire institutionelle, economique et sociale —; Librairie Adrien Maisonneuve, Paris, 1962
MARSİLLİ, Graf: Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti; Çev. Nazmi Büyük, Erkânıharbiye Reisliği Yyn., Ankara, 1934 (ilk basımı: 1737)
MEHMET ALİ EVKİ: Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu Konusu (Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu Bahsi); MEHMET ALİ ŞEVKİ: Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması ve Öteki Makaleleri, Elif Yyn., İstanbul, 1968, s. 105-136 (İlk yayınlanışı: Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Yeni Seri, C. I, sayı 5, Haziran 1930 — Mayıs 1931).
MEHMET ALİ ŞEVKİ: Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması (Osmanlı Tarihinin İlmî İçtima ile İzahı); MEHMET ALİ ŞEVKİ: Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması ve Öteki Makalelerinde s. 27-48'de (İlk yayınlanışı: Meslek-i İçtimâi Dergisi, 1919, cüz I).

MEHMET (D) NEŞRÎ: bkz. NEŞRÎ
MEVDÛDÎ: Slçuklular Tarihi; Çev. Ali Genceli, C. I, Hilâl Yyn., Ankara, 1971
MUMCU, Ahmet: Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet); A.Ü.H.F., Yyn., Ankara, 1969
MUMCU, Ahmet: Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı (Deneme); A.Ü.H.F., Yyn., Ankara, 1972
MÜNECCİM-BAŞI: Müneccimbaşı'ya Göre Anadolu Selçukileri; Çev. Hasan Fehmi Turgal, İstanbul, 1935

NÂİMÂ MUSTAFA EFENDİ: Tarih-i Nâimâ — Razvat el-Hüseyn fî hulâsat ahbâr el-hâfikayn; bugünkü dile çev., Zuhuri Danışman, C. I, 1967, C. II-IV, 1968, C. V-VI, 1969, Zuhuri Danışman Yyn., İstanbul
NAMIK KEMAL: Osmanlı Tarihi; bugünkü dile aktaranlar: Ulviye Ilgar, İhsan Ilgar, Hürriyet Yayınları Tarih dizisi, İstanbul, C. I, 1971, C. II, 1972
NEŞRÎ (Mehmed Neşrî): Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşrî Tarihi); Yyn.lar: Faik Reşit Unat, Mehmet Altay Köymen, T.T.K., Ankara, C. I, 1949, C. II, 1957
NİZAM AL-MULK: The Book of Goverment or Rules for Kings (The Siyasat-nama or Siyar al-Muluk); Translated from the Persian by Hubert Darke, Routledge and Kegan Paul Yyn., London, 1960
NUTTING, Anthony: The Arabs — A Narrative History from Mohammed to the Present; Hollis and Carter, London, 1964

OĞUZ KAĞAN DESTANI, W. Bang ve G. R. Rahmeti'nin (Oğuz Kağan Destanı» (İstanbul, 1936), adlı eserinden alınmıştır; M.E.B., Yyn., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1970
ONGUNSU, A. Hamid: Beşyüzüncü Fetih Münasebetiyle Bazı Düşünceler; İ.Ü.Ed.F.T.D., C. VI, sayı 7, Eylül 1952, s. 1-10
ORGUN, Zarif: bkz. CEZAR, Mustafa ve başkaları
ORKUN, Hüseyin Namık: Eski Türk Yazıtları; T.D.K., Yyn., C. I, 1936, C. II, 1939, İstanbul
ORKUN, Hüseyin Namık: Türk Tarihi; C. IV, Akba Kitabevi, Ankara, 1946
ORUÇ BEĞ (Edirneli Oruç Beğ): Oruç Beğ Tarihi; Yyn., Atsız, Tercüman 1001 Eser dizisi, İstanbul, 1937

OSTROGORSKY, George: History of the Byzantine State; Çev. Joan Hussey, Basil Blackwell, Oxford, 1956

ÖGEL, Bahaeddin: Türk Irkının Tarih Derinliklerinde Gelişmesine Genel Bir Bakış; Hammer: Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C. I, s. 327-337 arasında yer alan ayrı not.
ÖGEL, Bahaeddin: Türk Kültürünün Gelişme Çağları; C. I-II, M.E.B., Yyn., 1000 Temel Eser, İstanbul, 1971
ÖZGEN, Hilmi: İslâm'da Halk Hareketleri; Yön 29 Ağustos 1962, sayı 37; Anadolu'da Halk Hareketleri (Yiğitbaşılar ve İğdişbaşılar); Yön, 24 Ekim 1962, sayı 45 (İki yazıdan oluşan bir dizidir).
ÖKAYA, Yücel: Anadolu'daki Yeniçerilerin Düzensizliği ile İlgili Belgeler ve İzmir'de Yeniçeriliğin Kaldırılması Hakkında Bir Belge; D.T.C.F.D., C. XXIII, sayı 1-2, Ocak-Kasım 1965, s. 75-90.
ÖZKAYA, İnayetullah C. : Osmanlılık İçinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti — Türkiye Türklerinin Oluşuna Dair Düşünceler; İstanbul, 1952
ÖZKIRIMLI, Attilâ : Kâşgarlı'ya Göre Türklerde Askerlik: Türk Dili Dergisi Divanü Lûgat-it-Türk Özel Sayısı; C. XXVII, sayı 253, 1 Ekim 1972, s. 87-95
ÖZTUNA, T. Yılmaz: Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi; C. I, Türklerden Önce Anadolu ve Anadolu'ya Gelmeden Önce Türkler, C. II, Selçuklular ve Anadolu Beylikleri, C. III, İstanbul'un Fethine Kadar Osmanlı İmparatorluğu, C. IV, Fatih Sultan Mehmed ve İkinci Bayezid, 1453-1512 (Türk Cihan İmparatorluğunun Gerçekleşmesi), C. V, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman, C. VII, XVI. rın Sonu (1566-1595), C. VIII, XVII. Asır, C. IX, XVII Asır Sonları, C. X, 1683-1703 Yılları, Hayat Kitapları. İstanbul, 1964

PEARS, Edwin: The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks; Greenwood Pres Publishers New York, 1968 (İlk basımı: 1903).
PEÇEVÎ: Peçevî Tarihi; Bugünkü ifadeye çev. : Murat Uraz, Neşriyat Yurdu Yyn., C. I, 1968, c. II, 1969, İstanbul
PERİNÇEK, Doğu: Werner'e Göre Osmanlı Feodalitesi; A.Ü. H.F.D., C. XXV, sayı 3-4'den ayrı basım, Ankara, 1968

POLONYALI SİMEON: Seyahatnâme (1608-1619): bkz. ANDREASYAN, Hrand D.

RAHİP GRİGOR: 1595-1640 Senelerini İhtiva Eden Kronolojisi: bkz. ANDREASYAN, Hrand D.
RAHMETİ, G. R. — BANG, W. : bkz. OĞUZ KAĞAN DESTANI
RAMBAUD, Alfred: bkz. LAVİSSE, Ernest — RAMBAUD, Alfred
RASONYİ, Laszlo: Tarihte Türklük: Türk Kültürü Araştırma Ens., Yyn., Ankara, 1971
RICAUT, Sir Paul: The History of the Present State of the Ottoman Empire; Containing the Maxims of the Turkish Poliyt, the most material points of the Mahometan Religion, their sects and heresies, their Convents anda Religious Votaries; their military discipline with and exacts computation of their forces both by sea and land; 6. Basım, London, 1686 RICE, Tamara Talbot: The Seljuks in Asia Minor; Thames and Hudson Yyn., London, 1961
RUNCIMAN, Steven: The Fall of the Constantinople, 1453; Cambridge University Press, 1965

SADRÂZAM KEMANKEŞ KARA MUSTAFA PAŞA: bkz. UNAT, Faik Reşit
SENCER, Muammer: Bilimsel Kaynak ve Belgelerle Toprak Ağalığının Kökeni; Tel Yyn., İstanbul, 1971
SENCER, Muzaffer: Dinin Türk Toplumuna Etkileri; Ant Yyn., İstanbul, 1971 (Ayrıca: Dinin Türk Toplumuna Etkileri, Milliyet, 30 Temmuz 1967 — 6 Ağustos 1967)
SENCER, Muzaffer: Osmanlı Toplum Yapısı — Devrim Stratejisi Açısından: Ant Yyn., İstanbul, 1969
SENCER, Oya: Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi; Habora Yyn., İstanbul, 1969
SERTOĞLU, Mithat: Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri. V. Türk Tarih Kongresi, (1961), Kongreye sunulan bildiriler; T.T.K., Yyn., Ankara, 1967, s. 281-293
SERTOĞLU, Mithat: bkz. CEZAR, Mustafa ve başkaları
SEVGEN, Necibe: Nasıl Sömürüldük? Sarraflar; B.T.T.D., C. III, sayı 13, I — s. 46-59

SİVRİKAYA, İbrahim : XVIII. Yüzyılda İşportacılıkla İlk Mücadele B.T.T.D., C. III, sayı 13, s. 69-70
SOURDEL, D — SOURDEL — THOMINE, J. : Un acte de Vente Arabe portant sur la région D'Ahlat au VII/XIII'e siècle; T.A.D., C. VI, sayı 10-11, 1968, s. 51-60
SÜMER, Faruk: Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi? Bell., C. XXIV, sayı 96, 1960, s. 567-594
SÜMER, Faruk: Kızılbaşlık ve Safevî Devleti; R.T.M., C. III, sayı 31, Temmuz 1952, s. 1594-1598
SÜMER, Faruk : Onuncu Asırda Dedelerimiz Oğuz Türklerinin Hayatı; R.T.M., C. III, sayı 27, Mart 1952, s. 1339-1342
SÜMER, Faruk: Oğuzlar (Türkmenler) — Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları; D.T.C.F. Yyn., 2. Basım, Ankara, 1972
SÜMER, Faruk: Osmanlı Devrinde Anadolu'da Derebeyleri; R.T.M., C. V, sayı 59, Kasım 1954, s. 3485-3487
SÜMER, Faruk: Osmanlı Türkleri'nin Menşei — Kayılar, Ertuğrul Gazi ve Kara Keçili Oymağı; R.T.M., C. II, sayı 22, Ekim 1951
SÜMER, Faruk : Osmanlıların Mensup Bulunduğu Boy Kayılar; T.K.D., C. X, sayı 118, Ağustos 1972, s. 1048-1049
SÜMER, Faruk : «Türk» Adıyla Tarih Sahnesine Çıkan Türkler; R.T.M., C. V, sayı 49, Ocak 1954, s. 2830-2834
SÜMER, Faruk: Türk Çadırları; R.T.M., C. V, sayı 56, Ağustos 1954, s. 3292-3293

ŞANDA, Hüseyin Avni: Reaya ve Köylü; Habora Yyn., İstanbul, 1970
ŞAPOLYO, Enver Behnan: Mezhepler ve Tarikatler Tarihi; Türkiye Yyn. evi, İstanbul, 1964
ŞEYH BEDREDDİN : Vâridat: bkz. YENER, Cemil

TANKUT, Hasan Reşit : Köylerimiz — Bugün nasıldır, dün nasıldı, yarın nasıl olmalıdır?; İstanbul, 1939
TANSEL, Selâhattin : Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti; T.T.K., Yyn., Ankara, 1953
TANSEL, Selâhattin: Yeni Vesikalar Karşısında İkinci Beyazit Hakkında Mütalealar; Bell., C. XXVII, sayı 106, 1963, s. 185-236
TEKİNDAĞ, Şehabettin: «Musa Çelebi» maddesi, İ.A.

TEKİNDAĞ, Şehabettin: Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane, B.T.T.B., C. I, sayı 1. s. 52-55
TEKİNDAĞ, (M.C.) Şehabettin: Papa Pius II. un Fâtih Sultan Mehmed'e Gönderdiği Mektup Hakkında Düşünceler; Fethin 511 inci Yıldönümü Konferansları, İstanbul, 1964, s. 48-49
TEKİNDAĞ, (M.C.) Şehabettin : Patrik ve Patrikhane Hakkında Düşünceler; T.K.D., C. III, sayı 32, Haziran 1965, s. 9-13
TEKİNDAĞ, Şehabettin: Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı; B.T.T.D., C. I, sayı 3, s. 34-39 ve sayı 4, s. 54-59
TOGAN, Zeki Velidî: Umumî Türk Tarihine Giriş; C. I, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar; 2. Basım İ.Ü.Ed.F. Yyn., İstanbul, 1970
TOY, Erol: Tarihimizde Reform Çabaları; Cumhuriyet, 10 Şubat 1973 — 17 Şubat 1973
TOY, Erol: Türk Gerilla Tarihi; Giray Yyn., Istanbul
TOYNBEE, Arnold J. : The Western Question in Greece and Turkey — A Study in the Contact of Civilisations; 3. Basım (ilk basımı: 1922), Howard Ferlig Yyn., New York, 1970
TÖKİN, Füruzan Husrev: Türkiye'de Halk Hareketleri; İstanbul, 1968
TRITTON, A. S. : Muslim Theology; The Royal Asiatci Society; London, 1947
TRUHELKA, Cira : Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihî Esasları; T.H.İ.T.M., C. I, s. 43-69, Çev. Köprülü Ahmed Cemal, İstanbul, 1931, s. 43-69
TUĞİ TARİHİ: bkz. YENİÇERİ SOLAK HÜSEYİN TUĞİ
TURAN, Osman: Aksaraylı Mehmedoğlu Kerîmüddin Mahmud: Müsâmeret ül-Ahbâr (Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi) Çevirisine «Önsöz»; T.T.K., Yyn., Ankara 1944
TURAN, Osman: Selçuk Kervansarayları; «Selçukluları ve İslâmiyet», Turan Neşriyat Yurdu Yyn., İstanbul 1971, (Ayrıca: Bell. sayı 39, 1946)
TURAN, Osman: Selçuk Türkiyesi'nde Faizle Para İkrazına Dair Hukukî Bir Vesika; Bell., C. XVI, sayı 61, 1952, s. 251-260
TURAN, Osman : Selçuklular Tarihi ve Türk—İslâm Medeniyeti; Turan Neşriyat Yurdu Yyn., 2. Basım, İstanbul, 1969
TURAN, Osman: Selçuklular Zamanında Türkiye; «Selçuklular ve İslâmiyet», Turan Neşriyat Yurdu Yyn., İstanbul, 1971, s. 33-68
TURAN, Osman: Selçuklular Zamanında Siyasî Tarih Alp Ars-

lan'dan Osman Gazi'ye 1071-1318; Turan Neşriyat Yurdu Yyn., İstanbul, 1971
TURAN, Osman: Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar —Metin Tercüme ve Araştırmalar— T.T.K., Yyn., Ankara, 1958
TURAN, Osman: Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku — Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet ekilleri; Bell., C. XII, sayı 47, 1948, s. 549-574
TURAN, Osman: Türkler ve İslâmiyet; «Selçuklular ve İslâmiyet», Turan Neşriyat Yurdu Yyn., İstanbul, 1971, s. 1-31 (Ayrıca: D.T.C.F.D., C. IV, sayı 4, 1946).
TURAN, Şerafettin: 1560 Tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Heyeti Masraf Defteri; D.T.C.F.D., C. XXII, sayı 3-4, Temmuz-Aralık 1964, s. 273-294
TURAN, Şerafettin: Venedik'de Türk Ticaret Merkezi; Bell. C. XXXII, sayı 126, 1968
TÜRK TARİHİ TETKİK CEMİYETİ: Tarih; C. I. Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar; İstanbul, 1931
TVERITINOVA, A.S. : Türkiye'de Karayazıcı ve Kardeşi Deli Hasan İsyanı; Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Yyn., 1946. Bu çalışma için Ayşe Hacıhasanoğlu Rusçadan Türkçeye çevirmiştir.

ULUÇAY, Çağatay: İlk Müslüman Türk Devletleri; M.E.B., İstanbul 1965
ULUÇAY, M. Çağatay: XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri; İstanbul, 1944
ULUÇAY, M. Çağatay: 18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri; İstanbul, 1955
ULUÇAY, Çağatay: Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?; İ.Ü.Ed. F.T.D., C. VI, sayı 9, Mart 1954, s. 52-9-, C. VII, sayı 1-, Eylül 1954,s. 117-142, C. VIII, sayı 11-12, Eylül 1955, s. 185-200
UNAT, Faik Reşit: Sadrâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa Lâyihası; Tarihî Vesikaları, C. I, sayı 6, Nisan 942, s. 433-475
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: «Evrenos» maddesi, İ.A.
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal: T.T.K., Yyn., 2. Basım, Ankara 1970
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları; C. I, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı, 1943;

C. II, Cebeci, Topçu, Top Arabacıları, Humbaracı, Lâğımcı Ocakları ve Kapıkulu Süvarileri, 1944, T.T.K., Yyn., Ankara
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Osmanlı Tarihi; C. I, Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Hakkında bir Mukaddime ile Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar, 3. baskı, 1972; C. II, İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar, 2. Baskı, 1964, C. II, Bölüm I, II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar, 1951, C. III; Bölüm 2; XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar, 1954, C. IV, Bölüm 1, Karlofça Andlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar, 1956, C. IV, Bölüm 2, XVIII. Yüzyıl, 1959, T.T.K., Yyn., Ankara
ÜÇOK, Coşkun: Türk Hukuk Tarihi Dersleri, 3. Basım, Ankara, 1960
ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir: Söğüt Beyliği Üzerine Bir Araştırma; T.K.D., C. VII, sayı 95, Eylül 1970, s. 17-23

VASILIEV, A.A. : Histoire de L'Empire Byzantin; Edition A. Picard, C. II, Paris, 1932

WATT, W. MONTGOMERY: Islam and the Integration of Society; Routledge and Kegan Paul, London, 1961
WİTTEK, Paul: Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına (1402-1455); Çev. Halil İnalcık; Bell., C. VIII, sayı 27, Temmuz 1943, s. 557-589
WİTTEK, Paul : Osmanlı İmparatorluğunda Türk Aşiretlerinin Rolü; Çev. Ercüment Kuran; İ.Ü.Ed.T.D., C. XIII, sayı 17-18, Mart 1962 - Eylül 1963, s. 257-268
WİTTEK, Paul : The Rise of the Ottoman Empire; The Royal Asiatic Society of Great Britain and England, London, 1963

YALTKAYA, Şerafeddin: Bedreddin Simavî; İ.A.
YAVUZ, Edip: Tarih Boyunca Türk Kavimleri, Ankara, 1968
YENER, Cemil: Şeyh Bedreddin, «Vâridat»; Elif Yyn., İstanbul, 1970
YENİÇERİ SOLAK HÜSEYİN TUĞİ : İbretnüma — İkinci Sultan Osman'ın ehadeti Vakasından Bahseder (= Tuği Tarihi); Yyn., Mithat Sertoğlu, 43. sayılı Bell. den ayrı basım, T.T.K., Yyn., Ankara, 1947

İKİNCİ KİTABIN BİBLİYOGRAFYASI (*)

ABADAN, Yavuz : Tanzimat Fermanının Tahlili, Tanz., s. 31-58
ABADAN, Y. : Türk Demokrasisi ve Yeni Parti, Ülkü, Yeni Seri, sayı 104, 16 Ocak 1946
Abdi Efendi: Abdi Tarihi (1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser) yayınlayan: Faik Reşit Unat, T.T.K. Yyn., Ankara 1943
AĞAOĞLU, Ahmet: İhtilal mi, İnkılâp mı? Ankara, 1942
AĞAOĞLU, A. : Serbest Fırka Hatıraları, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul
AĞAOĞLU, Samet: Kuvay-ı Milliye Ruhu — Birinci Türkiye Millet Meclisi. 3. basım, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1964
AĞAOĞLU, S. : Millî İktisatta İşçi ve İşveren Münasebetleri, Ülkü, Yeni Seri sayı 21, 1 Ağustos 1942
(+) AHMED CEVDET PAŞA: Tarih-i Cevdet, Sabah Gazetesi Yyn., İstanbul, c. I. (1972), c. V. (1973)
(Ahmet) CEVDET PAŞA: Tezakir, yayınlayan: Cavid Baysun. c. I, Tezkire 1-12 (1953), c. II, Tezkire 13-20 (1960), c. III, Tezkire 21-39 (1963), c. IV, Tezkire 40-Tetimme (1967), T.T.K. Yyn., Ankara
AHMED EMİN: bkz. YALMAN, Ahmet Emin
(+) AHMED RASİM: Osmanlı Tarihi, günümüzün Türkçesi ile neşrini hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Meydan Yyn., İstanbul, 1966-1967
AHMET REFİK: Kâğıthane, Lâle Devri ve Sonu — Bu Şehr-i İstanbul ki, derleyen: Şemsettin Kutlu, Milliyet Yyn., İstanbul, 1972, s. 189-200
Ahmet Refik: Lâle Devri, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yyn., Ankara, 1973

(*) Hem birinci, hem ikinci kitaplarda yer alan kaynaklar, burada (+) işaretiyle belirtilmiştir.

Ak Günlere, C.H.P.. 1973 Seçim Bildirgesi, Ankara, 1973
AKÇURA, Yusuf: Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. asırlarda), T.T.K. Yyn., İstanbul, 1940
AKINCI Sırrı: Osmanlı Değil, Türklük Bilinci... Cumhuriyet, 25 Aralık 1973
AKKERMAN, Naki Cevat: Demokrasi ve Türkiye'de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar, Ankara, 1950
AKŞİN, M. Münir: Patrona İsyanı (1730), İ.Ü.Ed.F. Yyn., İstanbul 1958
ALAGİL, Necati Oktay: Devrimlerin Felsefesi ve Türkiye'deki Devrimci Hareketler, İstanbul, 1971
ALİ CEVAT BEY: İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi —II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad Bey'in Fezlekesi—, yayına hazırlayan: Faik Reşit Unat, T.T.K. Yyn., Ankara, 1960
ANDREASYAN, Hrand, D. : Selim III. ve Mustafa IV. Devirlerine Dair Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi, İ.Ü.Ed.F.T.D., c. XII, sayı 16, Eylül 1961, s. 63-70
ANTEL, Sadrettin Celâl: Tanzimat Maarifi, Tanzimat, I. s 441-461
ARSAL Sadri Maksudi: Teokratik Devlet ve Lâik Devlet, Tanz., s. 59-95.
ARSEL, İlhan: Türk Anayasa Hukuku, Ankara, 1959
ATAMER, Hamdi: Anadolu'da Kurulmak istenen Yahudi Devleti, B.T.T.D., c. I, sayı 5, s. 19-26
ATATÜRK, Mustafa Kemal: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. I, T.B.M. Meclisinde ve C.H.P. : Kurultaylarında (1919-1938). Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yyn., İstanbul, 1945
ATATÜRK, (Mustafa) Kemal: Nutuk, c. I, (1919-1920), c. II (1920-1927), 6. basım, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yyn., İstanbul, 1963
ATAY, Falih Rıfkı: Büyük Bir İnkılapçı: Ali Suavi, Ulus, 26 Mart 1942
ATAY, F.R. : Çankaya — Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar Bütün Hayat Hikâyesi, İstanbul, 1969
ATSIZ: Abdülhamid Han (= Gök Sultan), Ocak, c. II, sayı 2, Mayıs 1956
AVCIOĞLU, Doğan: 31 Mart'ta Yabancı Parmağı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1969

(+) AVCIOĞLU, D. : Türkiye'nin Düzeni — Dün, Bugün, Yarın, c. I, Cem Yayınevi İstanbul, 1973
AYBAR, M. Ali: Geri Bırakılmışlık Sorunu, I — Yeni Ortam, 19 Ocak 1973, II — İmparatorluktan Yarı - Sömürgeliğe, Yeni Ortam, 20 Ocak 1973, III — Osmanlı Yarı-sömürgesinin ekonomisi, Yeni Ortam, 25 Ocak 1973, IV — Osmanlı Yarı-sömürgesinin ideolojisi ve sosyal sınıfları, Yeni Ortam, 26 Ocak 1973, V — Osmanlı Yarı-sömürgesi Üzerine ekonomik-politik Manevralar, Yeni Ortam, 27 Şubat 1973, VI — Avrupa Mali Sermayesi, Yeni Ortam, 22 Şubat 1973, VII — Düyun-u Umumiye, Osmanlı Bankası, Doyçe Bank, Yeni Ortam, 25 Şubat 1973, VIII — Sonun Başlangıcı: Osmanlı Borçlarına Giriş, Yeni Ortam, 3 Mart 1973, IX — Kapitalizmin Sömürü ve Tahakküm Aracı Olarak Borçlandırma - Osmanlı Dış Borçları, Yeni Ortam, 5 Mart 1973, X — Muharrem Kararnamesine Doğru, Yeni Ortam, 8 Mart 1973
«Babıâli'nin akdedeceği istikrazı ümmte-i Osmaniyenin kabul etmeyeceğini havi, İstanbul'dan yüziki imza ile aldığımız protestonamedir» (Hürriyet, sayı 47, 5 Sefer 1286/17 Mayıs 1869), İhsan Sungu, Tanzimat ve Yeni Osmanlılar, Tanz. s. 828-835

BAILEY, Frank Edgar: British Policy and The Turkish Reform Movement — A Study in Anglo—Turkish Relations 1826-1853, Harvard University Press, Cambridge, Mass., U.S.A., 1942
BALADUROĞLU, Kayahan: 1871 Olayları ve Namık Kemal, Yön, 15 Ağustos 1962, sayı 35
BARKAN, Ö. Lûtfi: Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, c. II, Birinciteşrin 1940, sayı 1'den ayrı basım, İstanbul, 1941
BARKAN, Ö. L. : Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi, Tanz., s. 321-421
BAŞGİL, Ali Fuad: 27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri, Çev. M. Ali Sebük, İ. Hakkı Akın, İstanbul 1966
BAYAR, Celâl: Ben de Yazdım — Millî Mücadeleye Gidiş, 2. Basım, c. I, — VII, İstanbul, 1967-1969
BAYDAR, Mustafa: Kabakçı Mustafa İsyanı, Millî Tesanüt Birliği Yyn., İstanbul, 1954
BAYDAR, Oya: bkz. SENCER Oya
BAYKAL, Bekir Sıtkı : Birinci Meşrutiyete Dair Belgeler, Bell. C. XXIV, sayı 96, 1960, s. 601-636

BAYKAL, B.S. : Namık Kemal'e Göre Avrupa ve Biz, D.T.C.F. Öğretim Üyelerine hazırlanan «Namık Kemal Hakkında» adlı kitapta, D.T.C.F. Yyn., İstanbul, 1942, s. 189-218
BAYKAL, B.S. : Patrona Halil Ayaklanması İle İlgili Kaynaklar Hakkında, IV. Türk Tarih Kongresi, (1948), Kongreye sunulan tebliğler, T.T.K. Yyn., Ankara, 1952, s. 177-182,
BAYKAL, B.S. : Şark Buhranı ve «Sabah» Gazetesi, D.T.C.F.D., c. VI, sayı 4, Eylül-Ekim 1948'den ayrı basım, Ankara, 1948
BAYRAK, Mehmet: Eşkıyalık ve Kemal Tahir, Yeni Ortam, 15 Haziran 1973
BAYSUN, Cavit: Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat, I, s. 723-746
BAYUR, Hikmet: İkinci Meşrutiyet Devri Üzerine Bazı Düşünceler, Bell. c. XXIII, sayı 90, 1959, s. 267-285
BAYUR, Yusuf Hikmet: Türk İnkılabı Tarihi, c. I, Berlin Muahedesinden Trabulus-Garp Savaşına Kadar, T.T.K. Yyn., İstanbul, 1940
BERKAY, Necdet: Yeniçerilerin Yokedilmesi ve Ordumuzun Yeniden Kurulup Gelişmesi, Genelkurmay Başkanlığı Yyn., Ankara, 1949
BERKES, Niyazi: Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler, I — «Satılık Memleket», Yön, 12 Şubat 1965, II — «Batı Emperyalizmi ve Batı Uygarlığı», Yön, 19 Şubat 1965, III — «Batı Uygarlığı ve Tanzimat,» Yön, 26 Şubat 1965, IV — «Namık Kemal'e Övgü», Yön, 5 Mart 1965, V — «Teneke Uygarlığı», Yön, 12 Mart 1965, VI — «Niyazi Berkes Türk Aydınlarını Anlatıyor», Yön, 19 Mart 1965, VII — «Batının Medeniyetini Alırız, Kültürünü Almayız Tartışması», Yön, 26 Mart 1965, VII — «Milli Kurtuluş Savaşı», Yön, 2 Nisan 1965 IX — «Atatürk'ün Milliyetçiliği ve Tarih Tezi» Yön, 9 Nisan 1965
X — «Tarih Tezinin Temel Kavramları», Yön, 16 Nisan 1965,
XI — «Batıcılık, Gericiliktir», Yön, 23 Nisan 1965
BERKES, N. : Türkiye'de Çağdaşlaşma, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973
BIYIKOĞLU, Tevfik: Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Hukuki Statüsü ve İhtilâlci Karakteri, Bell., c. XXIV, sayı 96, 1960, s. 637-663
BİLGEGİL, M. Kaya: Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma, A.Ü. Yyn., Erzurum, 1970
BİLSEL, Cemil: Tanzimatın Harici Siyaseti, Tanz., s. 661-701

BİRAND, Kâmuran: Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri, Ankara, 1955
(+) BLAISDELL, Donald C. : Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolu, İstanbul, 1940
BOZKURT, Celâl: Siyaset Tarihimizde Cumhuriyet Halk Partisi —Dünü, Bugünü, İdeolojisi— (Siyaset İlmi Açısından Bir İnceleme), (Yer ve tarih yok)
BOUCHER, Jules-NAUDON, Paul: Masonlık, Bu Meçhûl, Tercüme ve derleyen: Matilda Sakar, Okat Yayınevi, İstanbul, 1966
BÖRTÜCENE, İcen: Bir Kültür Festivali, (1973 yılında Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanan bu makale metni, araştırmacının kendisinden sağlanmıştır.),

CEM, İsmail: Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, Cem Yayınevi, İstanbul, 1970
(+) ÇARK, Y. : Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, İstanbul 1953

ÇAVDAR, Tevfik : Milli Mücadele Başlarken Sayılarla «... Vaziyet ve Manzara-i Umumiye», Milliyet Yyn. İstanbul, 1971
ÇAVDAR, T. : Osmanlıların Yarı-sömürge Oluşu, Ant Yyn., İstanbul, 1970

DANİŞMEND, İsmail Hami: Ali Suâvi'nin Türkçülüğü, C.H.P. Genel Sekreterliği Yyn., Ankara (?) 1942
DAVEY, Richard: The Sultan and His Subjects, c. II, London, 1897
DAVISON, Roderic H. : Reform in The Ottoman Empire 1856-1876, Princeton University Press, New Jersey, 1963
DEMİROĞLU, Faiz: Abdülhamid'e verilen jurnaller —50 Yıldır Neşredilmeyen Vesikalar—, İstanbul, 1955
DESTÂRÎ SALİH EFENDİ: Destârî Salih Efendi Tarihi (Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak) Yayınlayan: Bekir Sıtkı Baykal, D.T.C.F. Yyn., Ankara, 1962
DOĞAN, Avni: Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası, Dünya Yyn., İstanbul, 1964

EBUZZİYA TEVFİK : Yeni Osmanlılar Tarihi, bu günkü Türkçeye uygulayan: Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yyn., İstanbul, 1973

ECEVİT, Bülent: Atatürk ve Devrimcilik, Tekin Yayınevi, İstanbul

ECEVİT, B. : Ortanın Solu, dördüncü basım, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1968

ELÇİN, Emin Türk: Kemalist Devrim İdeolojisi, Ant Yyn., İstanbul, 1970

ENGELHARDT: La Turque et le Tanzimat ou Histoire des Reformes Dans L'Empire Ottoman — Depuis 1826, Jusqu a nos Jours, Paris, c. I, 1882, c. II, 1884

ERDOĞMUŞ, Günaydın — BÖRTÜCENE, İcen: 1973 Seçimleri Eşiğinde Parti Liderleri ve Sosyal Görüşleri — Araştırma Röportaj, Cumhuriyet, 29 Eylül — 8 Ekim 1973

EREN, Ahmet Cevat: Selim III'ün Biyografisi, İstanbul 1964

ERER, Tekin: Türkiye'de Parti Kavgaları, c. I, 2. basım, Tekin Yayınevi, İstanbul 1966

ERGİN, Osman: Türkiye Maarif Tarifi, c. IV, Meşrutiyet Devri Mektepleri, İstanbul, 1942

EROĞUL, Cem: Demokrat Parti, --Tarihi ve İdeolojisi— S.B.F. Yyn., Ankara, 1970

ESAT (Amasya Mebusu): Berlin Kongresine Kadar Ermenilerin Vaziyeti, «Türk Tarihinin Ana Hatları» eserinin müsveddeleri İstanbul, (tarihsiz)

FEROZ AHMAD: İttihat ve Terakki, 1908-1914 (Jön Türkler), Çev. Nuran Ülken, Sander Yyn., İstanbul, 1971

FETHİ NACİ: 100 Soruda Atatürk'ün Temel Görüşleri, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968

FINDIKOĞLU, Z. F. : Tanzimatta İçtimai Hayat, Tanz., s. 619-659

FİŞEK, Kurthan: Türkiye'de Kapitalizmin gelişmesi ve İşçi Sınıfı, Doğan Yyn., Ankara, 1969

FRANCO, Gad: Developpements Constitutionnels en Turquie, Liberairie Arthur Rousseau, Paris, 1925

(+) GALANTE, Abraham: Histoire des Juifs D'İstanbul, (depuis la prise de cette ville, en 1453, par Fatih Mehmet II, jusqu a nos jours), İstanbul c. I, (1941), c. II, (1942)

GÖKALP, Ziya: Türkçülüğün Esasları, 3. basım, Varlık Yayn., İstanbul, 1958

GÖKBİLGİN, Tayyip: Nizam-ı Cedit maddesi, I. A.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip: Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseseleri ve Teşkilâtına Etkileri, Bell., c. 31, sayı 121, 1967, s. 93-111

GÖZLER, H. Fethi: Ali Suavi'yi Tanımalıyız. T.K.D., c. VI, s. 236-247

GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref — KİLİ, Suna: Türk Anayasa Metinleri —Tanzimattan Bugüne Kadar—, S.B.F. Yyn., Ankara, 1957

GÜNEŞ, Turan: D.P. İktidarı, Yön, 30 Mayıs 1962, sayı 24

GÜNEŞ, T. : Demokrat Parti Neydi, Yön, 10 Ocak 1962, sayı 4

GÜRFIRAT, Baha: II. Abdülhamit'in Ermeniler Hakkında Düşünceleri, B.T.T.D., c. II, sayı 8, s. 32-33

HALİL PAŞA: İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e: Bitmeyen Savaş, yayına hazırlayan: M. Taylan Sorgun, İstanbul, 1972

HATİPOĞLU, Şevket Raşit: Milli İktisadımızda Bütünlük, Ülkü, Yeni Seri, sayı 18, 16 Haziran 1942

IŞIKSAL, Cavide: Türkiye'de İlk Bankacılık Hareketi ve Osmanlı Bankasının Kurulması, B.T.T.D., c. II, sayı 10, s. 72-78

IĞDEMİR, Uluğ: Kuleli Vakası Hakkında Bir araştırma, T.T.K. Yyn., Ankara 1937

İLMEN, Süreyya: Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka, İstanbul, 1951

İNALCIK, Halil: Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu, Bell., c. XXVIII, s. 603-622

İNALCIK, H. : Tanzimat ve Bulgar Meselesi (le Tanzimat et la Question Bulgare), A.Ü.D.T.C.F. Yyn., Ankara, 1943

İNALCIK, H. : Tanzimat ve Fransa, Tarih Vesikaları c. II sayı 8'den ayrı basım, İstanbul 1942

İNALCIK, H. : Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri, Bell., c. XXVIII 1964, s. 623-649

(İNAN), Afet: Türk-Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına bir Bakış, İstanbul, 1937

İNÖNÜ, İsmet: Milletvekili Seçimi Münasebetiyle Cumhuriyet Halk Partisi, İsmet İnönü'nün Beyannamesi (17 Temmuz 1946) metin: Ülkü, Yeni Seri, sayı 116, 18 Temmuz 1946

JUCHEREAU, A. de: Revolutions de Constantinople en 1807 et

1808 Precedes d'Observations Generales sur l'Etat Actuel de l'Empire Ottoman, c. II, Paris, 1819

KANSU, Ceyhun Atuf: Türk Tarihi, Varlık, Şubat 1973, sayı 785, s. 1
KAPANİ, Münci: Kamu Hürriyetleri (Doktrin ve Pozitif Hukuk Gelişmeleri, Hürriyetlerin Korunması Problemi), Ankara, 1964
KAPLAN, Mehmet: Namık Kemal, —Hayatı ve Eserleri— İ.Ü. Ed.F. Yyn., 1948
KARAL, Enver Ziya: Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi, Beli., c. XXVIII, s. 581 vd.
KARAL, E. Z. : Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Yyn., Ankara, 1943
KARAL, E. Z. : Osmanlı Tarihi, c. V, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), 3. basım, T.T.K. Yyn., Ankara, 1970
KARAL, E. Z. : Osmanlı Tarihi, c. VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907), T.T.K. Yyn., Ankara, 1962
KARAL, E. Z. : Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları —Nizam-ı Cedit— 1789 1807, T.T.K. Yyn., Ankara, 1946
KARAMURSAL, Ziya: Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler, T.T.K. Yyn., Ankara, 1940
KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri: Vatan Yolunda —Millî Mücadele Hatıraları,— Selek Yyn., İstanbul, 1958
KARAOSMANOĞLU, Y.K. : Politikada 45 Yıl, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968
KARDAŞ, Rıza: Sosyal Değişme Yönüyle Tanzimat Devrinin Mânâ ve Mahiyeti T.K.D., c. 10, sayı 119, Eylül 1972, 18-27
KARPAT, Kemal H. : Türk Demokrasi Tarihi —Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temelleri—, İstanbul, 1967
KAZGAN, Gülten: Türkiye'de Lâiklik Üzerine, Yön, 1 Ağustos 1962, sayı 33
KEMAL TAHİR: Anadolu Türklüğü Açısından Atatürkçülük, Yön, 7 Ekim 1962, sayı 47
KERİM SADİ: Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Devri ve Tarihi Maddecilik, İstanbul, 1962
KIVILCIMLI, Hikmet: 27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi, Ant. Yyn, İstanbul, 1970

KIZILDOĞAN, Hüsrev Sami: Vatan ve Hürriyet = İttihat ve Terakki, Beli., c. I, sayı 3-4, 1937, s. 619-625
KUNTAY, Mithat Cemal: Namık Kemal —Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında— c. I, «Politika», Namık Kemal'in Sofya Dönüşünden Avrupa Dönüşüne Kadar 1857-1870, M. Eğ. B. Yyn., İstanbul, 1944
KUNTAY, M.C. : Sarıklı, İhtilâlci Ali Suavi, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1946
KURAN, Ahmed Bedevi: Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri, İstanbul, 1959
KÜÇÜKÖMER, İdris: Düzenin Yabancılaşması — Batılılaşma Ant Yyn., İstanbul, 1969
KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. : Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri, c. I, 1580-1838, T.K.A.E. Yyn., Ankara, 1974

LE DUC, L. Leouzon: La Turquie-est-elle incapable de Reformes, Paris, 1876
LEWIS, Bernard: The Emergence of Modern Turkey, 2. basım, Oxford University Press, London, 1968

MARDİN, Şerif: Jön-Türkler'in Siyasi Fikirleri 1895-1908, Türkiye İş Bankası Yyn., Ankara, 1964
(+)MARSILLI, Graf: Osmanlı İmparatorluğunun zuhur ve terakkisinden, inhitatı zamanına kadar askerî vaziyeti, Çeviren: Nazmi Büyük, Erkânı Harbiye Reisliği Yyn., Ankara, 1934, ilk basım 1737
MATHIEU, Hanri: La Turquie et ses Differents Peuples, c. I-II, 2. basım Paris, 1857
MİKES, K. : Türkiye Mektupları (Törökorszagi Levelek), çev.: Saadettin Karatay, M. Eğ. B. Yyn., Ankara, C. II, 1945
MOLTKE, (Feldmareşal) H. Von: Türkiye Mektupları, çev.: Kemal Vehbi Gül Varlık Yyn., Istanbul, 1967
MUSTAFA RAGIP: İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi (ve) Yakup Cemil Niçin Nasıl Öldürüldü — Balkan Muharebesinden Umumi Harp Sonlarına Kadar İttihat ve Terakki Komitesinde Gizli İhtilâflar, İstanbul. 1937

NİDA, Ömer: Halkla Kaynaşma Sorunları, Yeni Ortam, 1 Haziran 1973

OBİSİNİ, A. : İstanbul'dan Görüntüler, Bu Şehr-i İstanbul ki!. derleyen: Şemsettin Kutlu, Milliyet Yyn., İstanbul, 1972, s. 85-88
OKANDAN, Recai (Galip): Âmme Hukukumuzun Ana Hatları, Birinci Kitap: Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İnkırazına kadar, 3. basım, İ.Ü.H.F. Yyn., İstanbul, 1959
ONGUNSU, A. H. : Tanzimat ve Âmillerine Umumi Bir Bakış, Tanz., s. 1-12

ÖKÇÜN, A. Gündüz: Osmanlı Sanayii — 1913-1915 yılları sanayi istatistiki 2. basım, S.B.F. Yyn., Ankara, 1971
ÖKÇÜN, Gündüz (hazırlayan): Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir — Haberler, Belgeler, Yorumlar, 2. basım, S.B.F. Yyn., Ankara, 1971
ÖZ, Tahsin: Selim III., Mustafa IV., ve Mahmut II. Zamanlarına ait Birkaç Vesika, Tarih Vesikaları, c. I, sayı 1, Haziran 1941, s. 20-29
ÖZKAYA, Yücel: Anadolu'daki Yeniçerilerin Düzensizliği ile ilgili Belgeler ve İzmir'de Yeniçeriliğin Kaldırılması Hakkında Bir Belge, D.T.C.F.D., c. XXIII, sayı 1-2, Ocak-Kasım 1965, s. 75-90
(+) ÖZKAYA, İnayetullah C. : Osmanlılık İçinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti — Türkiye Türklerinin Oluşuna Dair Düşünceler, İstanbul, 1952
ÖZON, Mustafa Nihat: Metinlerle Muassır Türk Edebiyatı Tarihi
ÖZTUNA, T. Yılmaz: Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi, c. 11, XVIII. Asır, c. 12, XIX, XX. Asırlar, Hayat Kitapları, İstanbul, 1964

PAKALIN, Mehmed Zeki: Tanzimat Maliye Nazırları, Kanaat Kitabevi, c. I, c. II, İstanbul, 1939
PEKER, Recep: İnkılâp Dersleri Notları, Ülkü Dergisi 35. sayısı ilâvesi, Ankara, 1936
PETROSYAN, Yuriy Aşatoviç: Sovyet Gözüyle Jön-Türkler, çev. : Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974
PEYAMİ SAFA: Türk İnkılâbına Bakışlar.
PITZIPIOS-BEY, J. G. : Les Reformes de L'Empire Byzantin, Paris, 1858

RAMSAUR, Ernest Edmondson: The Young Turks — Prelude to The Revolution of 1908, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1957
ROBINSON, Richard D. : The First Turkish Republic — A Case Study in National Development, Hardvard University Press, Cambridge Massachusetts 1965
ROLLAND, Charles: La Turquie Contemporaine — Hommes et Choses — Etudes sur L'Orient, Paris 1854

SARÇ, Ömer Celâl : Tanzimat ve Sanayiimiz Tanzimat I. s. 423-440
SARPEL, Nebil: Dünya Fran-Masonluk Tarihi (1862 yılında «Fazilet» locasında yapılmış bir konuşmanın notlarıdır) İstanbul, 1963
SELEK, Sabahattin: Anadolu İhtilâli, Beşinci basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1973
(+) SENCER, Muzaffer: Osmanlı Toplum Yapısı — Devrim Stratejisi Açısından, Ant Yyn., İstanbul, 1969
SENCER, M. : Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri, May Yyn., İstanbul, 1974
SENCER, Oya: Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi, Habora Yayınevi, İstanbul, 1969
SERTEL, Yıldız: Türkiye'de İlerici Akımlar ve Kalkınma Dâvamız, Ant Yyn., İstanbul, 1969
SİRER, Reşat Şemsettin: Ülkülerimizin Kaynağı, Ülkü, Yeni Seri sayı 3, 1 İkinciteşrin 1941
SLADE, Adolphus: Records of Travels in Turkey, Greece, etc. and of A Cruise in The Black Sea with The Capitan Pasha, in The Years 1829, 1830 and 1831, c. I, c. II, London, 1832
SOYSAL, İsmail: Fransız İhtilâli ve Türk — Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802), T.T.K. Yyn., Ankara, 1964
SUNDU, İhsan: Tanzimat ve Yeni Osmanlılar, Tanz., s. 777-857. Bu incelemede Ziya Paşa ve Namık Kemal'den geniş ölçüde aktarmalar yapılmış ve inceleme hemen hemen tümüyle, bu aktarmalardan oluşmuştur. Özellikle Ziya Paşa'nın «Hürriyet» sayı 42, 29 Zilhicce 1285 (12 Nisan 1869) s. 786-787; «Hürriyet» sayı 48, 12 Sefer 1286 (24 Mayıs 1869) s. 787-789; «Hürriyet» sayı 55, 2 Rebiülahir 1286 (12 Temmuz 1869) s. 789-792; «Hürriyet» sayı 12, 27 Cemaziyelevvel 1285 (14 Eylül 1868) s. 794-795;

«Hürriyet» sayı 15, 18 Cemaziyelahir 1285 (5 Teşrinevvel 1868) s. 796-797; «Hürriyet» sayı 41, 22 Zilhaççe 1285 (5 Nisan 1869) s. 800-801 «Hürriyet» sayı 38, 1 Zilhaççe 1285 (15 Mart 1869) s. 819-820 de çıkan yazıları ile «Arzuhali» s. 838-839 da ve Namık Kemal'in «İbret» sayı 46, 4 Ramazan 1289 (5 Teşrinsani 1872), s. 781-782; «Hürriyet», sayı 35, 10 Zilkade 1285 (22 Şubat 1869) s. 792-794; «Hürriyet» sayı 7, 21 Rebiülahir 1285 (10 Ağustos 1868), s. 825-827 de çıkan yazıları hemen tümüyle aktarılmıştır.

SUVLA, Refii-Şükrü: Tanzimat Devrinde İstikrazlar, Tanzimat Kitabı, I, s. 263-287

SÜMER, Faruk: Osmanlı Devrinde Anadolu'da Derebeyleri, R.T.M., c. V, sayı 59, Kasım 1954, s. 3485-3487

SYNVET, A. : Les Grecs de L'Empire Ottoman — Etude Statistique et Ethnographique, 2. basım, İstanbul, 1878

ŞANDA, Hüseyin Avni: Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi. İstanbul, 1932

ŞAPOLYO, Enver Behnan: Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi, İSTANBUL, (tarihsiz)

ŞEHSUVAROĞLU, Bedii: Ali Suavi ve Galatasaray Lisesi (Okulun 100. yıl dönümü dolayısıyle), B.T.T.D., c. II, sayı 9 s. 38-41

ŞNUROV, A. — ROZALİYEV, Y. : Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları, Ant Yyn., İstanbul 1970

TAHSİN PAŞA (Esbak Mabeyn Başkâtibi): Abdülhamit Yıldız Hatıraları, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931

TALÂT PAŞA: Talât Paşa'nın Hatıraları — H. Cahit Yalçın'ın önsözüyle, İstanbul, 1946

TANKUT, Hasan Reşit: Köylerimiz — Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın Nasıl Olmalıdır, İstanbul, 1939

TARAY, Cemal Hüsnü: Köylü Ekonomisi, Yön, 14 Kasım 1962, sayı 48, (29 Mayıs 1921 tarihli Yeni Gün Gazetesinde yayınlanan makalenin bugünkü dille yayını)

TECER, Ahmet Kutsi: Dündan Bugüne, Ülkü, Yeni Seri, sayı 3, 1 İkinciteşrin 1941

TEKELİ, Esat: Bir Parti Programı Üzerine, Ülkü, Yeni Seri, sayı 115, 1 Temmuz 1946

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal: Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti, Tanzimat, I., s. 289-320

TİMUR, Taner: Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1946, Doğan Yayınevi, Ankara, 1971

TOKGÖZ, Turhan: Gerçekçi Sosyalizm, Yön, 19 Eylül 1962 sayı 40

TOKGÖZ, T. : Mustafa Kemal ve Halk Partisi Devri, Yön, 6 Haziran 1962, sayı 25,

TONGUÇ, İsmail Hakkı: Canlandırılacak Köy, Ülkü, Yeni Seri, sayı 17, 1 Haziran 1942

TOY, Erol: Tarihimizde Reform Çabaları, Cumhuriyet, 10 Şubat 1973 — 17 Şubat 1973

TOYNBEE, Arnold J. : The Western Question in Greece and Turkey — A Study in The Contact of Civilisations, 3. basım, (ilk basım 1922), Howard-Fertig Yyn., New York 1970

TOYNBEE, A. J. : Türkiye — Bir Devletin Yeniden Doğuşu, çev. : Kasım Yargıcı, Milliyet Yyn., İstanbul, 1971

TÖKİN, İsmail Hüsrev: Cumhuriyet Halk Partisinin İktisadî Siyaset Sistemi, II, Ankara, 1946

TUGAY, Asaf: İbret — Abdülhamit'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler, Okat Yayınevi, İstanbul

TUNAYA, Tarık (Zafer): Dünün ve Bugünün Dâvası: Garplılaşmak ve Taklit, Ulus, 2 Haziran 1948

Tunaya, T. Z. Hürriyetin İlânı, Vatan, 23 Temmuz 1949

TUNAYA, T. . Hürriyetin İlânı - İkinci Meşrutiyetin Siyasî Hayatına Bakışlar, İstanbul, 1959

TUNAYA T. Z. : İktidarın Terki, Vatan, 26 Mayıs 1950

TUNAYA, T. Z. Türkiye'de Siyasî Partiler (1859-1952), Istanbul, 1952

TURHAN, Mümtaz: Garplılaşmanın Neresindeyiz, 3. basım, İstanbul, 1961

Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu: Cumhuriyetin 50. Yılında Esnaf ve Sanatkâr, Ankara, Ekim 1973

UBICINI, A. : La Turquie Actuelle, Paris, 1855

(+) ULUÇAY, M. Çağatay : 18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul, 1955

ULUÇAY, Çağatay: 27 Mayıs Olayı, VI. Türk Tarih Kongresi,

(1961), Kongreye sunulan bildiriler, T.T.K. Yyn., Ankara, 1967, s. 586-592
ULUSALKUL, Nedim: İstibdat Aleyhine Türk Ulusunun İlk Hareketi — Erzurum İhtilâli, Ankara, 1937
UNAT, Faik Reşit: 23 Nisan 1920 Tarihli İki Gazete, Ülkü, Yeni Seri, sayı 15, 1 Mayıs 1942
URIEL, Heyd: Foundadions of Turkish Nationalism — The Life and Teachings ot Ziya Gökalp, London, 1950
US, Hakkı Tarık: Meclis-i Mebusan 1293 = 1877, c. I, 6/19 Mart — 16/28 Haziran 1293/1877 arasındaki iki devre müzakere zabıtları, İstanbul, 1940 c. II, 13 Aralık 1877 — 16 Şubat 1878 inikadları (zabıtlar), İstanbul, 1954
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Ali Suavi ve Çırağan Vakası, Bell., c. VIII, sayı 29, 1944, s. 71-118
UZUNÇARŞILI, İ. H. : Kabakçı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe, Bell., c. VI, sayı 23-24, 1942, s. 213-261
UZUNÇARŞILI, H. : Kabakçı Mustafa İsyanına Dair Yazıllofça Anlaşmasından XVII. Yüzyılın sonlarına kadar, 1916, c. IV, Bölüm 2, XVIII. Yüzyıl, 1959 T.T.K. Yyn., Ankara

ÜLKEN, Hilmi Ziya: İktisadî Devletçilik, Ülkü Yeni Seri, sayı 20, 26 Temmuz 1942
ÜLKEN, H. Z. : Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri, Tanzimat, s. 757-775
ÜLKÜ, Faruk — Yazıcıoğlu, A Semih: Dünyada ve Türkiye'de Masonluk, Başak Yayınevi, İstanbul, 1965
ÜNAL, Tahsin: 1700'den 1918'e Kadar Türk Siyasi Tarihi, 2. basım, Ankara, 1958
ÜNAL, T. : Kabakçı İsyanında Islâhatçıların Kabahati, R.T.M. C. VII, sayı 83, Kasım 1956, s. 678-681

WANDA: Souvenirs Anecdotiques sur la Turque 1820-1870, Paris, 1884
WHITE, Charles: Three Years in Constantinople or Domestic Manners of The Turks in 1844, 2. basım, c. I, London, 1846

YALMAN, Ahmen Emin: The Development of Modern Turkey as Measured by its Press, New York 1914
YAMAN, Talât Mumtaz: Nizam-ı Cedit'in Lağvına Dair Bir Vesika, Tarih Vesikaları, c. II, sayı 12. Nisan 1943, s. 433
YAMAN, T. M. : Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi, İdare Mecmuasının 138-142. sayılarından ayrı basım, İstanbul, 1940
YASA, İbrahim: Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yyn., 2. basım, Ankara 1973
YUNUS NADİ: Birinci Büyük Millet Meclisinin Açılışı ve İsyanlar, Sel Yyn., İstanbul, 1955
YÜCEKÖK, Ahmet: Türkiye'de Din ve Siyaset, Gerçek Yayınevi, 100 Soruda dizisi, İstanbul, 1971

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ KİTAP

KONU, AMAÇ VE YÖNTEM 11

GİRİŞ

ASYA'DA TOPLUMSAL VE SİYASAL BİÇİMLENİŞ 19
1 — Göçebelik ve Etkileri 19
2 — Sınıflaşma ve Aristokrasi 28
3 — İslamiyetin Kabulü 32

BİRİNCİ BÖLÜM 43

SELÇUKLULAR DÖNEMİ 43
1 — Toplumsal Yapı 43
2 — Türkler ve Selçuklu Devletleri 54
3 — Kutalmış Olayı 60
4 — Büyük Oğuz Ayaklanması 64
5 — Babai Eylemi 69

İKİNCİ BÖLÜM 75

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞ DÖNEMİ 75
1 — Kuruluşta Toplumsal Doku 75
2 — Musa Çelebi 99
3 — Şeyh Bedreddin 105

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 119

OSMANLI DEVLET DÜZENİNİN GELİŞMİŞ DÖNEMİ VE ANADOLU 119
1 — Toplumsal Yapı 119
2 — Osmanlı İmparatorluğu İçinde Türklerin Yeri 146
3 — Osmanlı Toplum Yapısının Yavuz Sultan Selim Döneminde Kesinleşen Dinsel İdeolojik Yönü 157
4 — Alevi Eğilimli Halk Hareketleri 165
5 — Alevilik Temeline Dayanmayan Halk Hareketleri 179
6 — Kalenderoğlu ve Canbuladoğlu Ayaklanmaları 194
7 — Cennetoğlu, Kara Haydaroğlu, Katırcıoğlu ve Gürcü Abdünnebi Ayaklanması 200
8 — Ayaklanmaların Bastırılmasında Osmanlıların Anadolu Halkına Karşı Tutumu 206

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 213

GELİŞMİŞ OSMANLI DEVLET DÜZENİ VE İSTANBUL 213
1 — İstanbul'un Sosyo-Ekonomik Yapısı 213
2 — Kapıkulları 234
Genç Osman Olayı 247
Bir Dönemden Bir Başka Döneme 252

İKİNCİ KİTAP 255

İLK BATILILAŞMA GİRİŞİMLERİNDEN GÜNÜMÜZE 255
PATRONA HALİL İHTİLALİ 257
1 — Patrona Halil İhtilali Öncesinde Batıcılık ve Halk 257
2 — İhtilalin Gelişimi 274

İKİNCİ BÖLÜM 285

NİZAM-I CEDİT VE TEPKİLERİ 285
1 — Yeni Düzen ve Toplumsal Yapı 285
2 — Kabakçı Mustafa Olayı 299

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 307

II. MAHMUT DÖNEMİNDE REFORMLU OSMANLI DÜZENİ 307
1 — Osmanlı Merkezi Otoritesinin Güçlendirilmesi 307
2 — Tanzimata Doğru 316

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 327

TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLET DÜZENİ 327
1 — Tanzimatın Nedenleri 328
2 — Fermanlar 350
3 — Tanzimatın Getirdikleri 358
4 — Tepkiler 397

BEŞİNCİ BÖLÜM 411

I. MEŞRUTİYET VE İSTİBDAT DÖNEMLERİ 411
1 — Anayasa 411
2 — II. Abdülhamit 420

ALTINCI BÖLÜM 429

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ 429
1 — II. Meşrutiyet'in Temelleri 429
II. Meşrutiyet Rejimi 444
31 Mart Olayı 450
Anadolu'ya ve Türk Halkına Dönüş 456

YEDİNCİ BÖLÜM 461

MİLLİ MÜCADELE VE YENİ TÜRK DEVLETİNİN KURULMASI 461
1 — Uluslaşmak-Etnik Sorunun Çözümü 462
2 — Toplumsal-Ekonomik Sorunların Sürdürülmesi 472
3 — C.H.P. Yönetimi ve Halk 483

SEKİZİNCİ BÖLÜM 489

GÜNÜMÜZE DOĞRU 489
1 — Serbest Fırka 489
2 — Demokrat Parti 495
3 — 14 Ekim 1973 Seçimleri 500

SONUÇ 506

Birinci Kitabın Bibliyografisi 523
İkinci Kitabın Bibliyografisi 541